

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

5/2.2023

научно-теоретический, методический журнал
Издаётся с 2001 года

Urganch – 2023

“ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent **YO'LDOSHEV Ro'zimboy**

TAHRIR HAY'ATI:

ABDULLAYEV Bahrom, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
ABDULLAYEV Ravshanbek, tibbiyot fanlari doktori, professor (TATU UF),
ABDULLAYEV O'tkir, tarix fanlari doktori (UrDU),
ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),
BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),
DAVLETOV Sanjarbek, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),
DO'SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
ERMETOVA Jamila, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),
IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (PhD, UrDU),
IMOMQULOV Sevdiyor, fizika-matematika fanlari doktori, professor (NavDPI),
JUMANAZAROV Doniyor, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
JUMANIYAZOV Maqsud, texnika fanlari doktori, professor (UrDU),
JUMANIYOZOV Otaboy, filologiya fanlari nomzodi, professor (UrDU),
KALANDAROV Aybek, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, mas'ul kotib, UrDU),
KAVALYAUSKAS Vidas, gumanitar fanlar doktori, professor (Litva universiteti),
NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
OTAMURODOV Sa'dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),
PRIMOV Azamat, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (UrDU),
QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
RUZMETOV Surojbek, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),
RO'ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),
SADULLAYEV Azimboy, fizika-matematika fanlari doktori, akademik (O'zMU),
SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O'zMU),
SALAYEV San'atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),
SALAYEVA Muxabbat Soburovna, pedagogika fanlari doktori (UrDU),
SATIPOV G'oiptazar, qishloq xo'jalik fanlari doktori, professor (UrDU),
XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, dotsent (bosh muharrir o'rinbosari, UrDU),
YAKUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O'zDJTU),
O'ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori (UrDU),
O'ROZBOYEV G'ayrat, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
G'AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, dotsent (UrDU).

**JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN•JURNAL
OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI•2023 5/2 (192)**

MUASSIS: Urganch davlat universiteti•Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-
noyabrda ro'yxatdan o'tgan•**GUVOHNOMA № 1131.**

Ruzmetov Kudrat Shermetovich (Toshkent davlat Agrar universiteti),
Matyoqubov Zokirbek Qadamovich (Xorazm Ma'mun akademiyasi),
Abdullayev Jonibek Shokirovich (Urganch davlat universiteti)

MATRITSAVIY YUQORI YARIM TEKISLIKLAR DEKART KO'PAYTMASIDA KARLEMAN INTEGRAL FORMULASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada matritsaviy yuqori yarim tekislik va matritsaviy birlik doiraning bi-golomorf ekvivalentligidan foydalanib, matritsaviy yuqori yarim tekisliklar dekart ko'paytmasi uchun Karleman formulasi isbotlangan.

Аннотация. В данной статье с использованием матричной верхней полуплоскости и биго-ломорфной эквивалентности матричной единичной круга доказана формула Карлемана для де-картова произведения матричной верхней полуплоскостей.

Annotation. In the paper, the Carleman formula for the Cartesian product of the matrix upper half-planes is proved by using the matrix upper half-plane and the biholomorphic equivalence of the matrix unit disc.

Kalit so'zlar: matritsaviy birlik doira, avtomorfizm, golomorf funksiya, Koshi-Sege yadrosi, Karle-man formulasi, dekart ko'paytma.

Ключевые слова: матричный единичный круг, автоморфизм, голоморфная функция, ядро Коши-Сеге, формула Карлемана, декартово произведение.

Key word: matrix unit disc, automorphism, holomorphic function, Cauchy-Szego's kernel, formula Carleman's formulas, Cartesian's product.

Karleman formulasini topish masalasi kompleks analiz va matematik fizikaning ko'plab mutaxas-sislarini jalb qildi. Bu formulalar matematik fizika va analizning nokorrekt masalalarini yechish imkonini beradi. Masalan, sohadagi golomorf yoki garmonik funksiyalarning qiymatlarini ularning yagonalik to'p-lamlaridagi qiymatlari orqali tiklash masalasi. Ushbu yo'nalishdagi birinchi natija 1926 da T.Karleman tomonidan olingan (16), shuning uchun ushbu turdagi barcha formulalar odatda Karleman formulalari deb ataladi. Ushbu tadqiqotlar G.M.Goluzin va V.I.Krilov tomonidan davom ettirildi (2) va Karleman for-mulalarini bir o'lchovli kompleks analizda olish uchun umumiy usulni berdi. Ularning usuli ko'p o'l-chovli kompleks analizda o'rinli bo'lmadi. 1956-yilda M.M.Lavrentev o'zining integral formulalar yad-rolari apprxsimatsiyalariga asoslangan davom qildirish usulini taqdim qildi (5). Ushbu (6) monog-rafiyada matematik fizikaning turli masalalarida Karleman formulalari qurilishiga ko'plab misollar topish mumkin.

Ko'p o'zgaruvchili kompleks analizda bu nazariyaning keyingi rivojlanishini L.A.Ayzenberg (1) minografiyasida ko'rish mumkin. Bunda Karleman formulasi qavariq (yoki chiziqli qavariq) sohalar uchun Martinelli-Boxner integral formulasi asosida qurilgan.

$\mathbb{C}^n$ fazodagi bir jinsli sohalarida bunday formulalarni topish uchun avtomorfizmlar gruppasidan foydalanish mumkin (1). Ushbu [4] maqolada Zigel sohalar, ya'ni, bir jinsli chegaralanmagan sohalar-ning realizatsiyalari holati ko'rib chiqilgan va Zigel sohalar ostovlaridagi golomorf funksiyalarning qiy-matlarini tiklovchi Karleman formulalari topilgan.

Quyidagi τ matritsaviy birlik doira berilgan bo'lsin (13)

$$\tau = \{Z \in [m \times m] : ZZ^* < I\},$$

bu yerda I matritsa $[m \times m]$ tartibli birlik matritsa, Z^* esa Z matritsaning qo'shmasining transponerlangani.

Bu sohaning ostovi

$$S(\tau) = \{Z \in [m \times m] : ZZ^* = I\},$$

ko'rinishdagi to'plamdan iborat bo'ladi.

$\mathbb{C}^n [m \times m]$ fazoda matritsaviy birlik doiralarning skalyar ko'paytmasi

$$T = T_n = \underbrace{\tau \times \tau \times \dots \times \tau}_{n \text{ ta}} = \{Z = (Z_1, Z_2, \dots, Z_n) : Z_j Z_j^* < I, j = \overline{1, n}\},$$

matritsaviy birlik polidoira deyiladi (14). T sohaning ostovi τ matritsaviy birlik doira ostovlari-ning skalyar ko'paytmasidan iborat bo'ladi:

$$S(T) = \underbrace{S(\tau) \times S(\tau) \times \dots \times S(\tau)}_{n \text{ ta}} = \left\{ Z \in \mathbb{C}^n[m \times m] : Z_j Z_j^* = I, j = \overline{1, n} \right\}$$

Agar $n = 1$ bo'lsa, matritsaviy birlik polidoira va uning ostovi $\mathbb{C}[m \times m]$ fazoda matritsaviy birlik doira bilan ustma-ust tushadi, agar $m = n = 1$ bo'lsa, u holda $\mathbb{C}$ kompleks tekislikdagi doira bilan ustma-ust tushadi. $\Phi_A(Z)$ avtomorfizm matritsaviy birlik polidoiraning ixtiyoriy A nuqtasini 0 ga o'tkazuvchi avtomorfizm bo'lsin (qarang 9)

$$\Phi_A(Z) = (\Phi_A^1(Z^1), \dots, \Phi_A^n(Z^n)),$$

bu yerda

$$\Phi_A^j(Z^j) = Q^j(Z^j - A^j) \left(I - (A^j)^* Z^j \right)^{-1} (R^j)^{-1}, \quad j = \overline{1, n},$$

Q^j va R^j matritsalar $[m \times m]$ tartibli matritsalar bo'lib, quyidagi shartlarni qanoatlantiradi:

$$\begin{aligned} \overline{Q^j} \left(I - \overline{A^j} (A^j)' \right) (Q^j)' &= I, \\ \overline{R^j} \left(I - (A^j)' \overline{A^j} \right) (R^j)' &= I, \\ Q^j A^j + A^j R^j &= 0, \end{aligned}$$

Agar $A = 0$ bo'lsa, u holda yuqoridagi avtomorfizm $\Phi_0(Z) = (\Phi_0^1(Z^1), \dots, \Phi_0^n(Z^n))$ va $\Phi_0^j(Z^j) = Q^j Z^j (R^j)^{-1}$ ko'rinishda bo'ladi:

$M = (M^1, \dots, M^n) \subset S(T_n)$ va $\mu(M) > 0$ bo'lsin. $S(T_n)$ ostovning $\mathbb{C}^{n-1}[m \times m]$ fazodagi proyeksiyasini $S(T_{n-1})$ bilan belgilaymiz. $S(T_{n-1})$ to'plamning nuqtalarini $U = (U^2, \dots, U^n)$ bilan belgilaymiz.

Quyidagi to'plamlarni qaraymiz:

$$\begin{aligned} M_{0,U} &= \left\{ Z : Z \in M, \Phi_0^1(Z^1) = \lambda, \Phi_0^j(Z^j) = \lambda \Phi_0^j(U^j), j = \overline{2, n}, \lambda \in S(\tau) \right\}, \\ \tilde{M}_0 &= \{ Z \in M : \mu_1 M_{0,U} > 0 \}, \end{aligned}$$

$M_{0,U}$ va $\tilde{M}_0$ to'plamlar musbat Lebeg o'lchovli M to'plamning qism to'plamlari bo'ladi.

Quyidagi yordamchi funksiya kritamiz: $\varphi_0 = \exp \psi_0$, bu yerda

$$\psi_0(U) = \frac{1}{2\pi i} \int_{M_{0,U}^1} \frac{n + \lambda}{n - \lambda} \cdot \frac{d\eta}{\eta}, \quad M_{0,U}^1 \times \tilde{M}_{0,U} = M_{0,U}.$$

D sohada golomorf bo'lgan barcha f funksiyalar uchun $H^p(D)$ ($p > 0$) Xardi sinfi quyidagicha aniqlanadi:

$$\sup_{0 < r < 1} \int_{S(D)} |f(rU)|^p d\mu < +\infty,$$

bu yerda $rU = (ru_{11}, ru_{12}, \dots, ru_{mm})$ va $d\mu$ esa $S(D)$ ko'phillikdagi (ostovdagi) normalangan Lebeg o'lchovi.

1-lemma (15). Agar $f \in H^1(T_n)$, $M \subset S(T_n)$ va $\mu(M) > 0$ bo'lsa, u holda quyidagi formula o'rinli bozladi:

$$f(0) = \frac{m}{\int_{M_0} d\mu_{n-1} \int_{M_{0,U}} d\mu_0} \lim_{l \rightarrow \infty} \int_M f(z) \left[\frac{\varphi_0(U)}{\varphi_0(0)} \right]^l d\mu.$$

Endi $'U = (U^2, \dots, U^n) \in S(T_{n-1})$ bo'lsin va quyidagi to'plamni qaraymiz

$$M_{A,U} = \left\{ Z : Z \in M, \Phi_A^1(Z^1) = \lambda, \Phi_A^j(Z^j) = \lambda \Phi_A^j(U^j), j = \overline{2, n}, \lambda \in S(\tau) \right\}.$$

Bu to'plam deyarli barcha A va U nuqtalar uchun $\mu > 0$ bo'yicha o'lchovli to'plam bo'ladi.

$\tilde{M}_A$ orqali quyidagi

$$\tilde{M}_A = \left\{ 'U : 'U \in S(T_{n-1}), \mu_1 M_{A,U} > 0 \right\},$$

to'plamni belgilaymiz. Aniqlanishiga ko'ra,

$$M_{A,U} \times \tilde{M}_A = M$$

tenglik o'rinli bo'ladi. Fubini teoremasiga ko'ra, $(mn - m)$ o'lchovli M to'plamning Lebeg o'lchovi musbat bo'ladi. Quyidagi yordamchi funktsiyani kiritamiz:

$$\varphi_A = \exp \psi_A, \psi_A(U) = \frac{1}{2\pi i} \int_{M_{A',K^1}} \frac{n + \lambda}{n - \lambda} \frac{d\eta}{\eta},$$

bu yerda

$$M_{A',K'} = \left\{ U^1 \in M^1, U = (\Phi_A^1)^{-1} \left(\lambda (\Phi_A^1)^{-1}(K) \right), |\lambda| = 1 \right\}, K \in \Phi_A^1(SU(m)),$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

1-teorema (15). Agar $f \in H^1(T_n)$, $M \subset S(T_n)$, $\mu(M) > 0$ bo'lsa, u holda ixtiyoriy $A \in T_n$ nuqta uchun quyidagi Karleman formulasi o'rinli bo'ladi:

$$f(A) = \frac{m}{\mu_{mn-m}(\Phi_A^{-1}(\tilde{M}_A)) \mu(\Phi_A^{-1}(\tilde{M}_{A,U}))} \cdot \lim_{l \rightarrow \infty} \int_M f(Z) \left[\frac{\varphi_A(Z)}{\varphi_A(A)} \right]^l \prod_{j=1}^n H(A^j, \bar{Z}^j) d\mu(Z), \text{ bu}$$

$$\text{yerda } H(A^j, \bar{Z}^j) = \frac{1}{\det(I - A_j Z_j)^m} - \text{matritsaviy birlik doira uchun Koshi-Sege yadrosi.}$$

Quyidagi chegaralanmagan matritsaviy sohani qaraymiz (14):

$$D = D_1 \times D_2 \times \dots \times D_n = \left\{ W = (W_1, \dots, W_n) \in \mathbb{C}^n[m \times m] : \text{Im } W_j > 0, j = \overline{1, n} \right\}$$

bu yerda, $W_j \in \mathbb{C}[m \times m]$.

Bu sohaning ostovi

$$\Gamma = \left\{ \text{Im } W_j = 0, j = \overline{1, n} \right\} = \Gamma_1 \times \Gamma_2 \times \dots \times \Gamma_n$$

Ko'rinishda aniqlanadi.

D soha birinchi tip Zigel sohasi deyiladi (8). Agar D sohada $n = 1$ bo'lsa, u holda bu soha $\mathbb{C}[m \times m]$ fazodagi matritsaviy yuqori yarim tekislik bilan ustma-ust tushadi. Agar $m = n = 1$ bo'lsa,

u holda $\mathbb{C}$ kompleks tekislikdagi yuqori yarim tekislik bilan ustma-ust tushadi va sohaning ostovi esa haqiqiy o'q bilan ustma-ust tushadi.

$\Phi = (\Phi^1, \dots, \Phi^n)$ orqali quyidagi Keli almashtirishini belgilaymiz:

$$W_j = \Phi^j(Z) = i(I + Z_j)(I - Z_j)^{-1}, j = \overline{1, n}.$$

Bu akslantirish yordamida T_n soha D sohaga bigolomorf akslanadi va mos ravishda $S(T)$ ostov Γ ostovga o'tadi (qarang 5).

$S(T)$ ostovdagi hajm elementi $\dot{U}$ va Γ ostovdagi hajm elementi $\dot{V}$ bo'lsin. Ma'lumki,

$$\dot{U} = \prod_{j=1}^n \dot{U}_j, \dot{V} = \prod_{j=1}^n \dot{V}_j$$

tengliklar o'rinli bo'ladi. Bu yerda $\dot{U}_j$ hajm elementi $U_j U_j^* = I$ to'plamdan va $\dot{V}_j$ hajm elementi $\text{Im} V_j = 0$ to'plamdan olingan.

Xua Lo-Ken monografiyasida quyidagi tengliklarning o'rinli ekanligi isbotlangan:

$$\dot{U}_j = 2^{m^2} \left| \det(U_j - iI) \right|^{-2m} \dot{V}_j.$$

2-lemma (14). Quyidagi munosabat o'rinli bo'ladi:

$$\dot{U} = \dot{U}_1 \wedge \dots \wedge \dot{U}_n = 2^{nm^2} \prod_{j=1}^n \left| \det(V_j - iI) \right|^{-2m} \dot{V}.$$

$f \in \mathcal{O}(D)$ bo'lsin. $f \left(i(I + Z_j)(I - Z_j)^{-1} \right)$, $j = \overline{1, n}$ funksiya $H^1(T_n)$ sinfga tegishli bo'ladi faqat va faqat

$$\frac{f(W_j)}{\det^2(W_j + iI)} \in H^1(D_n), j = \overline{1, n} \quad (3)$$

shart bajarilganda (3.17.20).

Teorema. Agar $f \in \mathcal{O}(D)$ funksiya (3) shartni qanoatlantirsa va $\tilde{M} = \tilde{M}_1 \times \dots \times \tilde{M}_n \subset \Gamma$ to'plam musbat Lebeg o'lchoviga ega bo'lsa, u holda ostovning kompaktida tekis yaqinlashuvchi limitga ega bo'lgan quyidagi

$$\begin{aligned} f(W) &= \prod_{j=1}^n \frac{\det^m(W_j + iI)}{i^{nm^2}} \cdot \lim_{l \rightarrow \infty} \int_{\tilde{M}} f(V) \left[\frac{\tilde{\varphi}(V)}{\tilde{\varphi}(W)} \right]^l \times \\ &\quad \times \prod_{j=1}^n \det^{-m}(V_j^* - W_j) \det^{-m}(V_j + iI) d\mu_{V_j}, \end{aligned} \quad (4)$$

Karleman formulasi o'rinli bo'ladi, bu yerda $V_j \in \tilde{M}_j$, $V \in \tilde{M}$.

Isbot. $F(Z_j) = f \left(i(I + Z_j)(I - Z_j)^{-1} \right)$ bo'lsin, u holda $F(Z) \in H^1(T)$ ga va 1-teoremaga ko'ra, quyidagi Karleman formulasi o'rinli bo'ladi:

$$f(Z) = \lim_{l \rightarrow \infty} \int_M F(U) \left[\frac{\varphi(U)}{\varphi(Z)} \right]^l \prod_{j=1}^n \frac{d\mu_U}{\det^m(I - Z_j U_j^*)},$$

bu yerda $M = M_1 \times M_2 \times \dots \times M_n \subset S(T)$ to'plam $\tilde{M} = \tilde{M}_1 \times \tilde{M}_2 \times \dots \times \tilde{M}_n \subset \Gamma$ to'plamning $Z_j = (W_j + iI)(W_j - iI)^{-1}$ akslantirish yordamidagi aksi.

Endi (2) akslantirishga teskari bo'lgan

$$Z_j = (W_j + iI)^{-1}(W_j - iI), \quad U_j = (V_j + iI)^{-1}(V_j - iI),$$

akslantirishni qaraymiz va quyidagi munosabatni hisoblaymiz:

$$\begin{aligned} I - Z_j U_j^* &= I - (W_j + iI)^{-1}(W_j - iI)(V_j^* + iI)(V_j^* - iI)^{-1} = \\ &= (W_j + iI)^{-1} \left[(W_j + iI)(V_j^* - iI) - (W_j - iI)(V_j^* + iI) \right] (V_j^* - iI)^{-1} = \\ &= (W_j + iI)^{-1} \left[W_j V_j^* - iW_j + iV_j^* + I - W_j V_j^* - iW_j - iV_j^* - I \right] (V_j^* - iI)^{-1} = \\ &= 2i(W_j + iI)^{-1} [V_j^* - W_j] (V_j^* - iI)^{-1}. \end{aligned}$$

2-lemmaga ko'ra, quyidagi tenglik o'rinli bo'ladi:

$$d\mu_U = 2^{nm^2} \prod_{j=1}^n |\det(V_j + iI)|^{-2m} d\mu_V.$$

Hisoblashlar natijasida quyidagi tenglikka kelamiz:

$$\begin{aligned} \prod_{j=1}^n \frac{d\mu_U}{\det^m(I - Z_j U_j^*)} &= \frac{1}{(2i)^{m^2} \prod_{j=1}^n \det^{-m}(W_j + iI) \det^m(V_j^* - W_j) \det^{-m}(V_j^* - iI)} \times \\ &\times 2^{nm^2} \prod_{j=1}^n |\det(V_j + iI)|^{-2m} d\mu_V = \frac{\prod_{j=1}^n \det^m(W_j + iI) \prod_{j=1}^n \det^m(V_j^* - iI)}{(2i)^{nm^2} \prod_{j=1}^n \det^m(V_j^* - W_j)} \times \\ &\times \frac{2^{nm^2} d\mu_V}{\prod_{j=1}^n \det^m(V_j + iI) \det^m(V_j + iI)} = \prod_{j=1}^n \frac{\det^m(W_j + iI)}{i^{nm^2} \det^m(V_j^* - W_j) \det^m(V_j + iI)} d\mu_V. \end{aligned}$$

M.A.Lavrentev teoremasiga (7) M to'plam ham musbat Lebeg o'lchoviga ega va $\tilde{M}$ to'plamning garmonik o'lchovi $\tilde{M}$ to'plamning garmonik o'lchoviga o'tadi. Bundan esa φ ning $\tilde{\varphi}$ ga o'tishi kelib chiqadi va biz (4)-formulaga ega bo'lamiz.

Teorema isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Айзенберг Л.А. Формулы Карлемана в комплексном анализе. Новосибирск, "Наука", 1990, 248 с.
2. Голузин Г.М., Крылов В.И. Обобщенная формула Карлемана и ее приложение к аналитическому продолжению функций. Мат. сб., 1933, т. 40, № 2, с. 144 – 149.
3. Кусис П. Введение в теорию пространств H^p . М., "Мир", 1984, с. 368.
4. Кытманов А.М., Никитина Т.Н. Многомерные формулы Карлемана в областях Зигелья. "Известия вузов. Математика", 1990, № 3, с. 7 – 12.
5. Лаврентьев М.М. О задаче Коши для уравнения Лапласа. Изв. АН СССР. Сер. математ., 1956, Т., 20, № 6, с. 819 – 842.
6. Лаврентьев М.М., Романов В.Г., Шишатский В.П. Некорректные задачи математической физики и анализа. М., "Наука", 1980, с. 286.
7. Привалов И.И. Граничные свойства аналитических функций. М., Гостехиздат, 1950, с. 338.
8. Пятецкий-Шапиро И.И. Геометрия классических областей и теория автоморфных функций. М., Физматгиз, 1961.

9. Хуа Ло-кен. Гармонический анализ функций многих комплексных переменных в классических областях. М., ИЛ, 1959, с. 163.
10. Г.Худайбергенов, А.М.Кытманов, Б.А.Шаимкулов. Комплексный анализ в матричных областях. Монография, Красноярск, Сибирский федеральный ун-т, 2011, с. 290.
11. Худайбергенов Г., Кытманов А.М., Шаимкулов Б.А. Анализ в матричных областях. Красноярск, 2017, с. 296.
12. Худайбергенов Г., Матякубов З.К. О формуле Карлемана в матричном шаре второго типа. "Узбекский математический журнал", 2016, № 1, с. 155 – 162.
13. Шабат Б.В. Введение в комплексный анализ. Ч.2, М., "Наука", 1985, с. 464.
14. B.T.Kurbanov. Morera's Boundary Theorem in Siegel Domain of the First Kind, Journal of Siberian Federal University. Mathematics & Physics 2022, 15(2), pp. 253–260.
15. B.A.Shoimkhulov, J.T.Bozorov. Carleman's Formula for a Matrix Polydisc. Journal of Siberian Federal University. Mathematics & Physics 2015, 8(2), pp. 371 – 374.
16. Carleman T. Les fonctions analytiques. Paris, 1926, p. 115.
17. Khudayberganov G., Matyoqubov Z.Q. Carleman's formula for the matrix upper half-plane, ACTA NUUZ., № 2/1, 2018, pp. 8 – 13.
18. Khudayberganov G., Matyakubov Z.K. Boundary version of Morera theorem for matrix ball of the second type. Journal of Siberian Federal University. Mathematics & Physics, 2014, 7 (4), с. 466 – 471.
19. Khudayberganov G., Rakhmonov U.S., Matyakubov Z.K. Integral formulas for some matrix domains. Contemporary Mathematics, AMS. vol 662, 2016, pp. 89 – 95.
20. U.S.Rakhmonov, Z.K.Matyakubov, Carleman's formula for the matrix domains of Siegel. Chebyshevskii Sbornik, 2022, Volume XXIII. Issue 4 (85). DOI 10.22405/2226-8383-2022-23-4-126-135 pp.

**Эшмаматова Дилфуза Бахромовна (кандидат физико-математических наук, доцент
Ташкентский государственный транспортный университет; e-mail: 24dil@mail.ru)
О НЕКОТОРЫХ СВОЙСТВАХ АСИМПТОТИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ ТРАЕКТОРИЙ
ВНУТРЕННИХ ТОЧЕК ОТОБРАЖЕНИЙ ЛОТКИ-ВОЛЬТЕРРЫ**

Annotatsiya. Мақола умумий ҳолдаги матрицага эга бўлган Лотка-Вольтерра акслантиришларининг баъзи хоссалари ва уларнинг ички нуқталари траекторияларининг динамикасини ўрганишга бағишланган. Хусусан, қаралаётган акслантиришларнинг қўзғалмас нуқталари ва уларнинг жойлашуви тадқиқ қилинган.

Аннотация. В работе исследованы динамика траекторий внутренних точек отображений Лотки–Вольтерры с матрицами в общем положении и их некоторые свойства. Здесь исследуется местоположение точек покоя, т.е. неподвижных точек рассматриваемых отображений.

Annotation. The dynamics of trajectories of interior points of Lotka-Volterra mappings with matrices in general position and some of their properties are investigated. Here we investigate the location of the rest points, i.e. the fixed points of the considered mappings.

Kalit so'zlar: Lotka-Volterra akslantirishi, kosisimetrik matritsa, qo'zg'almas nuqta, tashuvchi, yoq.

Ключевые слова: отображение Лотка-Вольтерра, кососимметрическая матрица, неподвижная точка, носитель, грань.

Key words: Lotka-Volterra mapping, skew-symmetric matrix, fixed point, support, face.

Пусть $A = (a_{ki})$ – вещественная кососимметрическая матрица, удовлетворяющая условию $A = -A^T$ (где A^T – транспонированная матрица). По свойству кососимметрической матрица имеет вид [1]:

$$A = \begin{pmatrix} 0 & a_{12} & a_{13} & \dots & a_{1m} \\ -a_{12} & 0 & a_{23} & \dots & a_{2m} \\ -a_{13} & -a_{23} & 0 & \dots & a_{3m} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ -a_{1m} & -a_{2m} & -a_{3m} & \dots & 0 \end{pmatrix}$$

На основании [1] определения кососимметрической матрицы несложно увидеть, что

$$A = -A^T \Rightarrow \det(A) = \det(-A^T) = (-1)^n \det A.$$

И тогда получаем, что определитель кососимметричной матрицы нечетного порядка всегда равен нулю. Согласно [1], если m четно, то в таком случае ее определитель есть квадрат однородного полинома степени $\frac{m}{2}$ относительно его элементов. Например,

$$\text{пусть } m = 2, \text{ тогда } \begin{vmatrix} 0 & a_{12} \\ -a_{12} & 0 \end{vmatrix} = a_{12}^2,$$

$$\text{а если } m = 4, \text{ то } \begin{vmatrix} 0 & a_{12} & a_{13} & a_{14} \\ -a_{12} & 0 & a_{23} & a_{24} \\ -a_{13} & -a_{23} & 0 & a_{34} \\ -a_{14} & -a_{24} & -a_{34} & 0 \end{vmatrix} = (a_{12}a_{34} - a_{13}a_{24} + a_{14}a_{23})^2.$$

Определение 1. Кососимметрическая матрица называется матрицей общего положения, если все главные миноры четного порядка отличны от нуля.

Так как $a_{ki} = -a_{ik}$, тогда получаем, что $a_{ki} \neq 0$ при $k \neq i$.

Рассмотрим квадратичное отображение симплекса $V: S^{m-1} \rightarrow S^{m-1}$, имеющего вид из [2]:

$$V(x)_k = x_k \left(1 + \sum_{i=1}^m a_{ki} x_i\right), \quad k = \overline{1, m}, \quad (1)$$

здесь $A = (a_{ki})$ – кососимметрическая матрица общего положения отображения Лотки-Вольтерры (1), где коэффициенты удовлетворяют условиям $a_{ki} = -a_{ik}$, $|a_{ki}| \leq 1$, $k, i = \overline{1, m}$.

Пусть X – множество неподвижных точек этого отображения. Из (1) ясно, что $x \in X$ равносильно равенству $x_k \sum_{i=1}^m a_{ki} x_i = 0$, $k = \overline{1, m}$, т.е.

$$\text{supp } x \cap \text{supp } Ax = \emptyset, \quad (2)$$

где $\text{supp } x = \{i, x_i \neq 0\}$ – носитель неподвижной точки [3].

Лемма 1. Пусть $x, y \in X$ и l – прямая, проходящая через точки x и y . Если $\text{supp } x = \text{supp } y$, тогда $l \cap S^{m-1} \subset X$.

Доказательство. Согласно (2) и условию $\text{supp } x = \text{supp } y$ находим, что

$$\text{supp } x \cap (\text{supp } Ax \cup \text{supp } Ay) = \emptyset.$$

Поскольку $\text{supp } (\lambda u + (1 - \lambda)v) \subset \text{supp } u \cup \text{supp } v$, то

$$\text{supp } (\lambda x + (1 - \lambda)y) \cap \text{supp } (\lambda Ax + (1 - \lambda)Ay) \subset \text{supp } x \cap (\text{supp } Ax \cup \text{supp } Ay) = \emptyset.$$

Следовательно, $\lambda x + (1 - \lambda)y \in X$ или $l \cap S^{m-1} \subset X$. Лемма доказана.

Теорема 1. Изолированная неподвижная точка имеет нечетное число ненулевых координат.

Доказательство. Пусть $x = (x_1, x_2, \dots, x_m)$ неподвижная точка с четным числом ненулевых координат. Поскольку любая грань Γ_α инвариантна, причем сужение отображения V_α также является отображением Лотки-Вольтерры, тогда без ограничения общности будем считать, что

m – четное и $x_i > 0, i = 1, 2, \dots, m$. Согласно (2) имеем $AX = 0$. Поскольку $X \neq 0$, тогда $rgA \leq m - 1$. Известно, что ([1, с. 261]), ранг кососимметрической матрицы четное число. Поэтому $rgA \leq m - 2$. Пусть $L = Ker A$ и $H_0 = \left\{ y \in \mathbb{R}^m : \sum_{i=1}^m y_i = 0 \right\}$. Так как $\dim L \geq 2$ и $\dim H_0 = m - 1$ то $L \cap H_0 \neq \{0\}$. Выберем $z \in L \cap H_0, z \neq 0$. Поскольку $x_i > 0, i = 1, 2, \dots, m$ и $\sum_{i=1}^m z_i = 0$, тогда можно указать $\delta > 0$ такое, что $x + \varepsilon z \in S^{m-1}$ при $|\varepsilon| \leq \delta$. По построению $x + \varepsilon z \in Ker A$ или учитывая (2) имеем $x + \varepsilon z \in X$. Следовательно, неподвижная точка с четным числом ненулевых координат не может быть изолированной.

Теорема доказана.

Теорема 2. Если $A = (a_{ki})$ – кососимметрическая матрица, тогда

$$P = \left\{ x \in S^{m-1} : \sum_{i=1}^m a_{ki} x_i \geq 0, k = \overline{1, m} \right\} \neq \emptyset.$$

Доказательство. Положим $F_k = \left\{ x \in S^{m-1} : \sum_{i=1}^m a_{ki} x_i \geq 0 \right\}$ и докажем, что для произ-

вольного $\alpha \subset I$ имеем

$$\Gamma_\alpha \subset \bigcup_{k \in \alpha} F_k. \quad (3)$$

Пусть $x \in \Gamma_\alpha$. Так как коэффициенты удовлетворяют $a_{ki} = -a_{ik}$, то имеем $\sum_{i, k \in \alpha} a_{ki} x_k x_i = 0$. Поскольку $x_k \geq 0$, причем $x_k > 0$ хотя бы для одного $k \in \alpha$, тогда имеем $\sum_{i \in \alpha} a_{ki} x_i \geq 0$, для некоторого $k \in \alpha$, иначе получим следующее

$$\sum_{i, k \in \alpha} a_{ki} x_k x_i = \sum_{k \in \alpha} x_k \sum_{i \in \alpha} a_{ki} x_i < 0.$$

Поскольку $x \in \Gamma_\alpha$, тогда согласно $\sum_{i \in \alpha} a_{ki} x_i \geq 0$ находим $\sum_{i=1}^m a_{ki} x_i = \sum_{i \in \alpha} a_{ki} x_i \geq 0$.

Следовательно, $x \in \bigcup_{k \in \alpha} F_k$. Согласно комбинаторной лемме Шпернера ([4, с. 612]) из (3)

следует $P = \bigcap_{k=1}^m F_k \neq \emptyset$. **Теорема доказана.**

Из этой теоремы вытекает следующее следствие.

Следствие 1. Если $A = (a_{ki})$ – кососимметрическая матрица, тогда имеет место следующее

$$Q = \left\{ x \in S^{m-1} : \sum_{i=1}^m a_{ki} x_i \leq 0, k = \overline{1, m} \right\} \neq \emptyset.$$

Доказательство. Доказательство следствия вытекает из того, что $A = (a_{ki})$ – кососимметрическая матрица.

Итак, $P = \{x \in S^{m-1} : Ax \geq 0\}$ и $Q = \{x \in S^{m-1} : Ax \leq 0\}$, где знаки " $\leq$ " и " $\geq$ " означают покоординатный порядок, выпуклые многогранники.

Для дальнейшего изложения напомним следующее:

Пусть $I = \{1, 2, \dots, m\}$ и $\alpha \subset I$, а $X = \{x(\alpha) : \alpha \subset I\}$ множество неподвижных точек. Будем говорить, что неподвижные точки $x(\alpha)$ и $x(\beta)$ образуют пару (p, q) , если существует грань Γ такая, что $\gamma \supset \alpha \cup \beta$ и выполняются неравенства

$$A_\gamma x(\alpha) \geq 0, \quad A_\gamma x(\beta) \leq 0.$$

В этом случае $x(\alpha)$ – назовем p -точкой, а $x(\beta)$ – q -точкой.

Следствие 1.3.5. Справедливы включения $P \subset X$ и $Q \subset X$.

Использованная литература:

1. Хорн Р., Джонсон Ч. Матричный анализ. М., "Мир", 1984, 666 с.
2. Ганиходжаев Р.Н. Квадратичные стохастические операторы, функции Ляпунова и турниры. "Мат. сб.", № 8, т. 183, 1992, с. 119 – 140. (<https://www.mathnet.ru/links/7ed5d6b9cfb5593a0845b3a8852ccd1c/sm1065.pdf>)
3. Ганиходжаев Р.Н., Эшмаматова Д.Б. Квадратичные автоморфизмы симплекса и асимптотическое поведение их траекторий. "Владикавказ. матем. журн.", т. 8, № 2, 2006, с. 12 – 28. (<http://www.mathnet.ru/rus/agreement>).
4. Канторович Л.В., Акилов Г.П. Функциональный анализ. М., "Наука", 1984, 752 с.

Матякубов Зокирбек Кадамович (старший научный сотрудник, Хорезмская академия

Маъмуна; zokirbek.1986@mail.ru)

О ФОРМУЛЕ КАРЛЕМАНА

Annotatsiya. Karleman formulasi matematik analiz va matematik fizikaning noto'g'ri masalalarini yechish imkonini beradi. Sohadagi golomorf yoki garmonik funksiyalarning qiymatlarini ularning yagonalik to'plamidagi qiymatlari orqali tiklash imkonini beradi. Ushbu maqolada kososimmetrik matritsalar uchun Zigel sohasida Karleman formulasi isbotlangan.

Аннотация. Формула Карлемана позволяет решать задачи анализа и математической физики. Позволяет восстановить значения голоморфных или гармонических функций в области по их значениям в сингулярном множестве. В данной работе доказана формула Карлемана в области Зигеля для кососимметричных матриц.

Annotation. The Carleman formula allows you to solve problems of analysis and mathematical physics. Allows you to restore the values of holomorphic or harmonic functions to the domain from their values in the singular set. In this paper, we prove the Carleman formula in the Siegel domain for skew-symmetric matrices.

Kalit so'zlar: kososimmetrik matritsa, klassik soha, Zigel sohasi, bigolomorf akslantirish, Shilov chegarasi, Karleman formulasi.

Ключевые слова: кососимметричная матрица, классическая область, область Зигеля, биголоморфное отображение, граница Шилова, формула Карлемана.

Key words: Skew-symmetric matrix, classical domain, Siegel domain, biholomorphic mapping, Shilov's boundary, Carleman's formula.

Интегральные представления голоморфных функций играют важную роль в классической теории функций одного комплексного переменного и в многомерном комплексном анализе.

В данной статье мы доказываем формулу Карлемана для одной области Зигеля первого рода, определенную в пространстве комплексных кососимметрических матриц. Все представленные доказательства действительны только в том случае, если m четно.

Рассмотрим в пространстве $\mathbb{C}^{\frac{m(m-1)}{2}}$ область D_{III} , состоящую из всех квадратных кососимметрических матриц порядка m с комплексными элементами w_{kj} :

$$D_{III} = \{W \in \mathbb{C}[m \times m] : \operatorname{Im} W > 0\}.$$

Здесь знак > 0 означает положительную определенность эрмитовой матрицы $\operatorname{Im} W$.
Обозначим множество

$$\Gamma_{III} = \{W \in \mathbb{C}[m \times m] : \operatorname{Im} W = 0\},$$

которое называется остовом области D_{III} . Оно состоит из всех эрмитовых матриц порядка m .

Область D_{III} является радиальной трубчатой областью, основанием которой служит конус в пространстве $\mathbb{C}^{\frac{m(m-1)}{2}}$, состоящий из положительно определенных кососимметрических матриц порядка m . Такие области называются областями Зигеля первого рода.¹

В [1.15] доказано, что всякая область Зигеля первого рода биголоморфно эквивалентна некоторой ограниченной области. В частности, рассматриваемая область D_{III} биголоморфно эквивалентна классической области третьего типа $\mathfrak{R}_{III}$, определенной в пространстве $\mathbb{C}^{\frac{m(m-1)}{2}}$, всех квадратных кососимметрических матриц Z порядка m :

$$\mathfrak{R}_{III} = \{Z \in \mathbb{C}[m \times m] : I + Z\bar{Z} > 0\}.$$

Граница $\mathfrak{R}_{III}$ состоит из множества

$$\partial\mathfrak{R}_{III} = \{Z \in \mathbb{C}[m \times m] : \det(I + Z\bar{Z}) = 0, \quad I + Z\bar{Z} \geq 0\},$$

т.е. из множества матриц Z , для которых матрица $I + Z\bar{Z}$ является неотрицательно определенной, но не положительно определенной эрмитовой матрицей (ее собственные значения неотрицательны и хотя бы одно из них равно нулю). На границе лежит множество

$$S_{III} = \{Z \in \mathbb{C}[m \times m] : I + Z\bar{Z} = 0\},$$

которое называется *остовом* $\mathfrak{R}_{III}$ (заметим, что S_{III} является границей Шилова для $\mathfrak{R}_{III}$).

Вещественная размерность остова равна $\frac{m(m-1)}{2}$.

Обозначим через $H^p(\mathfrak{R}_{III})$ ($p > 0$), как класс всех функций f , голоморфных в области $\mathfrak{R}_{III}$, для которых

$$\sup_{0 < r < 1} \int_{S_{III}} |f(rU)|^p d\mu < +\infty,$$

где $rU = (ru_{11}, ru_{12}, \dots, ru_{mm})$, а $d\mu$ — нормированная мера Лебега на многообразии S_{III} , $U \in S_{III}$.

Лемма 1³. Мера Хаара $d\mu$ многообразия S_{III} может быть записана в виде

$$d\mu = h(u) d\varphi d\mu_0(u),$$

где $d\mu_0$ — нормированная мера Лебега на $SU(m)$, а h — гладкая положительная функция на $SU(m)$, ($SU(m)$ — группа специальных унитарных матриц).

Лемма 2. Преобразование $W = \Phi(Z)$ (преобразование Кэли), где

$$W = \Phi(Z) = i(I + Z)(I - Z)^{-1}, \quad (1)$$

¹ Пятецкий-Шапиро И.И. Геометрия классических областей и теория автоморфных функций. М., Физматгиз, 1961.

² Хуа Локен. Гармонический анализ функций многих комплексных переменных в классических областях. М., ИЛ, 1959, 163 с.

³ Айзенберг Л.А. Формулы Карлемана в комплексном анализе. Новосибирск, "Наука", 1990, 248 с.

является биголоморфным отображением области $\mathfrak{R}_{III}$ на D_{III} , при этом S_{III} переходит в Γ_{III} .

Доказательство. Сначала докажем, что для $Z \in \mathfrak{R}_{III}$ матрица $I - Z$ невырождена. Прежде всего заметим, что из условия $I + Z\bar{Z} > 0$ вытекает $Z \neq 0$.

Пусть w – m -мерный вектор-столбец и

$$(I - Z)w = 0.$$

Тогда $w = Zw$, откуда $w^* = -w^*\bar{Z}$. Далее,

$$w^*w = -w^*\bar{Z}Zw \text{ и } w^*(I + \bar{Z}Z)w = 0.$$

Так как условия

$$I + Z\bar{Z} > 0 \text{ и } I + \bar{Z}Z > 0$$

эквивалентны¹, то левая часть последнего равенства при $w \neq 0$ положительно определена. Следовательно, $w = 0$. Это означает невырожденность матрицы $I - Z$, т.е. существование $(I - Z)^{-1}$ и голоморфность отображения Φ в области $\mathfrak{R}_{III}$.

Далее, из (1) найдем:

$$\begin{aligned} \operatorname{Im} W &= \frac{1}{2i}(W - W^*) = \frac{1}{2i} \left[i(I + Z)(I - Z)^{-1} + i(I + \bar{Z})^{-1}(I - \bar{Z}) \right] = \\ &= \frac{1}{2}(I + \bar{Z})^{-1} \left[(I + \bar{Z})(I + Z) + (I - \bar{Z})(I - Z) \right] (I - Z)^{-1} = \\ &= \frac{1}{2}(I + \bar{Z})^{-1} \left[I + Z + \bar{Z} + \bar{Z}Z + I - Z - \bar{Z} + \bar{Z}Z \right] (I - Z)^{-1} = \\ &= (I + \bar{Z})^{-1} \left[I + \bar{Z}Z \right] (I - Z)^{-1}. \end{aligned}$$

Отсюда видно, что при невырожденности $I - Z$, эрмитовы матрицы

$$\operatorname{Im} W \text{ и } I + \bar{Z}Z$$

одновременно положительно определены. Мы доказали, что Φ отображает $\mathfrak{R}_{III}$ в D_{III} .

Из (1) можно найти обратное отображение $Z = \Phi^{-1}(W)$:

$$Z = (W + iI)^{-1}(W - iI) \quad (2)$$

При $W \in D_{III}$ матрица $W + iI$ невырождена (это доказывается, как и выше). Поэтому отображение Φ^{-1} голоморфно в D_{III} . Из (1) также видно, что при $W \in D_{III}$ невырождена и матрица $I - Z$, следовательно, $I + Z\bar{Z} > 0$, т.е. Φ^{-1} отображает D_{III} в $\mathfrak{R}_{III}$.

Итак, отображение Φ биголоморфно отображает $\mathfrak{R}_{III}$ на D_{III} , причем из (2) ясно, что оно преобразует S_{III} в Γ_{III} .

Лемма доказана.

Пусть $\dot{U}$ – элемент объема в S_{III} , а $\dot{V}$ – элемент объема в Γ_{III} . В монографии Хуа Ло-Кена² доказано следующее соотношение между $\dot{U}$ и $\dot{V}$ при отображении Φ :

$$\dot{U} = 2^{\frac{m(m-1)}{2}} (\det(V^2 + I))^{\frac{m-1}{2}} \dot{V}, \quad (3)$$

где $V \in \Gamma_{III}$. Так как $V^* = -V$ и

$$\det(V^2 + I) = \det(V - iI) \det(V + iI) =$$

¹ Хуа Локен. Гармонический анализ функций многих комплексных переменных в классических областях. М., ИЛ, 1959, 163 с.

² Хуа Локен. Гармонический анализ функций многих комплексных переменных в классических областях. М., ИЛ, 1959, 163 с.

$$= \overline{\det(V + iI)} \det(V + iI) = |\det(V + iI)|^2,$$

то (3) можно записать в виде

$$\dot{U} = 2^{\frac{m(m-1)}{2}} |\det(V + iI)|^{-(m-1)} \dot{V}. \quad (4)$$

Для рассмотрения многомерных аналогов формул Карлемана желательно расширить класс функций, для которых верны эти формулы в области D_{III} .

Класс функций, голоморфных и ограниченных в области D_{III} обозначим $A(D_{III})$. Пусть $f \in A(D_{III})$. Заметим что $f(i(I + Z)(I - Z)^{-1}) \in H^1(S_{III})$ тогда и только тогда, когда

$$\frac{f(W)}{\det^2(W + iI)} \in H^1(D_{III}). \quad (5)$$

По определению, найдется $C_1 > 0$,

$$\sup_{0 < r < 1} \int_{\Gamma_{III}} \left| \frac{f(rW)}{\det^2(rW + iI)} \right| d\mu_V = \int_{\Gamma_{III}} \left| \frac{f(V)}{\det^2(V + iI)} \right| d\mu_V < C_1 < +\infty. \quad (6)$$

Теперь, используя отображение (1) и отношения (3) и (4), мы получим следующие равенства:

$$\begin{aligned} \int_{S_{III}} \left| f(i(I + U)(I - U)^{-1}) \right| d\mu_U &= 2^{\frac{m(m-1)}{2}} \int_{\Gamma_{III}} \left| f(V) \right| |\det(V + iI)|^{-2(m-1)} d\mu_V = \\ &= 2^{\frac{m(m-1)}{2}} \int_{\Gamma_{III}} \left| \frac{f(V)}{\det^2(V + iI)} \right| |\det(V + iI)|^{-2(m-1)} d\mu_V. \end{aligned} \quad (7)$$

Интеграл (7) ограничен, потому что по соотношению (6), интеграл дроби первого множителя ограничен, а также интеграл (7) сходится, так как под интегралом существует $V + iI$ – невырожденная матрица.

Из этого следует, что найдется $C_2 > 0$,

$$\int_{S_{III}} \left| f(i(I + U)(I - U)^{-1}) \right| d\mu_U < C_2,$$

т.е.

$$f(i(I + Z)(I - Z)^{-1}) \in H^1(S_{III}).$$

Теорема. Если функция $f \in A(D_{III})$ удовлетворяет условию (5) и множество $\tilde{M} \subset \partial D_{III}$ имеет положительную меру Лебега, то верна следующая формула Карлемана

$$f(W) = \frac{\det^{\frac{m-1}{2}}(W + iI)}{i^{\left(\frac{m-1}{2}\right)^2}} \lim_{j \rightarrow \infty} \int_{\tilde{M}} f(V) \left[\frac{\tilde{\varphi}(V)}{\tilde{\varphi}(W)} \right]^j \frac{d\mu_V}{\det^{\frac{m-1}{2}}(\bar{V} + W) \det^{\frac{m-1}{2}}(V + iI)}, \quad (8)$$

предел в которой достигается равномерно на компактах из остова, где $V \in \tilde{M}$.

Доказательство. Пусть $F(Z) = f(i(I + Z)(I - Z)^{-1})$, тогда $F(Z) \in H^1(\mathfrak{R}_{III})$ и справедлива формула Карлемана¹

$$F(Z) = \lim_{j \rightarrow \infty} \int_M F(U) \left[\frac{\varphi(U)}{\varphi(Z)} \right]^j \frac{d\mu_U}{\det^{\frac{m-1}{2}}(I - ZU^*)},$$

где M – образ $\tilde{M}$ при отображении $Z = (W + iI)^{-1}(W - iI)$ области Зигеля первого рода на классическую область третьего типа.

Далее рассмотрим обратное отображение к (1)

$$Z = (W + iI)^{-1}(W - iI), \quad U = (V + iI)^{-1}(V - iI),$$

¹ Айзенберг Л.А. Формулы Карлемана в комплексном анализе. Новосибирск, “Наука”, 1990, 248 с.

и сделаем следующие вычисления:

$$\begin{aligned} I - ZU^* &= I - (W + iI)^{-1}(W - iI)(\bar{V} - iI)(\bar{V} + iI)^{-1} = \\ &= (W + iI)^{-1} \left[(W + iI)(\bar{V} + iI) - (W - iI)(\bar{V} - iI) \right] (\bar{V} + iI)^{-1} = \\ &= (W + iI)^{-1} \left[W\bar{V} + iW + i\bar{V} - I - W\bar{V} + iW + i\bar{V} + I \right] (\bar{V} + iI)^{-1} = \\ &= 2i(W + iI)^{-1} [\bar{V} + W] (\bar{V} + iI)^{-1}. \end{aligned}$$

Из условия (4) будет выполняться

$$d\mu_U = 2^{\frac{m(m-1)}{2}} |\det(V + iI)|^{-(m-1)} d\mu_V.$$

Вычисления показывают, что

$$\begin{aligned} \frac{d\mu_U}{\det^{\frac{m-1}{2}}(I - ZU^*)} &= \frac{\det^{\frac{m-1}{2}}(W + iI) \det^{\frac{m-1}{2}}(\bar{V} - iI)}{(2i)^{\frac{m(m-1)}{2}} \det^{\frac{m-1}{2}}(\bar{V} + W)} \cdot \frac{2^{\frac{m(m-1)}{2}} d\mu_V}{\left| \det^{\frac{m-1}{2}}(V + iI) \right|^2} = \\ &= \frac{\det^{\frac{m-1}{2}}(W + iI)}{i^{\frac{m(m-1)}{2}} \det^{\frac{m-1}{2}}(\bar{V} + W) \det^{\frac{m-1}{2}}(V + iI)} d\mu_V. \end{aligned}$$

Далее, φ играет роль $\tilde{\varphi}$ для множества M . По теореме М.А.Лаврентьева¹ M – множество тоже положительной меры Лебега, такое что гармоническая мера M переходит в гармоническую меру $\tilde{M}$, следовательно, φ перейдет в $\tilde{\varphi}$, и мы приходим к формуле (8).

Теорема доказана.

Имомкулов Севдиёр Акрамович (профессор кафедры Математика Навоийского государственного Педагогического института),
Ибрагимов Зафар Шавкатович (старший научный сотрудник Хорезмского отдела Института Математики Академии наук РУз.),
Кобулова Махлиё Нуржонова (магистрант кафедры Математический анализ Ургенчского государственного университета)
КВАЗИАНАЛИТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ В СМЫСЛЕ ГОНЧАР НА АЛГЕБРАИЧЕСКИХ МНОЖЕСТВАХ

Аннотация. Ушбу мақолада квазианалитик функциялар бўйича сўнги йилларда эришилган натижалар баён қилинган. Шунингдек, Гончар маъносида квазианалитик бўлган функциялар алгебраик тўпламлар устида аниқланган ва ягоналик теоремаси ўринли эканлиги кўрсатилган.

Аннотация. В данной статье исследуются полученные в последние годы результаты по квазианалитическим функциям. Также изучается теорема единственности для квазианалитических функций в смысле Гончара на алгебраических множествах.

Annotation. In this paper, we study the results obtained in recent years on quasianalytic functions. We also study the uniqueness theorem for quasianalytic functions in the sense of Gonchar on algebraic sets.

Калим сўзлар: квазианалитик функциялар, ягоналик хоссаси, алгебраик тўплам, конденсатор сизими, τ – сизим.

Ключевые слова: квазианалитические функции, свойство единственности, алгебраическое множество, ёмкость конденсатора, τ – ёмкость.

Key words: quasianalytic functions, uniqueness property, algebraic set, condenser capacity, τ - capacity.

¹ Привалов И.И. Граничные свойства аналитических функций. М., Гостехиздат, 1950, 338 с.

1. Квазианалитические функции в смысле Гончара. Пусть f – функция определенная и непрерывная на компакте K комплексного пространства $\mathbb{C}^n$, $\rho_m(f)$ – наименьшее отклонение функции f на компакте K от рациональных функций степени не выше m :

$$\rho_m(f) = \inf_{\{r_m\}} \|f(z) - r_m(z)\|_K,$$

где $\|\cdot\|_K$ – равномерная норма и нижняя Гринь берется в классе всех рациональных функций вида

$$r_m(z) = \frac{\sum_{|\alpha| \leq m} a_\alpha z^\alpha}{\sum_{|\alpha| \leq m} b_\alpha z^\alpha},$$

где $\alpha = (\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n)$ – мультииндекс.

В этой работе мы изучаем класс функций $R(K)$ – квазианалитических в смысле Гончара (см. [3], а также [4], [8], [10]):

$$R(K) = \left\{ f \in C(K) : \varliminf_{m \rightarrow \infty} \rho_m(f, K)^{\frac{1}{m}} < 1 \right\}.$$

В случае, когда

$$\varliminf_{m \rightarrow \infty} \rho(f, K)^{\frac{1}{m}} = 0,$$

и

$$\overline{\varliminf_{m \rightarrow \infty} \rho_m(f, K)^{\frac{1}{m}}} = 0$$

эти классы соответственно обозначаются через $R_0(K)$ и $R^0(K)$.

В одномерном случае, когда $K = [a, b] \subset \mathbb{R}$ в работе [3], А.А. Гончаром доказана следующая теорема единственности: *пусть $f(x) \in R([a, b])$, $[a, b] \subset \mathbb{R} \subset \mathbb{C}$. Если $f(x) \equiv 0$ на некотором неполярном множестве $E \subset [a, b]$, то $f(x) \equiv 0$ на $[a, b]$.*

В доказательстве этой теоремы А.А. Гончар использует понятие емкости конденсатора (E, F) , где $F = [a, b] \setminus E$. В многомерном случае метод Гончара не проходит. В работе [4] теорему единственности для многомерного случая мы доказали с помощью понятие τ -емкости, введенной А. Садуллаевым (см. [12]).

Теорема 1.1. Пусть $f(x) \in R(\Omega)$, где $\Omega = [a_1, a_2] \times [a_2, b_2] \times \dots \times [a_n, b_n]$ параллелепипед из $\mathbb{R}^n \subset \mathbb{C}^n$. Если $f(x) \equiv 0$ на неплюриполярном множестве $E \subset \Omega$, то $f(x) \equiv 0$ на Ω .

Теорема 1.2. ([10], см также [8], [4]). Пусть $K \subset \mathbb{C}^n$ неплюриполярное компактное множество. Если функция $f \in R_0(K)$ равна нулю в неплюриполярном подмножестве $E \subset K$, то $f(z) \equiv 0$ на K за исключением некоторого плюриполярного множества.

2. О квазианалитических функциях в смысле Бернштейна. В классе непрерывных функций Бернштейном (см. [2]) была определен другой класс квазианалитических функций в терминах быстрой полиномиальной аппроксимации. Пусть $f \in C(K)$, $K \subset \mathbb{C}^n$, и пусть $e_m(f, K)$ – наименьшее отклонение функции f на K от полиномов степени не выше m :

$$e_m(f, K) = \inf_{\{\rho_m\}} \|f(z) - \rho_m(z)\|_K,$$

где нижняя грань берётся в классе всех полиномов степени не выше m .

Если $K \subset \mathbb{C}^n$ – плюрирегулярный компакт и $f \in C(K)$, то функция f голоморфно продолжается в некоторую комплексную окрестность $U \subset \mathbb{C}^n$ компакта K тогда и только тогда, когда

$$\overline{\lim}_{m \rightarrow \infty} [e(f, K)]^{\frac{1}{m}} < 1. \quad (2.1)$$

Если мы условие (2.1) заменим условием

$$\underline{\lim}_{m \rightarrow \infty} [e_m(f, K)]^{\frac{1}{m}} < 1,$$

то из этого условия не следует аналитичность функции f в окрестности компакта K . Но класс функций

$$B(K) = \{ f \in C(K) : \underline{\lim}_{m \rightarrow \infty} [e(f, K)]^{\frac{1}{m}} < 1 \}$$

обладает свойством единственности для компактов $K \subset \mathbb{C}^n$, удовлетворяющих некоторым геометрическим свойствам. Поэтому класс функций $B(K)$ называется классом квазианалитических функций в смысле Бернштейна (см, [2], [5], [6-10], [15], [16]).

Класс аналитических на K функций $A(K)$ является подклассом классов $B(K)$, $R(K)$, т.е. $A(K) \subset B(K) \subset R(K)$. Нетрудно убедиться, что $A(K) \neq B(K)$, $B(K) \neq R(K)$ (см. например [21], [8]).

В работе [15] квазианалитические функции в смысле Бернштейна определены на алгебраических множествах и изучены свойства единственности.

3. Экстремальные плюрисубгармонические функции и плюриполярные множества в $\mathbb{C}^n$

Так же, как функция Грина – в классической теории потенциала, экстремальные плюрисубгармонические функции играют роль в теории комплексного потенциала. Впервые они были определены и использованы в работах Й.Сичака [18, 19], В.П.Захарюты [17], А.С.Садуллаева [12, 13, 14], Э.Бедфорда и А.Тейлора [20].

Характерной особенностью комплексной теории потенциала является то обстоятельство, что для экстремальных плюрисубгармонических функций не существует хороших интегральных представлений и кроме того, такие функции не обязаны быть гладкими вне замыкания множеств.

Тем не менее, для достаточно широкого класса компактов экстремальные плюрисубгармонические функции обладают рядом свойств, присущим функциям Грина. К этим свойствам можно отнести непрерывность $V(z, K)$ во всем $\mathbb{C}^n$, связь функции $V(z, K)$ с уравнением Монжа-Ампера $(dd^c u)^n = \mu$ и др.

Для множеств $E \subset \mathbb{C}^n$ экстремальные плюрисубгармонические функции проще всего определяются с помощью класса L , состоящего из функций $u \in psh(\mathbb{C}^n)$ таких, что и $u(z) \leq \beta + \ln(1 + |z|)$ для всех $z \in \mathbb{C}^n$, где β некоторая константа, зависящая от u .

Определение 3.1. Пусть $E \subset \mathbb{C}^n$ – произвольное множество, $L(E)$ – класс функций $u \in L$ таких, что $u|_E \leq 0$ и

$$V(z, E) = \sup \{ u(z) : u(z) \in L(E) \}.$$

Тогда функция

$$V^*(z, K) = \overline{\lim}_{w \rightarrow z} V(w, E), \quad z \in E,$$

называется экстремальной плюрисубгармонической функцией множества E

Отметим следующие простые свойства функции V^* .

1. Если $E_1 \subset E_2$, то $V(z, E_1) \geq V(z, E_2)$ и $V^*(z, E_1) \geq V^*(z, E_2)$.

2. Существует возрастающая последовательность функций $u_j \in L(E)$

такая, что $(\lim_{j \rightarrow \infty} u_j(z))^* \equiv V^*(z, E)$.

В самом деле, из топологической леммы Шоке следует, что существует счетное семейство $\{\mathcal{G}_k\} \subset L(E)$ ($k=1, 2, \dots$) такое, что $(\sup_k \mathcal{G}_k)^* \equiv V^*(z, E)$. При этом последовательность $u_j = \sup_{k \leq j} \mathcal{G}_k$ обладает требуемыми свойствами.

Имеет место следующее утверждение.

Предложение 3.1 ([13], [14]). Если открытое множество $U = \bigcup_{j=1}^{\infty} K_j$, где K_j – возрастающая последовательность компактов, $K_j \subset K_{j+1}$ ($j=1, 2, \dots$), то $V(z, K_j) \downarrow V(z, U)$. Если E – произвольное множество, то существует убывающая последовательность открытых множеств $U_j \supset E$, $U_j \supset U_{j+1}$ ($j=1, 2, \dots$) такая, что

$$(\lim_{j \rightarrow \infty} V(z, U_j))^* \equiv V^*(z, E).$$

Предложение 3.2. ([14]). Если компакты $K_j \subset \mathbb{C}^n$ ($j=1, 2, \dots, m$),

$$\sum_{j=1}^m n_j = n \text{ и } K = K_1 \times K_2 \times \dots \times K_m \subset \mathbb{C}^n,$$

то

$$V^*(z, K) = \max_{1 \leq j \leq m} V(z^{(j)}, K_j),$$

где $z = (z^{(1)}, z^{(2)}, \dots, z^{(m)})$, $z^{(j)}$ – переменная пространства $\mathbb{C}^{n_j}$ ($j=1, 2, \dots, m$).

Если $K = K_1 \times K_2$, $K_j \subset \mathbb{C}$ и функция Грина для K_1 имеет разрыв в точке $0 \in K_1$, то $V^*(z, K)$ разрывна во всех точках множества $\{0\} \times U_2$, где U_2 – некоторая окрестность K_2 .

Следующее предложение дает достаточное условие непрерывности $V^*(z, K)$ во всем пространстве $\mathbb{C}^n$.

Предложение 3.3. ([14]). Если компакт $K \subset \mathbb{C}^n$ такой, что функция $V^*(z, K)|_K \equiv 0$, то функция $V^*(z, K)$ непрерывна в $\mathbb{C}^n$.

Обозначим через P_m множество всех многочленов в $\mathbb{C}^n$ степени не выше m . Следующее предложение связывает экстремальные плюрисубгармонические функции с полиномами и играет важную роль в теории аппроксимаций.

Предложение 3.4. ([13, 14]). Для любого компакта $K \subset \mathbb{C}^n$ имеет место равенство

$$V(z, K) = \sup \left\{ \frac{1}{m} \ln |p_m| : p_m \in P_m, \|p_m\|_K \leq 1 \right\}.$$

Важное свойство полярности классической теории распространяется на многомерный случай следующим образом.

Определение 3.2. Подмножества E области $D \subset \mathbb{C}^n$ называется плюриполярными, если существует функция $u(z) \in psh(D)$, $u \neq -\infty$, такая, что $u|_E \equiv -\infty$.

Счетное объединение плюриполярных множеств плюриполярно. Плюриполярное множество $E \subset \mathbb{C}^n$ является полярным в $\mathbb{R}^{2n} = \mathbb{C}^n$.

Плюрирегулярность множеств в $\mathbb{C}^n$. Понятие плюрирегулярности множеств в $\mathbb{C}^n$ играет большую роль в вопросах аппроксимации функций полиномами и рациональными функциями (см. [14]).

Определение 3.3. Множество $E \subset \mathbb{C}^n$ называется локально плюрирегулярным в точке $z^0 \in \overline{E}$, если любое $r > 0$ экстремальная функция $V^*(z, E \cap B(z^0, r))|_{z=z^0} = 0$.

Компакт K называется плюрирегулярным компактом, если он плюрирегулярен в любой своей точке.

Компакт K называется глобально плюрирегулярным в точке $z^0 \in K$, если экстремальная функция $V^*(z^0, K) = 0$.

Так как $V^*(z, K) = V^*(z, \widehat{K})$, то глобальная плюрирегулярность K является свойством полиномиально выпуклой оболочки $\widehat{K}$. Если компакт K является плюрирегулярным в точке $z^0 \in K$, то он является, очевидно, и глобально плюрирегулярным в этой точке. Для полиномиально выпуклых плоских компактов $K \subset \mathbb{C}$, $\widehat{K} = K$, верно и обратное: из глобальной плюрирегулярности следует его локальная плюрирегулярность.

В многомерном случае из глобальной плюрирегулярности полиномиально выпуклых компактов в некоторой точке $z^0 \in K$ не следует локальная плюрирегулярность их этой точке (см. [14], стр. 64).

4. Квазианалитические функции Гончара на алгебраических множествах. Множество $A \subset \mathbb{C}^n$ называется алгебраическим, если существуют полиномы $P_1, P_2, \dots, P_{n-k}$, $1 \leq k \leq n$, такие что

$$A = \{z \in \mathbb{C}^n : P_1(z) = P_2(z) = \dots = P_{n-k}(z) = 0\}$$

Пусть A алгебраическое подмножество из $\mathbb{C}^n$. Его подмножество регулярных точек A^0 является комплексной подмногообразием из $\mathbb{C}^n$ с измерением k . Мы говорим, что множество $N \subset A$ является плюриполярной в A если существует плюрисубгармоническая функция $u(z)$ на A такая, что

$$N \cap A^0 \subset \{u(z) = -\infty\}.$$

Определение 4.1. Пусть $A \subset \mathbb{C}^n$ алгебраическое множество и пусть K -компактные подмножества на A . Функция f определенная на K называется квазианалитической в смысле Гончара на K , если существует строго возрастающая последовательность положительных целых чисел $\{m_j\}_{j=1}^{\infty}$ и последовательность рациональных функций $r_{m_j}(\mathbb{C}^n)$, $j = 1, 2, 3, \dots$, такие что

$$\lim_{j \rightarrow \infty} \sqrt[n_j]{\|f(z) - r_{m_j}(z)\|_K} < 1$$

Множество всех квазианалитических в смысле Гончара функций на K обозначается через $R(K)$.

Лемма 4.1. (см. [15]). Пусть g голоморфное отображение открытого множества $U \subset \mathbb{C}^k$ со значениями в алгебраическом множестве A из $\mathbb{C}^n$ k – измерности. Предполагаем, что $g(z)$ невырожденная отображения, т.е. $\text{rank}_U g = \max_{z \in U} \text{rank}_z g = k$. Пусть E компактное подмножество U и $F = g(E)$. Если множество $N \subset F$ является неплюриполярным на A , тогда множество $g^{-1}(N) \cap E$ является неплюриполярным на $\mathbb{C}^k$.

Лемма 4.2. (см. [15]). Пусть $E \subset \mathbb{C}^k$ неплюриполярное, полиномиально выпуклое компактное множество. Пусть g невырожденное голоморфное отображение, определенное на

открытой окрестности U множество E , со значениями на алгебраическом множестве $A \subset \mathbb{C}^n$ размерности $k, k \leq n$. Пусть $K \in A$, такое, что $g(E) \subset K$. Если функция f квазианалитическая в смысле Гончара на K , тогда $F = f \circ g$ функция является квазианалитической в смысле Гончара на E .

Теорема 4.1. Пусть E полиномиально выпуклое компактное множество на $\mathbb{C}^k$, обладающее условиями единственности. Пусть $g: U \supset E \rightarrow A \subset \mathbb{C}^n$ невырожденное голоморфное отображение на открытой окрестности U множества E , со значениями на алгебраическом множестве A размерности $k, (k < n)$ и $K = g(E)$. Если f квазианалитична в смысле Гончара на K и $f(z) = 0$ для $z \in N \subset K$, где N - неплюриполярное подмножество A , то $f \equiv 0$ на K .

Мы можем сказать, что компактное множество $E \subset \mathbb{C}^k$ обладает условиями единственности, если для любого $f \in R(E)$ и любого неплюриполярного множества $F \subset E$ из условия $f(z) = 0$ на F вытекает $f = 0$ на E .

Использованная литература:

1. Baran M., Plesniak W. Polynomial inequalities on algebraic sets. *Studia Math.* 141(3).2000, p. 209–2019.
2. Bernstein S.N. Analytic functions of real variable, their origin and means of generalisation. *Sochineniya*, Vol.1, 1932., p. 225 – 220.
3. Гончар А.А. Квазианалитические классы функций, связанные с наилучшими приближенными рациональными функциями. Изб. АН. АрмССР, 1971, VI, № 2 – 3, с.148 – 159.
4. Imomkulov S., Ibragimov Z. Uniqueness property for Gonchar quasianalytic functions of several variables. *Contemporary mathematics*. Volume 662, 2016, pp. 121 – 129.
5. Lelong P. Sur une propriete simple des polynomes. *R.Acad. Sci.Paris*, 224, 1947, pp. 883 – 885.
6. Plesniak W. Quasianalytic functions of several complex variables. *Zeszyty Nauk.Uniw. Jagiell*, 15, 1971, pp. 135 – 145.
7. Plesniak W. On super position of quasianalytic functions, *Ann. Polon. Math.* Vol.26. 1972. pp. 73 – 84.
8. Plesniak W. Quasianalytic functions in the sense of Bernstein, *Dissertationes Mathematicae*, 147, 1977.
9. Plesniak W. Invariance of the *-regularity of compact sets in C^* under holomorphic mappings, *Trans. Amer.Math. Soc.*, V.246, 1978, p. 373 – 383.
10. Plesniak W. Characterization of quasi-analytic functions of several variables by means of rational approximation. *Ann.Polon. Math.* XXVII. 1973, p. 149 – 157.
11. Sadullaev A. An estimate for polynomials on analytic sets. *Math.USSR. Tzv.* Vol 20, 1983, p. 493 – 502.
12. Садуллаев А. Рациональные аппроксимации и плюриполярные множества. *Мат. сб.*, 1982, т. 119 (1). с. 96 – 118.
13. Садуллаев А. Плюрисубгармонические функции. *Итоги науки и техники. Современные проблемы математики. Фундаментальные направления.* М., ВИНТИ, 1985, т.8, с. 65 – 111.
14. Садуллаев А. Плюрисубгармонические меры и ёмкости на комплексных многообразиях. *УМН*, 1981, т.36 (4), с. 53 – 105.
15. Skiba A. Bernstein quasianalytic functions on algebraic sets. *Acta, Mathematica*, 2003, p. 203–216.
16. Szmuszkowicz H., Un theoreme sur les polynomes et son application ala theorie des fonctions quasianalytiques, *C.R.Acad.Sci. Paris*, 198, 1934, p. 1119 – 1120.
17. Zakharyuta V.P. Extremal plurisubharmonic functions, orthogonal polynomials and Bernstein-Walsh theorem for analytic functions of several complex variables. *Ann.Polon.Math.* Vol.33, 1976, p. 137–148 (in Russian).
18. Siciak J. On some extremal functions and their applications in the theory of analytic functions of several complex variables, *Trans. Amer. Math. Soc.*, 105, 1962, p. 322 – 357.
19. Siciak J. Extremal plurisubharmonic functions in $\mathbb{C}^n$. *Ann.Polon. Math.* 39, 1981, p. 175 – 211.
20. Bedford E. and Taylor B.A. A new capacity for plurisubharmonic functions. *Acta.Math.*, 149, 1982, № 1–2, p. 1–40.
21. Ibragimov Z. Pluripolarity of graphs of quasianalytic functions of several complex variables. *Contemporary mathematics*. Volume 662, 2016, p. 51 – 69.

**Erniyozov O‘razboy Ko‘khanovich (Toshkent davlat transport universiteti)
FALSAFIY BILIM TURLARI ORASIDA INTUITIV BILISHNING O‘RNI**

Annotatsiya. Maqolada rus olimi V.F.Asmusning falsafa va matematikada intuitsiya muammosi-ning rivojlanish tarixiga bag‘ishlangan kitobining mazmuni haqida, intuitsiyani bilim haqiqati, ya’ni, falsafada bilim turlari orasida intuitiv bilim yoki sezgi bilan belgilanadigan alohida ko‘rib chiqilgan, to‘g‘ridan to‘g‘ri bilim mavjudligi, ushbu to‘g‘ridan to‘g‘ri bilim ostida intuitsiya haqiqatning bevosita ixtiyorini, narsalarning obyektiv bog‘liqligini belgilashi borasidagi qarashlari tahlil etilgan.

Аннотация. В статье говорится о содержании книги русского ученого В.Ф.Асмуса об истории развития проблемы интуиции в философии и математике. Интуиция рассматривается как факт познания, то есть среди видов познания в философии, оно определяется интуитивным знанием или интуицией. В книге приведены взгляды учёного на существование непосредственного знания, при этом непосредственном знании интуиция определяет непосредственный выбор действительности, объективную связь вещей.

Annotation. In the article, the content of Russian scientist V.F.Asmus's book on the history of the development of the problem of intuition in philosophy and mathematics, intuition is considered as the truth of knowledge, that is, among the types of knowledge in philosophy and they are determined by intuitive knowledge or intuition. The existence of direct knowledge, under this direct knowledge, the fact that intuition determines the direct will of reality, the objective connection of things, is analyzed.

Kalit so‘zlar: intuitsiya, haqiqat, bilim, ixtiyoriylik.

Ключевые слова: интуиция, истина, знание, осмотрительность.

Key words: intuition, truth, knowledge, discretion.

Kirish. Falsafa ilmda muhim iz qoldirgan V.F.Asmusning “Проблема интуиции в философии и математике. “Очерк истории: XVII – начало XX вв” nomli asari XVII asrdan XX boshlarigacha bo‘lgan davrda falsafa va matematikada intuitsiya muammosining rivojlanish tarixiga bag‘ishlangan. O‘zining falsafiy qarashlarining asosiy qoidalarini bayon qilib, “muallif o‘z oldiga intuitsiyani bilim haqiqati va allaqachon mavjud bo‘lgan falsafiy nazariyalar sifatida aniq ajratish vazifasini qo‘ydi; zamonaviy falsafa tarixi davomida bir-birini almashtirgan mavjud falsafiy nazariyalari o‘rtasidagi farqlarni aniqlaydi”.¹ V.F.Asmus o‘z kitobida 17-asr matematiklari va ratsionalistlari tomonidan ishlab chiqilgan intuitsiya haqidagi ta’limotlarga, shuningdek, 20-asrning boshlarida matematikada paydo bo‘lgan intuitsiya haqidagi ta’limotlarga qarshi chiqib, intuitivlik nazariyasining muvaffaqiyatsizligining isbotini asoslaydi.

Asosiy qism. V.F.Asmusning so‘zlariga ko‘ra, falsafada bilim turlari orasida intuitiv bilim yoki sezgi bilan belgilanadigan alohida ko‘rib chiqilgan to‘g‘ridan to‘g‘ri bilim mavjud. To‘g‘ridan to‘g‘ri bilim ostida u haqiqatning bevosita ixtiyorini, narsalarning obyektiv bog‘liqligini isbotlashga asoslanmagan ixtiyorini belgilaydi.

“Bunday bilimlarning dastlabki shakli, ular aytganlaridek, tashqi his-tuyg‘ular yordamida haqiqatning bevosita ixtiyoridir. Bunday bilim, birinchi navbatda, to‘g‘ridan to‘g‘ri xarakterda farq qiladi, uni isbotlash kerak emas.”² Masalan, men oq narsani ko‘rayotganimga ishonch hosil qilish uchun bu ixtiyoriylik haqiqatini isbotlashning hojati yo‘q. Haqiqat to‘g‘ridan to‘g‘ri ochiladi. Ikkinchidan, bunday barcha holatlarda haqiqatning bevosita ixtiyoriga hislar yordamida erishiladi: ko‘rish, eshitish, hidlash, teginish va boshqalar. To‘g‘ridan to‘g‘ri dalil bilan bog‘liq holda, bu bilim bilim manbasiga nisbatan sezgir bilimdir.”³

V.F.Asmus barcha his-tuyg‘ulardan eng muhim bo‘lgan ko‘rishni ajratib ko‘rsatadi, uni to‘g‘ridan to‘g‘ri tushuntiradi. Shu nuqtayi nazardan, intuitsiya tushunchasining ta’rifini lotincha intuitus so‘zidan tafakkur, ixtiyoriylik, ko‘rish, ya’ni ko‘rish orqali ixtiyoriylik deb tushuntiradi.

¹ Переверзева Н.Ю. Интуиция в принятии решений: социально-философский аспект. М., изд-во СГУ, 2010, с. 48.

² Salimov Baxriddin Lutfullaevich. The philosophical role of dialectical categories in human life. Oriental Renaissance. Innovative, educational, natural and social sciences. Volume 1, Issue 6, 2021, p. 406 – 410.

³ Асмус В.Ф. Проблема интуиции в философии и математике. Очерк истории XVII – начало XX вв., 3-е изд., стереотипное, М., Едиториал УРСС, 2004, 316 с.

V.F.Asmusning ta'kidlashicha, "intelektual intuitsiya, hissiy intuitsiya atamallari faqat ma'lum bir haqiqatni yoki bilim turini anglatadi va ularni intuitiv namoyon bo'lish faktini tushuntirib beradigan ma'lum bir falsafiy nazariya bilan bog'lashning hojati yo'q. V.F.Asmus intellektual intuitsiya deganda haqiqatni to'g'ridan to'g'ri anglash, uni isbotlash yoki faqat tashqi his-tuyg'ular orqali olish mumkin emasligini tushunib, bunday atamani qo'llashga prinsipial e'tirozlar yo'qligini ta'kidlaydi".¹

Bilim haqiqati sifatida intuitsiya har bir bilish turi sifatida barcha biluvchilar uchun bilish sohasida mavjud bo'lgan, shubhasiz, haqiqatdir.² Ammo bilim faktlari nazariyasi sifatida har bir intuitsiya nazariyasi falsafiy nazariyalardan quyidagilarga bo'linadi: idealistik yoki materialistik, metafizik yoki dialektik. To'g'ridan to'g'ri yoki intuitiv, bilish faktlarini tushuntirib beradigan epistemologik ta'limotlar mavjud bo'lgan intuitsiya falsafiy nazariyalarning biridir.

"V.F.Asmus o'z asarida ko'plab olimlar va matematikaning butun maktablari (masalan, Vayl, Brauer, Geyting va boshqalar tomonidan taqdim etilgan intuitionizm maktabi) intuitsiya atamasi bilan, uning falsafiy bo'lmagan ma'nosidan tashqari, sof idealistik falsafiy ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi".³

Umuman olganda, V.F.Asmusning XX asr boshlarida falsafa va matematikada intuitiv bilish muammosini ishlab chiqishga bag'ishlangan kitobida uchta asosiy vazifa qo'yilgan va hal qilingan. "Uning vazifasi, birinchi navbatda, intuitsiyani bilish haqiqati va intuitsiya falsafiy nazariyalari sifatida aniq ajratishdir."⁴ Agar faylasuf boshqa bilim turlari orasida intuitiv bilimlarning mavjudligini tan olsa, unda bu e'tirofning o'zi bu faylasufga xos bo'lgan intuitsiya nazariyasi – materialistik yoki idealistik ekanligi haqida hech narsa demaydi. Buni faqat faylasufning intuitsiya mavjudligini tan olishiga asoslanib baholash, masalan, faylasufning barcha bilimlar oxir-oqibat hissiyotga qaytadi degan da'vosi asosida faylasufning fe'l-atvorini baholash kabi noto'g'ri".⁵

Ikkinchi vazifa–yangi davr falsafasi tarixida ketma-ket intuitsiyaning falsafiy nazariyalari o'rtasida o'ziga xos xususiyatlarini o'rnatish. "Avvalo, intuitsiya ratsionalistik nazariyalarini, shuningdek, 18-asr oxiri–19-asr boshlarida nemis idealistlari va romantiklari tomonidan ishlab chiqilgan intuitsiya nazariyalarini falsafiy idealizmida paydo bo'lgan intuitivlik deb nomlangan nazariyalardan ajratish kerak. Intuitsiya nazariyalari, ya'ni, intuitsiya haqidagi falsafiy ta'limotlar Platon, neoplatoniklar, Dekart, Leybnits, Kant va Fixte va ularning zamondoshlari Gaman va Yakobi, Shelling va Fridrix Shlegel, Gyote va Shopenhauer tomonidan ishlab chiqilgan va XX asrda Bergson va Losskiy, Gusserl va Benedetto Kroche va boshqalar. Ammo ularning barchasini "intuitiv", deb hisoblash aniq xato bo'ladi, masalan, Bergson. Har bir intuitsiya nazariyasi intuitivlik nazariyasi emas. "Intuitivlik – intuitsiya haqidagi falsafiy ta'limotning juda o'ziga xos tarixiy shakli".⁶

V.F.Asmusning so'zlariga ko'ra, XX asr faylasuflarining ta'limotlari intuitsiya haqidagi bilimlar, bilimni ratsionalistik tushunish asosida paydo bo'lgan. "Ularda intuitiv va mantiqiy fikrlashning qarama-qarshiligi yo'q, ammo ulardagi intuitsiya bilimning eng yuqori intellektual turi sifatida qaraladi. V.F. Asmus, aksincha, aqlni tanqid qilish shakli, fan va uning mantiqiy apparatlariga shubha bilan qaraydigan yo'nalish sifatida qaraydi. Ushbu yo'nalish bilishning intellektual usullarini inkor etishini va fanning haqiqatini yetarli darajada bilish qobiliyatiga ishonchsizlikni ifodalashni o'z ichiga oladi".⁷ Shu munosabat bilan, Asmus kitobining uchinchi vazifasi intuitivlikning muvaffaqiyatsizligini isbotlashdir. Intuitsiya haqidagi ta'limot eng yangi matematikada oqilona asosda qayta tiklanganligi sababli,⁸ u yerda intuitivistik (konstruktivistik) matematikaning juda qimmatli yutuqlariga tayanadi, to'rtinchi vazifa kitobni dekadent, "alogik" intuitivlikka (masalan, Bergson) qarshi turish edi. Nafaqat 17-asr matematiklari va ratsionalistlari tomonidan ishlab chiqilgan intuitsiya haqidagi ta'limotlar, shuningdek, XX asrning birinchi chorak qismida matematikada paydo bo'lgan intuitsiya haqidagi ta'limotlar bunga misol bo'ladi. Chunki bu ta'li-

¹ Переверзева Н.Ю. Интуиция в принятии решений: социально-философский аспект. М.. Изд-во СГУ, 2010, с. 49.

² Салимов Бахриддин Лутфуллаевич (2020). Философская роль диалектических категорий в жизни человека. Историческая психология и социология истории, 13 (1), с. 111–119.

³ Переверзева Н.Ю. Shu manba.

⁴ Салимов Бахриддин Лутфуллаевич. Shu manba.

⁵ Асмус В.Ф. Проблема интуиции в философии и математике. Очерк истории XVII – начало XX вв. 3-е изд., стереотипное, М., Едиториал УРСС, 2004, 316 с.

⁶ Асмус В.Ф. Shu manba. С. 5 – 6.

⁷ Переверзева Н.Ю. Shu manba. С. 51.

⁸ Salimov Baxriddin Lutfullaevich. The philosophical role of dialectical categories in human life. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume 1, Issue 6, 2021, p. 406 – 410.

motlar (masalan, A.Puankare) falsafiy idealizm ta'sirini boshdan kechirdiyu Tarixining ba'zi davrlarida intuitsiya haqidagi matematik tushunchaning haqiqiy matematik ijobiy, qimmatli mazmunini va uning matematik bilimdagi rolini intuitsiya nazariyasi umuman bog'liq bo'lmagan falsafiy idealizmning noto'g'ri tushunchalaridan ajratish vazifasi paydo bo'ldi.

Intuitsiya tushunchasi va intuitsiya haqidagi falsafiy ta'limotlar qadimgi hind va qadimgi yunon falsafalarida paydo bo'lgan. Uyg'onish davri faylasuflari, xususan, Nikolay Kuzanskiy va Jordano Bruno tomonidan yaratilgan intuitsiya nazariyalari ham juda qiziq. Biroq, Uyg'onish davrida paydo bo'lgan qadimiy intuitsiya nazariyalari ham, bu ishning mavzusi emas. Asmus kitobida "falsafa va matematikada intuitsiya muammosi. Intuitsiya nazariyalarini faqat XX asr ratsionalizmidan boshlab ko'rib chiqadi".¹

Kitobda sezgi nazariyalarini ko'rib chiqishning tarixiy asoslarini cheklash juda asosli va asosga ega. Falsafa oldida turgan epistemologik muammolar bilan chambarchas bog'liq holda matematika va tabiatshunoslikning rivojlanishi XX asrda ishlab chiqilgan intuitsiya haqidagi g'oyalar, tushunchalar, ta'limotlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqladi. XIX–XX asrlarda ilgari surilgan intuitsiya nazariyalarini faqat falsafiy nazariyalar sifatida² ko'rib chiqish mumkin emas, ularning zamonaviy matematik, tabiiy va ijtimoiy fanlarning mantiqiy tabiati bilan shartlanishini hisobga olmagan. Intuitsiya haqidagi falsafiy ta'limotlarning tabiiy va matematik fanlar bilan bog'liqligi tufayli ushbu ta'limotlarning rivojlanish tarixi katta qiziqish uyg'otmoqda.

V.F.Asmus "o'z kitobida ko'rib chiqilayotgan intuitsiya nazariyalarining mazmuni sinfiy manfaatlarga javob berganligini va ijtimoiy-tarixiy sabablarga ko'ra kelib chiqqanligini ta'kidlaydi".³ Uning fikricha falsafiy g'oyalar, tushunchalar, intuitsiya nazariyalarining rivojlanish tarixini o'rganib, biz ularda mavjud bo'lgan falsafiy noto'g'ri tushunchalarning nazariy ildizi nafaqat idealizm ekanligiga aminmiz. Ongning xohish-irodasini tirik, hissiy tafakkurdan ajratib turadi, lekin shuningdek, to'g'ridan to'g'ri va vositachilik bilimlari o'rtasidagi farqni mutlaqlashtiradigan va bilimlarni rivojlantirishning haqiqiy yo'lini aniqlay olmaydigan metafizik fikrlash usuli", deb tushunadi.⁴

Falsafa tarixchilari bir-birini almashtirgan ta'limotlar va intuitsiya nazariyalari o'rtasidagi farqlarning ahamiyatini yetarlicha baholamagan holda, intuitsiya muammosiga yetarlicha e'tibor bermadilar. Ular intuitsiya muammosining ilmiy bilimlar nazariyasidagi ahamiyatini aniqlamadilar, garchi falsafa tarixida fan va ilmiy bilimlar masalasi qo'yilgan bo'lsa-da, shuni ta'kidlash kerakki, ikki ming yildan ortiq tarix davomida intuitsiya muammosi bilimlarning falsafiy nazariyasida juda boshqacha, shu bilan birga, ma'lum yechimlarni oldi.⁵ Ammo bu qarorlarning barchasi ma'lum bir tarixiy davrga, juda ko'p individual g'oyalarga, faylasuflar va falsafiy tizimlarning tushunchalariga bog'liq edi.⁶

Xulosa. V.F.Asmusning xulosalariga ko'ra, falsafada bilim turlari orasida intuitiv bilim yoki sezgi bilan belgilanadigan alohida ko'rib chiqilgan to'g'ridan to'g'ri bilim mavjud. To'g'ridan to'g'ri bilim ostida u haqiqatning bevosita ixtiyorini, narsalarning obyektiv bog'liqligini isbotlashga asoslanmagan ixtiyorini belgilaydi. U barcha his-tuyg'ulardan eng muhim bo'lgan ko'rishni ajratib ko'rsatadi, uni to'g'ridan to'g'ri tushuntiradi. Shu nuqtayi nazardan, intuitsiya tushunchasining ta'rifi lotincha intuitus so'zidan tafakkur, ixtiyorilik, ko'rish, ya'ni ko'rish orqali ixtiyorilik deb tushuntiradi.

Inson bilish subyekti sifatida hech qachon yakkalanib qolmaydi, u dunyoni bilishni noldan boshlamaydi. U avvalgi avlodlarning, shuningdek, atrofidagi odamlarning jamoaviy tajribasidan foydalanadi. Ko'pincha, bilishning predmeti, ayniqsa, ilmiy bilishda bu insonlar jamoasidir. Haddan tashqari miqyosda, butun insoniyatni mavzu deb hisoblash mumkin. Intuitivlikning kognitiv jarayonda va qaror qabul qilish jarayonida tutgan o'rni masalasini ko'rib chiqishga o'tishdan oldin, amaliyotni bilimning asosi va intuitiv bilimlarning ishonchlili mezon sifatida ko'rib chiqish zarur va maqsadga muvofiqdir. Mantiqiy

¹ Асмус В.Ф. Проблема интуиции в философии и математике. Очерк истории: XVII–начало XX вв. 3-е изд., стереотипное. М., Едиториал УРСС, 2004, с. 5 – 6.

² Salimov Baxriddin Lutfullaevich. The philosophical role of dialectical categories in human life. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume, 1, Issue 6, 2021, p. 406 – 410.

³ Асмус В.Ф.. Shu manba. 10-bet.

⁴ Асмус В.Ф. 12-bet.

⁵ Салимов Бахриддин Лутфуллаевич (2020). Философская роль диалектических категорий в жизни человека. Историческая психология и социология истории, 13 (1), с. 111 – 119.

⁶ Эрниезов Ўразбой Кукланович. Янги давр ғарб мутафаккирларининг интеллектуал интуиция ҳақидаги қарашлари. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume: 2, Issue 10, Oktober 2022, p. 266 – 271.

fikrlashdan tashqari, intuitsiya yangi bilimlarni olishda muhim rol o'ynaydi. Kognitiv faoliyat tajribasi shuni ko'rsatadiki, oddiy mantiq, ko'p hollarda, ilmiy muammolarni hal qilish uchun yetarli emas.

Abdulazizov Abdulvohid Habibullayevich (Namangan davlat universiteti dotsenti, s.f.n.;
e-mail:abdulazizov60@mail.ru)

MUTOLAA NAZARIYASINING IJTIMOY-FALSAFIY OMILLARI BORASIDA AYRIM FIKRLAR

Annotatsiya. Maqolada bugungi kunda dolzarb hisoblangan mutolaa madaniyatining nazariy muammolari borasida muallifning ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazarini bayon etilgan va yoshlarda mutolaa madaniyati hodisasi jarayonlarining ahvolini obyektiv tahlil etishga harakat qilingan. Mutolaa nazariyasining yetarli darajada tadqiq etilmaganligining dolzarbligi ta'kidlangan. Mutolaaga e'tibor ajdodlarimizdan me'ros ekanligi ta'kidlangan holda, kitobxonlik hodisasi kam o'rganilgan sohalaridan biri bo'lib, ayniqsa, o'quvchi-yoshlarning mutolaa madaniyati nazariyasi masalasi yaxlit tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmaganligi haqida xulosa beriladi. Mutolaa nazariyasi juda keng tushuncha va bag'oyat murakkab muammo ekanligi e'tirof etilib, uning asosiy holatlari ko'rsatib o'tilgan.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические проблемы культуры чтения, которые сегодня считаются актуальными. Кратко изложена философская точка зрения и предпринята попытка объективного анализа состояния процессов теории феномена читательской культуры. Подчеркивается актуальность недостаточно изученной теории чтения. Отмечается, что феномен чтения является одним из важнейших отраслей науки, но вопросы теории читательской культуры как целостного объекта исследования недостаточно изучаются. Подчеркивается, что теория чтения – это очень широкое понятие и сложная проблема.

Annotation. The article discusses the theoretical problems of the culture of reading, which are considered relevant in society today. The philosophical point of view is briefly stated and an attempt is made to objectively analyze the state of the processes of the theory of the phenomenon of reader culture. The relevance of the insufficiently studied theory of reading is emphasized. It is noted that the phenomenon of reading is one of the most important branches of science, but the issues of the theory of reader culture as an integral object of research are insufficiently studied. It is emphasized that the theory of reading is a very broad concept and a complex problem.

Kalit so'zlar: mutolaaning nazariy jihatlarini, mutolaa hodisasi, mutolaaning umumiy nazariyasi, mutolaaning biologik va shartli refleks mexanizmlari, mutolaaning "kitob" toifasining quyi kategoriyasi, kitobxonlik muammolari, gipoteza, yondashuvlarning uyg'unligi.

Ключевые слова: теоретические аспекты чтения, феномен чтения, общая теория чтения, биологические и условно-рефлекторные механизмы чтения, подкатегория категории "книга" чтения, проблемы чтения, гипотеза, совокупность подходов.

Key words: theoretical aspects of reading, phenomenon of reading, general theory of reading, biological and conditioned reflex mechanisms of reading, subcategory of the category "book" of reading, problems of reading, hypothesis, set of approaches.

Kirish. Mutolaani ma'naviy hayot hodisasi sifatida nazariy jihatdan tushunishga urinishlar qadimgi Xitoy va antik davr mutafakkirlari (Konfutsiy, Lao Szi, Chuang Tzu, Sokrat, Platon, Seneka) orasida ham uchraydi [1].

N.A.Stefanovskaya izlanishlarida amalga oshirilgan turli tarixiy davrlarda mutolaa tabiatini retrospektiv modellash fikrimizni ta'kidlashga imkon beradiki, kitobxon faoliyatiga maqsadli ta'sir amalida qadim zamonlardan beri amalga oshirilgan, ammo mutolaa mazmunini maqsadli tartibga solishni nazariy tushunishning boshlanishi, bizning fikrimizcha, keyingi davrlarda paydo bo'la boshlagan. Shu bilan birga, zamonaviy davrda ommaning ijtimoiy va intellektual faolligini rag'batlantirish vositasi va shaxsni o'zgartirish, uning ko'p qirrali rivojlanishiga ta'sir qilish vositasi sifatida mutolaa tushunchasini shakllantirish kuzatilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mutolaaning nazariy tushunchasi boy tarixga ega, biroq bir qator olimlar, birinchi navbatda, Y.P.Melentyeva, mutolaa hodisasi haqidagi bilimlarning parchalanishi deb aytishmoqda. Uning fikricha, "Mutolaaning umumiy nazariyasini ishlab chiqish, yaratish zarurati, avvalambor, uning e'tirof etilgan ijtimoiy-falsafiy ahamiyati, shuningdek, ta'lim jarayonlarida yaqqol namoyon bo'ladigan shaxsni shakllantiruvchi shaxsning ijtimoiylashuvining barcha bosqichlarida funksiyasi bilan bog'liq" [2].

Bugungi kunda shuni aytishimiz mumkinki, Y.P.Melentyevaning sa'y-harakatlari tufayli mutolaaning umumiy nazariyasi nafaqat kutubxonashunoslik doirasidagi suveren ilmiy yo'nalishga aylandi, balki uning nazariy vositalarini birlashtiradigan ijtimoiy-gumanitar fanlar va kutubxona va axborot sikllarida maxsus ilmiy intizomga shakllantirilmoqda.

Mutolaa sohasi olimlari an'anaviy ravishda uni: 1) ruhiy jarayon sifatida; 2) ta'lim va ta'lim jarayoniga hamroh bo'lgan kognitiv faoliyat sifatida; 3) shaxsning axloqiy va intellektual fazilatlarini rivojlantirishga foydali ta'sir ko'rsatadigan mashg'ulot sifatida; 4) aloqa vositalaridan biri sifatida o'rganishmoqda.

Jumladan, Y.P.Melentyeva mutolaani insoniyat tomonidan to'plangan yozma madaniyatni o'zlashtirishning yagona texnologiyasi sifatida belgilaydi, uning fikricha, bu mutolaaning muhim xususiyatidir [4]. N.A.Stefanovskaya, aksincha, mutolaani yozuvning paydo bo'lishi va kitob chop etish bilan bog'lamaydi, chunki uzoq ma'naviy aloqa sifatida o'qish antropogenezning eng muhim jihati bo'lib, aloqa zarurligini yashab ketish va oilaning ma'naviy kengayishi sharti sifatida ifodalaydi [1].

Rossiya fanida mutolaani o'rganishning ilmiy asoslari N.A.Rubakin, M.F.Lisovskiy, M.N.Kufayev, M.F.Yanovskiy asos solishgan. Mutolaa madaniyati kontekstida o'qishni tizimli integrasiyalashgan tushunish M.N.Kufayev va A.A.Belovskaya, Y.P.Melentyeva va boshqa mualliflar tomonidan ijodiy ishlab chiqilgan. A.A.Belovskaya mutolaani "kitob" toifasining quyi kategoriyasi deb hisoblaydi [7].

Natijalar. Mutolaa konsepsiyasini talqin qilish masalasi, xususan, qabul qiluvchi komponentlar, ijodkorlik va birgalikda yaratish komponentlari o'rtasidagi munosabatlar va tizimli mutolaa tushunchasini talqin qilishni kengaytirish masalasi zamonaviy nazariyalar bilan alohida ahamiyatga ega. Mutolaaning yanada shijoatli talqini Y.P.Melentyeva mutolaani yozuv yoki adabiyot bilan taqqoslanadigan global hodisa sifatida baholaydi. Muallif mutolaa jarayoniga hamroh bo'ladigan ijodiy quvvat darajasi yozuvchi, rassom yoki haykaltaroshning ijodiy mas'uliyatidan, aslo, kam emasligini isbotlaydi [3]. N.Stefanovskaya o'qishni sotsiologik yondashuvga muvofiq ko'rib chiqib, o'qish tabiatini izohlashning bir qancha zamonaviy paradigmatic yondashuvlarini belgilaydi [1].

Birinchidan, mutolaaning biologik va shartli refleks mexanizmlari haqidagi g'oyalarga asoslangan "panideografik bilish" paradigmasi. Bu paradigma 19-asrda vujudga kelgan va lingvistik naturalizm (A. Shleyxer, M.Rapp va boshqalar) va neyrolingvistika (E.X.Lenneberg va boshqalar)ga mos ravishda mutolaaning texnologik jihatlari va o'qishni o'rganish jarayonlarini o'rgangan.

Ikkinchidan, T.Adorno, P.Burde, K.Levi-Stros va boshqalarning shaxs rivojlanishini belgilovchi ijtimoiy omillar haqidagi ta'limotlari asosida rivojlanayotgan makroiijtimoiy paradigma.

Uchinchidan, mutolaani dunyo va inson o'rtasida yangi aloqalarni o'rnatish zarurligiga javob sifatida taqdim etuvchi gnoseologik paradigma, dunyoni bilish usuli sifatida (M.M.Baxtin, L.S.Vigotskiy, N.A. Rubakin, Y.M.Lotman va boshqalar).

To'rtinchidan, so'zsizni izlash foydasiga muallif tomonidan taklif qilingan konstruksiyalarning denotativ ma'nolarini inkor etuvchi postmodern paradigma (R.Bart, M. Fuko, V.Eko va boshqalar).

Beshinchidan, mutolaaning chegarasini "ongsizlikka" o'rgatish jarayoni sifatida belgilaydigan eksperimental paradigma (J.Dellez, F.Guattari va boshqalar).

Oltinchidan, mutolaani insonning o'zini o'zi anglash shakli, individual ong va harakat akti sifatida talqin qiluvchi ekzistensial paradigma (S.Kyerkegor, J.P.Sartre, A.Kamyu va boshqalar) [5].

Mutolaa tushunchasining talqinidagi o'zgarishlarni Y.P.Melentyeva "mutolaada uchta inqilob" g'oyasi prizmasi orqali [3] yozuvning paydo bo'lishi davridan kelib chiqqan mutolaadagi birinchi inqilob 12-13-asrlargacha davom etdi va "intensiv" o'qishning paydo bo'lishini belgilab berdi - o'zlashtirilgan narsalarni yodlash va uzatish imkoniyatiga ega bo'lish uchun cheklangan miqdordagi kitoblarni o'qish. Keyingi avlodlarga bilim berish. "Kengaytirilgan" o'qishni Y.P.Melentyeva intellektual faoliyat vositasi sifatida, tezlik va miqdor jihatidan kitob bozorining faol rivojlanishiga "ekstensiv" kitobxonlik davri sabab bo'lgani bejiz emas deb hisoblaydi.

Muallifning so'zlariga ko'ra, uchinchi inqilob hozir sodir bo'lmoqda va matnni elektron tarzda uzatish imkoniyati bilan bog'liq, buning natijasida kontekst tushunchasi o'zgarmoqda. O'quvchiga matnni bo'lish imkoniyati beriladi,

Axborotlashtirish sharoitida o'qishni talqin qilish ko'pincha axborot faoliyati nazariyasi kategoriyalariga asoslanadi. Masalan, L.N.Chernisheva mutolaaga axborot resursi tushunchasi orqali shunday ta'rif beradi: "Mutolaa insonga intellektual qoniqish olib keladi, uning tasavvurini boyitadi, insonga erkinlik va shaxsiy rivojlanish beradi, hayot sifatini yaxshilaydi, mutolaa madaniyatini shakllantiradigan jiddiy ta'lim va axborot resursini ifodalaydi, zamonaviy avlodni, madaniy merosni asrab-avaylaydi va ko'paytiradi" [6].

T.G.Galaktionova jamiyat moddiy va ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismi sifatida kitobxonlik muammolarini nazariy tushunishning hozirgi holatini tahlil qilar ekan, bu masala bo'yicha qarashlarning xilma-xilligiga e'tiborni qaratadi, bu esa "mutolaa madaniyatining chuqur inqirozini bayon qilishdan tortib, to axborot jamiyatining zamonaviy sharoitida o'qishning yangi modelini o'rnatish kitobxonlik madaniyatining chuqur inqirozini ifodalashgacha bo'lgan davrni qamrab oladi" [5].

Muhokama. 1990-yillar va 2000-yillarning boshlarida mutolaa muammolari o'quvchilarning katta qismining "jiddiy" (rivojlanayotgan) mutolaadan madaniy va ijtimoiylashuvning asosi sifatida o'qishdan bosh tortishi atrofida to'plangan edi, bu esa mutolaa modasi tufayli edi. 20-asrning oxiridan hozirgi kungacha aholining bo'sh vaqtini o'tkazishda kitobxonlik ulushini kamayish muammosi hukmronlik qilmoqda. N.A.Stefanovskaya kuzatilgan muammolarning o'ziga xos va juda to'g'ri falsafiy talqinini taqdim etadi: "mutolaaning hukmron madaniyatdan individual submadaniyatlar va professional guruhlar doirasiga ko'chishi, ular bunga faol qarshilik ko'rsatadilar va uning (mutolaaning) haqiqiy qiymatini saqlab qolishga harakat qiladilar (bukcrossinglar harakati, kutubxonachilar, ijodkor ziyolilar vakillari, yozuvchilar)" [1]. Y.P.Melentyevaning ta'kidlashicha, "fan hali ham, aslida, shaxs yoki ijtimoiy guruhning mutolaaga bo'lgan qiziqishining o'sishi yoki pasayishi sabablarini to'la o'rganmadi, chunki mutolaaning intim tabiati tadqiqotni juda qiyinlashtiradi" [8]. Ko'pincha kundalik kommunikativ amaliyotlar zamonaviy o'quvchining qadriyatlarini yo'qotish va madaniy disfunktsiyasi natijasida mutolaaga qiziqishning yetishmasligini anglatadi.

Shu bilan birga, aholining ham individual, ham ijtimoiy guruhlarning madaniy ehtiyojlari xilma-xilligining kamayishi nafaqat ehtiyoj tashuvchilarga qarshi ommaviy da'volar kontekstida, balki butun jamiyat va shaxsga qarshi da'volar kontekstida ijtimoiy institutlar tomonidan ko'rib chiqilishi kerak.

Ijtimoiy yondashuvga muvofiq mutolaaning eng chuqur, mikrosotsiologik darajada tahliliga ko'ra, N.A.Stefanovskaya to'g'ri mutolaani o'rganishni rag'batlantiradigan yoki to'sqinlik qiladigan muassasalar mavjudligini tan oladi. Bu gipoteza N.A.Stefanovskaya mutolaaning umumiy nazariyasi sifatida fan sohasida faol rivojlanishni taklif qilmoqda [1].

Zamonaviy dunyoni raqamlashtirish yangi madaniy hodisa sifatida "raqamli mutolaa" fenomeniga alohida e'tibor qaratishni taqozo etadi. Ushbu tadqiqot orqali Y.P.Melentyeva mutolaani yozuvning evolutsiyasi va axborot va ommaviy axborot vositalarining yozma madaniyatining shakllanishi kontekstida ko'rib chiqadi [9].

Yuqorida aytilganlarni xulosa qiladigan bo'lsak, insonlar uchun mutolaani qo'llab-quvvatlashni o'rganish va amalga oshirishda nafaqat individual loyihalar darajasida, balki, birinchi navbatda, davlat strategik tashabbuslari darajasida va uzoq muddatli istiqbolda poliparadigma yondashuvi zarurligini taxmin qilishimiz mumkin. Ularning qurilishi 21-asr boshidagi ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar sharoitida mutolaani qo'llab-quvvatlash muammolarini hal qilishda falsafa, madaniyatshunoslik, sotsiologiya, pedagogika, kutubxonashunoslik, bibliografiya va boshqa fanlarning nazariy va uslubiy vositalarini birlashtirishning maqsadga muvofiqligini belgilaydi. Bu yondashuvlarning uyg'unligiga e'tibor qaratish va ularning insonparvarlik yo'nalishining birligini ta'minlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Стефановская Н.А. Чтение в современном обществе: проблемы и тенденции. Монография, Тамбов, изд-во Першина Р.В., 2007, 144 с.
2. Мелентьева Ю.П. Библиотека и юношество: поиски взаимопонимания. Библиотечное обслуживание как процесс социализации личности. М., Институт психологии РАН, 1999, 16 с.
3. Мелентьева Ю.П. Некоторые современные тенденции в чтении молодых россиян: по материалам нового исследования. Чтение с листа, с экрана и «на слух»: опыт России и других стран: сборник материалов для руководителей программ по продвижению чтения, М., РШБА, 2009, с. 218 – 238.
4. Мелентьева Ю.П. Феномен чтения: поиски сущности. Библиография. 2007, № 4, с. 23 – 29.
5. Галактионова Т.Г. Чтение школьников как социально-педагогический феномен открытого образования. Автореф. дис. ... д-ра пед. наук, 13.00.01/Т.Г. Галактионова, СПб, 2008, 48 с.
6. Чернышева Л.Н. Чтение как компонент духовно-нравственного развития подрастающего поколения. Электронный журнал «Вестник Новосибирского государственного педагогического университета», 2012, № 4, с. 5 – 10.
7. Беловицкая А.А. Чтение как подсистема категории «книга». Чтение как стратегия жизни: Материалы междунар. науч.-практ. конф., М., "Наука", 2006, с. 26 – 29.
8. Поддержка и развитие чтения: тенденции и проблемы (по итогам пяти лет реализации Национальной программы поддержки и развития чтения в России). Сб. статей. М., Межрегиональный центр библиотечного сотрудничества, 2011, 216 с.

9. Мелентьева Ю.П. Сущность чтения в цифровую эпоху. Берковские чтения. 2019. Книжная культура в контексте международных контактов. Материалы V Международной научной конференции. Сост. Л.А. Август, Д.Н.Бакун. Центральная научная библиотека НАН Беларуси, ФГБУ науки Научный и издательский центр «Наука» РАН, М., 2019, с. 330 – 335

Mamarasulov Ulug‘bek Umirzoqovich (Samarqand davlat Chet tillar instituti tadqiqotchisi)
INSONIYAT MADANIY RIVOJIDA SPORTNING FALSAFIY-ESTETIK TAHLILI

Annotatsiya. Inson jismoniy faoliyat madaniyati jismoniy tarbiya va sportning umumiy asosi bo‘lib, shug‘ullanuvchilarning jismoniy, aqliy va ma‘naviy qobiliyatlari, imkoniyatlarini yaxshilash, yuksaltirishga xizmat qiladigan ijtimoiy hodisadir. Sportchi tanasidagi jismoniy, ruhiy (aqliy) quvvati doimo bir-birini to‘ldirib keladi. Ulardan birining taraqqiyoti ikkinchisi rivojiga hech qachon to‘sqinlik qilmaydi. Ma‘naviyat individual qadriyat sifatida insonning “men” chegarasidan tashqariga chiqish mexanizmini o‘rnatadi hamda o‘zining jismoniy tanasini rivojlantirishga, inson ichidagi dualistik bo‘shliqni tana va ongga yengib o‘tishiga imkon beradi.

Аннотация. Культура двигательной активности человека является общей основой физического воспитания и спорта и представляет собой социальное явление, служащее совершенствованию физических, психических и духовных способностей и возможностей тех, кто ею занимается. Физическая и умственная (психическая) сила организма спортсмена всегда дополняют друг друга. Развитие одного из них никогда не препятствует развитию другого. Духовность, как индивидуальная ценность, устанавливает механизм выхода человека за пределы «Я» и позволяет ему развивать свое физическое тело и преодолевать дуалистическую пропасть между телом и разумом.

Annotation. The culture of human physical activity is the general basis of physical education and sports and it is a social phenomenon that serves to improve and develop the physical, mental and spiritual abilities and capabilities of those who engage in it. The physical, mental strength of the athlete's body always complements each other. The development of one of them never hinders the development of the other. Spirituality, as an individual value, establishes a mechanism for a person to go beyond the limits of “I” and allows him to develop his physical body and overcome the dualistic gap between body and mind.

Kalit so‘zlar: sport, estetika, madaniyat, ruh, o‘yin, muloqot, gumanist, gedonist, fazilat.

Ключевые слова: спорт, эстетика, культура, дух, игра, общение, гуманист, гедонист, добродетель.

Key words: sport, aesthetics, culture, spirit, game, communication, humanist, hedonist, virtue.

Inson ruhi va tanasining dualistik bog‘liqligi (qanotli jon va o‘lik tana) qadimgi falsafada paydo bo‘lgan. Faylasuflar ruh va tananing qanday bog‘liqligi haqidagi savolga katta e‘tibor berishgan. Aristotel ruhning tanadan ajralmasligini, uning barcha holatlari tana bilan bog‘liqligini qayta-qayta ta‘kidlaydi. Aflotun esa ruhni tanadan ustun qo‘yib, dastlabki substatsiya deb ta‘riflaydi. Uning fikricha, ruh tananing tasviridir. Suqrot ruh va tana munosabatlari dialektikasini yanada qiziqarliroq tarzda talqin qiladi. Tana barcha ishlarga qodir va uning ehtirolari urushlar, to‘qnashuvlar, qo‘zg‘olonlarni keltirib chiqaradi. Bu esa bizni boylik orttirishga va unga quldek xizmat qilishga majbur qiladi. Ruh esa tanadan voz kechgan holdagina haqiqatga yetishishi mumkin, bu o‘limdan keyin sodir bo‘ladi. O‘rta asr dualistik qarashlarida “tanada ruhning asirligini, lekin bularining hammasi xudoning ijodi”¹ ekanligi targ‘ib qilingan. Faqatgina uyg‘onish va yangi davrga kelib, asta-sekin tana qadriyat va zavq manbaiga aylana bordi. Fichte inson tanasi a‘zolarini ichki va tashqi qismlarga ajratdi. U inson tanasi ichki a‘zolari axloq va iroda erkinligi ta‘sirida, tashqi a‘zolari esa atrofda predmetlar hamda insonlar ta‘sirida shakllanishini qayd etdi.²

Postmodernizm falsafasida nafaqat tanaga, balki uning ma‘naviy-ruhiy qiyofasiga ham alohida e‘tibor qaratila boshlandi. Unga ko‘ra, inson faqat tashqi tana a‘zolari, mushaklari va imkoniyatlarini oshirishga e‘tibor qaratsa, jizzakilik hamda neyroemotsional stress holatiga tushib qoladi. Biz jismoniy madaniyatimizni yuksaltirishda jismoniy imkoniyatlarimiz bilan birga, ma‘naviy-ruhiy borlig‘imiz haqida ham o‘ylashimiz kerak. Shunday ekan, “sportchi tanasi” yoki uning tana-ruh-ma‘naviy qiyofasi uyg‘unli-

¹ Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Ехетр1а XIII века). М., “Искусство”, 1989, с. 167.

² Fichte J.G. Werke. Auswahl in sechs Bünden, hrsg. von F. Medicus. Leipzig, 1908 – 1911, s. 74 – 76.

gi deganda – insonning o‘z imkoniyatlari chegarasidan tashqariga chiqadigan, prinsipial jihatdan yagona harakatga qaratilgan hodisani tushunamiz.

Sportchi o‘z jismoniy imkoniyatlarini rivojlantirib borar ekan, uning asosiy maqsadi musobaqalarda qatnashish va raqobatda yutib chiqishdan iborat. Sportchi “o‘z faoliyati natijalarini boshqa shaxs, guruh, yoki oldingi erishgan yutuqlar bilan taqqoslaydi, ammo uning qobiliyatlari musobaqalarda muxlislar tomonidan baholanadi”.¹ Sportchi musobaqalarda o‘z imkoniyatlarini to‘laroq namoyon qilib, barchani hayratda qoldiradi. U o‘z faoliyati bilan muntazamlikni, insonlarga yordam berish istagini va umuminsoniy qadriyatlarga xizmat qilishni taklif qiladi.

Shu munosabat bilan, sport insoniylikni o‘zida namoyon qilib, quvonchli tuyg‘ularni ulashadigan faoliyatdir. U insonlardagi buzg‘unchi energiyani ijobiy tomonga o‘zgartirishga, jamiyat va davlat o‘rtasidagi munosabatlarni uyg‘unlashtirishga, nomutanosibliklarni ham ijtimoiy, ham ma’naviy jihatdan bartaraf etishga imkon beradi. Sport insonlardagi mutanosiblik tuyg‘usini rivojlantiradi. O‘yinni shunchaki tomoshaga aylanib qolishining oldini oladi. Zero, sport harakati – bu shunchaki insonning o‘z imkoniyatlari chegarasidan tashqariga chiqadigan faoliyati emas, balki, uning ijodi, o‘z-o‘zini anglashi, madaniy-ma’naviy faolligi, o‘zini va atrofdagilarni o‘zgartirishga qaratilgan energiya. A.F.Losev aytganidek, “sportchi harakati bu shunchaki jismoniy harakat bo‘lmay, balki uning butun borlig‘i “ko‘zgusi”, undagi mavjud barcha sirlarining ochilishi va ifodasidir”.² Sport jismoniy tanada “aqli” tana harakatini amalga oshirib, insonda nafaqat jismoniy, balki ma’naviy imkoniyatlarini ham faollashtiradi. Sport bilan muntazam shug‘ullanuvchini chidamli bo‘lishga, atrofdagilarni xavf-xatarlardan himoya qilishga, axloqiy fazilatlarini rivojlantirishga yordam beradi. “Sportning shaxslararo muloqoti deganda, biz ratsionallashgan dialogni tushunamiz, lekin bunda ekzistensial mohiyati yo‘qolmaydi, balki ishtirokchilar o‘z imkoniyatlarini a‘lo darajada namoyon qiladi”.³ Ammo bugungi iste‘mol jamiyatida bozor munosabatlarining rivojlantirish natijasida sportning tijoratlashuvi raqibga bo‘lgan hurmatni, o‘z-o‘zini nazorat qilish tamoyilini yo‘qqa chiqarmoqda. Shunday bo‘lsa-da, insoniyat doimo sportga mehr-muhabbat bilan qarab, u orqali zavqli va hayajonli hissiyotlarini boshdan kechiradi.

X.O.Gassetning so‘zlariga ko‘ra, “butun hayot sportdan iborat”.⁴ Ya’ni, yashash va kurashdan iborat. Bunda har bir inson maqsadga erishish uchun harakat qiladi. Maqsadiga yetgandan so‘ng, zavqli onlar va katarsis holatini boshdan o‘tkazadi. Yana navbatdagi maqsad sari harakatni boshlaydi. Ammo jamiyatda shunday insonlar uchraydiki, ular o‘z hayotlarini mazmunli, faoliyatlaridan estetik zavq olib yashash o‘rniga maqsadsiz kurashlar, g‘azab va stresslar ichida kun kechiradilar. Inson hayoti musobaqa va kurashlardan iborat ekan, albatta, bunda har bir qatnashchi yutib chiqish hamda g‘alaba qozonishni xohlaydi. Ammo kimdir boshqalarni hurmat qilgan holda, erishgan yutuqlaridan zavqlansa, kimlardir kibrga berilib, atrofdagilarni nazar-pisandga olmaydi. Har qanday g‘ayriinsoniy harakatlar va illatlarni ishga solib maqsadiga erishadi. Hayot va sportni uyg‘un holda tahlil qilar ekanmiz, nima sababdan insoniyat sportni sevib tomosha qilishini anglashimiz mumkin. Biz sportning tarbiyaviy gumanistik mohiyatini targ‘ib qilishimiz, uni anglagan har bir yoshning qalbida tinchlik madaniyati, adolatli faoliyat, ziddiyatli ijtimoiy hayot emas, raqib tomonlar o‘rtasidagi o‘zaro insoniy munosabatlar shakllantirishimiz lozim.

Sport musiqa va boshqa san’at faoliyatlari kabi, inson qalbini yumshatadi, go‘zallikni anglab, xunuklikdan uzoqlashtiradi. Sport o‘yinlarini tomosha qilgan har bir kishi nohaqlik va g‘irromlikdan nafratlanadi, chiroyli, takrorlanmas harakatlardan quvonadi. Biz yoshlar tafakkurida sport estetikasi va qadriyatlarini shakllantirishda, eng avvalo, o‘yinning jozibadorligi hamda axloqiy harakatlariga e’tibor qaratishimiz kerak. Sport natijalarining yakuni va moddiy manfaatdorlik haqidagi chaqiliqlar yoshlar qalbida sportga bo‘lgan noto‘g‘ri munosabatni paydo qiladi. Biz yoshlarga farovon yashashda moddiy manbalarining ahamiyatini alohida qilib ko‘rsatsak, ma’naviy borlig‘ida destruktiv fikrlar shakllanadi. Agar ularda adolat, ulug‘vorlik, burch, quvonch tuyg‘ulari shakllanmas ekan, vijdonini yo‘qotishi muqarrar. Doimiy gedonistik kayfiyatda, jisimiy lazzatini o‘ylaydigan insonni biz sog‘lom deb ayta olmaymiz. Shunday ekan, har bir yosh qalbida sportga bo‘lgan muhabbatni, sog‘lom raqobat qoidalarini, go‘zal tanani tarbiyalash ko‘nikmalarini shakllantirishimiz lozim.

¹ Столяров В.И. Агонистика и гуманистика соперничества как новые философские дисциплины. Философия и будущее цивилизации: Тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса (Москва, 24–28 .мал 2005). В 5 т., т. 4, М., Современные тетради, 2005, с. 615.

² Лосев А.Ф. Диалектика мифа. Он же. Философия. Мифология. Культура. М., Политиздат, 1991, с. 150–168.

³ Громыко Н.В. Метапредмет «Знание». М., Пушкинский институт, 2001, с. 89.

⁴ Хосе Ортега-и-Гассет. Что такое философия? М., “Наука”, 1991, с. 524.

Biz sport an'anasini insoniyat ijtimoiy-madaniy rivojining barcha bosqichlarida mavjud bo'lgan, o'tmishdagi hayotiy tajribalari va hissiy kechinmalarini jonli ko'rinishda avloddan avlodga yetkazib kelayotgan go'zal xulq-atvorning jamoaviy stereotipi deb ta'riflaymiz. Uzoq o'tmishdan paydo bo'lgan bu madaniy hodisa ijtimoiy hayotning barcha sohalariga kirib bordi hamda barqarorlashtirish, tartibga solish, o'zgartirish, zavqlantirish kabi vazifalarni bajarib kelmoqda. Shu bilan birga, sport insonning ichki va tashqi dunyosi hamda axloqiy-estetik faoliyatining sintezini shakllantiradi. Zamonaviy jamiyatda esa sport yoshlarning o'ziga xos xususiyatlari va fazilatlarini rivojlantirib, umuminsoniy, milliy qadriyatlarni o'zlashtirish jarayonini amalga oshiradi. Sportchi xalqaro musoboqalarda ishtirok etar ekan, eng avvalo, o'z yurti va millati sharafiga himoya qiladi. Mana shu oliy maqsad asosiy qadriyat sanalib, sportchi faoliyatini tartibga soladi.

Biz jismoniy tarbiya va sport sohasidagi qadriyatlar shakllanishi hamda uning ijtimoiy funksiyalariga ta'sir ko'rsatuvchi bir qator omillarga e'tiborimizni qaratishni lozim topdik. Birinchisi, davlatdagi mavjud siyosiy rejimdir. Bu sportning ijtimoiy funksiyalari mohiyatiga ta'sir qiluvchi asosiy omildir. Agar siyosiy rejim avtoritar, totalitar, diktatura ko'rinishida bo'lsa, sportdagi individuallik yo'qoladi. Qo'rquv va bo'ysunishga o'rgangan bu mamlakatda kuchga sig'inish va sportchi jismoniy tanasini qadriyat darajasiga ko'taradi. Demokratik tipdagi davlatlarda esa sportning aksiologik mazmuni bag'rikenglik, gumanistik, jamoaviylik prinsiplarini saqlab qoladi. Bunday siyosiy rejimda sportchi va tomoshabinlar erkin, mustaqil harakat qila oladilar. Shu bilan birga, professional sportchilar ham, sohadagi boshqa subyektlar ham ijtimoiy himoyaga ega bo'ladilar.

Ikkinchi omil iqtisodiy munosabatlar bo'lib, bunda sport sohasidagi subyektlar, ayniqsa, professional sportchilar to'liq moddiy ta'minlanadilar. Ularning mehnati munosib taqdirlanadi. Shu bilan birga, sportchilarning jamiyat va davlatdagi ijtimoiy mavqeyini mustahkamlash, zararli omillar ta'sirida mehnat qobiliyati pasaygan yoki kasbiy faoliyati bilan bog'liq holda sog'lig'ini yo'qotgan taqdirda, unga turli xil ijtimoiy kafolatlarni belgilash yanada muhimroqdir. Iqtisodiy himoya va ijtimoiy ta'minot sport sohasi rivojining eng asosiy kafolatidir.

Uchinchi omil bu sportchi qiyofasi haqidagi antropolik qarashlardir. Bunda sportchi tanasining intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy imkoniyatlari uyg'unligi hamda yaxlit shaxs sifatidagi holatini anglatadi. Bu qarashlar doimo o'zgaruvchan xarakterga ega.

Xullas, insonlarning jismonan sog'lom bo'lishi o'zining ma'lum maqsad asosida olib borayotgan harakatlari, tabiat bag'rida yoki chiroyli sport zallari va maydonlarida jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishi – ularning barchasi kishidagi estetik his-tuyg'ularni, ideallarni, qarashlarni, didini tarbiyalaydi. Bunday sport o'yinlari va xilma-xil mashqlar estetik kechinma, hislarni yuksak hissiyot bilan boyitadi. Ba'zida jismoniy mashqlar o'zida estetik tarbiyani namoyon etmayotgandek tuyuladi, lekin bu mashqlarni diqqat bilan kuzatsak, unda jismoniy va estetik tarbiyaning uyg'unligi ko'rinadi. Bu narsaga ko'proq o'quvchilar e'tibor beradi. Chunki o'quvchilar jismoniy tarbiya darslarida o'zining qiziquvchan, intiluvchan xislatlari orqali juda chiroyli jismoniy mashqlarni bajaradilar va undan zavq-shavqqa to'ladilar. O'qituvchi bolalarni faqatgina jismonan tarbiyalab qolmay, balki o'quvchini estetik jihatdan ham tarbiyalaydi. Jismoniy tarbiyaning mohiyatini chuqur anglab yetgan kishi faqat o'zining sog'lom bo'lishinigina emas, balki doimo xushchaqchaq, ochiqko'ngilli, xushmuomalali, chiroyli, go'zal bo'lib yurishini ham ta'minlaydi. Shaxsning har tomonlama uyg'un rivojlanishi uchun sport turlarining ahamiyati katta. Sport insonni jismoniy chiniqtiradi, tarbiyalaydi, uni go'zallikka va ezgulikka chorlaydi. Sportchilar ajoyib mashqlarni, harakatlarni bajarib, muxlislarda katta estetik zavq-shavq uyg'otadilar, ularga quvonch bag'ishlaydilar.

Shonazarov O'tkir A'zamovich (NavDPI katta o'qituvchisi)
GLOBALLASHUV JARAYONIDA SPORT VA JISMONIY MADANIYATNI
YUKSALTIRISHNING STRATEGIK YO'NALISHLARI

Annotatsiya. Maqola globallashuv jarayonida sport va jismoniy madaniyat tushunchasining yuksaltirishning strategik jihatlarini yoritishga bag'ishlangan. Muallifning maqoladagi fikrlari uning ilmiy tadqiqoti natijalariga asoslanib, ijtimoiy-falsafiy tahlilning hayotiy ildizlari bilan bog'langan.

Аннотация. Статья посвящена освещению стратегических аспектов совершенствования концепции спорта и физической культуры в условиях глобализации. Мысли автора в статье основаны на результатах его научных исследований и связаны с жизненными корнями социально-философского анализа.

Annotation. The article is dedicated to highlighting the strategic aspects of improving the concept of sports and physical culture in the process of globalization. The author's thoughts in the article are based on the results of his scientific research and are connected with the vital roots of socio-philosophical analysis.

Kalit soʻzlar: globallashuv, jismoniy madaniyat, strategiya, shaxsni rivojlantirish, ijtimoiy-falsafiy yondashuv.

Ключевые слова: глобализация, физическая культура, стратегия, развитие личности, социально-философский подход.

Key words: globalization, physical culture, strategy, personality development, socio-philosophical approach.

Sport falsafasi nisbatan yosh fan sohasidir. Uning tarixiy konsepsiyasi va rivojlanish istiqbollarini belgilab bergan amerikalik mualliflardan biri Uilyam Morgan shunday deb yozgan edi: “Agar anʼanaviy jismoniy tarbiya faqat jismoniy faoliyat va sportni tibbiy-pedagogik oʻrganishga asoslangan boʻlsa, sport oʻrganishning rivojlanayotgan sohasi oʻz oldiga yanada kattaroq boʻladi. Morgan sport falsafasining shakllanishida bir qancha tarixiy sirlarni ochib beradi. Bir qarashda, sport inson ijtimoiy hayoti va faoliyatining eng muhim unsurlaridan biri sifatida hamisha falsafiy tafakkurning bir tarmogʻi boʻlishi kerakdek tuyuladi. Biroq insonni diqqat markaziga olib kelgan Uygʻonish davri bu sohalarini alohida oʻrgandi. Angliya-Amerika postmodernistik falsafasi ular orasidagi tafovutni chuqurlashtirdi. Rasmiy mantiqiy xulosalarga asoslangan faylasuflar – qitʼa va okean ortidagi vakillar oldida turgan asosiy toʻsiq ularning insonning moddiy asoslariga – jismoniylikka boʻlgan munosabati edi. Ushbu usullar bilan falsafalashning irsiy natijasi inson hayoti va faoliyatidagi tajribaning koʻp qirrali, rang-barang, koʻp bosqichli gavalani-shiga olib keldi, jumladan, jismoniy tarbiya va sportga oʻziga xos, oʻziga xos munosabat.

Sportda jismoniy tarbiya inson hayoti va faoliyatining boshqa sohalariga qaraganda sivilizatsiya yutuqlari va kamchiliklarini koʻproq aks ettira oladi. Agar biz sivilizatsiyaga polshalik yozuvchi Sem tomonidan berilgan majoziy xarakter filtri orqali qaraydigan boʻlsak, inson oʻzining qulayligi va farovonligi uchun sogʻliq, jismoniy faollik va tanaga zarar yetkazish bilan toʻlashi kerak. Koʻpgina mutafakkirlar uchun bir haqiqat tushunarsiz boʻlib qolmoqda: axborot texnologiyalarida mujassamlangan madaniy va fuqarolik taraqqiyoti zamonaviy tarixning burilish nuqtalarida insonning oʻziga qarshi chiqadi. Sport bu tendensiyalarga bor kuchi bilan qarshi turadi. Garchi u yoki bu darajada tijoratlashgan boʻlsa-da, sport mikroblarning ogʻriqli taʼsirini his qiladi, bu sportchilarning jismoniy imkoniyatlarini oshiradigan va za-xira kuchini tugatmaydigan, lekin asta-sekin uning mavjudligini yoʻqotadigan turli dorivor preparatlarni qabul qilishni eslatadi.

Sport falsafasining vazifasi sportning hayotiy kuchini ochib berishdir. Aynan jismoniy tarbiya va sport rivojida insoniyat oʻz najotini topa oladi, xuddi oldingi sivilizatsiyalar inqirozi tarixida. Shu maʼno-da sport, umuman, jismoniy tarbiya nafaqat inson hayoti, oʻzgaruvchan muhitga moslashishi nuqtayi nazaridan, muhim ahamiyatga ega boʻlib qolmay, ayni paytda, u oʻzini oʻrab turgan olam va oʻz tabiatidan ustunligini taʼminlashga qaratilgan. Sportning asosiy maqsadlari zamiridagi gʻoya insonning oʻz imkoniyatlari chegarasidan tashqariga chiqish, oʻz real borliq chegaralarini kesib oʻtish orqali oʻzining maʼnaviy, jismoniy va ijodiy salohiyatini roʻyobga chiqarishdir. Shuning uchun ham sport falsafasiga quyidagicha taʼrif berish mumkin: bu fanlararo fan sohasi boʻlib, u jismoniy tarbiya koʻrinishida inson jismoniyligi mezonlarini yaratuvchi va tiklovchi istisno ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida sportning mohiyati va mazmunini oʻrganadi. Yaʼni, sport falsafasi uni uch darajada oʻrganadi: fan, sanʼat va falsafiy adabiyot.¹

Sport oʻzining asosiy xususiyatlari – oʻyin va raqobat xususiyatlari, ijtimoiy asoslari va parvarishi bilan oʻziga xos tarzda inson tanasi va ruhi muammosining oldini oladi.

Sport inson qalbining sirli mohiyati pardasini koʻtaradi, chunki u tanani notanish va gʻayrioddiy rolga oʻtkazadi. Sportchi hayotining fojiasi shundaki, u ayancli mashgʻulot-tayyorgarlik jarayoni bilan oʻzini koʻp neʼmat va hayot zavqlaridan chetda qoldiradi va musobaqalarda qatnashib, haddan tashqari zoʻr berib, salomatligini yoʻqotish xavfiga duch keladi. Sport, qoida tariqasida, kelajak yillar haqida qaygʻurmaydigan yoshlarning diqqatga sazovor joyidir. Shuning uchun ham sport har doim jozibali jozibaga ega va uning oʻyin poydevorida “inson borligi siri” yashiringan. Natijasi sirli boʻlgan sport musobaqasi

¹ Столяров В.И. Философия физической культуры и спорта. Монография, Москва, изд-во СГУ, 2015, кн. 1, Метафилософский анализ: философия физической культуры и спорта как особая философская дисциплина. 2015, 489 с.

to'satdan, uni noma'lum qiziqishdan o'z-o'zidan paydo bo'ladigan bolalarning beixtiyor o'yinlari ("xuddi shunday", ular o'ynash uchun o'ynaydi) bilan solishtirish mumkin.

Sport, boshqa san'at turlarida bo'lgani kabi, shaxsning jamoaviy madaniy-tarixiy ijodiy jarayonga "mansubligi" o'rnini bosadi, uning bu jarayonda ishtirok etishi illyuziyasini yaratadi. Sport musobaqasini tomosha qilayotgan odam raqibning muvaffaqiyati va mag'lubiyati hayajonini boshdan kechiradi. Shu ma'noda sportni insonning jismoniy-jismoniy va ma'naviy-ijodiy kuchini o'ziga tortuvchi va unga g'am-xo'rlik qiluvchi raqobatbardosh o'yin sifatida ta'riflash mumkin.

Sport falsafasi antropologiyasida Ekzistensialistlarning taklifi ham qiziqish uyg'otadi: tana harakatlari uni o'rab turgan ijtimoiy muhitga kiradigan odamni jalb qiladi. Jismoniy mahoratini namoyish etgan kishi boshqa ishtirokchilar bilan aloqaga kirishadi va J.P.Sartarning so'zlariga ko'ra, shu tariqa o'z xarakterining ozod qiluvchi sifatini ochib beradi. Sport borliqning tirik falsafasidir. Romantik Per de Kurberten olimpizmni "hayot falsafasi" deb atagani bejiz emas. Boshqacha aytganda, sport, birinchi navbatda, falsafadir. Chunki u o'zining haqiqiy bunyodkorlik va jonlantiruvchi qudrati bilan hayotga, komillikka intiluvchi insonning yashirin salohiyatli tabiiy kuchini namoyon etadi. Sport falsafasi insonning sirli kognitiv kuchini, tajribadan, hayotga muhabbatini ochib berishi kerak.

Sport yaxshilik falsafasini tasdiqlaydi va yovuzlikning tushunarsiz hukmini rad etadi, garchi u o'zining zararli ta'sirini ham his qiladi. Sportning rivojlanish qoidalari, uning turlari va ijtimoiy harakatlari shunday deyishga asos beradi. Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, possovet hududida sport falsafasi rivojlanishi uchun unumdor nazariy asoslar shakllantirilmogda. Shubhasiz, vaqt o'tishi bilan sport falsafasi sport psixologiyasi, sport sotsiologiyasi, sport pedagogikasi, madaniyat falsafasi, diniy falsafa, texnik falsafa, biznes falsafasi va boshqalarga aylandi. Yaqin kelajakda Angliya-Amerika va G'arbiy Yevropa an'analari maktabi bilan bir qatorda, boshqa mamlakatlarda jismoniy tarbiya va sport fanining gumanitar yo'nalishi jadal rivojlanish yo'liga kiradi. Jismoniy tarbiya va sport falsafasi predmetining (muammolari, tadqiqot muammolari va vazifalari) o'ziga xosligi, o'z nomidan ko'rinib turibdiki, jismoniy tarbiya va sportni, shuningdek, unga bog'liq bo'lgan boshqa hodisalarni tahlil qilish chog'ida uning o'ziga xosligi bilan bog'liq.

Sport va inson tanasi haqidagi falsafiy tushunchalar past darajada edi, chunki bu hodisalar falsafada muhim, jiddiy va zarur deb hisoblangan iqtisodiy, siyosiy va kasbiy faoliyatdan farqli ravishda ijtimoiy hayotning yuzaki, ahamiyatsiz va beparvo tomonlari sifatida qabul qilingan. Shuning uchun ular mustaqil falsafa fanining predmetini tashkil etmay, madaniyat sotsiologiyasi, dam olish sotsiologiyasi, yoshlar sotsiologiyasi, ijtimoiy nazariyalar kabi boshqa fanlar doirasida o'rganiladi.

Ijtimoiy tizimning inqirozli va beqaror holatlarida jismoniy madaniyatning ijtimoiy ahamiyati to'g'risidagi ushbu dasturni shakllantirishning nazariy asosi maktablar, texnik maktablar va universitetlarda o'quv-pedagogik jarayonni insonparvarlashtirish, differensiallashtirish va individuallashtirishning yangi ilmiy asoslangan texnologiyalari bo'lishi kerak.

Ijtimoiy rivojlanishning hozirgi bosqichida bolalarimiz va o'smirlarimizning salomatligi nafaqat tibbiyot va sog'liqni saqlash muassasalariga, balki ko'p jihatdan hayot va faoliyatning tabiiy, ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarining butun majmuasiga bog'liq. Tibbiyotga shunchaki tayanish va klinik diagnostika rolini bo'rttirib ko'rsatish bugungi kunda sog'lom shaxsni ham jismonan, ham ma'naviy va axloqiy jihatdan eng erta shakllantirish sohasidagi keng ko'lamli ijtimoiy voqealarga to'sqinlik qilmoqda, shuningdek, pedagogik, ta'lim va tarbiya samaradorligini pasaytiradi.

Zamonaviy inson doimiy ravishda uchta ma'lumot oqimining ta'sirida bo'ladi: hissiy, birinchi signal tizimi orqali sezgilar tomonidan qabul qilinadi, og'zaki – mavhum belgilar orqali uzatiladi, og'zaki va yozma so'z, nihoyat, tizimli-funksional, ta'minlash organlari orqali keladi. O'zaro bog'liq bo'lgan ushbu yagona jarayonda eng muhimi shundaki, so'nggi o'n yillikda ushbu sohadagi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'smirlar va yoshlar salomatligini saqlash va mustahkamlash sohasida eng katta yutuqlarga bevosita fiziologik va tibbiy ta'sirlar orqali erishiladi. Shu nuqtayi nazardan, salomatlik va sog'lom turmush tarzini tashqi muhitga, ijtimoiy va kasbiy hayot sharoitlariga individual va ijtimoiy moslashishning uzluksiz jarayoni sifatida qarash kerak. Bu jarayon axborot va texnotronik jamiyatning zamonaviy sharoitida inson shaxsiyatining tabiiy va biologik tarkibiy qismlariga nisbatan moslashuvning ijtimoiy omillarining ustuvorligini taqozo etishi ayniqsa muhimdir. So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalar va o'smirlarning sog'lig'ini muvaffaqiyatli moslashtirish va saqlash uchun tabiiy, biologik, ekologik omillarga qaraganda ijtimoiy-psixologik omillar muhimroqdir.

So'nggi uch-to'rt o'n yillikda, ayniqsa, shaharlarda – yirik sanoat va ma'muriy markazlarda aholi salomatligining umumiy holati sezilarli darajada yomonlashdi. Bu ham atrof-muhit, ham genetik mutata-

siyalarning o'sishi va ko'proq darajada ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va huquqiy omillar bilan bog'liq. Hayotning urbanizatsiyasi va texnologiyasi, ishlab chiqarishni, mehnat va ta'lim jarayonlarini mexanizatsiyalash, avtomatlashtirish va kibernetlashtirish darajasining keskin oshishi mehnatning jismoniy va ruhiy muvozanatining pasayishiga va stressli vaziyatlarning kuchayishiga olib keladi. Bunday sharoitda bolalar va o'smirlarning jismoniy va ruhiy salomatligiga jiddiy xavf tug'diradi, yosh organizmning stress reaksiyalari optimal chegaradan ancha yuqori, jismoniy faollik va jismoniy harakatsizlik tananing funksional parametrlarining zaiflashishiga olib keladi. tana, nevroitik va astenik sharoitlar yosh avlodning ichki nomutanosibligini keltirib chiqaradi, bu esa turli xil funksional buzilishlar, eustress va distress holatlariga, ijtimoiy jihatdan aniqlangan kasalliklar sonining ko'payishiga olib keladi. Shu sababli bugungi juda dinamik, hatto inqiroz sharoitida bolalar va o'smirlar salomatligining hozirgi holati ko'plab omillarga bog'liq va nafaqat organizmning genetik holati va ekologiyaga, balki jamiyatning sog'lig'ini saqlash va saqlash bo'yicha butun ijtimoiy chora-tadbirlar majmuasiga bog'liq.

Bugungi kunda mamlakatimizda zudlik bilan hal etishni taqozo etuvchi bir qancha o'tkir ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik va ekologik muammolar mavjud. Bunday sharoitda bolalar va o'smirlarning sog'lig'i va jismoniy tarbiyasining haqiqiy holatini ijtimoiy diagnostika qilish zamonaviy jamiyatdagi eng jiddiy muammolar va buzg'unchilik tendensiyalarini tushuntirish va tipologik tasniflash sohasida ustun ma'noga ega bo'ladi.

Sog'liqni saqlash va sog'lom turmush tarzining ijtimoiy muammolari diagnostikasi – bu turli xil og'ishlar va ularning sabablarini aniqlash uchun davlat va ijtimoiy organizm rivojlanishidagi hukmron tendensiyalarni amaliy ijtimoiy-falsafiy, falsafiy, antropologik va sotsiologik tadqiqotlarning butun majmuasidir. Diagnostika muayyan ijtimoiy vaziyatni tahlil qilishni, ijtimoiy muammolarning hozirgi holatini aniqlashni, ularning tipologiyasini va ijtimoiy belgilanishini, ijtimoiy rivojlanishning mumkin bo'lgan tendensiyalari va istiqbollarini aniqlashni o'z ichiga oladi. Muayyan ijtimoiy vaziyatni ijtimoiy-falsafiy tahlil qilish, birinchi navbatda, umumiy madaniy rivojlanishning obyektiv qonuniyatlariga va ular bilan bog'liq ijtimoiy jarayonlarning eng muhim xususiyatlariga asoslanishi kerak. Jamiyat hayotining umumiy nisbatlari, asosiy tendensiyalari, tabiati va xususiyatlari, ijtimoiy rivojlanish sur'ati shular jumlasidandir. Shu bilan birga, ijtimoiy tuzilmaning o'zgarishi va ijtimoiy-iqtisodiy tabaqalanish sur'atlari, nogironlar va nogironlar ulushining ortishi, yashovchi aholi sonining keskin o'sishi kabi omillar va tendensiyalarga alohida e'tibor qaratish lozim. Shunday qilib, ijtimoiy diagnostika ijtimoiy muammolarning kelib chiqishi va belgilovchi omillarini ilmiy asoslash, ularni dolzarblik va ahamiyatlilik darajasiga ko'ra tartiblash, ularni hal qilish yo'llari va ketma-ketligini aniqlash imkonini beradi. Bu ijtimoiy sohani saqlash va rivojlantirish uchun mo'ljallangan resurslardan eng samarali foydalanish imkonini beradi.

Ijtimoiy diagnostika ijtimoiy maqsadlarni belgilash, ijtimoiy dizayn va ijtimoiy jarayonlarni prognozlash uchun ham juda muhimdir. Uning yordami bilan g'oyalar va gipotezalarning to'g'riligini yetarli darajada baholash, shuningdek, ularni hal qilish jarayonida yuzaga keladigan eng muhim muammolarni aniqlash mumkin. Shu nuqtayi nazardan, ijtimoiy diagnostika o'ziga xos monitoring bo'lib xizmat qilishi mumkin, bu shuni ko'rsatadi. Madaniy masalalarni aniqlashda ijtimoiy-falsafiy yondashuvning, shubhasiz, afzalligi shundaki, bu yondashuv birinchi navbatda uning obyektiv mazmunini, ularning o'ziga xos ko'rinishlarining barcha xilma-xilligida ijtimoiy qarama-qarshiliklarning mavjudligini ko'rsatadi. Bolalar va o'smirlarning hayoti va sog'lig'ini himoya qilish sohasida bevosita boshqaruv yondashuvi bilan asosiy e'tibor bu qarama-qarshilikni masuliyatli qarorlar qabul qiluvchi shaxslar tomonidan qanday aniq qabul qilinishiga, boshqacha qilib aytganda, ijtimoiy harakat zarurligiga qaratiladi. Shu bilan birga, sotsiologik nuqtai nazardan ham, boshqaruv yondashuvlari nuqtayi nazaridan ham muammoning o'zi obyektiv-subyektiv tabiati alohida ta'kidlanadi. Bu shuni anglatadiki, qarama-qarshilik yoki muammoni anglash turli xil ijtimoiy qatlamlar va guruhlar tomonidan unga baho berish va javob berishga olib keladi.

Jismoniy madaniyat shaxs umumiy madaniyatining ichki atributi sifatida ham namoyon bo'ladi. Jismoniy madaniyat mazmunining ko'p qirraliligi va uning ijtimoiy munosabatlar tizimida shaxsning umumiy madaniy rivojlanishi bilan uzviy bog'liqligi faylasuflar va madaniyatshunoslar, shuningdek, psixologlar, o'qituvchilar va tabiatshunoslarning maxsus tadqiqot mavzusidir.¹ Shuni ta'kidlash kerakki, so'zning keng ma'nosida inson va jamiyatning butun ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot yo'lini shartli ravishda o'z mavjudligi tizimini kengaytirish va murakkablashtirish, shuningdek, uning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish yo'li deb hisoblash mumkin. O'z madaniyatini oshirishning bu usuli tobora ko'proq erkin-

¹ Скрипко А.Д. Философские аспекты антропотехники в физической культуре. “Теория и практика физической культуры”, 2001, № 9, с. 2 – 6.

likka erishishga va jismoniy yashash muhitining tabiiy muhitiga – tabiatga bevosita bog‘liqlikni kamaytirishga olib keladi. Biroq insonning ijtimoiy faoliyatda tobora ortib borayotgan avtonomiya darajasiga erishishi, shuningdek, insonning tabiatdan begonalashishini kuchaytiradi va bu erkinlik madaniyat bilan uzviy bog‘liqdir. Shuning uchun burilish nuqtasida, inqirozli paytlarda, odamlar, ko‘pincha, madaniyatni tobora kuchayib borayotgan begonalashuvning asosiy sababi sifatida tushuna boshlaydilar. Shu sababli masalan, Z.Freyd zamonaviy madaniyat, aslida, insonning ongsiz mayllarini bostirish mahsulidir, deb bejiz ishonmagan va shu nuqtayi nazardan qaraganda, madaniyat va shaxs o‘rtasidagi uning ijodiy va ijodiy mavzusi, vaqt o‘tishi bilan muqarrar ravishda ichki ziddiyatning paydo bo‘lishi va kuchayishi hisoblanadi. Mashhur gumanist faylasuf M.Scheler o‘zining biologik pozitsiyasidan farqli o‘laroq, madaniyatning o‘ziga xos shakllarida rivojlanishining asosiy qonuniyatlarini ochib berish va tushuntirish uchun inson erkinligi va ijtimoiy tashkilotning barcha mavjud shakllari o‘rtasidagi ziddiyatning ta‘rifini qo‘llaydi.

Shaxsning madaniy mavjudligining ma‘naviy, jismoniy va ijtimoiy tarkibiy qismlarining birligi, yuqorida aytib o‘tganimizdek, insonning faoliyat mohiyatiga bog‘liq bo‘lib, unda har qanday qadriyatning mavjudligi, birinchi navbatda, uning ijtimoiy funksiyalari bilan belgilanadi. Jismoniy madaniyat, “asosan, tegishli madaniy qadriyatlardan foydalanishga qaratilgan faol inson faoliyati orqali amalga oshiriladi. Madaniyat va faoliyatning ana shunday birligi “ehtijoj” kategoriyasining “qadriyat”, “funksiya” va “faoliyat” tushunchalarini belgilashda asosiy tamoyil bo‘lib xizmat qilishi bilan ham tasdiqlanadiki, u hali dunyoda o‘zining munosib o‘rnini egallamagan. Shu bilan birga, jismoniy madaniyatni ijtimoiy aktualashtirishning mazmuni va shakllarida funksional, qadriyat va faoliyat jihatlarining obyektiv ravishda namoyon bo‘ladigan birligiga qaramay, ijtimoiy-gumanitar blokning fanlarida ularning nazariy ochilishining izolatsiyasi hali ham aniq seziladi. Bu shaxs tomonidan jismoniy madaniyatning ijtimoiy qadriyatlarini o‘zlashtirishning ichki mexanizmini konseptual tushunishni, bu jarayonda uning ongining ma‘naviy-axloqiy asoslarini shakllantirishni sezilarli darajada murakkablashtiradi.¹

Zamonaviy falsafa madaniyatni inson faoliyati, inson tajribasini to‘plash va uzatish, shuningdek, uni baholash va tushunish texnologiyasi deb biladi. Shu bilan birga, insonning shaxsiy jihati ham hisobga olinadi, ya‘ni. salohiyatini oshirish. Moddiy va ma‘naviy madaniy qadriyatlarni yaratib, faoliyatning turli sohalariga foydali va insonparvar, innovatsion va ijodiy yechimlarni olib keladigan shaxs jamiyatdagi taraqqiyotni tasdiqlaydi. Hozirgi tobora murakkablashib borayotgan dunyoda insonning shakllanishida va jamiyatning ilg‘or rivojlanishida ishtirok etuvchi umumiy madaniyatning bir qismi bo‘lgan jismoniy tarbiya va sportning ortib borayotgan rolini ochib berish muhim ahamiyatga ega, chunki u jismoniy tarbiyaning eng muhim shartidir. ularning salohiyatini ro‘yobga chiqarish. Jismoniy tarbiya va sport jamiyatning har bir a‘zosiga rivojlanish uchun eng keng imkoniyatlar yaratadi, o‘z “men”ning tasdiqlari va ifodalari, hamdardlik va sport harakatlarida ijodkorlik jarayoni sifatida ishtirok etish insonni g‘alabadan quvontiradi, mag‘lubiyatdan qayg‘uradi, insoniy his-tuyg‘ularni aks ettiradi va cheksizlik uchun g‘urur tuyg‘usini uyg‘otadi.

Zamonaviy jamiyatda inson va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarga kelsak: shuni aytish mumkin, inson madaniyat yordamida atrof-muhitni o‘zgartirib, o‘z xatti-harakatlarining yangi determinantlarini yaratadi va o‘zini o‘zgartiradi, ya‘ni madaniyat inson va tabiat o‘rtasida vositachi vazifasini bajaradi, madaniyat olamida inson biologik mavjudotdan shaxsga aylanadi, buning tufayli inson allaqachon madaniyat markazida joylashgan.

Bugungi kunda jismoniy madaniyat jahon sivilizatsiyasi rivojlanishining obyektiv tendensiyalari tufayli sport zamonaviy yoshlar turmush tarzining muhim tarkibiy qismiga, jismoniy tarbiya sohasidagi madaniyatning bir qismiga aylandi, insonning ma‘naviy qobiliyatlarini shakllantirish bilan bog‘liq madaniy usullarga ehtijoj ortib bormoqda.

Jismoniy tarbiya va sport ham jamiyatning tarixiy-falsafiy taraqqiyoti mahsulidir. Shu nuqtayi nazardan jismoniy madaniyat nafaqat tana madaniyati, balki moddiy va ma‘naviy qadriyatlarning yig‘indisi sifatida ham ko‘rib chiqiladi. Texnologiya taraqqiyotini tahlil qilishga falsafiy yondashuv texnokratik va axborot jamiyatida inson mavjudligining yangi shakli bilan bog‘liq. Zamonaviylik shartlari texnik muhit va inson-mashina jamiyatini yaratish va kengaytirish bilan bog‘liq, texnokratik rivojlanish tendensiyalarini shakllantirish va mustahkamlash. Shu bilan birga, sun‘iy, texnik tizimning atrofda dunyoga ta‘siri yordamida sifatning yangi o‘zgarishi sodir bo‘ladi. Texnologiya falsafasi – bu so‘nggi o‘n yilliklarda yan-

¹ Муравьев В.И. Философия физической культуры. Дуализм концептуальных подходов и их взаимоисключающая взаимодополняемость. Научные труды: ежегодник. Под общ. ред. д-ра пед. наук, проф. В.А.Аикина, Омск, 2010, с. 299 – 301.

gi fan sifatida ajralib chiqa boshlagan bilim sohasi, ammo texnologiyaning o'zi qadim zamonlardan beri falsafiy mulohazalar mavzusiga aylandi.¹

Zamonaviy falsafa texnologiyani yaratish va undan foydalanish muammosini o'rganadi. Sport texnologiyalari falsafasi endigina o'z muammolarini qo'ymoqda va ularni yanada hal qilish yo'llarini belgilab bermoqda. Texnik muhit ta'sirida odamlarning mentaliteti o'zgarib bormoqda, etnik farqlar yo'q qilinmoqda. Biroq qarama-qarshi jarayonlar kuzatiladi va "antitexnik" oqimlar paydo bo'ladi. Ushbu texnik dunyoda inson o'zining ijodiy qobiliyatlarini amalga oshirishga majbur bo'ladi, chunki tabiat qonunlariga ko'ra, axborot texnologiyalari muhiti qonunlariga muvofiq. Bizning kunlarimizda texnologiya falsafasining o'ziga xos xususiyati shundaki, u zamonaviy muammolarning butun majmuasi (ilmiy, iqtisodiy, ijtimoiy, pedagogik, tibbiy, jismoniy tarbiya va boshqalar) bilan nafaqat faylasuflarning o'zlari, balki turli yo'nalishlarda rivojlanmoqda, balki boshqa ixtisosliklarning vakillari ham jalb etilgan. Ularning konstruktiv dizayni va inson faoliyatining turli sohalarida keyingi qo'llanilishini falsafiy tushunishga va ta'sir qilishga intiladi.

Texnologiya falsafasining nuqtayi nazari, birinchi navbatda, texnologik taraqqiyotning odamlar favononligini oshirishga ta'siri muammosini o'z ichiga oladi. Texnologiya jahon madaniyatining bir qismidir, u bizning hayotimiz dunyosi, iqtisodiyoti, siyosati, xalqaro manfaatlar, albatta, sportning ajralmas qismidir. Falsafa bu fanlarga ta'sir qiladi o'rganish predmeti insondir. Binobarin, jismoniy tarbiya va sport fanining rivojlanishi, bilimlar hajmining ortib borishi bilan ularni qadriyatlar tizimi (aksiologiya) va kinesiologiya (harakatlar haqidagi fan) nuqtayi nazaridan tushunish zarurati ortadi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti sharoitida insonning tashqi muhit va ishlab chiqarishning o'zgaruvchan sharoitlariga moslashishi katta ahamiyatga ega. Ijtimoiy-iqtisodiy va texnik o'zgarishlar jarayonida odam "ikkinchi muhit" – tabiiy (tabiiy)dan sezilarli darajada farq qiladigan sun'iy yashash muhitini qayta yaratadi. Aytish mumkinki, texnika taraqqiyoti insonning ma'naviy olamining rivojlanishiga qaraganda tezroq sur'atlar bilan ketmoqda.

Zamonaviy ishlab chiqarish sharoitlari bilan bog'liq shubhasiz qarorlar qabul qiladigan odam muammosi paydo bo'ladi: vaziyatni tezkor baholash, tezkor reaksiya. Ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish bilan ishchining harakat tizimi o'zgaradi, insonning motor salohiyatiga talablar oshadi va uning harakatlarida muvofiqlashtiruvchi komponentning roli sezilarli darajada oshadi. Kundalik hayotda, dam olish faoliyatida va ishlab chiqarishda o'z faoliyatini yaxshilash uchun inson uzoq vaqt davomida turli xil texnik vositalarni yaratgan va ishlatgan. Inson evolutsiyasi, texnik o'zgarishlar jarayonida ushbu vositalar doimiy ravishda murakkablashdi va takomillashtirildi. Xuddi shu narsa sport anjomlari va mashqlar anjomlarini yaratish bilan ham sodir bo'ldi.

Shonazarov Jamshid Shuhratovich (Shahrisabz davlat Pedagogika instituti dotsenti, f.f.n.)

BOSHQARUV MA'NAVIYATI VA RAHBAR AXLOQINING DIALEKTIK ALOQADORLIGI

Annotatsiya. Mazkur maqolada davlat boshqaruvida davlat xizmatchilarining boshqaruv ma'naviyati va rahbar axloqining o'zaro dialektik aloqadorligi hamda u bilan bog'liq bo'lgan muammolarning falsafiy-siyosiy tahlili o'rganilgan.

Аннотация. В данной статье исследуется диалектическая взаимосвязь управленческой духовности и лидерской этики государственных служащих в сфере государственного управления и философско-политический анализ связанных с ней проблем.

Annotation. In this article, the dialectical interrelationship of management spirituality and leadership ethics of civil servants in public administration and the philosophical-political analysis of the problems related to it are studied.

Kalit so'zlar: davlat, davlat boshqaruvi, davlat xizmatchisi, axloq, rahbar axloqi, ma'naviyat, rahbar ma'naviyati, boshqaruv ma'naviyati, rahbar kadrlar, vatanparvarlik.

Ключевые слова: государство, государственное управление, государственный служащий, этика, этика руководства, духовность, духовность руководства, духовность управления, руководящие кадры, патриотизм.

Key words: State, public administration, civil servant, ethics, leadership ethics, spirituality, leadership spirituality, management spirituality, leadership personnel, patriotism.

¹ Попов Александр Анатольевич. Открытое образование. Философия и технологии [текст]. Изд. 3-е, Москва, 2016, 252 с.

Mamlakatimiz o'z taraqqiyoti yo'lida yangi o'fqlar va maqsadlar sari intilayotgan, jamiyatimizning barcha sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlar yangi bosqichga ko'tarilayotgan bir paytda, eng avvalo, rahbarlarning vazifasini halol, adolatli va malakali bajarishga, qolaversa, fidoyiligiga ko'p narsa bog'liq. Bugun yangi davr, yangi O'zbekiston davlatini yangi marralar sari olib chiqish uchun yuksak bilim va tafakkur, ma'naviyat va axloq sohibi bo'lgan davlat xizmatchilarining yangi avlodi etishib chiqmoqda. Ularning qalbida, ong-u shuurida Vatanga sadoqat, adolat mezon, vijdon amri va burchga sodiqlik to'yg'ulari jo'sh urib kelmoqda. Buyuk yunon olimi Aristotelning "Vatan taqdirini yoshlar tarbiyasi hal qiladi", degan fikrlari aynan shunga monand haqiqatdir.¹

Qolaversa, qomusiy olim Abu Nasr Forobiy ta'kidlaganidek, ...inson baxt-saodatga erishuvi uchun ularni baxtli saodatli qila oladigan jamoa rahbari hamma vaqt zaruriy ahamiyat kasb etadi.² Albatta, mazkur mulohazalar asnosida ko'rishimiz mumkinki, jamoa (xalqni-J.Sh.)ni baxtli yashashi rahbar shaxs oqil va dono, yuksak ma'naviyat, axloqiy xulq-atvor sohibi bo'lishi lozimligi alloma tomonidan ta'kidlab o'tilmoqda. Shu sababli Prezidentimiz tomonidan boshqaruv madaniyati va rahbar shaxs axloqiga doir o'z konseptual qarashlarini tadrijiy ravishda, izchil bayon qilinib: "tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbarning – bu Bosh vazir yoki uning o'rinbosarlari bo'ladimi, hukumat a'zosi yoki hududlar hokimi bo'ladimi, ular faoliyatining kundalik qoidasi bo'lib qolishi kerak³, deb bejiz ta'kidlamagan.

Shu bois boshqaruv ma'naviyati va rahbar ma'naviy qiyofasi dialektik aloqadorligining axloqiy xususiyatlari xususida fikr yuritganda, eng avvalo, boshqaruv ma'naviyati nima? Uning dialektik aloqlari nimalarga bog'liq? Uni shakllantiruvchi omillar nimalarda namoyon bo'ladi? kabi savollarga tahliliy javob berish orqali uning mohiyatini aniqlab olish imkoni yaratiladi. Shu nuqtai nazardan, boshqaruv ma'naviyati amaliyotda ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni o'zida aks ettirishi orqali namoyon bo'lsa, bu namoyishning subyekti bo'lgan rahbar bevosita va bilvosita o'zining faoliyati orqali amalga oshiradi. Aslini olib qaraganda, boshqaruv ma'naviyatini shakllantirish va amaliyotda namoyon bo'lishini ta'minlash rahbarning ichki ma'naviyati, axloqi va ichki dard hissiyotlari orqali yuzaga keladi. Zero, boshqaruv jarayonida boshqaruv ma'naviyatini shakllantirish ishlarini amaliyotda ta'minlash ko'p jihatdan rahbarning ichki "men"i bilan bog'liq bo'ladi. Rahbarning ichki "men"i tashqi axloqi va hulqi bilan uyg'un bo'la olmasa, bunday boshqaruv ko'rinishining oqibati tanazzul bo'lib, boshqaruvda ma'naviyatning o'rini ma'naviyatsizlik, axloqiylik o'rini axloqsizlik, ta'magirlilik, yolg'onchilik va eng yomoni byurokratizm illatlariga tayangan illatlar keng ma'noda ildiz otadi. Rahbar shaxs ma'naviyati bu – rahbarda shakllangan (ichki) ruhiy quvvatdir. Demak, rahbar shaxs axloqida, avvalo, mas'uliyat hissi yuksak bo'lishi lozim. Bu hisni nimalar tashkil qiladi? Uni – inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmat va boshqa daxlsiz huquqlarini oliy qadriyat,⁴ deb bilish tashkil qiladi. Shu ma'noda rahbar shaxs ma'naviyati g'oyasining birinchi elementi insonni qadrlashdir. Bu ulkan mas'uliyat hissini paydo qiladi.

Boshqaruv ma'naviyati va rahbar ma'naviy qiyofasi xususida qomusiy olim Abu Nasr Forobiy fikr yuritib: u fozil shahrini boshqaradigan hokim tabiatan: 1) sog'-salomat bo'lib, o'z vazifasini bajarishda hech qanday qiyinchilik sezmasligi; 2) tabiati nozik, farosatli; 3) xotirasi mustahkam; 4) zehni o'tkir; 5) o'z fikrini tushuntira oladigan notiq; 6) bilim-ma'rifatga havasli; 7) taom eyishda, ichimlikda, ayollarga yaqinlik qilishda ochofat emas, aksincha, o'zini tiya oladiga bo'lishi (qimor yoki boshqa o'yinlardan) zavq, huzur olishdan uzoq bo'lishi; 8) haq va haqiqatni, odil va haqgo'y odamlarni sevadigan, yolg'onni va yolg'onchilarni yomon ko'radigan; 9) o'z qadrini biluvchi va oriyatli bo'lishi; 10) mol dunyo ketidan quvmaydigan; 11) adolatparvar; 12) qat'iyatli, sabotli, jur'atli, jasur bo'lishi muhimligini qayd etadi.⁵ Forobiy bu fazilatlarni har bir yetuk insonda ko'rishni istaydi.

Boshqaruv ma'naviyati va rahbar axloqi dialektik aloqadorligining axloqiy xususiyatlarini tahlil va tadqiq etishda muammoga nisbatan pozitiv yondashuv talab etiladi. Mazkur muammolarning asosiy

¹ Шавкаи Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва муррабийлар кунига бағиланган тантанали маросимда "Ўқитувчи ва муррабийлар – янги Ўзбекистонни барпо этишда катта куч, таянч ва суянчимиздир" мавзусида сўзлаган нутқи. 2020 йил 30 сентябрь.

² Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг – Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. www.gov.uz

⁴ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., "Ўзбекистон", 2012, 13-модда.

⁵ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

sababi – kadrlarni tayyorlash, tarbiyalash va joy-joyiga qo'yish jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lgan ijtimoiy hodisa. Yangicha va mustaqil fikrlaydigan, mas'uliyatli, tashabbuskor, ilg'or boshqaruv usullarini puxta o'zlashtirgan, vatanparvar, halol kadrlarni tanlash va tayyorlash bo'yicha samarali tizim yaratilmas ekan, davlat boshqaruvida sifat o'zgarishi yuz bermaydi.¹ Mazkur vazifalardan kelib chiqib, kadrlar mas'uliyati bilan bog'liq bo'lgan ikkita holatga nisbatan alohida e'tibor berilishi lozim, deb hisoblaymiz. Birinchidan, rahbarlar faoliyatiga baho berishning axloqiy mezonlari ishlab chiqilishi zaruriy ahamiyat kasb etadi. Ular bevosita rahbarlarning shaxsiy mas'uliyatini oshirishga xizmat qiladi. Misol uchun "rahbar etikasi" qonuniga muvofiq rahbarlik mas'uliyati va vazifasini suyiiste'mol qilgan rahbarlarni ikkinchi marta rahbarlik lavozimlariga (balki uning darajasini ko'rsatish ham kerakdir) qo'yilmasligi va ushbu mezonlar rahbarlik faoliyatining axloqini belgilashi lozim.

Rahbar kadrlarning kasbiy salohiyati va axloqiy tasniflari professor M.Bekmurodovning takliflari e'tiborga molik. Jumladan, olim boshqaruvda rahbarlik lavozimlariga nomzodlarni tanlash jarayonida bo'lajak rahbarning voqelikka nisbatan tizimli yondashish, muammolarni umumlashtira olish, imkoniyatlarga real baho bera olish qobiliyatiga e'tibor qaratish muhim, deydi.² Rahbar kadrlarning kasbiy salohiyati va axloqiy sifatlarini aniqlash borasida izlanishlar olib borgan professor M.Qur'onovning tavsiyalari mavzumizning mohiyatini to'ldiradi. Jumladan, davlat tomonidan kadrlar oldiga qo'yilayotgan talablar tahlili rahbar kadrlarni tayyorlash, tarbiyalash, tanlash, joy-joyiga qo'yish nuqtai nazaridan qo'yidagi xulosalarni beradi:

- jahon boshqaruv pedagogikasi va psixologiyasi, mehnat sotsiologiyasi yutuqlarini kadrlar siyosatida qo'llash tajribasini umumlashtirish;
- rahbar kadrlar shaxsiy fazilatlarining zamonaviy hamda istiqbolli ideallarini yaratish va sinab ko'rish;
- muayyan mansab, lavozim professiogrammalari (masalan, xo'jalik rahbari, zavod direktori, tuman hokimi va h.k.) talablarini aniqlash;
- yuqoridagi (talablari aniqlanmagan) vazifa, lavozimlarga nomzodlarning mosligini aniqlovchi ob'ektiv mezonlarni belgilash;
- ochiq va yopiq tanlovlar texnologiyasini ishlab chiqish kabi ilmiy-amaliy vazifalarni amalga oshirish lozim bo'ladi.³

Olim bu yo'nalishdagi kamchiliklarning saqlanib qolishiga sabab kadrlar siyosatida texnologik yondashuvlarning yo'qligi, deb to'g'ri xulosalarga keladi. Kadrlar salohiyati va faoliyati texnologiyalarini belgilovchi va professiogrammalar, bir tomondan, kadrlar siyosatida ob'ektivlik tamoyilini ta'minlashning ishonchli quroli bo'lsa, ikkinchi tomondan, rahbar kadrlar tayyorlash texnologik tizimida me'yorlashtiruvchi, nazorat qiluvchi vosita bo'lib xizmat qiladi.⁴

Ko'rib chiqqanimizdek, kadrlar bilan ishlash amaliyoti va xizmat doirasidagi munosabatlar ular o'z professional faoliyatida amal qilishi lozim bo'lgan asosiy axloqiy qoidalar tartibini ishlab chiqishni talab etadi. Axloqiy qoidalar tartibi, bir vaqtning o'zida, zamonaviy rahbarning umuminsoniy va xususiy-kasbiy sifatlarini ifoda etuvchi axloqiy mezonlarni belgilaydi. Bu mezonlar qo'yidagilardan iborat:

Birinchidan, davlat xizmati rahbardan o'zaro odillik va rostgo'ylikni talab qiladi. Bu o'z o'rnida rahbarga tavsiya etilgan davlat xizmatidagi lavozim ijrosini ta'minlashning axloqiy huquqini beradi. Yolg'on, vijdonsizlik kabi illatlar bu nafaqat rahbarning zaifligi, balki davlat tashkilotiga nisbatan keltirilgan ziyondir.

Ikkinchidan, rahbar xodimlarga nisbatan samimiy e'tibor va ezgu munosabatda bo'lishi lozim. Zero, ular har kuni odamlarning turli shikoyati, muammolari va takliflariga duch keladi. Jamoada bag'rikenglik, o'zaro ishonch va insoniy hurmat orqali harakatlar hamda faoliyatlarni ijobiy natijalar sari yuk saltirish mumkin. Birinchi navbatda rahbar shu iliq va samimiy muhitni yarata olishga amal qilishi kerak.

Uchinchidan, rahbarning kamtarlik va samimiylik kabi fazilatlarini kibr, o'zini yo'qotish kabi ikki xil munosabatlardan xoli qiladi. Kamtar insonda hech qachon o'zining "Men"ini ko'rsatish zarurati tug'ilmaydi yoki alohida huquq va qilgan ishlari uchun imtiyozlarga ega bo'lish ilinjida bo'lmaydi. U bag'ri-

¹ Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент, «Ўзбекистон», 2017, 55-бет.

² М.Бекмуродов. Миллий менталитет ва бошқарув. "Жамият ва бошқарув", 1998, 4, 15-бет.

³ М.Қуръонов. Раҳбарлик лавозимлари профессионаграммалари ҳақида. Раҳбар ва ходим. "Академия", 1998, 49–150-бетлар.

⁴ О'sha joyda

kenglik qiladi, zaruriy bosiqlik va vazminlik holatini saqlay oladi. O'z faoliyatiga nisbatan tanqidiy qaraydi. Rahbar uchun o'zini yuqori tutishi, ortiqcha ishonch, qo'pol va jizg'anak bo'lishi yaramaydigan holatdir.

To'rtinchidan, rahbar muloqatda iltifotli va e'tiborli bo'lishi kerak. Uning muloqoti, so'zi va ma'ro'zalari jamoada har qanday ixtiloflarning oldini olishga xizmat qilishi lozim. Bahs-munozaralarda bosiqlik va barqarorlik bilan o'zini tutib, suhbatdoshini tushunishga harakat qilishi muhim. Agar unda tinglash qobiliyati bo'lmasa yoki so'zini eshita olmasa, tezda jahl qiladigan, qo'pol va o'rinsiz javob qaytaradigan agressiv bo'lsa, bunday insonlarni professional rahbarlar, deb hisoblab bo'lmaydi. Savollar qanchalik tanqidiy bo'lsa, unga shunchalik iltifot bilan javob qaytarishi lozim.

Ta'kidlash o'rinliki, davlat boshqaruvi mexanizmidagi davlat xizmatchisining dunyoqarashi, yangicha fikrlashi, zamonaviy bilimlarni egallashi, mamlakatimizda izchillik bilan davom etayotgan tub islohotlarning mazmun mohiyatini tushunib etishi va uni amalga oshirishda faol ishtirok etishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini takomillashtirish uchun uning huquqiy tizimida islohotlarni amalga oshirish sharoitida davlat xizmati xodimlarini tarbiyalash va ularning davlat va jamiyat boshqaruvida ma'naviy-axloqiy qiyofasini tizimli yaratib borish masalalari bugungi kundagi dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Aynan shu nuqtai nazardan mazkur muammolarni o'rganishning dastlabki vazifalari sifatida davlat va jamiyat boshqaruvida axloqiy tamoyillarning aniq ishlab chiqilgan mexanizmlari mavjud bo'lsa, bunday sharoitda boshqaruvga istiqbol va istiqloq to'yg'ulari kuchli bo'lgan zamonaviy, shijoatkor davlat xizmatchilari kelishi ortib boradi.

Rahbar boshqaruv ma'naviyati bilan bog'liq munosabatlarni adolat tamoyillari asosida shakllantirish zaruriy ahamiyat kasb etadi. Zero, amalga oshirilayotgan vazifalarning shaffof va oshkoraligini ta'minlaydi, rahbar xodimlar va mansabdorlarning vakolati hamda majburiyat mezonlarini belgilaydi. Mazkur tamoyillar asosida rahbar jamoaning ma'naviy ruhiyatini, axloqiy qadriyatlarini, shakllanib kelgan odatlarini o'rganishi barobarida munosabat qurish tartibini ishlab chiqish tavsiya etiladi. Ta'kidlash lozimki, barcha jamoalarda ham axloqiy qadriyatlar an'ana sifatida shakllanadi, deb bo'lmaydi. Ayrim hollarda, ko'proq tanish bilish, oshna-og'aynigarchilik, axloqsiz munosabatlar ustuvorlik qilib kelgan bo'lishi mumkin, bunday hollarda rahbar axloqiy qadriyatlarni ishlab chiqarish munosabatlariga joriy etish choralari ko'rish lozim bo'ladi.

Axloqiy qadriyatlar falsafasi jamoaning tashkiliy va butun ishlab chiqarish munosabatlarida o'z ifodasini topishi kerak. Shuningdek, jamoada axloqiy qadriyatlarni joriy qilish deganda, sersalomli munosabatlar emas, barcha ishlab chiqarish munosabatlarida insonparvarlik, adolat, tenglik, umummanfaatlarga uyg'unligi jamoa manfaatlariga sodiqlik kabi fazilatlar axloqiy jihatdan asoslanishiga va u amaliy ko'rinish kasb etishiga erishishga qaratiladi. Ana shunday talablar davlat xizmatining mukammal ishlashi uchun shart-sharoit yaratadi va davlat xizmati tizimida yashirin xususiyatga ega bo'lgan korrupsiyaning oldini olishga muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Aynan davlat xizmatchilarini korrupsiyadan saqlash, ularni ma'naviy jihatdan tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Shunday ekan, ayniqsa davlat idoralari mansabdor shaxslarining xizmat vazifasini suiiste'mol qilishdan saqlash, poraxo'rlik, o'z vakolatidan g'arazli maqsadlarda foydalanish kabi holatlarning oldini olish maqsadida ularni tarbiyalash bugungi kunning muhim vazifasi hisoblanadi. Har bir davlat xizmatchisini (mansabdor shaxsni) tarbiyalash yo'li bilan ma'naviy jihatlarini shakllantirish o'ta muhim jarayondir. Doimiy tarbiya natijasida davlat xizmatchisi (mansabdor shaxs) yuksak ma'naviyat sohibiga aylanadi. Rahbar ma'naviy qiyofasini shakllantirishning asosiy mezonlaridan biri uning tafakkuri va dunyoqarashidir. Rahbarning tafakkuri va dunyoqarashi uning ta'lim va tarbiyasiga bog'liq. Rahbarning jonkuyarligi esa xizmat faoliyati jarayonida shakllanadi va uning ma'naviy mezonlaridan biri uning tashkilotchilik va boshqaruvchilik qobiliyatiga ega bo'lishligidir. Bunday qobiliyat uning xizmat faoliyatida shakllanadi va vaqt o'tishi bilan boyib boradi.

Bahodirova Feruza Bahodir qizi (Urganch davlat universiteti dotsenti (PhD))
PRAGMATIKA VA TIL

Annotatsiya. Ushbu maqolada pragmatika vaziyat yoki kontekstdagi ma'noni o'rganishi, odamlarning turli xil ma'nolarni til yordamida qanday yetkazishini yoki odamlar bir-biri bilan qanday qilib turli xil ma'nolarni ifodalashini o'rganadigan vosita ekanligi, tilning qo'llanilishini o'rganishda so'zlovchi va tinglovchining roli, kontekstning roli, ishlatiladigan tilning nisbiy sifatining miqdori va so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi nisbiy masofa muhim ahamiyatga ega ekanligi yoritib beriladi.

Аннотация. В данной статье рассматривается прагматика изучения значения в ситуации или контексте. Это инструмент, который изучает способы передачи разных значений с помощью языка или сообщения друг-другу разных значений при изучении языка. В статье рассматривается роль контекста, такие понятия, как относительное качество используемого языка и относительное расстояние между говорящим и слушателем.

Annotation. In this article, the fact that pragmatics is the study of meaning in a situation or context, a tool that studies how people convey different meanings through language or how people communicate different meanings to each other in the study of language use, the role of speaker and listener, the role of context, the relative quality of the language used and the relative distance between speaker and listener, is highlighted.

Kalit so'zlar: pragmatika, kontekstdagi ma'no, semantika, semiotika, belgilar, tovushlar, lingvistik kontekst, vaziyat konteksti, yuzaki ma'no.

Ключевые слова: прагматика, значение в контексте, семантика, семиотика, знаки, звуки, языковой контекст, ситуативный контекст, поверхностное значение.

Key words: pragmatics, meaning in context, semiotics, signs, sounds, linguistic context, situational context, surface meaning.

Pragmatika tilshunoslikning bo'limi bo'lib, iboralar kontekstda qanday ma'no yetkazishini o'rganadi. Ma'noni o'rganish odatda "semantika" deb nomlanadi va u uzoq vaqtdan beri tilni o'rganishning eng qiyin sohalaridan biri bo'lib kelgan. 1950–1960-yillarda esa tilshunoslar va faylasuflar sekin-asta qiyinchilikning bir qismi ma'noning bir-biridan mutlaqo farq qiladigan ikki jihatini ajrata olmaganlarida ekanligini tushuna boshladilar.

Birinchi turdagi ma'no o'z ichiga olgan lingvistik iboraga xos bo'lib, uni ifodadan ajratib bo'lmaydi. Ushbu turdagi ma'noni o'rganish semantika sohasidir. Ammo ikkinchi turdagi ma'no borki, u o'zini olib yuruvchi lingvistik iboraga xos bo'lmagan, balki lisoniy iboraning o'zi qo'llanilayotgan "kontekst" bilan o'zaro ta'siridan kelib chiqadi. Bu turdagi ma'noni o'rganishga biz yangi nom beramiz, ya'ni pragmatik ma'no.

Pragmatika vaziyat yoki kontekstdagi ma'noni o'rganadi. Bu biz odamlarning turli xil ma'nolarni til yordamida qanday yetkazishini yoki odamlar turli xil odamlar bilan qanday qilib turli xil ma'nolarni ifodalashini o'rganadigan vositadir. Bu esa o'zaro dunyo bilimlarini o'rganishdir. Bu biz tildan foydalanishda shaxslarning haqiqiy rolini o'rganadigan yagona fandir.

Tilning qo'llanilishini o'rganishda so'zlovchi va tinglovchining roli, kontekstning roli, ishlatiladigan tilning nisbiy sifatining miqdori va so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi nisbiy masofa muhim ahamiyatga ega. Pragmatika so'zlovchiga, qabul qiluvchiga va nutq kontekstining boshqa xususiyatlariga bog'liq bo'lgan ma'no va tildan foydalanish jihatlarini o'rganadi.

Pragmatikada biz faqat og'zaki tilga, suhbatga yoki odamlar boshqalar bilan muloqot qilganda qanday gapirishlari yoki o'z xohish-istaklarini bildirishlariga e'tibor qaratamiz. Odamlar o'z madaniyati, jamiyati va boshqalar haqida o'zlarining his-tuyg'ularini, istaklarini, qarashlarini va turli xil narsalarni ifodalaydilar. Lekin ba'zan ularni ifoda eta olmaydigan yoki ifoda qilish istaklari mavjud bo'ladi va buning turli sabablari bo'lishi mumkin, masalan, qo'rquv, pastlik, haqorat va hokazo. Shuning uchun pragmatika real odamlar tomonidan real kontekstda ishlatiladigan tilni o'rganadi. Devid Kristal (Uels universitetining tilshunoslik professori) "Lingvistika va fonetika lug'ati" kitobida ta'kidlaganidek: Pragmatika tilni foydalanuvchilar nuqtai nazaridan, ayniqsa, ular qilgan tanlovlar, ular duch keladigan cheklovlar nuqtai nazaridan o'rganadi (Kristal. 240).

Pragmatika tildan foydalanishni kontekstda tushuntirishning tizimli usulidir. Har bir kontekst alohida ma'noga ega va ma'noni hal qiluvchi kontekstdir. Demak, ma'no ishlatiladigan tilning nisbiy sifati

va soʻzlovchining tinglovchiga boʻlgan niyati bilan belgilanadi. Nisbatan masofa deganda, odamning boshqa odam bilan qanchalik yaqin yoki uzoq ekanligi va bu masofani til qanday ifodalashini anglatadi. Pragmatika soʻzlovchi nimani nazarda tutayotganini oʻrganadi. Biror narsa aytilganda tinglovchi nimani tushunadi yoki maʼlum bir kontekstda tildan qanday foydalanishi va xuddi shu kontekstda qanday talqin qilinishi nazarda tutiladi. Bajarilishi kerak boʻlgan birinchi muhim narsa – jumalarning maʼnosi va gaplarning maʼnosi oʻrtasidagi farqni aniqlash. Gap nafas olish yoki pauza bilan chegaralangan tabiiy nutq birligi yoki boshqacha aytganda, soʻzlovchining sukuti bilan chegaralangan toʻliq nutq birligidir. Gap aniq lingvistik taʼrifga ega emas. Fonetik jihatdan gap sukunat bilan chegaralangan nutq birligidir. Muloqotda maʼruzachi tomonidan qilingan har bir “burilish” nutq deb hisoblanishi mumkin. Jeffri N. Lix oʻzining “A linguistic Guide to English Poetry” asarida shunday deydi: “Tilning pragmatik tahlili deganda soʻz va konstruksiyalarning rasmiy xususiyatlaridan emas, balki soʻzlardan kelib chiqadigan maʼno jihati, gaplarning qoʻllanish usulini, ular aytilayotgan kontekst bilan qanday bogʻliqligini oʻrganishni keng tushunish mumkin (Suluk. 290).

Pragmatika insonning shaxsiyati, xatti-harakati, his-tuygʻulari va boshqalarning ifodasini oʻrganadi. Bu odamning xarakterini yoki tabiatini koʻrsatadi va yashiradi. Har safar kontekst oʻzgarganda, xabar qilingan narsa ham oʻzgaradi.

Semiotika – bu belgilar tizimlaridan maʼnoning ijtimoiy ishlab chiqarilishini oʻrganadigan fan. Semiotika, XX asr boshlarida Shveysariya tilshunosi Ferdinand de Sossyurning ijodi, xususan, Sossyurning til belgisi haqidagi gʻoyasi bilan bogʻliq. Semiotika til va jamiyatga nisbatan struktura va maʼno oʻrtasidagi oʻzaro taʼsirni oʻrganadi. U turli adabiyotlarda turlicha taʼriflangan: Semiotika belgilar haqidagi fan sifatida, ramziy xatti-harakatlar yoki aloqa tizimlari, shuningdek, matn va matn tasvirlarining ramziy xususiyatlarini oʻrganuvchi fandır. Semiotika nafaqat kundalik nutqda “belgilar” deb ataladigan narsalarni, balki boshqa bir narsani “ishora qiluvchi” narsalarni ham oʻrganishni oʻz ichiga oladi. Semiotik maʼnoda belgilar, soʻzlar, tasvirlar, tovushlar, imo-ishoralar va narsalar shaklida boʻladi, shuningdek, bu matn va matn tasvirlarining ramziy xususiyatidir.

Adabiy tanqidda paydo boʻlgan semiotik tahlil usullari antropologiyada, ommaviy madaniyatni oʻrganishda (masalan, reklama), geografiya, arxitektura, kino va sanʼat tarixida qoʻllanilgan. Ushbu yondashuvlarning aksariyati tahlil qilinayotgan obyektning tizimli xususiyatini taʼkidlaydi. Binolar, afsonalar yoki rasmlar, elementlar, harflar, soʻzlar va jumalarga oʻxshash tarzda oʻzaro taʼsir qiladigan belgilar tizimi sifatida qaraladi. Shu sababli bu xilma-xil fanlar, koʻpincha, soyabon termini semiotika (belgilar haqidagi fan) ostida birlashtiriladi (Klarer. 28).

Semiotika, koʻpincha, matnlarni tahlil qilishda qoʻllaniladi (garchi u matnni tahlil qilish usulidan koʻproq boʻlsa ham). Matn oʻrganilayotganda uchta narsa muhim boʻladi: birinchisi, matnning tuzilishi (matnning tuzilishi yoki yuzaki tashkil etilishidan), ikkinchisi, sirtda nimani anglatishi va uchinchisi, haqiqiy maʼno (yashirin maʼno), matndagi yuzaki tashkilotning negizida yotadi. Yuzaki maʼno va haqiqat oʻrtasida farq bor. Semiotika ramzlarni oʻrganuvchi fan boʻlib, u uchta komponentdan iborat: birinchisi, sintaksis boʻlgan tashkilot yoki rasmiy tuzilmaga munosabat, ikkinchisi, semantikaning bir qismi boʻlgan yuzaki maʼno, uchinchisi esa yashirin yoki moʻljallangan maʼno, pragmatik maʼno deb ham ataladi. Pragmatika shundayki, sirtdagi maʼno asosda boʻlishi yoki boʻlmasligi mumkin. Pragmatikani qoʻllashni oʻrganishda kontekstning roli doimo muhimdir.

Pragmatika kontekstning maʼnoga taʼsir qilish usullarini oʻrganadi. Pragmatika uchun muhim boʻlgan ikkita asosiy kontekst shakllari “lingvistik kontekst” (til konteksti) va “vaziyat konteksti” (vaziyat konteksti) hisoblanadi. Lingvistik kontekst – talqin qilinishi kerak boʻlgan ibora yoki jumladan oldingi nutq, vaziyat konteksti esa dunyo haqidagi bilimlarni oʻz ichiga oladi, shu jumladan, maʼruzachi, tinglovchi, uchinchi shaxslar va ularning eʼtiqodlaridir. Bitta misol keltirsak; *Bobur chanqadi*. *Bobur* ham *chanqagan* soʻzi ham maʼlum lisoniy maʼnoga (yoki yuzaki maʼnoga) ega boʻlib, u bir narsa boʻlish holatidir. Bu soʻzlar qoʻshilganda semiotik maʼno yoki lingvistik maʼno yoki yuzaki maʼno beradi. Pragmatika yuzaki maʼnodan koʻra koʻproq narsani oʻrganadi, yaʼni haqiqiy yoki moʻljallangan maʼnoni oʻrganadi.

Vaziyat konteksti iboraning maʼnosiga taʼsir qiluvchi har bir nolingvistik omilni anglatadi. Vaziyat kontekstining misolini *Bu yer sovuq* iborasida koʻrish mumkin, bu oddiy haqiqatni ifodalash yoki issiqlikni yoqish soʻrovi boʻlishi mumkin bu bilan tinglovchini haroratga taʼsir qilishini ham tushunish mumkin. Bu soʻzlovchidan tinglovchiga boʻlgan niyat va kutishga bogʻliq, albatta. Shuning uchun vaziyat muayyan turdagi gapni talab qiladi va bu nutqiy vaziyat uchta narsaga ega: joy, maqsad va odamlar. Bu erda vaziyat kontekstni amalga oshirishdir. J.R.Firth, ingliz tilshunosi oʻzining “vaziyat konteksti” tushunchasi

bilan ma'noning kontekstga bog'liq tabiatiga e'tiborni qaratgani uchun ta'kidlangan. U kim nima desa, vaziyat kontekstida tushunilishi kerak, deb hisoblardi. Aytishlar real hayot kontekstida yuzaga kelganligi sababli, Firth ularning ma'nosi xuddi ular sodir bo'lgan muayyan vaziyatdan kelib chiqqan, deb ta'kidlaydi. U o'zining "The Technique of semantics" (1935) maqolasida, "semantika" atamasidan o'zining tilga bo'lgan butun yondashuvini, ya'ni, lingvistik tahlilning barcha darajalarini ularning kontekstlari va holatlari bilan bog'lash uchun ishlatishni taklif qiladi. Masalan, *Sizda qalam bormi?* jumlasida qalam taklifi, qalam so'rash yoki oddiygina ma'lumot so'rovi bo'lishi mumkin.

Semantikaning predmeti ma'nodir. Bu tilshunoslikning ma'noni o'rganadigan bo'limi. F.R.Palmerning fikricha, "Semantika – bu ma'noni o'rganish uchun ishlatiladigan texnik atama va ma'no tilning bir qismi bo'lganligi sababli, semantika tilshunoslikning bir qismidir". Semantika til iboralarining ma'nosini o'rganuvchi fandir.

Yuzaki ma'no yoki lingvistik ma'noni ishlab chiqarish uchun semantika bitta jumla qanday qilib ikkita tuzilishga yoki ikkita ma'noga ega bo'lishi mumkinligini tekshirishga harakat qiladi. Ma'noni o'rganish – bu tuzilishni o'rganish, chunki tilning ma'nosi bor va bu ma'no tuzilish orqali beriladi. Bu ma'no shaxs va kontekstga nisbatan o'rganiladi. Jon Lyons o'zining "Semantika" kitobida jumla va so'z ma'nosini ajratgan. Birinchisi, tuzilma, jumla va har qanday segment ega bo'lishi mumkin bo'lgan odatiy ma'noni va uning ma'lum muayyan sharoitlarda yoki foydalanish kontekstlarida joylashishidan kelib chiqadigan ma'noni bildiradi. Muhim jihat shundaki, odamlar muloqot qilganda ular so'zlardan foydalanadilar. Shunday qilib, pragmatika so'zlovchi tomonidan aytilgan so'zlarni va tinglovchi tomonidan talqinlarni o'rganadi.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, pragmatika vaziyat yoki kontekstdagi ma'noni o'rganadi. Bu biz odamlarning turli xil ma'nolarni til yordamida qanday yetkazishini yoki odamlar turli xil odamlar bilan qanday qilib turli xil ma'nolarni ifodalashini o'rganadigan vositadir. Bu o'zaro dunyoni o'rganishdagi bilim. Bu biz tildan foydalanishda shaxslarning haqiqiy rolini o'rganadigan yagona fandir. Shuning uchun pragmatika, semantikadan ko'ra ko'proq narsadir. Bu yaxlit tasvir. U so'zlovchi tomonidan ma'no qurilishini va tinglovchi tomonidan tushunishni o'rganadi. Demak, pragmatika gap va ma'no o'rtasidagi munosabatni o'rganadi, deyishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. Ed. J.O.Urmson and Marina Sbisa. 2nd ed. Cambridge: Harvard Univ. Press, 1975, 78, Print.
2. Carter Ronald, and Michael Mc Carthy. Cambridge Grammar of English. United Kingdom: Cambridge Univ. Press, 2006, 243, Print.
3. Chomsky N. Rules and Representations. Oxford: Blackwell, 1980, 24, Print.
4. Crystal David. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 2nd ed. Oxford: Blackwell, 1985, 240, Print
5. Fernandez Eva M. and Helen Smith Cairns. Fundamentals of Psycholinguistics. Oxford: Wiley-Blackwell, 2011, 67, Print.
6. Grice H.P. Studies in the Way of Words. Cambridge: Harvard University Press, 1989, Print.
7. Klarer Mario. An Introduction to Literary Studies. 2nd ed. London: Routledge, 2004, 28, Print.

Maxmudova Manzura Adashovna (Samarqand davlat Chet tillar instituti

assistant o'qituvchisi; e-mail: missterrasamarkand@gmail.com)

"KONSEPT" TUSHUNCHASINING ILMIY TALQINI

Annotatsiya. Ushbu maqolada "Konsept" tushunchasining nazariy ta'rifi turli tilshunoslarning nazariyalari asosida berilgan. Kelib chiqishi, assotsiativ so'zlari va tushunchani tushuntirishga turli yondashuvlar tahlil qilinadi va taqqoslanadi. Konseptning mazmuni va tarkibiy qismlari, shuningdek, uning ma'lum bir xalqning madaniyati, bilimi va ijtimoiy xususiyatlari bilan bog'liqligi haqida ma'lumot berildi.

Аннотация. В данной статье представлено теоретическое определение понятия "концепт" на основе теорий разных лингвистов. Анализируются и сравниваются происхождение, ассоциативные слова и разные подходы к объяснению концепта. Он также дает информацию о содержании и составляющих концепта, а также его отношении к культуре, знаниям и социальным особенностям той или иной нации.

Annotation. In this article, theoretical definition of the notion "Concept" is presented on the base of theories of different linguists. Origin, associative words and different approaches on the explanation of

the concept, are analyzed and compared. It also provides the information about the content and constituents of the concept as well as its relation to culture, knowledge and social peculiarities of a particular nation.

Kalit soʻzlar: konsept, tilshunoslik, konseptosfera, mental, kognitiv, universalialar.

Ключевые слова: концепт, лингвистика, концептосфера, ментальное, когнитивное, универсалии.

Key words: concept, linguistics, conceptosphere, mental, cognitive, universals.

Insonning barcha kognitiv faoliyati (idrok) navigator sifatida koʻrib chiqilishi mumkin va bu faoliyat obyektlarni aniqlash va ajratish zarurati bilan bogʻliq. Albatta, bu turdagi operatsiyalarni taʼminlash uchun maxsus tushunchalarga zarurat tugʻiladi.¹

Konsept atamasi va uning oʻxshashlari boʻlgan lingvokulturema, mifologema, logoepistema, noemalar (S.D.Lixachev, Kognitiv atamalarining qisqacha lugʻati, Y.S.Stepanov, V.P.Neroznak, N.D.Arutyunova, Z.D.Popova, I.A.Sternin, N.N.Boldirev, V.I.Karasik va boshqalar) rus lingvistik adabiyotida XX asrning 90-yillarning boshidan faol qoʻllanila boshladi.

Hozirgi vaqtda konsept atamasi kognitiv tilshunoslikda eng koʻp qoʻllaniladigan asosiy tushuncha sifatida oʻzini namoyon qildi, garchi bugungi kunda u aniq talqinga ega emas va tilshunoslikning turli sohalarini uchun bir vosita hisoblansa ham.

Rus tilshunosligida, R.M.Frumkinning soʻzlariga koʻra, konsept atamasi ingliz adabiyotidan olingan boʻlib (70-yillarning oʻrtalarida), Chenska, Chafe, Rassel, Karnap, Putnam asarlarida ushbu atamaning adekvat tarjimai borasidagi masala bilan bogʻliq. Oʻsha davrlarda inglizcha “concept” soʻzini “tushuncha” sifatida tarjima qilish taklif qilindi va bugungi kunda koʻpgina tilshunoslar tushuncha va konsept atamalarini farqlamaydilar.²

Biroq, Y.S.Stepanov tushuncha va konsept atamalarini ajratishni taklif qiladi, birinchisini mantiq va falsafaga, ikkinchisini esa mantiqning bir sohasiga (matematik mantiq) va hozirda madaniyatshunoslikka tegishli ekanligiga ishora qiladi.

Tilshunoslik adabiyotlarda konsept atamasi taʼrifi relyevant belgisiga asoslangan holda turlicha izohlanadi. Baʼzi olimlar kontseptni muloqotni osonlashtiradigan va shaxs hamda uning milliy, madaniy, kasbiy, yoshi va boshqa tajribasi bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan, matnda yashiringan obyektlar toʻplamining “substituti”, maʼnolarning oʻrnini bosuvchi deb tushunishadi. Boshqa tilshunoslar esa kontseptni maʼno aks ettiruvchi deb emas balki uni maʼlum bir lisoniy shaklda obʼektivlashgan jamoaviy ongndagi birlamchi madaniy ijtimoiy-psixologik shakllanish deb tushunishadi.

Zamonaviy tilshunoslikning boshqa fanlar eadqiqotlar bilan kesishtiradigan antropologik yoʻnalishi ikkita yangi paradigmada qoʻllaniladigan konsept kategoriyasining fanlararo maqomini oldindan belgilab beradi: kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya, shuningdek, struktural-semantika va psixolingvistika yoʻnalishlari.

Kognitiv tilshunoslik vakillari (E.S.Kubryakova, N.N.Boldirev, I.A.Sternin, A.P.Babushkina va boshqalar) kontseptni voqelikdagi faktning yaxlit, boʻlinmas aks ettiruvchisi vazifasini bajaruvchi operativ ongning birligi sifatida talqin qiladilar. Kognitologlar nazarida konsept birlamchi konkret obraz shaklida tugʻiladi. Soʻngra shaxsning bilish va muloqot jarayonlarida uning ongndagi bu obraz asta-sekin yangi konseptual darajalarni egallaydi, yangi konseptual qatlamlarni qamrab oladi, bu esa kontseptning koʻlamini kengaytiradi va mazmunini boyitadi.

E.S.Kubryakova taʼrifiga koʻra, konsept – bu “ongimizning mental yoki psixik resurslari birligi va insonning bilim va tajribasini aks ettiruvchi axborot tuzilmasi; inson psixikasida aks ettirilgan xotira, mental leksikon, miyaning konseptual tizimi va tili, dunyoning butun manzarasining operativ mazmunli birligi”.³

Konsept stoxastik (ehtimoliy) tuzilishga ega boʻlgan diskret multifaktorial aqliy birlikdir.⁴

¹ Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Учебное пособие, 2-е изд., Мн., 2005, с. 30.

² Фрумкина Р.М. Концепт, категория, прототип. Лингвистическая и экстралингвистическая семантика. М., 1992, с. 21.

³ Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Лузина Л.Г., Панкрац Ю.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. М., 1992, с. 90.

⁴ Никитин М.В. Развернутые тезисы о концептах. “Вопросы когнитивной лингвистики”, № 1, 2004, с. 53.

Ikkinchidan, kulturologik, yo'nalish vakillari (A.Vejbitskaya, N.D.Arutyunova, D.S.Lixachev, Y.S. Stepanov, L.O.Cherneiko, S.X.Lyapin, V.I.Karasik, V.I.Shaxovskiy, S.G.Vorkachev va boshqalar) konseptni ma'lum darajada etnosemantik o'ziga xoslik bilan ajralib turadigan mental shakllanish deb hisoblaydilar.

A.Vejbitskaya o'z asarlarida ideal dunyoga mansub, semantik ibtidoiylar majmuyi vositasida belgilanadigan va shaxsning voqelik haqidagi o'ziga xos madaniy shartlangan g'oyalarini aks ettiruvchi universal madaniy konseptlarni keltiradi.¹

N.D.Arutyunova konseptlarni milliy an'ana va folklor, din va mafkura, hayotiy tajriba va san'at obrazlari, his-tuyg'ular va qadriyatlar tizimi kabi omillarning o'zaro ta'siridan kelib chiqadigan amaliy (kundalik) falsafa tushunchalari sifatida izohlaydi.²

D.S.Lixachev konsept tarkibiy qismini gapiruvchining milliy-madaniy tajribasi bilan bog'laydi: "Konsept ...lug'aviy ma'noning shaxsiy va ommaviy tajriba bilan to'qnashuvi natijasidir". Tadqiqotchining fikricha, bunday konseptlar jami millat madaniyati jamlangan konseptosferani tashkil qiladi.³

Konseptlarni torroq tushunish Y.S.Stepanovga xos bo'lib, u ularga lingvomadaniy o'ziga xoslik bilan ajralib turadigan va u yoki bu tarzda ma'lum bir etnik madaniyatning tashuvchilarini tavsiflovchi semantika shakllanishlarni nazarda tutadi. Stepanovning fikricha, konsept – tushuncha hodisasidek bir xil tartibga ega. Rus tilida, tushuncha va konsept ichki tuzilishiga ko'ra bir xildir: konsept lotincha "concipere" fe'lidani olingan "conceptus"dan kalkalangan bo'lib, so'zma-so'z ma'nosi "понятие, зачатие"dir; понятие fe'lidani понятие, eski rus tilida поняти, "ushla, egalik qil, ayolni xotinlikka ol" tushunchasi tom ma'noda, umuman olganda, xuddi shu narsani anglatadi. Ilmiy tilda bu ikki so'z ham ba'zan sinonim hisoblanib, ba'zan biri ikkinchisi o'rnida keladi. Lekin hozirgi vaqtda ular juda aniq chegaralangan.⁴

V.P.Neroznak konseptsiyani dunyoning milliy manzarasining bir bo'lagini aks ettiruvchi muhim tasvir sifatida belgilaydi va V.P.Moskvin konseptsiyani "Ona tilida so'zlashuvchi uchun qadrlil bo'lgan, unga tegishli bo'lgan va shuning uchun ko'p sonli odamlar tomonidan ifodalangan tushuncha" deb ataydi. boy leksik moslikka ega sinonimlar (shu jumladan, metaforik ichki shakl); ko'p sonli maqollar, matallar, folklor sujetlari, badiiy matnlar, tasviriy san'at, haykaltaroshlik, musiqa asarlarining predmeti bo'lgan tushuncha, xalq tili va madaniyatida chuqur ildiz otgan va shuning uchun diaxronik konstanta bo'lgan tushuncha. ham til, ham madaniyat".

S.X.Lyapin konseptsiyani konseptual asosga asoslangan, belgi ma'nosida mustahkamlangan va ma'lum bir madaniy makonda ishlaydigan va shuning uchun madaniy tarjimaga moyil bo'lgan diskret ma'no yaxlitligiga ega bo'lgan ko'p o'lchovli ideallashtirilgan shakl shakllanishi sifatida taqdim etadi. M.V.Pimenovning fikricha, konseptlar, lingvistik iboralarga munosabati bo'yicha, konseptual tizimning birliklari bo'lib, ularda dunyo haqidagi ma'lumotlar aks ettirilgan. Konsept – bu dunyoning bir parchasini aks etgan, milliy tasvir (g'oya, ramz)ning individual tasvir xususiyatlari bilan murakkablashgan tasviri.⁵

S.G.Vorkachev konseptni lisoniy ifodaga ega bo'lgan va etnik-madaniy xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan, metodologik jihatdan tasvir (obraz)ni, tushunchani va ma'noni o'rnini bosadigan, ularni qisqartirilgan shaklga yoki "jamoaviy bilim, ongning birligi"ga kiritadigan sintezlovchi lingvomental shakllanish sifatida belgilaydi. Tadqiqotchining fikricha, bunday mental shakllanish leksik-semantik paradigmaning ifodalanish usuliga mos kelib, geterogen sinonimik vositalarning butun majmuasi (tilda tavsiflovchi leksik, frazeologik, aforistik) bilan bog'liqdir.⁶

Volgograd filologik konseptualizm maktabi tadqiqotchilarining fikriga ko'ra, konsept kamida uch o'lchovli aqliy shakllanishdir: "Konsept uchta eng muhim o'lchovga ega–obraz, tushuncha va qiymat. Tushunchaning obrazli tomoni–bu narsalarning, hodisa va voqealarning xotiramizda aks ettirilgan hid, vizual, eshitish, taktil, ta'm xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan amaliy bilimlarning tegishli belgilaridir. Konseptning tushuncha qismi–bu konseptning lingvistik fiksatsiyalanganligi, uning ma'nosi, tavsifi, indi-

¹ Фрумкина Р.М. Концепт, категория, прототип. Лингвистическая и экстралингвистическая семантика. М., 1992, с. 3.

² Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка. Ментальные действия. М., 1993, с. 3.

³ Лихачев С.Д. Концептосфера русского языка. Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. Под ред. проф. В.П.Нерознака, М., 1998, с. 282.

⁴ Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. М., 1997, с. 40.

⁵ Пименова М.В. Методология концептуальных исследований. Антология концептов. Под ред. В.И.Карасика, И.А.Стернина, т. 1, Волгоград, 2005, с. 16.

⁶ Воркачев С.Г. Постулаты лингвоконцептологии. Антология концептов Под ред. В.И.Карасика, И.А.Стернина, т. 1, Волгоград, 2005, с. 10.

ktiv tuzilishi, ta'rifi, bu tushunchaning hech qachon alohida mavjud bo'lmagan ma'lum miqdordagi tushunchalarga nisbatan qiyosiy tavsifi hamda ularning eng muhim sifati – tajribamiz tizimiga singdirilgan ko'p o'lchovli golografik xususiyatidir. Konseptning qiymat tomoni – bu psixik shakllanishning shaxs uchun ham, jamoa uchun ham ahamiyatidir. Ko'p o'lchovli mental shakllanish sifatida konsept dunyoni o'rganish jarayonidagi tajribani jamlaydi. Idrokga asoslangan voqelikning konseptuallashuvi tushunchalarning paydo bo'lishiga olib keladi, ularning kelib chiqish asosi esa tasavvurdir. Ma'lum bir madaniy makonda konseptga aylanadigan, turli obyektlarga xos bo'lgan xususiyatlarni birlashtiradigan tushunchalar e'tiborga moyil hisoblanadi. “Demak, konsept ma'lum bir lingvomadaniy kontekstga singib ketgan tushunchadir...”¹

Kognitiv psixologiya lug'atida konsept “sinf yoki tushunchaning muhim xususiyatlarining tavsifini o'z ichiga olgan fikrning mental tasviri” ekanligini ta'kidlanadi. Rus struktur-semantik yo'nalish vakili bo'lgan P.V.Chesnokov nuqtai nazarida, konsept – “alohida yaxlit mazmunga ega bo'lgan, ichki qatlarning elementar tomoni bo'lgan va shu sabab kichikroq fikrlarga parchalanmaydigan tafakkur birligidir”.²

Psixolingvistika nuqtayi nazaridan, konsept “kognitiv psixologik tuzilma bo'lib, uning tashkiliy xususiyatlari voqelikning turli xil tomonlarini yaxlit aks ettirish imkoniyatini beradi”.³

“Aql” va “Ahmoqlik” konseptlarini o'rganishda biz Z.D.Popova va I.A.Sternin tomonidan taklif qilingan konsept tushunchasiga tayanamiz, ya'ni, konsept–inson ongiga tegishli, aqliy faoliyatning global birligi, tizimlashtirilgan bilim kvanti. Atrofdagi dunyo obyektlari va hodisalarini xayolan loyihalash (konseptualizatsiya) jarayonida shakllanib, konseptlar egallangan bilim mazmunini, tajribani, butun inson faoliyati va o'zida dunyoni bilish jarayonidagi natijalarni mujassamlashtirgan ma'lum bir birliklar, bilim “kvantlari” aks ettiradi.⁴

Kognitiv lingvistikada konsept tabiatini o'rganishga katta ahamiyat beriladi. Konsept tabiatini o'rganishga bo'lgan har qanday urinish bir-biriga bog'liq bo'lgan bir qator tushuncha va terminlarni o'rganishga olib keladi. Avvalo, bular konsept, tushuncha va ma'no.

Bu atamalarni farqlash va ajratishda shuni ta'kidlash kerakki, aynan konsept tildan nisbattan mustaqil, ya'ni ularning faqat bir qismi o'zining lingvistik aksini topgan. Konsept so'zning leksik ma'nosidan ancha kengroqdir. Konseptning psixofiziologik asosi – konsept mazmunini tashkil etuvchi olam haqidagi bilimlarni aks ettiruvchi hissiy obrazdir, so'z (semema) esa semantik komponentlar semalar yig'indisidir. Ya'ni, ma'no – semantik tizimning birligi, tilning semantik makonidir. Ma'no o'zining tizimli sememasi bilan konseptni tashkil etuvchi ma'lum belgilarni bildiradi, lekin bu konseptning semantik mazmunining bir qismidir. Konseptni tushuntirish uchun ko'plab leksik birliklar va shuning uchun ham ko'p ma'nolar kerak.⁵

So'zning ichki shakliga ko'ra, konsept va tushuncha bir xil: konsept lotincha “conceptus” tushunchadan kalkalangandir. Biroq ular aniq farqlanishi kerak, chunki bu atamalar bir xil tartibda bo'lsa-da, ular ekvivalent emas. Tushuncha – obyektning ma'lum bo'lgan muhim belgilari yig'indisi bo'lib, konsept mental milliy-spesifik shakllanish bo'lib, uning mazmunini ma'lum bir obyekt haqidagi bilimlarning butun majmuini, ifoda shaklini esa lingvistik vositalar majmuyi (leksik, frazeologik, paremiologik va boshqalar) tashkil etadi.⁶

Konseptlar hisoblanadigan leksik birliklar soni cheklangan, chunki har qanday hodisani bildiradigan ma'no konsept bo'la olmaydi. Ma'lum bir madaniyat uchun dolzarb va qimmatli bo'lgan, fiksatsiyalanishi uchun juda ko'p til birliklariga ega bo'lgan, maqol va masallar, she'riy va nasriy matnlarning mavzusi bo'lgan voqelikni aks etuvchi hodisagina konseptga aylanadi. Ular o'ziga xos belgilar bo'lib, ularni yuzaga keltirgan matn, vaziyat, bilimga aniq ishora qiladi. Bu badiiy adabiyot, she'riyat matnlari sohasidagi ko'plab leksik, frazeologik va paremiologik birliklar bilan ifodalangan ingliz va o'zbek tillaridagi dunyoning lisoniy aks ettirilishida “aql” va “ahmoqlik” konseptlarining mavjudligini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, tushuncha muhim va zaruriy xususiyatlarni o'z ichiga oladi, konsept esa muhim bo'lmagan narsalarni ham o'z ichiga oladi.

¹ Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии. Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. Сб. науч. тр. Волгоград, 2001, с. 10.

² Eysens M.W. The Blackwell Dictionary of Cognitive Psychology. Cambridge, Massachusetts 02142, USA, 1994.

³ Чесноков П.В. Слово и сопутствующая ему единица мышления. М., 1967, с. 173.

⁴ Холодная М.А. Интегральные структуры понятийного мышления. Томск, 1983, с. 23.

⁵ Попова З.Д., Стернин И.А. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку. Антология концептов. Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина, т.1, Волгоград, 2005, с. 7.

⁶ Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж, 2003, с. 59.

Inson tug'ilgan paytdan boshlab o'z atrofidagi dunyoni, obyektlarni tanib olishni, ularni bir-biri bilan bog'lashni, umumlashtirishni, ma'lumot miqdorini qayta ishlash va eslab qolishni, o'z faoliyati natijalarini til yordamida ifodalashni o'rganadi. Natijada insonda umumiy tushunchalar shakllanadi, ular keyinchalik konseptga aylangan tushunchalardan tashkil topgan dunyo haqidagi bilimlar tizimiga birlashadi. Inson ongida konseptlarni shakllantirishning quyidagi usullari ajratiladi:

- 1) uning bevosita hissiy (sezgi) tajribasidan – voqelikni hislar orqali idrok etish;
- 2) shaxsning narsa-predmetlar bilan bevosita ishlashidan, uning obyekt bilan bo'lgan faoliyatidan;
- 3) shaxsning ongida allaqachon mavjud bo'lgan boshqa konseptlarga ega bo'lgan aqliy faoliyatlaridan – bunday faoliyatlar yangi konseptlarning paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin;
- 4) lingvistik muloqotdan (tushunchani odamga lingvistik shaklda yetkazish, tushuntirish mumkin, masalan, o'quv jarayonida, ta'lim jarayonida bola u yoki bu so'z nimani anglatishini so'raydi);
- 5) shaxs tomonidan o'zlashtirilgan til birliklarining ma'nolarini mustaqil bilishdan (katta odam o'ziga noma'lum so'zning lug'atdagi talqinini ko'rib chiqadi va u orqali tegishli konsept bilan tanishadi).¹

Binobarin, til inson ongida konseptlarni shakllantirish usullaridan biri hisoblanadi. Ko'pincha, konseptlarni shakllantirishning turli usullari bir vaqtning o'zida ishlaydi. Konseptning ongda samarali shakllanishi, ya'ni, to'liq shakllantirish uchun faqat til etarli emas, hissiy tajriba, narsa-predmetlar bilan bo'lgan faoliyat, anglash kerak. Konseptlar inson xotirasida universal predmetli kod (UPK) birliklari yordamida kodlanadi.

N.I.Jinning fikricha, universal predmetli kodning birliklari atrofda voqelikni idrok etish jarayonida inson ongida shakllanadigan vizual tasvirlar, tasavvurlardir.²

Bizning dunyo va uning atrofida obyektlarni idrok etishimiz yaxlit obrazlar shaklida sodir bo'ladi. Shunga ko'ra, ko'plab konseptlar, dastlab, obyekt yoki hodisaning ma'lum empirik tasviri (oila qiyofasi, ota-ona obrazi) sifatida subyektiv-majoziy, hissiy asosda paydo bo'ladi. Konseptning tasavvuriy asosi, universal predmetli kod birligi sifatida shakllangan yadrosi, predmetli-obrazli xususiyatga ega, chunki u shaxsning shaxsiy hissiy tajribasi asosida shakllanadi. Bundan tashqari, bu obrazlar har doim aniq va ba'zan ular tasodifiy (ya'ni, ma'lum bir kontsept uchun daxli bo'lmagan) xarakterga ega, chunki ular ma'lum bir obyekt yoki hodisa haqidagi birinchi taassurotni aks ettiradi. Universal predmetli kodning birliklari juda muhimdir, chunki ular inson ongida tushunchalarni kodlaydi va ularning mazmuniga eng oson kirishni ta'minlaydi, konseptning eng yorqin, vizual, barqaror qismini uning yadrosini tashkil qiladi.³

Konsept tasavvur sifatida tug'iladi, lekin inson ongida paydo bo'lganidan so'ng, bu tasavvur mavhumlik bosqichlarini bosib o'tishga qodir. Konseptning boshlang'ich mazmuni kognitiv faoliyatning boshqa turlari natijasida olingan bilimlar tufayli yanada murakkablashadi, ya'ni, mazmun-mohiyati, mantiqiy xususiyatlari bilan "boyitiladi". Mavhumlik darajasining oshishi bilan konsept asta-sekin hissiy tasvirdan to'g'ri aqliy tasvirga aylanadi. Shu bilan birga, har qanday konsept misol bilan tushuntirish kerakligi hammaga ma'lum bo'lgan haqiqat bo'lib, har qanday konseptning majoziy xususiyatidan dalolat beradi, ularning umumiyliги dunyoning lisoniy tasvirida konseptosferani tashkil qiladi.

Konseptosfera (yoki dunyo tasviri) – tashqi dunyoning turli xususiyatlarini umumlashtiruvchi ongda tasavvurlar, sxemalar, tushunchalar, freymalar, ssenariylar, geshtaltlar, mavhumlikni bildiradigan konseptlardan tashkil topgan sof fikrlash sohasi. Shuningdek, konseptosfera konseptosferaning, qat'iy bo'lmasa-da, tashkil etilishiga ma'lum darajada hissa qo'shadigan kognitiv klasifikatorlarni ham o'z ichiga oladi.⁴ Xalqning madaniyati, xalq og'zaki ijodi, adabiyoti, ilm-fan, tasviriy san'ati, tarixiy tajribasi, dini qanchalik boy bo'lsa, xalqning konseptosferasi ham shunchalik boy bo'ladi.

Konsept ham konseptosfera ham mental (fikrlash) hodisalardir, ular kuzatilmaydi. Zamonaviy ilmiy ma'lumotlar konseptosfera va konseptlar mavjudligini tasdiqlaydi, ya'ni, tilga asoslanmagan fikrlash faoliyatining mavjudligini (og'zaki bo'lmagan fikrlash haqiqati).

Muayyan tilning lingvistik belgilari orqali berilgan ma'nolarning butun majmuyi ma'lum tilning semantik makonini tashkil qiladi.

Tilning semantik doirasi va konseptosfera doirasi tabiatan bir hildir. Lingvistik ma'noning konseptdan farqi shundan iboratki, lisoniy ma'no konseptosferaning kvanti lisoniy belgiga birlashtiriladi. Konsept konseptosferaning elementi sifatida ma'lum bir lisoniy belgi bilan bog'lanmaydi. U ko'plab lisoniy belgi-

¹ Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Учебное пособие, 2-е изд., Мн., 2005, с. 27.

² Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж, 2003, с. 68.

³ Shu manba

⁴ Рудакова А.В. Когнитология и когнитивная лингвистика. Воронеж, 2004, с. 36.

lar, ularning butun bir to'plami bilan ifodalanishi mumkin yoki til tizimida ifodalanmasligi ham mumkin, lekin imo-ishoralar, mimikalar, musiqa va rasm va boshqalar kabi muqobil belgilar tizimlari asosida mavjud bo'lishi mumkin.¹

Ammo shunga qaramay, xalq konseptosferasining asosiy qismi tilining semantik doirasida ifodalanadi va shuning uchun tilning semantik makonini o'rganish kognitologiya fani uchun katta qiziqish uyg'otadi.

Turli tillarning semantik makonini o'rganish shuni ko'rsatadiki, turli xalqlarning konseptosferasi konseptlar tarkibi bilan ham, ularni tuzilish tamoyillari bilan ham sezilarli darajada farqlanadi. Turli tillarning semantik makonlarini taqqoslash odamlarni o'rab turgan dunyoni aks ettirishda umuminsoniy universallikni ko'rishga imkon beradi, shu bilan birga, konseptlar to'plami va ularning tuzilishida o'ziga xoslikni, milliylikni, so'ngra guruh va individuallikni ochib beradi.²

Til birliklarini shaxsning ijtimoiy va tabiiy muhitidagi tabiiy hodisa sifatida ko'rib, tilshunoslar tilning lingvistik izohini bu tilni xorijiy yoki mahalliy til bilan taqqoslab o'rganishdir degan tezis kelib chiqadi. Shuning uchun realiyalar o'rganish birliklari sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni, obyektiv ravishda faqat ma'lum bir etnomadaniy jamiyatga xos bo'lgan faktlar (kiyim, binolar, taomlar, marosimlar va boshqalar), lakunalar, tabiiy ravishda, bir tilning leksik tizimida boshqasiga nisbatan ma'lum belgilarning sezilarli darajada yo'qligi, albatta, fon ma'nolari, ya'ni, ma'lum bir xalqning madaniyatini adekvat tushunish uchun qo'shimcha ma'lumot talab qiladigan konkret va mavhum atamalarining ma'no xususiyatlari o'rganiladi.

Konseptosfera konseptosferani tashkil etilishiga hissa qo'shadigan kognitiv tasniflagichlarni o'z ichiga oladi. Har bir madaniyatda o'ziga xos tajriba sohalari (baliqchilik, ov va boshqalar) mavjud bo'lib, ular tushunchalarning kategorik zanjirlaridagi aloqalarni belgilaydi, dunyoning ideal modellari, shu jumladan, afsonalar va turli e'tiqodlar, ular ham kategorik zanjirlarda aloqalarni o'rnatishi mumkin, umumiy bilimdan farqlanadigan kategoriyalashda vujudga keladigan maxsus bilim, umumiy xususiyatlarning yo'qligi, motivatsiya va h.k. Binobarin, tilning semantik doirasi har qanday til tizimining boshlanishini belgilovchi klassifikatorlar bilan bo'g'liq bo'lgan turli guruhlar, sinflar, qatlamlar va sohalar bilan bog'lanib cheksiz konseptlar yig'indisidan iborat tizim sifatida mavjud bo'ladi.

Umayyeva Feruza Uralovna (Jizzax davlat Pedagogika universiteti dotsenti, f.f.f.d. (PhD))
SO'ZNING MA'NO TARKIBI VA UNING GAP QURILISHIDAGI O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqola assotsiativ munosabatlar, semantik valentlikka tayangan holda, so'zning ma'no tarkibi, uning gap mazmunidagi o'rnini o'rganish va unga bog'liq holda tafakkur, tasavvur haqida fikr yuritishga bag'ishlangan.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению ассоциативных отношений, смысловой структуры слова, его места в контексте предложения и, в связи с этим, размышлений о мышлении и воображении.

Annotation. This article is dedicated to the study of associative relations, the semantic structure of the word, its place in the context of the sentence, and, in connection with it, thinking about thought and imagination.

Kalit so'zlari: assotsiativ munosabatlar, semantik valentlik, so'z, ma'no, semema, sema, ema, gap, mazmun, tafakkur, tasavvur, tushuncha, idrok.

Ключевые слова: ассоциативные отношения, семантическая валентность, слово, значение, семема, sema, эма, речь, содержание, мышление, воображение, понимание, восприятие.

Key words: associative relations, semantic valence, word, meaning, semema, sema, ema, speech, content, thought, imagination, understanding, perception.

Biror so'zni eshitganda yoki o'qiganda uni tushunish, anglash jarayoni har bir insonda o'ziga xos tarzda har xil kechadi. Inson so'zlarni sezish, his qilish, tafakkur qilish, tasavvur qilish, muayyan belgilarga ko'ra, assotsiativ uyalarga biriktirish kabilar asosida qabul qiladi. So'zlovchi va tinglovchi muloqot jarayonini tasavvur va tafakkurga tayangan holda amalga oshiradi. So'z va gap orqali ifodalangan ma'no-mazmun har bir insonda o'ziga ma'lum bo'lgan tasavvur va tasvirlarni uyg'otadi, jonlantiradi. Aytaylik, bir necha kishilarga gul rasmini chizish aytilsa, bir-biridan ma'lum bir belgilariga ko'ra farqlanuvchi gul

¹ Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж, 2003, с. 11.

² Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж, 2003, с. 89.

rasmlari chiziladi. Inson lugʻat zaxirasidagi har bir soʻz sezish, tushunish, anglash, fikr yuritish, tafakkur qilish asosida, shuningdek, turli sezgilar, his-tuygʻular, tasavvurlar bilan oʻrinlashgan boʻladi, shu bois ular nutqqa koʻchganda sezgi, his-tuygʻu, tasavvurlar, uygʻonadi, jonlanadi. Masalan, limonni eshitganda taʼm sezgilari ishga tushsa, ovqat haqida gapirilganda, ochqash hisi paydo boʻladi. Inson ongida soʻzlar oʻxshashlik, aloqadorlik, tushunchalardagi yaqinlik asosida assotsiativ uyalarga birikadi. Borliqda narsa, belgi, harakat sifatida mavjud boʻlmagan, mavhum tushunchalarni bildiruvchi soʻzlarning maʼnosini tushinishda bu assotsiatlar yordamga keladi. Masalan, tajriba sifatida kishilarga bevafoning rasmini chizish topshirilganda kimdir shamol, kimdir choʻchqaning rasmini chizganligi kuzatildi va bu keyingi tajribalarda ham bir-biridan farqli rasmlarni paydo qildi. Tajribalardan maʼlum boʻladiki, ayrim tushunilishi qiyin boʻlgan soʻzlarning maʼnosini ochishda qiyoslash, oʻxshatish, zidlash kabilar yordamga keladi. Insonlar tushunilishi qiyin boʻlgan soʻzlarni shakl va maʼno xususiyatlariga koʻra oʻxshashlik, qiyoslash, aloqadorlik asosida muayyan assotsiativ uyalarga birlashtirish va uning maʼnosini shu uyadagi soʻzlar vositasida ochib berish, tushuntirishga harakat qilishadi. Bu jarayondagi hosilalar esa tafakkur va tasavvur mahsuli boʻladi. Tafakkur va tasavvur mahsuli lisoniy qobiliyatga koʻra har bir odamda har xil namoyon boʻladi. Ijtimoiy, milliy-madaniy, ruhiy mushtaraklikka koʻra oʻxshash boʻladi. Shu bois bir ijtimoiy guruhga mansub boʻlgan, madaniyati, turmush tarzi, psixologiyasi oʻxshash boʻlgan odamlar orasida muloqot jarayoni oson kechadi. Bunday muloqotda tushunish, anglash, tafakkur va tasavvur qilish jarayonlarida yaqinlik boʻlgani bois muloqot soʻzlovchi va tinglovchi uchun samarali va mazmunli boʻladi. Insonlar oʻzi-ga tanish boʻlmagan insonlar bilan muloqotga kirishishga tortinadi. Muloqot jarayonida uning shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlarini, shuningdek, madaniyati va ruhiyatidagi farqlilikni inobatga olib nutq tuzish kerakligini his qiladi. Shuningdek, soʻzlovchi lisoniy qobiliyatiga tayangan holda tinglovchining tushunish qobiliyatini inobatga olib, sodda, tushunarli gaplar tuzish yoki murakkab, koʻchma va tag maʼnoli gaplardan foydalanishni tanlaydi. Maʼlumki, suhbat qurishda soʻz va gaplar yordamga keladi. Ular orqali maʼno-mazmun ifodalanadi. His-tuygʻu, tasavvurlar gavdalanadi, jonlanadi. Soʻzlarning maʼnosini anglash va ulardan sodda yoki murakkab mazmunli gap hosil qilish soʻzlovchidan qanchalik mahorat talab qilsa, tinglovchidan ham uni tushunishda shunga xos tarzda zehn, fahm talab etiladi. Shu bois soʻzlash va tinglash jarayonida tushunishning oson kechishi uchun soʻzlovchi va tinglovchi orasidagi ijtimoiy-ruhiy, milliy-madaniy muvofiqlik muhim hisoblanadi. Taʼsirchan nutq tuzish va uni tushunarli tarzda bayon qilish uchun, asosan, kuzatuvchanlik, sezgirlikka ega boʻlish, tasavvur va tafakkur qilishga urinish muhimdir. Soʻz maʼnolarini tushunish, maʼno nozikliklarini ilgʻash, idrok etish, fahmlash va undan nutqda unumli foydalana olish muloqotga kirishishdagi muhim jihatlardandir. Soʻz maʼnosi belgi bildiruvchi sema va emalar orqali umumlashadi. Masalan, *daraxt* soʻzining maʼno tarkibida *tanali*, *shoxli*, *bargli* semalari mavjud boʻlib, shulardan *barg* semasi *yashil* emasiga ega. *Daraxt* soʻzini yaxlit obrazda tasavvur qilishda bu ema ham ishtirok etishi kuzatiladi. Nutq jarayonida semema bilan birga sema va emalar ham maʼno-mazmunni shakllantirishda faol ishtirok etadi. Feʼl turkumidagi soʻzlarning maʼno tarkibi keng boʻlib, sema va emalarga boy. Shu bois feʼllar sodda va murakkab tarkibli birikma va gaplarning hosil boʻlishiga asos boʻladi. Chunki ular fikr oʻzagi, tafakkurning sermaʼno mahsulidir. Inson nutqidagi qisman yoki toʻliq tugallangan fikr, asosan, feʼllar orqali ifodalanadi. Masalan, *bahor kelib*, *gullar ochildi* gapidagi ravishdosh va sof feʼl orqali bahorning kelganligi, gullarning ochilganligi haqida xabar beriladi. Gapdagi *bahor kelib* qismi oʻtgan zamon maʼnosiga ega boʻlgani bois bahorning kelganligi haqida darak berish bilan birga gullarning ochilgani haqidagi xabarning paytini, sababini izohlaydi va fikrni toʻldirishga xizmat qiladi, gapdagi *kelib* ravishdoshi oʻtgan zamon maʼnosiga ega boʻlib, *ochildi* feʼlidagi zamon maʼnosiga nisbatan oldinroq bajarilgan harakat maʼnosini bildiradi. Buni ravishdoshga maʼnodosh boʻlgan oʻtgan zamon sifatdoshi (-gan) bilan qiyoslash orqali aniqlash mumkin. Masalan, 1. *Bahor kelib*, *gullar ochildi*, 2. *Bahor kelgani uchun gullar ochildi*, 3. *Bahor kelgandan keyin gullar ochildi* va h.k. *Bahor kelib*, *gullar ochildi* gapidagi *kelib* ravishdoshiga xos maʼnolar sof feʼlni (ochildi) izohlash orqali angla-shiladi. Bunday qurilmadagi gaplarda ravishdosh zamon maʼnosiga ega boʻlsa-da, tugal fikr bildirmaydi. Sof feʼlga tobelangani bois u bilan birga murakkab mazmunni hosil qiladi. Feʼllar koʻp sememali, koʻp semali, koʻp emali birliklar boʻlib, maʼno tarkibi keng, semantik qurilishi murakkab. Sema va emalarining koʻpligi va rang-barangligi feʼllarning turli soʻzlar bilan bogʻlana olish imkoniyati majudligini bildiradi. Shu bois u sintaktik qurilmalarning semantik asosini tashkil etadi. Gap mazmunini ifodalashga xizmat qiluvchi asosiy boʻlaklar feʼlga bogʻlanadi va buni eshitib tushunish jarayonida, odatda, insonning diqqati, asosan, feʼl va unga bevosita bogʻlanuvchi boʻlaklarga qaratilishidan anglash mumkin. Masalan, *Isteʼdodli ras-som chiroyli rasm chizdi* gapi aytilganda inson dastlab *rassom rasm chizdi* boʻlaklarining maʼnosini ilgʻaydi. *Chizdi* feʼliga *rassom*, *rasm* soʻzlari sintaktik jihatdan bevosita bogʻlangan boʻlib, nutq jarayonida, odat-

da, dastlab shu bo'laklarning ma'nosi anglashiladi, ularga bog'lanuvchi bo'laklar (ya'ni belgilari, aniqlovchilari) urg'uli bo'lganda e'tiborni tortadi (Chizdi. Rassom chizdi. Rasm chizdi. Iste'dodli rassom. Chiroyli rasm). *Chizdi* so'zining ma'no tarkibida "rassom", "rasm" semalari bor. Shunday semalarga ega bo'lgani bois *rassom chizdi*, *rasm chizdi* gaplaridagi bo'laklar mantiqiy bog'langan. Shuningdek, *rassom* so'zining ma'no tarkibida *iste'dodli*, *rasm* so'zining ma'no tarkibida *chiroyli* semalari borligi bois shu so'zlar bilan sintaktik bog'lanish hosil qiladi. *Rassom chizdi* bog'lanishida *rasm* semasi valent sema bo'ladi. Fikrni to'ldirish, ochiqlash maqsadida *rasm* semasi so'z sifatida yuzaga chiqadi va fe'l bilan *narsa* semasiga ko'ra valentlik hosil qiladi. Shu bois *iste'dodli rassom chiroyli rasm chizdi* gapining o'zagini *rassom rasm chizdi* qolipi tashkil etadi. Fe'llarning ma'no tarkibi keng bo'lgani uchun har turdagi so'zlar bilan bog'lanib, gap mazmunini shakllantirishga xizmat qiladi. Masalan, *o'qimoq* so'zi *kitob*, *jurnal*, *she'r*, *hikoya*, *maktab*, *uy*, *kutubxona*, *tez*, *asta* kabi so'zlar bilan assotsiativ bog'lanadi, shuningdek, ular *o'qimoq* so'zining ma'no tarkibidan sema sifatida o'rin oladi. Nutq jarayonida, ma'lum bir maqsadga ko'ra, bu semalar so'z shaklida faollashadi va so'z birikmasi, gap hosil bo'ladi. Masalan, *o'qimoq* so'ziga *nimani o'qimoq?* – *kitobni o'qimoq?* *qachon o'qimoq?* – *bugun o'qimoq*, *qayerda o'qimoq?* – *kutubxonada o'qimoq*, *qanday o'qimoq?* – *tez o'qimoq* kabi savol-javoblar beriladi. Ma'lumki, gapning asosiy belgisidan biri fikr tugalligi. Shuningdek, niyat, maqsadni ifodalashdir. Niyat, maqsadni bildirishda shunga muvofiq gap tuzish muhim ahamiyatga ega bo'lib, kerakli so'zlarni tanlash va ularni bir-biriga bog'lash jarayoni semantik muvofiqlikka tayanadi. So'zlarning bir-biriga bog'lanishiga asos bo'lgan semalar yoki emalar fikr ifodalash, mantiqiylikni ta'minlashga xizmat qiladi, tinglovchi tushunish jarayonida so'zlarning tanlanishi va bog'lanishiga asos bo'lgan bunday semalarning ma'no, vazifasini fahmlaydi. Masalan, *o'qimoq* fe'lining ma'no tarkibida *shaxs*, *obyekt*, *o'rin*, *payt* kabi semalar mavjud bo'lib, shu semalarga ega bo'lgan so'zlar bilan mazkur semalarning valentligi asosida bog'lanadi. Masalan, *kitobni o'qimoq* bog'lanishi *narsa*, *kutubxonada o'qimoq* o'rin, *bugun o'qimoq* payt valent semasi asosida bog'langan. Fe'l asosida so'z birikmasi yoki gap tuzilganda fe'lning ma'no tarkibidagi ayrim semalar so'z sifatida yuzaga chiqadi va fe'lga tobelanadi. Masalan, *o'qimoq* fe'lining ma'no tarkibida *kitob* semasi bor. Shuning uchun *o'qidim* deganda *kitobni* tushunish yoki "Nimani o'qidi? Kitobmi, jurnalmi?" savoli paydo bo'lishi mumkin. Shu bois bunday tanlovda, noaniqlikdan aniqlikka o'tish maqsadida *kitobni o'qimoq* bog'lanishi hosil bo'ladi. Shuningdek, bir assotsiativ maydonga mansub bo'lgan so'zlar shu maydonning hosil bo'lishiga turtki bo'lgan so'zning ma'no tarkibidan o'rin oladi. Shu bois so'zlarning ma'no tarkibi, qurilishi murakkab bo'lib, tahlilda umumiy va xususiy tomondan yondashuvni talab qiladi. *Iste'dodli rassom qiziqarli rasmni mahorat bilan chizdi* gapi misolida aytish mumkinki, *rassom* so'zi *rasm*, *chizmoq* so'zlari bilan, *rasm* so'zi *rassom*, *chizmoq* so'zlari bilan, *chizmoq* so'zi *rassom*, *rasm* so'zlari assotsiativ bog'langan. Bunga sabab *rassom* so'zining ma'no tarkibida *rasm* va *chizmoq* semalari, *rasm* so'zining ma'no tarkibida *rassom* va *chizmoq* semalari, *chizmoq* so'zining ma'no tarkibida *rassom* va "rasm" semalari mavjudligidir. Ma'noviy aloqadorlik asosida *rassom*, *rasm*, *chizmoq* so'zlari bir assotsiativ maydonga mansub bo'lgani bois *rassom rasm chizdi* bog'lanishi hosil bo'ladi. Shuning uchun *rassom chizdi*, *rasm chizdi* gaplarini to'liqsiz gap shaklida qo'llaganda ham *rassom rasm chizdi* gapi anglashilaveradi. Shuningdek, *chizdi* (kesim) bo'lagi ham muayyan nutq vaziyatida *rassom rasm chizdi* ma'nosini ifodalay oladi, ammo gapdagi boshqa bo'laklarda bu imkoniyat mavjud emas. D.Lutfullayeva "Iste'dodli rassom qiziqarli rasm chizyapti" gapining qurilishini tahlil qilib, gapdagi assotsiativ birliklar *rassom* leksemasi atrofida birlashganligini aytadi.¹

Rassom leksemasi bilan assotsiativ bog'lanishdagi eng kuchli a'zo avvalo *rasm* leksemasi hisoblanishini aytadi. Ma'lumki ushbu gapda *rassom* va *rasm* assotsiativ juftligi tobe-hokim munosabatda grammatik bog'lanishni hosil qilmaydi. D.Lutfullayevaning fikricha, so'zlarning kuchli assotsiativ juftliklari har doim ham grammatik birikuvni hosil qilavermaydi.² So'zlarning assotsiativ juftliklari haqidagi bu mu-lohazalarga qo'shilgan holda, shuni aytish mumkinki, so'zlash va tushunish ostida yotgan struktura va ja-rayonlarni aniqlashda til birliklarining shakl va ma'no xususiyatlarini ochishdan tashqari, tasavvurlarga ham e'tibor qaratish zarur bo'ladi. Masalan, *Rassom rasm chizyapti* deyilganda, asosan, *rassom* va *chizilayotgan rasm* tasviri ko'z o'ngimizda jonlanadi. Bizningcha, bu tasavvurda *rasm* obrazi yorinroq aks etadi. Ayniqsa, gapning zamoni o'zgartirilganda, ya'ni, "Rassom rasm chizdi" deyilganda tasavvurda *rasm* obrazi birlamchi bo'ladi. Gap mazmunini anglashda gap mavzusi bo'lgan bo'lak e'tiborni tortadi va yorqin obrazda gavdalanadi. Masalan, *tikuvchi ko'ylak tikdi* gapida *ko'ylak*, *o'quvchi kitob o'qidi* gapida *ki-*

¹ Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. Тошкент, "Meriyus". 2017, 19-bet.

² Shu manba.

tob, *u olma yedi* gapida *olma* obrazi boshqa bo'laklarga nisbatan tasavvurda yorqinroq aks etadi. Shuningdek, *u olma yedi* gapini eshitgan odamning olma yegisi kelib qolishi ham tasavvur bilan birga hissiyotning olma obrazi asosida jonlanayotganini bildiradi. Gapning o'zak qolipini tashkil etuvchi, agens va ob'ekt valentligiga ko'ra fe'lga bog'lanuvchi bo'laklar o'zaro assotsiativ jihatdan kuchli bog'langan bo'ladi. Shuningdek, bu bo'laklarning har biri boshqa assotsiativ maydonlarga ham aloqador bo'ladi. Shunga ko'ra gap qolipi kengayib boraveradi. Masalan, *rassom*, *rasm*, *chizmoq* so'zlari bir assotsiativ maydonga mansub bo'lsa, *rassom* so'zi *iste'dodli* so'zi bilan bir maydonga, *rasm* so'zi *qiziqarli* so'zi bilan bir maydonga birlashadi. Natijada *rassom rasm chizdi* gapidan *iste'dodli rassom rasm chizdi*, *iste'dodli rassom qiziqarli rasm chizdi* gap qoliplari shakllanadi. Gapning o'zak (yadro) qolipidagi assotsiativ birliklar obrazli tarzda o'zaro chambarchas bog'langan bo'lib, rus tili grammatikasini bilmaydigan odam ham *пабо-чье сторают дом* gapining mazmunini leksik ma'noga tayangan holda ilg'aydi. Leksik ma'no bildiruvchi barcha til birliklari muayyan tasavvurni o'zida aks ettiradi. So'z narsa, belgi, harakat kabilari haqida tasavvur uyg'otsa, gaplar esa shu tasavvurlarga tayangan muayyan tasvirni yaratadi. Bu tasvirlar belgilari-ning turlichaligi bilan farqlanib, o'zgarib turadi. Masalan, *rassom olma chizdi* gapi aytilganda muayyan shakllardan iborat tasvir paydo bo'lsa, *rassom qizil olma chizdi* gapida olma qizil rangda aniqroq tasavvurni, obrazni gavdalanitiradi. *Iste'dodli rassom qizil olmani mahorat bilan chizdi* deyilganda tushunish doirasiga ta'sir kuchayadi, tasavvurdagi tasvir yorqinroq bo'yoqlarda jonlanadi. Shu bois so'zlarning assotsiativ munosabatga kirishuvi tasavurning jonlanishiga imkon berishi bilan birga, mantiqiy fikr-mulohazalar yaralishiga asos bo'ladi. Masalan, inson ongida *olma* stimuliga *qizil*, *ko'k*, *sariq*, *oq* so'zlari assotsiativ bog'langan bo'lsa, *qizil olma*, *ko'k olma* birikmalarini eshitganda tasavvur uyg'onadi. Agar *qora* so'zi assotsiat bo'lmagan bo'lsa, *qora olma* birikmasini tasavvur qila olmaydi. U bu rangni tasavvurida olmaga bog'lab ko'rishi mumkin, ammo aytaylik, *uch burchak olma* deyilganda buni amalga oshirish mushkul bo'ladi. Chunki inson narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holat kabilarni sezgi a'zolari, tuyg'ulari, tasavvuri bilan ilg'aydi, anglaydi, mantiqan bir-biriga bog'laydi, tafakkur qiladi va shu kabi jarayonlar asosida ularni bir-biriga aloqador jihatlariga ko'ra assotsiativ uyalarga jamlab, xotirada saqlaydi. Insonlarning sezgilari, his-tuyg'ulari, tasavvuri, tafakkuri yashash tarziga ko'ra, madaniyati, ma'naviyatiga, voqelikka munosabatiga ko'ra, e'tiqodi, ruhiyatiga ko'ra farqli bo'lib, ular anglagan tushuncha va tasavvurlarning so'zga qoliplanishi ham shunga ko'ra farqli jihatlariga ega bo'ladi. Shu bois *qora olma* birikmasi ifodalagan obrazni kimdir tasavvur qila olsa, kimdir, umuman, tasavvur qila olmaydi. So'zlar inson ongida shakl (harf, tovush) va ma'no (tushuncha) birligi sifatida mavjud bo'lishi bilan birga tasavvur, tasvirlarni aks ettiradi. Fe'l turkumidagi so'zlarning ma'no tarkibi tasvirga boy bo'ladi. M., *rassom* deyilganda inson obrazi, *rasm* deyilganda narsa obrazi paydo bo'lsa, *chizmoq* deyilganda harakat, inson va chizilayotgan narsa obrazi paydo bo'ladi. Ammo fe'ldan anglashilgan bu obrazlar shaxs va narsani aniq tasvirda aks ettirmaydi, uni ma'lum qilish ehtiyoji bilan *rassom rasm chizdi* gapi tuziladi. Inson ongida so'zlarning assotsiativ uyalarga birikuvi tasavvurlarning shakllanishi, boyitilishiga asos bo'ladi, bu esa aniqlik, mantiqiylikka olib keladi. Masalan, *olma* so'zi *ichmoq* so'zi bilan bir assotsiativ maydonga mansub emas, demak, *olmani ichdi* degan gapi tasavvur uyg'otmaydi. Shu bois ularning bog'lanishida mantiqsizlik bo'ladi. Ammo *olma* so'zi *sharbat* so'zi bilan bir assotsiativ uyaga birlashgani bois nutqda *olmani ichdi* bog'lanishini "sharbat" ma'nosida qo'llash mumkin bo'ladi.

Demak, ayrim so'zlarning ma'nosini ochishda, obrazini yoritishda o'xshatish, metafora kabilari yordamga keladi. Ayniqsa, belgi bildiruvchi so'zlarda buni ko'p uchratamiz. Masalan, o'n to'rt kunlik oyday go'zal (go'zallikning darajasini tasavvur qilishga ko'maklashadi), olmaday qizil (qizillik darajasini anglash va yoqimli tasavvurni uyg'otish), qorday oppoq (oqlik darajasini tasavvur qilish), haykalday qotmoq va h.k.

So'zning ma'no tarkibi pragmatik, assotsiativ, madaniy semalar bilan ham kengayib boraveradi. Nutq jarayonida ifodalangan bu semalarni ilg'ash asosida tinglovchi lug'atidagi so'zlarning ma'no tarkibi kengayadi. Ya'ni, bu semalar muayyan sememalarning tarkibiga qo'nib, semantik doirani kengaytiradi. So'zlovchi va tinglovchining badiiy topilma, okkazonal ma'nolarning nozik qirralarini ifodalash, ilg'ash qobiliyatiga ko'ra, nutqiy muloqotning murakkablashuvi yoki soddalashishiga erishiladi. Murakkablashuv tafakkurni kengaytirish, fikrlashga undash, nutqni go'zallashtirish va obrazli ifodalash, tejamkorlik, samarali muloqot tarzini yaratish kabilarga xizmat qilsa, soddalashish nutqiy muloqotning oson kechishiga, tushunarli bo'lishiga xizmat qiladi. Xullas, so'zning ma'no tarkibi, uning gap mazmunidagi o'rnini o'rganishda assotsiativ munosabatlar, semantik valentlikka tayangan holda izlanish olib borish tafakkur va tasavvur masalalariga ham yechim topishda ko'mak bo'ladi.

Jumayev Orifjon Qilichboyevich (Samarqand davlat Chet tillar instituti)
AJRATILGAN BO‘LAKLARNING PRAGMATIK MODELI

Annotatsiya. Ushbu maqolamizda diqqat-e’tibor nutqiy muloqotga, uning kechish vaziyati, ishtirokchilari va samarasiga qaratilgan. Shuningdek, pragmatik tadqiqotlar tilning ichki strukturasidan ko‘ra, uning inson tomonidan qo‘llanishi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganishi ko‘rib chiqilgan.

Аннотация. В статье мы сосредоточимся на речевой коммуникации, ее ситуации, участниках и эффекте. Также считалось, что прагматические исследования изучают вопросы, связанные с использованием языка человеком, а не с его внутренней структурой.

Annotation. In this article, we focus on speech communication, its situation, participants and effect. It has also been considered that pragmatic studies examine issues related to human use of language rather than its internal structure.

Kalit so‘zlar: pragmatika, ajratilgan bo‘lak, kommunikativ qatlam, pragmatik motiv, semantik munosabat.

Ключевые слова: прагматика, обособленная часть, коммуникативный слой, прагматический мотив, смысловая связь.

Key words: pragmatics, isolated part, communicative layer, pragmatic motive, semantic connection.

Ba‘zan pragmatika tushunchasi noaniq tarzda, o‘ta keng ma’noda talqin qilinayotganining guvohi bo‘lamiz. Shu bois uning chegarasini aniqlab olishga va boshqa sohalar bilan munosabatini belgilab olishga ehtiyoj tug‘iladi.¹ Nutqiy tuzilmalar kommunikativ va pragmatik qatlamlari o‘rtasidagi farq pragmatikaning lisoniy me‘yorlarni va ularning tilda namoyon etuvchi qonuniyatlar bilan shug‘ullanishida ko‘rinadi. Shuning uchun ham lisoniy vositalar tanlovini nazorat qiluvchi pragmatik qoidalar nisbatan qat’iydir. Kommunikativ mo‘ljali esa ushbu tanlov muhitida birmuncha ixtiyoriydir. Pragmatika ko‘proq lisoniy tuzilmalarning botiniy qatlamiga taaluqlidir va presuppozisiya, fan bilimi kabilar pragmatik tahlilida old o‘ringa chiqadi. Sh.Safarov qayd etganidek, gumanitar fanlar sohalariga faoliyat nazariyasining tatbiq qilinish, “ular maqsad va vazifalari farq qilishidan qat’iy nazar, oxir-oqibatda inson faoliyati yaxlit modeli shakllantirilishini ko‘zlaydi. Bundan tilshunoslik fani ham istisno emas”.²

I.P.Susovning ta’biricha, nutqiy akt leksik-grammatik birlik bo‘lmasdan, balki pragmatik hodisadir. Ushbu hodisa tarkibida so‘zlovchining maqsadi voqelanadi, tinglovchi esa nutqiy aktning oddiy qabul qilib olmasdan, balki uni fahman “qayta ishlashi” va tushunib olishi zarur. Faqat shundagina nutqiy akt tarkibida ifodalanayotgan mazmunni, so‘zlovchining kommunikativ maqsadini anglab yetish mumkin bo‘ladi. Olim o‘rinli qayd etganidek, sintaktik birlik rolini o‘tayotgan gapning ma’nosi nutqiy harakat mazmunini shakllantiruvchi omillardan biriga aylanadi, boshqa omillar esa vaziyatdan kelib chiqib aniqlanadi.³

Rus tilshunosi S.D.Kasnelson o‘z paytida gap tuzilishida yuzaga keladigan o‘zgarishlarning sabablarini tavsiflashga harakat qilgan edi. Masalan, eganing gap oxiridan o‘rin olishi yangi, nutqda hali eslatilmagan subyekt haqida xabar beradi. Olimning qaydicha, shu yo‘sinda yangi axborotni taqdim etish vazifasi bajariladi. Bunday holatda muloqot ishtirokchilari presuppozision bilimini faollashtiruvchi vosita xizmatini so‘z tartibi bajaradi.⁴

Nutqiy tuzilmalar elementlarining bu yo‘sindagi faollashuvi yozma nutqda ham kuzatiladi. L.Hoffmannning ta’kidicha, matn muallifi gap bo‘laklarini ajratish usulidan o‘quvchiga xabarning muhim qismini ajratib olishga yordamlashish maqsadida ongli ravishda foydalanadi.⁵

Yuqorida eslatilgan qatlamlar o‘rtasidagi farq gap bo‘laklarining ajratilishi sabablarini aniqlash paytida yaqqol namoyon bo‘ladi. Nutqiy birliklar sifatida ishtirok etayotgan gap bo‘laklarining ajratilishi uchta muhim sababga ega: 1) ajratilgan bo‘lakning struktur-grammatik tarkibi va tayanch bo‘lak (so‘z)ning ayrim kategorial xususiyatlari; 2) kommunikativ mo‘ljali; 3) pragmatik motiv.

¹ Cummings L. Pragmatics. A Multidisciplinary Perspective. Edinburg. Edinburgh University Press, 2005, p. 36.

² Сафаров Ш.С. Прагмалингвистика. Ташкент, 2008, 318-бет.

³ Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. Винница, 2006, с. 138.

⁴ Кацнельсон С.Д. О категории субъекта предложения. Универсалии и типологические исследования. М., “Наука”, 1974, с. 120.

⁵ Hoffmann L. Zur aktuellen Satzgliederung im wissenschaftlichen Fachtext. Sprache in Wissenschaft und Technik. Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie, 1978, p. 81.

Birinchi holatda gap bo'lagining ajratilishi ushbu bo'lakning tayanch so'z bilan struktur jihatdan nomuqobilligi zahirida yuzaga keladi. Jumladan, holat ma'nosiga ishora qiluvchi ot va sifat shaklidagi aniqlovchi ega bo'lagidan ajratilib ifodalanadi. Masalan:

1. Plötzlich aus dem Gleichgewicht geraten, rannte Nicole ihm von der Terrasse entgegen.
2. Allein, unbewaffnet, stand er fünf drohenden Chinesen gegenüber, von denen jeder ein langes Messer unter seiner Schärpe trug.

Ushbu gaplarda aniqlanmish va aniqlovchi so'zlarning struktur jihatdan uzoqlashuviga tayanch elementlarning (ot yoki shaxs olmoshi) ma'noviy nomutanosibligi sabab bo'lmoqda.

Shuningdek, sifat va sifatdash shakllari leksik jihatdan kengaytirilgan tuzilmalar ham ajratilgan gap bo'laklari o'rnida keladi. Masalan, quyidagi misollarni qiyoslang:

3. Seine Augen folgten einer Baskenmütze, die nicht wie Nicoles Baskenmütze nass vom Warten war, sondern einen kürzlich operierten Schädel bedeckte.

4. Dick, der von den Ereignissen des Nachmittags mitgerissen wurde, ließ es an den Einwohnern Italiens aus.

Keltirilgan misollar izohiga batafsil to'xtalishga unchalik hojat bo'lmas kerak. Lekin bu ko'rinishdagi ajratilish majburiy yoki umumiy qabul qilingan holat bo'lib, ularni boshqacha ifodalashning imkoni yo'q.

Ikkinchi guruhdagi, ya'ni, kommunikativ jihatdan shartlangan ajratilish holati u yoki bu mazmunni alohida ta'kidlash zarurati tug'ilganida yuzaga keladi. Bunday ta'kidga, ko'pincha, gap tarkibidagi so'z tartibiga o'zgartirish kiritish orqali erishiladi. Ushbu holatda kommunikativ-pragmatik mo'ljalning voqelanishi ajratilgan tuzilmada eslatilayotgan fakt, voqea-hodisani alohida ajratib ko'rsatilishi bilan bog'liq, lekin bunda biron-bir mazmuniy o'zgarish yaqqol namoyon bo'lishi qiyin. Qiyoslang:

5. Ein Schatten stand bei ihnen, still und bedrückend.
6. Ihr folgte ihr Mann, streng und grimmig.
7. Er nippte an seinem Tee: stark, süß und kochend heiß.

Hozirgina keltirilgan misollarda ma'lum strukturalarning ajratilishi ularning gap mazmunida old o'ringa surilishi bilan izohlanadi. Bunga, albatta, so'z tartibi orqali erishiladi. Attributiv guruh yetakchi bo'laklar, ya'ni ega va to'ldiruvchidan keyingi o'ringa qo'yiladi. Buning natijasida ma'lum pragmatik samaraga erishilib, ma'lum bir bo'lakning mazmuni ta'kidlanadi va gapning emosional bo'yog'i kuchayadi. Pragmatik markazning o'zgarishi muhim kommunikativ-stilistik vosita ekanligi tadqiqotchilar tomonidan qayd etilgan. Ammo, so'z tartibi o'zgartirilib, ajratilgan bo'laklar oldingi o'ringa chiqarilganida kommunikativ ta'kid yo'qolishini kuzatamiz:

- (5) Ein Schatten stand bei ihnen, still und bedrückend.
- (6) Ihr folgte ihr Mann, streng und grimmig.
- (7) Er nippte an seinem Tee: stark, süß und kochend heiß.

Axborotni oldinga surish holati bartaraf harakati nutqiy tuzilmaning mazmuni betaraf ko'rinish olishiga turtki beradi, ammo bo'laklar o'rtasidagi munosabatlar o'zgarishsiz qoladi, ya'ni ega va aniqlovchi-ning sintaktik-mazmuniy aloqasi saqlanadi. Bu esa yana bir bor gap bo'laklarining ajratilishi pragmatik-kommunikativ vazifa ijrosiga yo'naltirilishidan guvohlik beradi. Gap bo'laklarining ajratilishiga olib keladigan pragmatik motiv semantik munosabatlarga ta'sir ko'rsatishi muqarrar.

Sintaktik tuzilmalar ajratilishining pragmatik vazifasi uning mazmun farqlovchi sintagma bilan munosabatida namoyon bo'ladi. Zero, ajratilgan tuzilma matn idroki yo'nalishini belgilab berishi kuzatiladi. Buning isbotini quyidagi misollar tahlili jarayonida kuzatish mumkin:

5. Sie sprechen davon, Schätze anzuhäufen – Geld, Eigentum, Kultur, Wissen und so weiter und so weiter.

6. Plötzlich sah er, den weiten Weg hinter sich, den schwarzen Klumpen und ein paar Laternen.

Ma'lumki, yozma nutqda imlo belgilarining yo'qligi yoki o'zgartirilishi axborotni bir xil xarakterdagi ma'lumotlarning bir qatorda tartiblashuvi idrok etilishiga sabab tug'diradi. Bu holat matnda uyushiq bo'laklar paydo bo'lishiga olib keladi. Jumladan, bunday idrok harakati yuqoridagi misollarning birinchisida ko'rinish oladi. Bu yerda tire imlo belgisi vergul bilan almashtiriladi. Ushbu ko'rinishdagi o'zgartirishlar gapning yetakchi bo'lagi ekanligi ma'nosini siqilashtiradi, ammo uyushiq bo'laklarning mavjudligi uzatilayotgan axborotning detallashtirishga imkon beradi.

Ajratilish hodisasi mavjudligida gap bo'laklari boshqacha ko'rinish olishi mumkin. Masalan: ma'lum bir tuzilmaning ajratilishi uning o'rin holi vazifasini bajarishiga olib kelsa, ushbu tuzilma ajratilganida esa shu vazifa o'zgarishi kuzatiladi.

Ajratish hodisasining pragmatik mo'ljalga egaligi, shuningdek, ajratilayotgan bo'laklar yangicha mazmuniy konnotasiyalar paydo bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi. Ajratish ko'rsatkichlari (intonasiya, tinish belgilari) mavjud bo'lmaganida ushbu turdagi mazmun o'z-o'zidan yo'qoladi. Buni, ayniqsa, predlogning ot bilan birikishi orqali yoki ravish vositasida ifodalangan bo'laklar hol vazifasida kelganida yaqqol sezish mumkin. Xuddi shunday holat boshqa gap bo'laklari ajratilishida ham yuzaga keladi. Aytish joizki, bunday tuzilmalarning ajratilishi, odatda, so'z tartibiga ta'sir ko'rsatmaydi. Shuningdek, bu turdagi ajratilish ma'no o'zgarishlaridan tashqari, pragmatikaning ajralmas qismi bo'lgan presuppozisiya bilan ham bog'liq.

Quyidagi misollarni tahlil qilib ko'ramiz:

10. Sie senkte den Kopf und sagte mit gedämpfter, schüchterner Stimme: „Kommen Sie herein, Mr. Spade“.

11. Als sie davongingen, ergriff Mekisko, voller Jubel, seinen Arm.

12. „Da ist nichts dran“, sagte er, Panik empfindend.

13. Er drehte sich, abrupt, zu Franny um, als er sie etwas sagen hörte.

14. „Ist er tot?“ fragte Dick, hoffnungsvoll.

Mazkur misollarda mualifning maqsadi, rejasi aniq ifoda topayotganini guvohi bo'lamiz. Muallif, nutqiy tuzilmaning alohida unsurlarini ajratib ko'rsatayotib, o'quvchi (tinglovchi)ning ongiga o'ziga xos ravishda ta'sir ko'rsatmoqda va uni yashirin ma'noni, nazarda tutilayotgan maqsadni anglab olishga undamoqda.

Ushbu pragmatik mo'ljalga struktur tuzilishiga o'zgartirishlar kirilishi kutilgan holdir, aks holda, kommunikativ samaraga erishish qiyinlashadi. Ravishlar vositasida ifodalanayotgan ajratilishi bajarilayotgan harakatlarning to'satdan sodir etilishiga ishora qiladi. Pragmatik mo'ljal voqelanishi ba'zan antonimik yoki sinonimik munosabatdagi birliklarning qo'llanishi bilan ham bog'liq. Lekin predlogli birikmalar faollashuvi presuppozisiyaga asoslanmagan mazmun bo'laklari yuzaga kelishiga sabab bo'lishi ham mumkin.

Shunday qilib, gap bo'laklarining ajratilishi struktur-grammatik xarakterga ega bo'lishi bilan birgalikda, pragmatik mo'ljal va kommunikativ maqsad talablari asosida yuzaga keladi. Bunda kommunikativ maqsad ajratilayotgan tuzilmalar ma'nosini alohida ta'kidlash, ularning mazmun ko'lamini kengaytirish bilan bog'liq bo'lsa, pragmatik mo'ljal voqelanishida esa nutqiy tuzilmaning umumiy mazmunida o'zgarishlar yuzaga kelishi kuzatiladi. Shuning bilan birgalikda, kommunikativ maqsad va pragmatik mo'ljal bir-birini taqozo etishi va mazmun doirasida o'zaro uyg'unlashuvini unutmazlik kerak. Pragmatikaning ajratish hodisasi sodir bo'lishiga ta'siri yangi ma'no bo'yoqlari paydo bo'lishiga sabab tug'diradi va bu ma'no bo'laklari, ko'pincha, tagma'noli yoki presuppozisiya bilan bog'liq bo'ladi.

Ajratilish hodisasi sodir bo'lgan tuzilmalarning tayanch va ajratilgan bo'laklari o'zaro sintaktik, semantik va pragmatik munosabatlar zahirida bog'lanadi. Sintaktik munosabatlar tahlili ushbu bo'laklar o'rtasidagi sintaktik aloqalarni ajratishga imkon bersa, semantik tahlil esa tayanch va ajratilgan bo'lakning ma'noviy bog'lanishlarini namoyon qiladi. Biroq pragmatik jihatdan qaralganida ajratilgan bo'lak o'ziga xos kommunikativ vazifani bajarilishiga mo'ljallanganligi ayon bo'ladi. Ayni paytda, tayanch va ajratilgan bo'lak alohida ko'rinishda nutqiy tuzilmaning illokutiv vazifasini voqelantirishga qodir emas. Ajratilgan bo'lakning pragmatik model imkoniyati uning tayanch so'z va sintaktik qurshovi bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shunga binoan, ajratilgan bo'lakni nutqiy tuzilmaning mazmunini presuppozision asoslovchi hodisa deb talqin qilish mumkin.

Ismoilova Onagul Ibrohimovna (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti Urganch filiali)

MOSLASHUV, BITISHUV VA BOSHQARUV ALOQALARINING GAPDAGI ROLI OLIMLAR NIGOHIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada hozirgi kundagi tilshunoslarning dolzarb muhokamasiga sabab bo'layotgan aloqalar va ularning gapdagi asosiy o'rni, tilning qay darajada mukammal va go'zal ekanligi, har bir qo'shimchadan tortib, so'z birikmasigacha alohida o'ringa egaligi yoritib beriladi.

Аннотация. В статье будут объяснены связи, которые являются поводом для актуальной дискуссии лингвистов сегодня и их основное место в предложении, насколько совершенен и красив язык, какое особое место занимает каждый суффикс от словосочетания.

Annotation. In this article, the connections that is being the reason for the actual discussions of linguists today and their main place in the sentence, how perfect and beautiful the language is, how each suffix or the word combination has a special place, will be explained.

Kalit so'zlar: moslashuv, boshqaruv, bitishuv, leksik, sintaktik, semantik, kategoriya.

Ключевые слова: адаптация, управление, согласование, лексическое, синтаксическое, семантическое, категория.

Key words: adaptation, management, agreement, lexical, syntactic, semantic, category.

Tilshunoslikda moslashuv, bitishuv va boshqaruv kabi aloqalar tobe sintaktik aloqalar sifatida qaralib kelinmoqda. Avvalo, moslashuv haqida to'xtaladigan bo'lsak, tobe so'z shaklan hokim so'zning shakliga tenglashtiriladi. Ayrim tilshunoslar moslashuvni tilning morfologik sathida qarasa, boshqalari leksik yoki sintaktik sathilarida ishlatadi.

Rus tili materiallarida A.M.Peshkovskiy moslashuvni: "...tobe so'z hokim so'zning morfologik kategoriyalariga ya'ni, rod, son va kelishik shakllariga ko'ra moslashadi",¹ deya ta'kidlab o'tgan. V.A.Fedorovning fikricha, "...moslashuv leksik aloqa bulishi ham mumkin, bu degani, so'zlar o'zaro sintaktik moslashuvda bo'lsa, leksik moslashuvda ham bo'ladi, chunki semantik jihatdan ikki so'z o'zaro leksik munosabatda keladi".² Ushbu fikrlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, sintaktik jihatdan moslashgan so'zlar leksik jihatdan ham moslashadi, agar so'zlarning biri ma'lum semantik sinfga oid bo'lsa, degan ma'no kelib chiqadi.

Umuman aytadigan bo'lsak, moslashuv morfologik kategoriyalarni ifodalovchi unsurlar rivojlangan tillarda (rus, o'zbek) so'z birikmalar sathida mos keladi. Ingliz tilida bunday holat zamon kategoriyalarini ifodalaganda ko'zga tashlanadi. Shu sababdan moslashuvni sintaktik aloqa emas, balki morfologik aloqa desak, ko'proq haqiqatga yaqin bo'ladi.

Bitishuv aloqasi ham dunyo tillari grammatikalarida sintaktik aloqa sifatida qaralib kelinmoqda. O'zbek tili tilshunoslari bitishuv haqida shunday to'xtamga kelishgan: "Bitishuv ergash so'zning bosh so'z bilan grammatik vositasiz, faqat o'rnashuv o'rniga ko'ra birikishiga aytiladi. Masalan, ko'rpa chit so'z birikmasida chit hokim so'z bo'lib, ko'rpa so'zi ergash so'zdir, ya'ni ko'rpa so'zi chit so'zining belgisini bildirgan. Bu o'rinda chit mato bo'lib, o'rni almashtirilsa, ko'rpa haqida gapirilgan bo'lib, u chitdan tikilganini bildiradi. Ya'ni, bitishuv aloqada bosh so'z har doim ergash so'zdan keyin keladi".³

Yoki boshqa so'z bilan aytadigan bo'lsak, bitishuv aloqada ikki so'z hech qanday formal ko'rsatkichlarsiz bog'lanadi. Bunda tobe so'zning hokim so'zga munosabati tartib va ohang yordamida anglatiladi.

Rus tili grammatikalarida bitishuv sintaktik aloqa sifatida so'z birikmalari tarkibida hamda gap qurilmasida qaraladi. Bitishuv aloqasi so'z birikmalari tarkibida qaralganda "...bitishuv tobe aloqa hisoblanib, tobe so'z turkumi yoki so'z shaklini o'zgartirmasdan, hokim so'zga o'zining tobeligini leksik ma'no jihatidan ifodalaydi. Bitishuv so'z birikmalar tarkibida hol yoki atributiv munosabatlarni ifodalaydi. Masalan, читать вслух, приехать поздно va shu kabilar. Bitishuv, asosan, quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi: ravishdosh faqat fe'lga bitishadi, ravish ko'proq fe'lga bitishuvi bilan otga, sifatga hamda ravishga birikishi mumkin; infinitive fe'lga, otga, sifatga birikadi".⁴

Sintaktik sohada esa "детерминанты", ya'ni к середине августа поспевают орехи. К середине августа erkin bitishuv deb nomlanadi. Ushbu rus tili grammatikasida sintaktik sathda moslashuv, boshqaruv haqida hech narsa aytib o'tilmaydi.

Bitishuv – grammatik jihatdan tobelangan turlanmaydigan yoki tuslanmaydigan so'zlar so'z shakllari boshqa bir so'zlar bilan o'z shaklini o'zgartirib sintaktik munosabatni ifodalaydi, degan ta'rif u sintaktik aloqa emas, balki leksik aloqa ekanini ifodalaydi.

Nanay tilida V.A.Avrarin ta'kidlashicha, "bitishuv so'zlar aro shunday grammatik aloqa usuliki, tobelangan so'zning relativ shakli mustaqil yoki qisman hokim so'zga tobe bo'lishi mumkin".¹ Bitishuv so'zlarning o'zaro aloqasini tobe so'z hokim so'z bilan ma'no jihatidan bog'lanadi.

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва, Учпедгиз, 2002, с. 31.

² Фёдоров А.К. Трудные вопросы синтаксиса. Москва, "Просвещение", 1972, с. 5 – 6.

³ Mirojijev M. Hozirgi o'zbek tili. Toshkent, "O'qituvchi", 1992, 139-bet.

⁴ Воскресенская Н.Е. Предложения с ядерным дважды предсказуемым компонентом в современном английском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук, Ленинград, 1976, с. 21.

¹ Аврорин В.А. Синтаксические исследования по нанайскому языку. Ленинград, "Наука", 1981, с. 37.

Ingliz tili misolidan qaraydigan bo'lsak, bitishuv orqali bog'langanda birikkan so'zlardan birining grammatik ikkilanishi ikkinchisiga bog'liq bo'ladi. Ularning o'zaro aloqasi tartib yoki intonatsiya yordamida ifodalanadi. Fransuz tilida V.G.Gak sintaktik aloqa sifatida faqatgina moslashuv va boshqaruvni tan olishini aytib o'tadi.

Yuqoridagi keltirilgan fikrlardan shuni anglashimiz mumkinki, bitishuv aloqada ikki so'z har qanday formal ko'rsatkichlarsiz bog'lanadi. Bunda tobe so'zning hokim so'zga munosabati so'zlarning joylashish tartibi va ohangdan boshlanadi. Bitishuv aloqasida hokim so'z o'z shaklini o'zgartirsa ham, tobe so'z o'z shaklini o'zgartirmaydi. Bu tobe so'zning leksik-grammatik xususiyati bilan belgilanadi. Bunda xulosa qilishimiz mumkinki, bitishuv morfologik yoki sintaktik aloqa emas, balki leksik aloqadir.

Boshqaruv aloqasi borasida tilshunoslar o'rtasida ko'pgina bahstlab muammoli fikrlar mavjud. Boshqaruvda hokim so'z qanday shaklda bo'lsa ham, u tobe so'zni ma'lum bir shaklga kelishini talab qiladi. Tobe so'zning shakli hokim so'zning shakli bilan bir xil bo'lmaydi. Zamonaviy ingliz tili birikmalarida boshqaruvning roli unchalik katta emas. Boshqaruv aloqasini tilshunoslar sintaktik aloqa sifatida juda katta e'tibor qaratishgan va qaratib kelmoqda. Rus tilida boshqaruvni kuchli boshqaruv va kuchsiz boshqaruvga ajratishadi hamda predlogli va predlogsiz boshqaruvga bo'lishadi.

Umumiy oladigan bo'lsak, so'z birikmalarida boshqaruvning mavjud bo'lishi fe'lining leksik ma'nosiga bog'liq. Ma'lumki, fe'llar leksik ma'nosiga ko'ra ikkiga ajratiladi: o'timli va o'timsiz. So'z birikmalari tarkibida o'timli fe'l kelsa, u, albatta, o'ziga obyekt talab qiladi va obyekt o'timli fe'l orqali boshqariladi, o'timsiz fe'l bo'lsa, gap tarkibida ham o'ziga obyekt talab qilmaydi. Shu sababdan ushbu boshqaruv aloqasini sintaktik aloqa emas, leksik aloqa deb qarash maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Sintaktik aloqalar yoki munosabatlar haqidagi fikrlarni jamlab quyidagi xulosoga kelishimiz mumkin: moslashuv so'z birikmalarida yoki gap tarkibida morfologik kategoriyalarni ifodalovchi vositalar yordamida (shaxs, son, zamon) moslashadi. Demak, moslashuv sintaktik aloqa emas, balki morfologik aloqadir. Bitishuv aloqasi esa so'z birikmalarida kelgan so'zlarning leksik ma'nosiga qarab qo'llaniladi, unda hech qanday morfologik markerlar rol o'ynamaydi. Shu sababdan ham bitishuvni leksik aloqa deyish maqsadga muvofiqdir. Boshqaruv, asosan, fe'lining leksik ma'nosiga qarab, o'timli fe'l kelsa boshqaruv bo'ladi to read a book, o'timsiz fe'l kelsa, boshqaruv bo'lmaydi to come home. Shu jihatdan qaralganda boshqaruvni ham leksik aloqa deyish mumkin.

Biz yuqorida ko'rib chiqqan sintaktik aloqalar deb nomlanmish "moslashuv", "bitishuv" va "boshqaruv" gap qurilmasini sintaktik tahlil qilganda, bu aloqalarning hech qanday ta'siri yo'qligi, ya'ni ular sintaktik sathda emas, balki morfologik va leksik sathlarda keng qo'llanishini guvohi bo'ldik. Barchamizga ma'lumki, an'anaviy grammatikalarda gapning sintaktik tahlili bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratib analiz qilinyapti. Bunda gap tahlili bo'laklarga ajratib tahlil qilinganda sintaktik aloqalar tilga olinmaydi, hamda sintaktik ajraladigan va ajralmaydigan birliklar farqlanmaydi. Gap bo'laklari tushunchasida elementar sintaktik birliklar hodisasiga ham ahamiyat berilmaydi.

Bu borada O'.Usmonov "Gap qurilmasida ishtirok etgan sintaktik birliklarni gap bo'laklariga ajratib tahlil qilish emas, balki komponentlarga va sintaksemalarga ajratib tahlil qilish sintaktik tahlilning asosiy mohiyatini ochib beradi", deb ta'kidlaydi.¹

Haqiqatdan, gap qurilmasini komponentlarga ajratib tahlil qilish deganda, gapdagi sintaktik birliklarning o'zaro sintaktik aloqalarni aniqlash muhim rol o'ynaydi, albatta, aniqlangan sintaktik aloqalarni bir-biridan farqlash ham katta ahamiyatga ega. Komponentlararo yoki sintaktik birliklar o'rtasida aniqlangan sintaktik aloqalar gapda ishtirok etgan komponentlarning differensial sintaktik belgilarini aniqlashga keng imkoniyat yaratadi. Bu turdagi differensial sintaktik belgilar sintagmatik yo'nalishda komponentlarni qarama-qarshi yoki kontrast usuli bilan aniqlanadi. Ayrim tilshunoslarning fikriga qaraganda, an'anaviy grammatikalarda sintaktik aloqalarni so'z birikmalari sathida qarab, ular predikativ va predikativ bo'lmagan aloqalarga bo'linadi.² Predikativ va predikativ bo'lmagan so'z birliklari grammatik jihatdan bajaradigan funksiyalariga qarab farqlanishiga, asosan, predikativ so'z birikmasi ikkita grammatik funktsiyani bitta gapda ifodalaydi, bular: predikativlik va modallik. Predikativ bo'lmagan so'z birikmalarida esa moslashuv, boshqaruv va bitishuv aloqalaridan foydalaniladi. Bu masala ham tilshunoslar orasida keng muhokamani talab qiladi.

¹ Usmonov O'. Gap tahliliga yangicha yondashuv. Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman (SamDChTning 10 yilligiga bag'ishlanadi). Samarqand, 2004, 107-bet.

² Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. Москва, "Высшая школа", 1978, с. 184.

Xaitov Xamza Axmadovich (BuxDU tadqiqotchisi, filologiy fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent) DUNYO ADABIYOTIDA XALQ KULGI MADANIYATINING GENEZISIGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalq maydon kulgi madaniyatining, ya'ni, og'zaki drama turlari bo'lgan askiya, lof, latifa janrlarining badiiy adabiyotga sintezlashuv jarayonlari, ularning etnogenezi, tarixiy taraqqiyot tamoyillari va adabiy analitika omillari ilmiy-nazariy manbalar asosida tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье на основе научно-теоретических источников анализируются процессы синтеза аския, лофа, анекдотов, являющихся видами устной драмы, в художественную литературу, их этногенез, принципы исторического развития, факторы литературоведческого анализа.

Annotation. In this article, on the basis of scientific and theoretical sources, the processes of synthesis of askiya, lof, anecdotes, which are types of oral drama, into fiction, their ethnogenesis, principles of historical development, factors of literary analysis are analyzed.

Kalit so'zlar: til, adabiyot, kelib chiqish, moddiy va ma'naviy madaniyat, maishiy turmush tarzi, psixologiya, Gippokrat, Kanfutsiy, Demokrit, Loran Juber, Uyg'onish davri, Fransua Rable, Servantes romani, Shekspirning drama va komediyalari va hokazo.

Ключевые слова: язык, литература, происхождение, материальная и духовная культура, быт, психология, Гиппократ, Конфуций, Демокрит, Лоран Жубер, Ренессанс, Франсуа Рабле, роман Сервантеса, драмы и комедии Шекспира и др.

Key words: language, literature, origin, material and spiritual culture, life, psychology, Hippocrates, Confucius, Democritus, Laurent Joubert, Renaissance, Francois Rabelais, Cervantes' novel, Shakespeare's dramas and comedies, etc.

Kirish. Dunyo xaritasida har bir xalqning o'ziga xos milliy adabiyoti va etnomadaniyati mavjud. Yer yuzida istiqomat qilayotgan barcha xalq va elatlarni yaxlit sistema deb hisoblasak, bu makrosistema tarkibidagi alohida millatlar muayyan belgilari bilan, xususan, tili, adabiyoti, kelib chiqishi, moddiy va ma'naviy madaniyati, maishiy turmush tarzi va psixologiyasi bilan bir-biridan ajralib turadi. Mana shu o'ziga xos psixologiya, milliy urf-odatlar kulgi madaniyatining turlicha taraqqiyoti, tarixiy genezi, tamoyillari va milliy adabiyotga badiiy estetik ta'sirini belgilab beradi.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy o'zbek adabiyotida kulgilikni ifodalash yangi hodisa emas. Konfutsiy (mil. avv. VI–V asr)da o'qiymiz: “Men uch mingdan ortiq qadimiy she'rlardan faqat uch yuz besh-tasini tanlab oldim. O'zim tanlagan she'rlardan bandlarni, bandlardan satrlarni, satrlardan so'zlarni olib tashladim. Shuni ta'kidlaymanki, agar “Shi sizin”dagi uch yuz she'rning mazmuni birta ibora bilan ifodalansa, ularda pishiq fikrlar yo'q deyish mumkin. Kitobdagi birinchi she'r “Kelling uchrashuvi”dir. “Kelling uchrashuvi” qo'shig'i quvnoq bo'la turib, axloqsiz emas, qayg'uli bo'la turib, dilni jarohatlamaydi”.¹ Kitobdagi birinchi she'r haqida Konfutsiy shunday degan: “Bosh saroy musiqachisi (Lu Shohling) Chji qo'shiq aytishni boshlaganida va “Kelling uchrashuvi” qasidasi yakunlanayotganida ohanglar quloqni qanday erkalaydi va tinglovchilar tanasini qitiqlaydi”.² Konfutsiy quvnoq she'rlarning har bir matnini musiqaga tushadigan qilib tayyorlagan va bu qo'shiqlar uning noroziligini ifodalagan. Albatta, bu allaqanday radikal jarayon bo'lmagan, biroq o'zgartiruvchi kuchga ega bo'lgan va odamlar uning bosqichma-bosqich ta'sirini his etishgan. Hazil she'rlarni qo'shiq holida saroylarda kuylanishi ham ma'lum ma'noda siyosiy vazifa bajargan. Oddiy tilda ifodalay olish mumkin bo'lmagan haqiqatlarni hazil qo'shiqlar tarzida kuylanishi hukmdorlarga haqiqatni anglatgan va ular shu asosida vaziyatni o'nglashgan.

Mixail Baxtinning ta'kidlashicha, “Fransua Rablening o'zi xalq kulgisi nazariyasini, asosan, Gippokratga bag'ishlangan romanining to'rtinchi kitobi eski va yangi muqaddimasida ishlab chiqdi”.¹ O'sha davrda kulgi nazariyotchisi sifatida Gippokratning roli juda katta edi. Shu bilan birga, ular nafaqat uning tibbiyot risolalarida shifokor va bemorlarning quvnoq va xushchaqchaq kayfiyatining kasalliklarga qarshi kurashdagi ahamiyati haqidagi mulohazalariga tayangan. Bu “Gippokrat to'plami”ga ilova qilingan Gip-

¹ Syu Fancheng. Konfutsiylik. Toshkent, “Akademnashr”, 2021, 124-bet.

² Konfutsiy. Lun yuy, VIII bob, Tay bo, 15.

¹ Бахтин М.М., Рабле. История смеха. Москва. “Художественная литература”, 1965, с. 76.

pokratning “Demokritning jinniligi” haqidagi yozishmalari, uning kulgisida ifodalangan. Gippokrat romantikasida Demokritning kulgisi falsafiy, dunyoni o‘ylash xususiyatiga ega bo‘lib, uning mavzusi sifatida inson hayoti va xudolar, keyingi hayot bilan bog‘liq barcha diniy-falsafiy mulohazalardan iborat. Gippokrat bu yerda kulishni yaxlit dunyoqarash sifatida, yetuk va uyg‘ongan shaxsning o‘ziga xos ruhiy munosabati sifatida asoslaydi.”Gippokrat romani”ning kulgining shifobaxsh kuchi haqidagi ta’limoti va kulgi falsafasi dars sifatida Monpelyedagi tibbiyot fakultetida alohida e’tirof etilgan va o‘qitilgan. Ushbu fakultetning a’zosi, mashhur shifokor Loran Juber 1560-yilda kulgiga oid maxsus risolasini xarakterli sarlavha ostida nashr etdi. Buyuk yunon fotihi Aleksandr Makedonskiy (mil.avv. 356–323)ning ustoz, ulug‘ faylasuf Aristotelning mashhur formulasi bor: “Barcha tirik mavjudotlar ichida faqat odam kulishga qodirdir”.¹

Bu formula Rabele davrida juda mashhur edi va bu boshqa mavjudotlarga erishib bo‘lmaydigan insonning eng ruhiy imtiyozini hisoblanadi. Kulgi Xudoning bir odamga in’omi sifatida bu yerda insonning butun olam ustidan qudrati bilan, uning aqli va ruhi bilan bog‘liq holda berilgan, bunday xususiyat boshqa jonzoatlarda mavjud emas. Aristotelning so‘zlariga ko‘ra, bola tug‘ilgandan keyingi qirqinchi kundan kula boshlaydi. U faqat o‘sha paytdan boshlab u birinchi marta erkak bo‘ladi. Rable va uning zamondoshlari ham Pliniyning dunyoda faqat bir kishi tug‘ilgandanoq kula boshlagani haqidagi gapini bilishgan – Zardusht; bu uning ilohiy hikmatining alomati sifatida qabul qilingan. Nihoyat, Uyg‘onish davri kulgi falsafasining uchinchi manbai – Lusian, ayniqsa uning keyingi hayotda kulayotgan Menippus obrazi. Bu davrda ayniqsa mashhur bo‘lgan Lukianning “Menippus” yoki “Yer osti dunyosiga sayohat” asaridir. Bu ish Fransua Rablega, ya’ni, Epistemonning er osti dunyosida qolishi epizodiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi (“Pantagruel”). Uning “O‘liklar olamidagi suhbatlar” asari ham katta ta’sir ko‘rsatdi. Mana bu oxirgi qismdan ba’zi xarakterli parchalar. “Siz, Menippus, Diogen maslahat beradi, agar siz yer yuzida sodir bo‘layotgan voqealarga yetarlicha kulib qo‘ygan bo‘lsangiz, bizga (ya’ni, oxiratga) boring, u yerda kulish uchun yanada ko‘proq sabablarni topishingiz mumkin; Yer yuzida sizni ba’zi shubhalar kulishingizga to‘sqinlik qildi, masalan, “Qabrdan keyin nima bo‘lishini kim biladi?” “Mana, men kulganimdek, siz ham tinmasdan va hech ikkilanmasdan kulasiz”.² Bu Uyg‘onish davri kulgi falsafasining eng mashhur uchta qadimiy manbalari. Ular nafaqat Juberning risolalarini, balki gumanistik va adabiy muhitda mavjud bo‘lgan kulgi, uning ma’nosi va ahamiyati haqidagi mulohazalarini ham aniqladilar. Uchala manba ham kulgini universal, dunyoni o‘ylaydigan, shifo beruvchi va jonlantiruvchi, mohiyatan so‘nggi falsafiy savollar bilan, ya’ni, Montagin o‘zi haqida o‘ylagan “hayot va o‘limni tartibga solish” savollari bilan bog‘liq deb belgilaydi. Yana bir bor ta’kidlab o‘tamizki, kulgining Uyg‘onish nazariyasi (shuningdek, biz tavsiflagan qadimiy manbalar) kulgi ortida ijobiy, jonlantiruvchi, ijodiy ahamiyatga ega ekanligini tan olish bilan tavsiflanadi. Bu kulgining keyingi nazariyalari va falsafalaridan keskin ajratib turadi, jumladan, kulgida o‘zining salbiy funksiyalarini ilgari surgan Bergsongacha.

Biz tavsiflagan qadimiy an’ana Uyg‘onish davri nazariyasi va kulgi uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, kulgi adabiy an’anasi uchun uzr so‘rab, uni gumanistik g‘oyalarning asosiy oqimiga kiritdi. Uyg‘onish davri kulgining xuddi shu badiiy amaliyoti, birinchi navbatda, o‘rta asrlarning xalq kulgi madaniyati an’analari bilan belgilanadi. Biroq, bu yerda, Uyg‘onish davrida bu an’analalar shunchaki davom etmaydi, balki ular o‘z mavjudligining mutlaqo yangi va yuqori bosqichiga qadam qo‘yishi bilan xarakterlidir. O‘rta asrlarda barcha eng boy xalq kulgi madaniyati oliy mafkura va adabiyotning rasmiy doirasidan tashqarida yashab, rivojlandi. Ammo aynan shu norasmiy mavjudlik tufayli kulgi madaniyati o‘ta radikallik, erkinlik va shafqatsiz hushyorlik bilan ajralib turardi. O‘rta asrlar hayotning va mafkuraning rasmiy sohalarida kulgiga yo‘l qo‘ymasdan, boshqa tomondan, unga erkinlik va jazosizlik uchun alohida imtiyozlar berdi. Maydonda, dam olish kunlarida, dam olish bayrami adabiyotida. Adabiyot esa bu imtiyozlardan keng va chuqur foydalana oldi.

Uyg‘onish davrida kulgi o‘zining eng radikal, universal, ta’bir joiz bo‘lsa, dunyoni qamrab olgan, shu bilan birga, eng quvnoq ko‘rinishida, tarixda bir marta ellik yil-oltmish yil (turli mamlakatlarda turli vaqtlarda) jahon adabiyotining Bokkachchoning “Dekameron” romani kabi asarlarini yaratishda muhim rol o‘ynash uchun xalq (“vulgar”) tillari bilan bir qatorda, buyuk adabiyot va yuksak mafkuraga kirib borgan. Fransua Rable, Servantes romani, Shekspirning drama va komediyalari xalq maydon kulgi madaniyatining badiiy asarlarga kirib borishida katta yo‘lni bosib o‘tdi.. Bu davrda rasmiy va norasmiy adabiyot o‘rtasidagi chegaralar, qisman mafkuraning eng muhim sohalarida tillarni – lotin va xalq tillarini ajratish

¹ Аристотель. О душе. Книга III, гл. I, с. 10.

² Zelenskiy, Bogayevskiy. Asarlar. I jild, Moskva, “Hayka”, 1915, 188-bet.

chizig'i bo'ylab o'tganligi bilan bog'liq edi. Adabiyot va mafkuraning alohida yo'nalishlarining ommabop tillarga o'tishi bu chegaralarni bir muncha vaqt supurib tashlashi yoki har qanday holatda ham zaiflashtirishi kerak edi. O'rta asrlarda feodal tuzumning parchalanishi bilan bog'liq bo'lgan boshqa bir qator omillar ham, amaldorning boshqaruv usullari xalq kulgisiga aralashib, badiiy asarlar qoniga qo'shilib ketishiga yordam berdi. Asrlar davomida xalq amaliy san'atining norasmiy shakllari – tomoshabop va og'zaki shakllarda hamda norasmiy kundalik hayotda shakllangan va himoyalangan xalq kulgi madaniyati, ularni urug'lantirish uchun adabiyot va mafkuraning eng yuqori cho'qqilariga ko'tarila oldi. Uyg'onish davri adabiyotiga ming yillik norasmiy xalq kulgisi kirib keldi.

Ming yillik kulgi bu adabiyotni nafaqat urug'lantirdi, balki o'zi ham undan urug'landi. U davrning eng ilg'or mafkurasi, insonparvarlik bilimi, yuksak adabiy texnika bilan uyg'unlashgan. Fransua Rable timsolida o'rta asr hazilining so'zi va niqobi (butun shaxsiyatni shakllantirish ma'nosida), xalq bayramlari, karnaval o'yin-kulgi shakllari, demokratik ruhoniyniing soxta va parodiyaviy ishtiyoqi, nutqi va imoishorasi adabiyotning gumanistik g'oyalari bilan birlashtirildi. O'rta asr kulgisi bu yangi kombinatsiyada va uning rivojlanishining ushbu yangi bosqichida sezilarli darajada o'zgarishi kerak edi. Uning universalligi, radikalligi, erkinligi, hushyorligi va materializmi deyarli stixiyali mavjudlik bosqichidanoq badiiy onglilik va maqsadga muvofiqlik holatiga o'tdi. Boshqacha qilib aytganda, o'z taraqqiyotining Uyg'onish bosqichidagi o'rta asr kulgisi davrning yangi erkin va tanqidiy tarixiy ongining ifodasiga aylandi. Sharq adabiyoti durdonalarida kulgi insonning ikkinchi tabiati, deb e'tirof etiladi. Ana shu sabablar ta'sirida ilk asrlarda xalq kulgi madaniyatiga bag'rikenglik (nisbatan bag'rikenglik, albatta) munosabat an'anasi shakllandi. Bu an'ana yashashda davom etdi, ammo tobora ko'proq yangi cheklovlarga duchor bo'ldi. Yana bir bor ta'kidlab o'tamizki, kulgining Uyg'onish nazariyasi (shuningdek, biz tavsiflagan qadimiy manbalar) kulgi ortida ijobiy, jonlantiruvchi, ijodiy ahamiyatga ega ekanligini tan olish bilan tavsiflanadi. Bu kulgining keyingi nazariyalari va falsafalaridan keskin ajratib turadi. Biz tavsiflagan qadimiy an'ana Uyg'onish davri nazariyasi va kulgi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, kulgi adabiy an'anasi uni gumanistik g'oyalarning asosiy oqimiga kiritdi. Uyg'onish davri kulgining xuddi shu badiiy amaliyoti, birinchi navbatda, o'rta asrlarning xalq kulgi madaniyati an'analari bilan belgilanadi. Biroq, bu erda, Uyg'onish davrida bu an'analalar shunchaki davom etmaydi, balki ular o'z mavjudligining mutlaqo yangi va yuqori bosqichiga qadam qo'ydi. O'rta asrlarda barcha eng boy xalq kulgi madaniyati oliy mafkura va adabiyotning rasmiy doirasidan tashqarida yashab, rivojlandi. Ammo aynan shu norasmiy mavjudlik tufayli kulgi madaniyati o'ta radikallik, erkinlik va shafqatsiz hushyorlik bilan ajralib turardi. O'rta asrlar hayotining va mafkuraning rasmiy sohalarida kulgiga yo'l qo'ymasdan, boshqa tomondan, unga erkinlik va jazosizlik uchun alohida imtiyozlar berdi, hududlar: maydonda, dam olish kunlarida, dam olish bayrami adabiyotida. O'rta asr kulgisi esa bu imtiyozlardan keng va chuqur foydalana oldi. Uyg'onish davrida kulgi o'zining eng radikal, universal, ta'bir joiz bo'lsa, dunyoni qamrab olgan va shu bilan birga eng quvnoq ko'rinishida, tarixda bir marta ellik yil-oltmish yil (turli mamlakatlarda turli vaqtlarda). marta) jahon adabiyotining Bokkachchoning "Dekameron" romani kabi asarlarini yaratishda muhim rol o'ynash uchun xalq ("vulgar") tillari bilan bir qatorda buyuk adabiyot va yuksak mafkuraga kirib borgan. Fransua Rable, Servantes romani, Shekspirning drama va komediyalari va boshqalar. Bu davrda rasmiy va norasmiy adabiyot o'rtasidagi chegaralar, qisman mafkuraning eng muhim sohalarida tillarni – lotin va xalq tillarini ajratish chizig'i bo'ylab o'tganligi bilan bog'liq edi. Adabiyot va mafkuraning alohida yo'nalishlarining ommabop tillarga o'tishi bu chegaralarni bir muncha vaqt supurib tashlashi yoki har qanday holatda ham zaiflashtirishi kerak edi. O'rta asrlarda feodal-teokratik tuzumning parchalanishi bilan bog'liq bo'lgan boshqa bir qator omillar ham amaldorning norasmiy bilan aralashishi va qo'shilib ketishiga yordam berdi. Asrlar davomida xalq amaliy san'atining norasmiy shakllari – tomoshabop va og'zaki shakllarda hamda norasmiy kundalik hayotda shakllangan va himoyalangan xalq kulgi madaniyati ularni urug'lantirish uchun adabiyot va mafkuraning eng yuqori cho'qqilariga ko'tarila oldi, so'ngra. - absolyutizm barqarorlashib, yangi rasmiyatchilik shakllanar ekan, janr ierarxiyasining eng tubiga tushish, ana shu quyi tabaqalarga joylashish, ko'p darajada xalq ildizlaridan ajralish, maydalash, torayish, tanazzulga yuz tutish kabi holatlarni misol qila olamiz. Uyg'onish davri adabiyotiga ming yillik norasmiy xalq kulgisi kirib keldi.

Xulosa. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, O'rta asrlarda rasmiy kult va dunyoqarashdan siqib chiqarilgan qahqaha har bir bayram tomi ostida norasmiy, ammo deyarli qonuniy uyaga aylandi. Shuning uchun, har bir bayram, uning rasmiy – diniy va dunyoviy tomoni yonida, shuningdek, ikkinchi, xalq karnaval, kvadrat tomoni bor edi, uning tashkiliy boshlanishiga ijtimoiy asos kulgidir. Nihoyat, kulgi va moddiy-jismoniy tamoyil bayramlar, ko'chalar, maydonlar va uydagi o'yin-kulgilarda qonuniylashtirildi, ma'naviy ehtiyoj sifatida badiiy adabiyot tanasiga singa boshladi.

**Samandarova Lola Sultanovna (Toshkent Tibbiyot akademiyasi Urganch filiali,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
O'ZBEK SHE'RIYATIDA FOLKLOR AN'ANALARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada so'z o'zbek she'riyatida folklor an'analari haqida boradi. Shuningdek, Xorazm adabiy muhitining yetuk vakili Erkin Samandar ijodida folklor an'alarining qo'llanilishi tahlilga tortilgan. Jumladan, shoir she'riyatida maqol, matal va aforizmlarning ishlatilishi she'riy misollar bilan asoslab berilgan. Maqola so'ngida ilmiy xulosalarga kelingan.

Аннотация. В статье речь пойдет о традициях фольклора в узбекской поэзии. Также к анализу было привлечено использование фольклорных традиций в творчестве Эркина Самандара, зрелого представителя литературной среды Хорезма. В частности, использование пословиц, поговорок и афоризмов в поэзии поэта подтверждено поэтическими примерами. В конце статьи приводятся научные выводы.

Annotation. In this article, the speech goes on about the traditions of folklore in Uzbek poetry. Also, the application of folk traditions in the work of the free Samandar, a mature representative of the Khorezm literary environment, was subjected to analysis. In particular, the use of Proverbs, matals and aphorisms in the poetry of the poet is justified by poetic examples. At the end of the article, scientific conclusions were drawn.

Kalit so'zlar: folklor an'analari, o'zbek she'riyati, maqol, matal, aforizm, she'riyat, badiiy tafakkur.

Ключевые слова: фольклорные традиции, узбекская поэзия, пословицы, поговорки, афоризмы, поэзия, художественное мышление.

Key words: folklore traditions, Uzbek poetry, proverbs, matals, aphorism, poetry, artistic thinking.

She'riyat insoniyat badiiy tafakkurining ilk mevalaridir. Ularning paydo bo'lishida ibodat va marosimlarning roli katta bo'ldi. Chunki din arboblari bo'lgan kohinlar qo'shiqlarni rechitativ (kuy ohangida) ijro qilganlar. Qo'shiq ritmga solingan nutq tarzida bo'lgan [1]. Nasr esa nazmdan ancha keyin yuzaga kelgan [2]. Qo'shiqlar asosida paydo bo'lgan saga (doston) janri eng qadimgi epos namunalari bo'lib, miflar ta'sirida yaratilgan bo'lsa-da, ularda qorishiq realizm ko'rinishlari namoyon bo'ladi [3]. Chunki qadimda miflar qo'shiq tarzida marosimlarda raqs bilan ijro etilgan [4]. Binobarin, poeziya insoniyat ma'naviyatining ibtidoiy ko'rinishlaridan biridir. Yozma adabiyot yuzaga kelgandan keyin ham she'riyatning yaqin yo'ldoshi qo'shiqlar bo'lib qolgan. Shu sababli yozma adabiyotning eng talantli namoyandalari o'z she'riyatida xalq qo'shiqlari ohanglariga murojaat qilishadi. Ushbu usul fanda folklorizmlar deb yuritiladi. "Folklorizmlarning yo'nalishlarini tadqiq qilish, ijodkorlarning badiiy mahoratini yoritishda va ularning xalq ma'naviy madaniyatiga munosabatini oydinlashtirishda katta rol o'ynaydi".

O'zbek adabiyoti namoyandalari, shubhasiz, birinchi navbatda, o'zbek xalqi tomonidan yaratilgan og'zaki badiiy ijodiyotdan ilhom va ta'lim olganlar. Yozma adabiyot qadimdan boshlab hamisha xalq ijodiyoti bilan o'zaro munosabat asosida rivojlanib kelmoqda. Adiblar yirik nasrdagina emas, balki she'riyatda ham folklorizmning oddiy shakllariga murojaat qilishadi. Maqol va matallarni she'r tarkibiga kiritish an'anasi mumtoz adabiyotda qadimdan mavjud bo'lib, "Irsoli masal" san'ati deb yuritiladi. Ushbu san'atni A.Navoiy ijobiy baholagan. Samarqandlik turkigo'y shoirlardan Mirzahoji Sug'diy she'riyatda o'zini ko'rsata olmagan bo'lsa ham, birgina maqolni bir she'rda o'rinli yedirgani uchun Navoiy uni "Xudo rahmat qilsin", deydi. Ushbu usul eng qadimiy tarixga ega bo'lib, uning go'zal namunalarini Lutfiy she'riyatida ko'rish mumkin. U maqollarni orasiragina emas, balki g'azallarining hamma baytlariga singdirib yuboradi:

*Ayoqingga tushar har lahza gisu,
Masaldurkim charog' tubi qorong'u.
Tutorman ko'zki, ko'rsam orazingni,
Ki derlar: Oqqan ariqq'a oqar suv.
Yuzungni tutdim ortiq oyukundin,
Kishining ko'zidur oretarozu.
Ko'zing qonimdin iymanmas, ajibtur,
Ki qo'rqar qayda kim qon ko'rsa hindu.
Tilar vaslingni Lutfiy, qil ijobat,
Ki ayturlar: tilaganni tilagu.*

Xalq ijodiyotidan ilhom olish, uning faol turlari bo'lgan maqollar, matallar, hikmatli so'zlar, xalq tilining obrazli ifodalariga boy vositalari o'zbek adabiyotining ravnaqiga mislsiz ijobiy ta'sir ko'rsatadi [5]. Xorazm shoirlari ijodiga razm solsak, ushbu an'ananing yorqin namunalariga guvoh bo'lamiz. Har bir ijodkor badiiy asar yaratar ekan, albatta xalqona iboralarga, maqol va hikmatli so'zlarga murojaat qiladi. Bu borada muosir o'zbek adabiyotida ko'plab shoirlarni misol qilib keltirish mumkin. Folklor va yozma adabiyot munosabati sohasida jiddiy tadqiqotlar olib borgan professor G'affor Mo'minov shoir Mirtemir bilan bo'lgan suhbatida talantli ijodkorning quyidagi e'tirofini keltiradi: "Folklorni o'rganish, folklorni bilishda hikmat ko'p. Nechundir folklor mening ruhimga, mening qarashlarimga, o'ylarimga badiiy fantaziyalarimga o'ta yaqinligini yoshligimdan sezardim. She'rlarimdagi folklorning ta'siri xalq ijodiga bo'lgan ana shu muhabbatim, undagi motivlarning qon-qonimga singib ketganligidan bo'lsa kerak... Xalq ijodidagi ayrim obrazlar, so'zlar, iboralar va maqollar, hikmatli so'zlar mening she'rlarimning qon-qoniga singib ketishining sababi ham shunda" [6].

O'tmishdagi benazir an'analarni o'z asarlarida jonlantirgan Xorazm adiblari ijodida ham folklor asarlaridan ilhom olish. ularning boy va rang-barang qirralaridan ijodiy foydalanish yaqqol ko'zga tashlanadi. "Ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiruvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari barqaror birikmalar deb yuritiladi". "Iboralar, maqol-matallar va hikmatli so'zlar barqaror birikmalar hisoblanadi". Erkin Samandar she'riyatida barqaror birikmalarga alohida e'tibor qaratilgan. Shoir ijod jarayonida xalq maqollarini misralar ichiga singdirib, fikriy teran xulosalar yasaydi, natijada she'rdagi ma'noviylik kuchayib, falsafiylik ro'yobga chiqadi:

*So'zlaguvchi ahmoq bo'lsa gar,
Anglamoqqa dono kerakdir.* [7]

Ijodkor aksariyat she'rlarida ushbu tamoyilni tutib, misralardagi fikriy salmoqdorlikni yuksaltiradi [8]. Bitta maqol asosida ba'zan band hosil bo'ladi:

*Demishlarki, hatto ilon
Kirar iniga*

Agar unga yo'lin topib

Yaxshi so'z aytsang. (O'sha manba. 58-bet)

Ijodkor biror voqea haqida so'z yuritir ekan, she'r oxirini maqol bilan yakunlaydi va "qissadan hissa" chiqarib, mumtoz adabiyotdagi an'anani qo'llaydi:

Qora yuqar borsang agar

Qozonga yaqin. (O'sha manba. 61-bet)

Ba'zan shoir she'r muqaddimasini maqol bilan boshlab, keyin voqeaga o'tadi:

Har kim o'rar ekanini... (O'sha manba. 77-bet)

Shoir she'rning keyingi misralarida "Qilmish – qidirmish" degan maqol asosida so'z yuritib, har bir inson qadamini o'ylab bosishi, lozim, degan g'oyani ilgari suradi. Ijodkorning ayrim she'rlari maqol mazmuni bandlarga omixta qilib joylashtiriladi:

Tog'lar ko'rkam qori bilan,

Odam nomus-ori bilan,

Bor bo'l, qo'lda toring bilan,

Jonim bolam, jonim bolam.. (O'sha manba. 112-bet)

Tun ketidan nahor kelar,

Qish ham o'tib bahor kelar,

G'aming ketib baxting kelar.

Jonim bolam, jonim bolam. (O'sha manba. 138-bet)

Maqollar ruhida shakllanib, xalqona uslubda bitilgan ushbu misralar kitobxon ruhiga lazzat baxsh etadi, o'z ohangdorligi bilan e'tiborni tortadi. Shoir ijodida xalq maqollari ijodiy qayta ishlanib, misralarga zeb bag'ishlaydi:

Vafosizlar ichra ko'nglim vafo istar, vafo istar,

Vafosizlar yer-u ko'kka jafo istar, jafo istar. (O'sha manba. 7-bet)

Ushbu misralar ijodkorning "Istar" radifli g'azalida matla' sifatida berilgan. Unda tazod usulidagi zid ma'nolar shoir maqsadini ochishda asosiy vosita bo'lib xizmat etadi. Ayrim she'r bandlari uslub jihtidan xalq hikmatlariga monand kelib, kuchli falsafiy ma'no tashiydi.

Fursat o'tar, on o'tar,

Chin qolar yolg'on o'tar,

*It hurar, karvon o'tar,
Karvon bo'l, ona tilim. (O'sha manba. 9-bet)*

Erkin Samandar birorta maqol mazmunini tanlab, undan falsafiy g'oya mujassamlashgan bandlarni ro'yobga chiqaradi; bu niyatni amalga oshirish uchun xuddi masal janriga o'xshash shaklni tanlab, she'rda epiklik xususiyatini shakllantiradi. Bir-biriga suyanib o'sgan gujumlar haqida so'z yuritib, yakka gujumlarning nobud bo'lishi, birgalikda o'sgan gujumlarning omon qolishini hikoya qilib, quyidagi xulosa-ga keladi:

*Gujumlar ostida o'ylayman bu on,
Birlashmoq qudratin ko'zga ilmadik.
Afsus, ukalarim, tarqaldik har yon,
Shu bir to'p gujumcha bo'la olmadik. (O'sha manba. 19-bet)*

Shoir "Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar", "Oltovlon ola bo'lsa, og'izdaging oldirar" kabi maqollar mazmuni asosida salmoqdor ijtimoiy xulosa yasaydi. E.Samandar she'rlarining aksariyati o'z yakunida maqol mazmuniga ega bo'lgan. "O'qirilgan naqshlar" she'rda Xivadagi turli obidalarga o'yilgan naqshlar va ularning sho'ro mafkurasiga mos kelmagan ayrim namunalarini yo'q qilgan manqurtlar haqida so'z yuritilib, shunday xulosa beriladi:

*Neki yaxshilik bor-insonning naqshi,
Yomon o'zi yashar. Yaxshini asrang. (O'sha manba. 24-bet)*

"Umid g'unchasi" she'rda shoir zidlash usuli orqali ikki tushunchani qiyoslab xulosa chiqara boshlaydi va she'rni "olov" va "kul" qiyosi bilan nihoyalaydi:

*Lovullash, kul etish peshar olovga,
Sovrilmoq, ado bo'lmoq kulga yordir. (O'sha manba. 25-bet)*

Shoirning "Oftob" she'ri bu borada alohida ko'zga tashlanadi. U quyosh haqida gapirar ekan, oftobning ham abadiy emasligini ta'kidlab, yurakdagi olovning manguligi haqida majoziy g'oyani ilgari suradi:

*Hech narsa yo'q olamda boqiy,
Hamma narsa o'tkinchi erur.
Faqat olov yashaydi mangu! (O'sha manba. 45-bet)*

Erkin Samandar she'riyatida falsafiylik ustuvorlik kasb etadi. U shoir Avaz tilidan quyidagi monologni keltiradi:

*Yomonlarga omad berasan,
Yaxshilardan yuz o'girasan,
Jinnimisan, sog'mi, nimasan.
Men telbami, yo senmi dunyo. (O'sha manba. 128-bet)*

Shoir o'zidan oldin o'tgan buyuk shoirlar ijod qilgan xalqona hikmatga ega she'rlarga monand misralar ham ijod qilgan. Quyidagi satrlar A.Navoiyning "G'urbatda g'arib..." deb boshlanuvchi she'rini eslatadi:

*Yashay olmasa lochin qafasda,
Irg'anadi bulbul cho'p-xasdan.
Saroydagi diqqi nafasdan,
Menga daryo, menga ko'l yaxshi. (O'sha manba. 135-bet)*

Shuni ta'kidlash kerakki, A.Navoiy ham, Erkin Samandar ham o'z she'rlaridagi g'oyani ifodalashda xalq hikmatiga murojaat etishgan. Erkin Samandar lirikasida xalqona iboralarga ham keng murojaat etilgan. Ushbu iboralar obrazlar tiynatini ochib berishda ochqich vazifasini o'taydi. Shoir kibr-havoga to'lgan farzand haqida so'zlab shunday iborani keltiradi.

*Ko'rsangiz bir g'aroyib holat,
O'zi yerda, burni osmonda... (O'sha manba. 11-bet)*

Shoir ig'vogar haqida she'r bitar ekan quyidagi iboraga murojaat qiladi:

*Fil yasaydi mudom pashshadan,
Shaytonga dars bergan turfa zot. (O'sha manba. 43-bet)*

Ijodkor obraz qiyofasini ochishda individual nutqdan foydalanib, personajni gapirtirar ekan, kinoyaviy usulni qo'llab, ig'vogarlarni fosh qiluvchi iboralarni misralarga joylaydi:

*Tiniq suvni itlar loylashdi,
Og'iz-burun o'pib o'ylashdi. (O'sha manba. 129-bet)*

She'rlardagi lirik qahramonlar ruhiyati va faoliyatini, ularning iztiroblarini ochishda ham shoir quyma iboralardan foydalanadi:

Bir dev bo'lib ko'rinar falak,

Tosh aylanar boshi ustida... (O'sha manba. 137-bet)

Adib ijobiy qahramonlar qiyofasini tasvirlashda ham xalq iboralaridan tanlab misralarni bezaydi: -u oqila ayol haqida so'zlar ekan, uning fazilatlariga mos iboralarni tanlaydi:

Yoqut kabi yoniq lablari,

Og'zidan bol tomar gapirsa. (O'sha manba. 142-bet)

Shoir tomonidan xalqona iboralarning mahorat bilan foydalanilishi she'rning g'oyaviy-badiiy sa-viyasining yuksak darajada ro'yobga chiqishini ta'minlagan. Ularning o'qimishlilikini oshirgan. Xalq so'zlashuv tilida frazeologizm bilan aloqador iboralar juda ko'p. Uni istagan bir kishi beixtiyor ishlatib yuborganini o'zi ham sezmaydi. Shoir she'rlarida bunday iboralardan keng doirada foydalanadi:

Kim oh ursa tayyor "davosi",

Boshlarida sinadi tayoq. (O'sha manba. 102-bet)

"Kaltaklamoq" so'zining muqobili sifatida "boshida tayoq sinish" iborasini ishlatish tasvirda to'la-qonlilikni ro'yobga chiqaradi. Badiiy nutq ifodali chiqadi. Quyidagi iborada ham o'sha xususiyat mavjud:

Oliy zotlar boshiga sen

Otursan kesak? (O'sha manba. 102-bet)

"Boshga kesak otmoq" iborasi "oliy zot"larga "til tekkizish" tushunchasiga teng keladi. Xalq orasi-da olqish va qarg'ishlar keng tarqalgan. Shoir "Bedorlik" she'rida ushbu janrning imkoniyatidan mohiro-na foydalanib ona monologini yaratgan:

O't yoqqanning o'zi qovrilsin,

Kuyib kuli ko'kka sovrilsin,

Balolardan chiqqaysan omon,

Nuridiydam, jigarim mening. (O'sha manba. 100-bet)

Ijodkor qarg'ish va tilakni misralarga joylar ekan, ikkinchi misrada tovush uyg'unligiga alohida e'tibor qaratadi. So'zlar tarkibidagi "k" tovushining takrorlanishi ohangdorlikni kuchaytirishda alohida ko'zga tashlanadi. Darvoqe, shoirning boshqa she'rlarida ham fonopoetikaga e'tibor kuchli. "Noyabr da-lalari" she'rida shunday misralar mavjud:

Hasharchi bolalar yoqqan gulxandan

Dala burchagida burqsiydi tutun.

Qilichin qayragan qish sari asta,

Chetan aravaday o'tib borar kun. (O'sha manba. 5-bet)

She'rning uchinchi misrasida ijodkor alliteratsiya usulini qo'llab, bandda ohangdorlikni kuchayti-rish bilan birga o'sha davrdagi "paxta terish" mashaqqatini tasvirlamoqchi bo'ladi [9]. "Hasharchi bola-lar" degan birikma, ular sovuqqotgandan yoqadigan gulxan tutuni misralarga ma'yuslik bag'ishlaydi. Kunlarning zerikarli "Chetan aravaday" o'tishi shoirni o'rtagandek bo'ladi. To'rt qator she'rda totalitar tuzumning bir ko'rinishi o'zini namoyon qiladi. Chunki "Qilichini qayrab keladigan qish" gacha ushbu og'ir mehnat davom etadi. Ushbu tasvir ham xalq hayotining bir lavhasidir.

Ba'zi o'rinlarda shoir fonopoetikani takrorlash usulida yuzaga chiqaradi:

Jilmang nari, xonam ichra makon tuting,

Jonim qushlar, jonon qushlar, sarson qushlar. (O'sha manba. 20-bet)

Sherdir otim, sher mening otim,

Sherlarga xos yashashim kerak. (O'sha manba. 125-bet)

Erkin Samandar she'rlarining ravon, ohangdor chiqishi uchun xalqona vositalarning barcha usulla-ridan foydalanadi [10]. Ayrim she'rlarida morfologik vositalarga murojaat qilib, o'ynoqi va ta'sirchan misralarni ro'yobga chiqaradi.

Yig'lang, yig'lang torlar hey,

Tinglang, do'st-u yorlar hey,

Ering, muzlar – qorlar hey,

Olamdan o'tdi shoir... (O'sha manba. 140-bet)

Odatda "Hey", "Hoy" undalmasi doston qo'shiqlarida ko'proq ko'zga tashlanadi. "Hoy" aksariyat tantanavorlikni, "Hey" esa ma'yuslikni ifodalaydi. Shu boisdan ham ijodkor misralarda "Hey" morfologik vositasini qo'llagan. Chunki gap fojia haqida borayotir. So'z takroriga asoslangan anafora shakli ham xalq ijodiga xos xususiyatdir.

*Bu cho'g' menga mehring erur,
Bu cho'g' yovga qahring erur,
Bu cho'g' abad nurdek yonur,
Jonim bolam, jonim bolam.* (O'sha manba. 154-bet)

She'r misralaridagi takroriy so'zlar voqea oqimidagi ta'kid ohangini kuchaytiradi, fonopoetikani ro'yobga chiqaradi. Quyidagi misralarda ham o'sha holatni ko'rish mumkin:

*Yurtingdek tutqinsan zanjirda,
Yurtingdek otashda yonmishsan,
Yurtingdek tan berma taqdirga,
Sen uning farzandi Hamrushsan.* (O'sha manba. 53-bet)

Erkin Samandar she'rlarida xalq ijodiyotidan foydalanish tamoyillari nihoyatda rang-barang va serqirralidir. Maqollar, matallar, frazeologik iboralar, fonopoetik vositalar uning lirikasining mag'zida hami-sha jilolanib turadi. Shu sababli she'rlar ravon o'qiladi, xalqona libos kiyib kuy va qo'shiqqa moyillik kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Т., "Фан", 1960, 180-бет.
2. Кожин В.В. Как пишут стихи. М., «Просвещение», 1970, с. 90.
3. Стеблин-Каменский. Мир саги. Становление литературы. Л., «Наука», 1986, с. 32.
4. Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. М., «Наука», 1986, с. 6.
5. Sobirov O. Adabiyot va folklor. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T., "O'qituvchi", 1980, 342-bet.
6. Mo'minov G'. Izlanishlarimdan qatralar. T., G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2006, 36-bet.
7. Erkin Samandar. Yurakka yo'l. T., "Adabiyot va san'at", 1990, 14-bet.
8. Hodi Zarif. Fozillar fazilati. T., "Adabiyot va san'at", 1969, 58-bet.
9. Is'hoqov Y. So'z san'ati so'zligi. T., "Zarqalam", 2006, 20-bet.
10. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. T., "Fan", 2007, 61-bet.

Suyunova Maftuna Do'sqobil qizi (O'zbekiston Milliy universiteti Xorijiy filologiya fakulteti Xorijiy til va adabiyot kafedrası tayanch doktoranti) OBRAZ VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy obraz va uning asosiy xususiyatlariga alohida to'xtalib o'tilgan. Shuningdek, obraz so'zining lug'aviy ma'nosi, uning adabiyotshunoslik fanidagi o'rni va yozuvchi asarda nima uchun ishlatishi haqida ham fikr yuritilgan. Badiiy obraz orqali yozuvchi hayotni, undagi voqea-hodisalarni va ularga nisbatan hissiy munosabatini kitobxonga yetkazishga harakat qiladi.

Аннотация. Данная статья посвящена художественному образу и его основным признакам. Также обсуждается словарное значение слова образ, его место в литературоведении и почему писатель использует его в произведении. Через художественный образ писатель пытается донести до читателя жизнь, происходящие в ней события и свое эмоциональное отношение к ним.

Annotation. This article is focused on the artistic image and its main features. Also, the meaning of the word image, as well as its place in the science of literature and why the writer uses it in the work are also discussed. Through the artistic image, the writer tries to convey the life, the events in it and his emotional attitude towards them to the reader.

Kalit so'zlar: obraz, badiiy obraz, obyektiv va subyektiv, umumlashma individuallashtirish, metaforiklik, badiiy to'qima.

Ключевые слова: образ, художественный образ, объективное и субъективное, обобщенная индивидуализация, метафоричность, художественная фактура.

Key words: image, artistic image, objective and subjective, generalized individualization, metaphor, artistic texture.

Badiiy obraz xususiyatlarini o'rganishni atamaning mazmunidan boshlagan ma'qulroq. "Obraz atamasi "raz" ("chiziqlik") so'zidan olingan bo'lib, "raz" so'zidan "razit" ("chizmoq, yo'nmoq, o'ymoq") va undan "obrazit" ("chizib, o'yib, yo'nib shakl yasamoq") so'zi yasalgan. "Obrazit"dan "obraz" ("umuman, olgan tasvir") vujudga kelgan. "Aslida, obraz slavyan tillariga xos so'z bo'lib, u voqea-hodisalarning xayolda namoyon bo'ladigan manzarasini bildiradi. Slavyanlar "obraz" deganda, avvalo, odamzodni azob-

uqubatlardan saqlab qolish uchun Alloh tomonidan yuborilgan Isus Xristos (Iso payg'ambar)ning rassomlar, haykaltaroshlar tasvirlagan qiyofasini tushunishgan. Xristian dinida payg'ambar Isoning tug'ilishi, hayoti, o'limi bilan bog'liq voqealarni aks ettiruvchi san'at asarlarini yaratish keng tarqalgan. Rassomlar, haykaltaroshlar o'z xayol tassavurlari asosida Isoga bag'ishlangan ko'plab asarlar ijod qilishgan. Yo'g'och, tosh va boshqa materiallardan chizib, o'yib, yo'nib yasalgan bu asarlar juda ta'sirchan yaratilgan.¹

Yuqoridagi barcha fikrlarni jamlasak, bitta xulosa kelib chiqadi: adabiyotga hayotdagi hamma (inson, narsa, buyum, hayvon, hodisa, predmet, o'simlik, ko'chma ma'nodagi so'zlar, iboralar, leksik resurslar, ifoda-tasvir vositalari – mubolag'a, kichraytirish, o'xshatish, omonim, sinonim, antonimlar, anafora, epifora asindenton va shu kabilar) unsurlar kirar ekan, kirganda ham san'atkor ongi va qalbida jilovlanib, boyib, kattalashib, eng muhimi, insonlashib va bir butunlik kasb etib muhrlanar ekan, ularning barchasini obraz deb yuritish qonuniyatdir. Shu fikrlarga qo'shimcha qilgan holda, mashhur rus adabiyotshunosi V.Y.Xalizev o'zining "Теория литературы" asarida badiiy obraz uchun quyidagi ta'rifni keltiradi "Обращаясь к способам (средствам), с помощью которых литература и другие виды искусства, обладающие изобразительностью, осуществляют свою миссию, философы и ученые издавна пользуются термином «образ» (др.гр. эйдос – облик, вид). В составе философии и психологии образы – это конкретные представления, т.е. отражение человеческим сознанием единичных предметов (явлений, фактов, событий) в их чувственно воспринимаемом облики."² Ya'ni, adabiyot va san'atning obrazlilikka ega bo'lgan barcha turlarining o'z vazifasini amalga oshirish usullari (vositalari)ga ishora qilib, faylasuflar va olimlar azaldan "образ" (qadimgi yunoncha eidos – ko'rinish, tashqi ko'rinish) atamasini qo'llashgan. Falsafa va psixologiyaning bir qismi sifatida tasvirlar aniq tasavvurlardir, ya'ni, inson ongi tomonidan individual obyektlarni (voqealar, hodisalar, faktlar) ularning hissiy idrok etilgan ko'rinishida aks ettirishdir. Shunday ekan, badiiy obraz san'atning eng muhim vositalaridan biri hisoblandi. Chunki san'atkor badiiy obraz orqali hayotni, undagi voqea-hodisalarni va ularga nisbatan hissiy munosabatini ifodalaydi. Shu ma'noda biz obrazni adabiyot va san'atning fikrlash shakli, usuli deb atashimiz mumkin. Badiiy obraz – hayot kabi murakkab, sermazmun.

Adabiyotda hayotning hamma murakkabliklari, qirralari, munosabatlar majmuyi badiiy obrazda umumlashtiriladi, unda tashqi (obyektiv) va ichki (subyektiv) tomonlar mavjuddir. Yozuvchining his-tuyg'ulari, kechinmalari, rejaları manbai bo'lgan voqea-hodisalar, turli vaziyatlar, to'qnashuvlar badiiy obrazning tashqi (obyektiv) tomonidir. Badiiy qiyofa tashqi dunyoni inson ehtiyojlariga mutanosiblikda aks ettiradi, ya'ni hayotni estetik qadriyat sifatida ifodalaydi. Badiiy obrazning ichki (subyektiv) tomoni san'atkorning his-tuyg'ulari, mo'ljallari, baholashlari, kechinmalari, o'y-xayollari, orzu-umidlaridir. Tashqi dunyo taassurotlaridan yozuvchi ongida hosil bo'lgan bularning barchasi ijodkorning ichki dunyosini tashkil etib, u yaratgan badiiy obrazlarda o'z ifodasini topadi.

Badiiy obrazning asosiy xususiyatlaridan biri bu uning individuallashtirilgan umumlashma sifatida namoyon bo'lishidir. Adabiyotshunos olim D.Quronov o'zining nazariyalarida obrazli va abstrakt tafakkur haqida so'z yuritadi. Uning fikriga ko'ra, "abstrakt tafakkur voqea-hodisaning umumiy xususiyatlariga, obrazli tafakkur esa individual xususiyatlarga tayangan holda fikr yuritadi".³ Demak, bundan shunday xulosa qilish mumkinki, badiiy obrazda konkret odam uning o'ziga xos xususiyatlari, o'y-fikrlari, qarashlari, hissiyotlari va xarakteri tasvirlanadi. Yana shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, badiiy obrazda bir-biriga zid ikki jihat (individuallik va umumiylik) bir paytning o'zida mujassam topishi mumkin. Bunga misol keltirgan holda Shuhrat (G'.Aminov)ning "Oltin zanglamas" asaridagi Sodiq obrazini oladigan bo'lsak bu obraz orqali yozuvchi Vatanga muhabbat va sadoqati kuchli, xiyonatga diyonat bilan javob qaytargan, yovga qarshi ayovsiz kurashgan mardonavor konkret inson obrazini yaratadi, shu bilan birga, bu obraz orqali adib, umuman, ikkinchi jahon urushi, uning oqibatlarini, urushning xalqimiz boshiga keltirgan kulfatlari, og'ir damda sinaluvchi insoniy hislar haqida mushohada yuritadi.

Badiiy obrazga xos muhim xususiyatlardan yana biri bu metaforiklikdir. Lekin ushbu tushunchani "o'xshashlik" degan ma'no bilan cheklab qo'ymaslik lozim, aniqrog'i, kengroq ma'noda tushunish kerak. Haqiqiy ijodkor o'zi tasvirlayotgan voqea-hodisalarni bizga ko'rinish turgan tashqi o'xshashligi bilan emas, balki bizga yashirin ichki o'xshashlik asosida tasvirlash orqali bizdan farq qiladi. U biz uchun kutilmagan ichki o'xshashlikni kashf etadiki, natijada o'sha biz bilmagan narsa-hodisa bizga butkul yangicha tarzda namoyon bo'ladi. Shu bilan bir qatorda, adabiyotshunos olim T.Boboyev o'zining nazariyala-

¹ Ulug'ov A. Adabiyotshunoslikka kirish. T., "Universitet", 2000, 14-bet.

² Теория литературы: Учебник, В.Е.Хализев. 4-е изд., испр. и доп., М., "Высш. шк.", 2004, с. 405.

³ Adabiyot nazariyasi asoslari. Darslik, D.Quronov. Toshkent, «Noshir», 2019, 63-bet.

rida badiiy obrazni yaratishda badiiy to'qimalardan foydalanishni alohida e'tirof etadi. "Umumlashtirish san'atning umumiy qonuniyati – umumlashmasiz hech qanday badiiy obraz yaratilmaydi. Badiiy adabiyot hodisa va xarakterlarni tipiklashni, "o'ylab topish"ni, to'qimani talab etadi".¹ Ammo biz har doim to'qimani uydirmadan farqlashimiz lozim, chunki uydirma kitobxonni ishontirmaydi, unga estetik ruh, haqqoniy taassurot bera olmaydi. Badiiy to'qima har doim hayot haqiqatlariga asoslanadi. Keling shu o'rinda Shuhrat (G'.Aminov)ning "Shinelli yillar" asaridagi Elmurod obrazini olaylik. Bilamizki, bu asar real voqea-hodisalarga asoslanib yozilgan ijod namunasi hisoblanadi, Adib bu obraz orqali to'rt yillik qirg'inbarot urushning boshidan oxirigacha fidoyilarcha jang qilgan, o'zbekona mehr va milliy iftixor tuyg'usi bilan yashaydigan yigitni tasvirlaydi. Aniqrog'i, adib Elmurod qiyofasida o'zining boshidan o'tgan kechinmalarini, xalqning boshidan o'tgan o'g'ir kunlarini ko'rsatmoqchi bo'ladi.

Lekin shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, aniq bir tarixiy shaxslarga bag'ishlangan asarlarda badiiy to'qima birmuncha kamroq ishlatiladi, chunki bunday asarlarda tarixiy fakti o'zgartirib yoki boshqacha qilib ko'rsatib bo'lmaydi. Lekin ijodkor tarixiy haqiqatga sodiq qolgani holda masalaga o'ziga xos tarzda yondashishi mumkin. Aytaylik, Alisher Navoiy haqidagi asarlarda, Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro o'rtasidagi nozik munosabatlar qalamga olinadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, asardagi har bir obrazda muayyan bir g'oya-fikr ifodalangan bo'lishi lozim. G'oyasiz obraz – jonsiz tanadek misoli. Shuning uchun yozuvchi obraz yaratishda har bir detalga va uning o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qilishi lozim.

**Azimova Anora Saydulla qizi (O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti,
Ikkinchi chet tili kafedresi; e-mail: anora.azimova94@mail.ru)
BOLALAR ADABIYOTDA BOSH QAHRAMON OBRAZINING RAMZIY AHAMIYATI**

Annotatsiya. Bolalar adabiyotidagi ertaklar janrida ramz va obrazlar majoziy tasvirlanadi. «Obraz»–«aks», ya'ni rus tilidan kiritilgan atama bo'lib, borliqning badiiy asardagi tasvir uslubini anglatadi. «Ramzlashtirish»–«simvolizatsiya» Qadimgi Rum va Vizantiyada vujudga kelgan bo'lib, lug'aviy ma'nosi «mutlaq go'zallik» deya tarjima qilinsa-da, atamaning mazmuni ishora qilish. Ertaklarda ramzlar hayvonlar orqali gavdalandiriladi.

Аннотация. В жанре сказки в детской литературе образно изображаются символы и образы. «Образ» – термин, заимствованный из русского языка «акс», означает образ существа в художественном произведении. «Символизация» – «символизация» зародилась в Древнем Риме и Византии, и значение слова переводится как «абсолютная красота», но в данном случае термин имеет значение « намёк, указание». . В сказках символы воплощаются через животных.

Annotation. In the genre of fairy tales in children's literature, symbols and images are figuratively depicted. "Character" is a term introduced from the Russian language, "reflection" and means the image of a being in an artistic work. "Symbolization" originated in Ancient Rome and Byzantium, and the meaning of the word is translated as "absolute beauty", but the meaning of the term is to indicate. In fairy tales, symbols are embodied through animals.

Kalit so'zlar: bolalar adabiyoti, badiiy obraz, mimesis, ramz, simvolizatsiya, ertak.

Ключевые слова: детская литература, художественный образ, мимесис, символ, символизация, сказка.

Key words: children's fiction, literal character, mimesis, symbol, symbolism, fairy tales.

Adabiyot necha zamonlar osha eng asosiy kuch sifatida insonlar ongiga beixtiyor ta'sir etib kelayotgan omillardan biri o'laroq, buyuk jadid shoirlarimizdan biri Cho'lpon shunday deydi: «Adabiyot chin ma'nosi ila o'lgan, so'ngan, qoralangan, o'chgan, majruh, yarador ko'ngilga ruh bermak uchun faqat vujudimizga emas, qonlarimizga qarab singishgan qora balchiqlarni tozalaydirg'on, o'tkir yurak kirlarini yuvadurg'on toza ma'rifat suvi, xiralagan oynalarimizni yorug' va ravshan qiladirdg'on buloq suvi bo'lg'onlig'idan bizga g'oyat kerakdir...». Chin ma'noda, adabiyot inson ongi bilan bir qatorda, ruhini ham davolaydi va unga ma'naviy ozuqa hadya etadi. Agarda biz shuni yosh unib-o'sib kelayotgan avlodlarga ham birdek o'rgata olsak, demak, ular ham ma'nan yetuk komil inson bo'lib yetishadilar. Buning uchun, albatta, bolalarga beg'ubor bolaligini quvonch va mo'jizaga to'ldiradigan ertaklarni ko'proq mutolaa qilib berish yoki ularni ertaklar olamiga sayohat qilishga o'rgatish kerak bo'ladi. Ertaklarda mavzular va qahramonlar rang-barangligi, ularning didaktik va majoziy ahamiyatga ega ekanligi eng asosiy omil hisobla-

¹ To'xta Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. "O'zbekiston", 2001, T., 48 - 49-betlar.

nadi. Zero, aynan mana shu qahramonlar – obrazlar orqali biz bolalarga insoniy xislatlarni, mehr-muhabbat, oqibat, do'stlik, mehnatsevarlik va vatanparvarlik kabi ijobiy xarakterlarni yoki buning aksi o'laroq, salbiy jihatlar dangasalik, ikkiyuzlamachilik, sotqinlik va yovuzlikka qarshi kurashish kerakligi haqida ilk tushunchalarni beramiz.

Aslida, «Obraz» termini rus tilidan olingan bo'lib, o'zbekcha tarjimada «aks» degan ma'noni anglatadi. Masalan, kishining oynadagi aksiga nisbatan ham «obraz» deb aytiladi.¹ Adabiyotda obraz deganda, albatta, badiiy obraz, ya'ni borliqning badiiy asardagi aksi tushuniladi. Bunda ijodkor o'zi orzu qilgandek, tasavvur qilganidek yoinki ideal ko'rinishdagi obrazlarni tasvirlaydi. Jumladan, A.Oripovning «Ayol» nomli she'rida asosiy obraz – eridan yosh beva qolib, farzandini yolg'iz tarbiyalagan sadoqatli ayol. Biroq, yozuvchi bu badiiy obraz orqali ikkinchi jahon urushi davridagi mashaqqatli hayot, janggohlarda Vatan uchun jon berayotgan yosh yigitlarning fojiali taqdiri, umuman, urush va uning talafotlarga to'la oqibatlari va eng ustuvor mavzu bo'lmish – eng og'ir davrlarda sinaladigan insoniy hislar haqida mushohada qilishga undaydi. Shunisi ayonki, shoir aniq bir ayol taqdirini badiiy tasvirlash orqali badiiy obrazni yaratadi, demak, obraz shoirga tasvirlash vositasi yoki usuli sifatida xizmat qiladi.

Ayrim holatlarda badiiy obrazlardan ijod ahli majoziy bir ma'no ifodalash uchun ham foydalani-shadi. Bundan asosiy maqsad asarning ta'sir kuchini oshirishdan iboratdir. Adabiyotdagi «ramz»–«sim-vol» tushunchasi Qadimgi Rum, Vizantiyada vujudga kelganligi tarixiy kitoblarda aytib o'tilgan.² O'rta asrlarga kelib, Aflotun boshchiligidagi «taqlid»–«mimesis» o'rnini «ramzlashtirish»–«simvolizatsiya» egal-lagan. Ramzlashtirish – «mutlaq go'zallik», «asliy go'zallik», «mutlaq haqiqat» singari turlicha nomlar bi-lan yuritilsa-da, bitta maqsad – Haqni anglashga qaratilgan. Buning yana bir ta'siri Vizantiyada nasro-niylikning vujudga kelishi va Rumda antik madaniyatning chambarchas bog'langanligidandir.³ Ammo, ramzlashtirishning bir muammosi shundaki, ramz faqatgina ishora qiladi uni anglash yoki anglamaslik yana o'quvchining o'ziga bog'liq. Ko'plab manbalarda «ramz» tushunchasiga turlicha izohlar berilgan.

Aflotunga ko'ra, poeziya–«eydosga taqlidning taqlidi», ya'ni, avval, eydos–mohiyat yaraldi, so'ng shu mohiyatga taqliddan mavjud bo'lgan bari narsalar yaratildi.⁴ Dionisiyning fikricha, «asliy go'zallik» moddiy olamdagi barcha narsaga go'zallik baxsh etadi, ya'ni «asliy go'zallik» mavjudlikning sababi, jami go'zallikning manbaidir.⁵

Adabiyotshunoslikka o'z izlanishlari va misollari bilan sezilarli hissa qo'shgan olim Dilmurod Qur'onov esa ramz mimesisdan aynan o'xshashlikni talab qilmagani uchun ham farq qiladi degan fikrni ilgari surgan.

«Agar mimesis narsa-hodisani unga taqlid qilish (ya'ni o'ziga monand tarzda aks ettirish – o'x-shashini tasvirlash) orqali idrok qilsa, simvolizatsiya bunda «o'xshamagan o'xshashlik»ka tayanadi. O'rta asrlarga kelib, masal janrining keng ommalashishi sababi shu bilan izohlanadi».

Zero, masalchilik otasi deya tan olingan qadimgi Yunonistonda bir umr qullik azobida yashagan Ezop, o'z masallarida «voqelikni yaratish uchun» jonivorlardan foydalanib, uni «qayta yaratish» usulidan foydalandi. Jumladan, Ezopning «Tulki va uzum» masalida: Qorni och Tulki bir bog' yonidan o'tib keta turib, uzumlari shovul bo'lib osilib turgan tokni ko'r-di; ko'rdiyu uzumini yemoqchi bo'ldi. Lekin qancha urinsa, qancha sakrasa ham uzumga bo'yi yetmadi. Shunda hafsalasi pir bo'lib nari ketarkan, o'ziga-o'zi dedi: «Hali xom – yeb bo'lmaydi».⁶

Ushbu masaldagi majoziy obraz bu tulki va uzumdur. Ular, aslida, insoniyat olamidagi hislatlarga ishora o'laroq, odamlar ichida ham ba'zi birovlar borki, jazm qilgan ishlarini uddalay olmasalar, vaziyat-ni, sharoitni bahona qilib ko'rsatadilar. Asarlardagi majoziy obrazlarning o'z ramziy belgisi mavjud bo'lib, ularni anglashda, albatta, ramzlarning adabiyotdagi tagma'nosi, yashirin ma'nosi tushuniladi.

«Ramz» (arabcha – «ishora qilmoq») – voqelikni badiiy aks ettirishning shartli usuli, badiiy shart-lilik shakllaridan. Ramz majozdan farq qilib, mazmuni obrazli qurilishi bilan bog'liq bo'ladi va ko'p ma'-noliligi bilan ajralib turadi. Ramz barcha xalqlar folklori va adabiyotida qadimdan mavjud. Ramziy obraz-lar muayyan tizimni tashkil etadi, ayrim hollarda, ko'pchilik xalqlar adabiyoti va san'atida mushtarak mazmunni ifodalaydi. Masalan, sher – mardlik, tulki – makkorlik, bo'ri – ochko'zlik va boshqalar. Adabi-

¹ Qur'onov D. Adabiyotshunoslikka kirish. T., 2018, 63-bet.

² Qur'onov D., Rahmonov B. G'arb adabiy-tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari. T., «Fan», 2007.

³ Qur'onov D. Adabiyotshunoslik nazariyasiga kirish. T., 2018, 440-bet.

⁴ Платон. Сочинения. В 4-х т., т.3, 4.1, СПб, 2007, с. 265.

⁵ Qur'onov D., Rahmonov B. G'arb adabiy-tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari. T., «Fan», 2007.

⁶ <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/ezop-masalalar-1.html>

yot tarixida asrlar davomida ishlatilib kelayotgan ramziy obrazlar tizimi ham mavjud; gul – go‘zallik, ma’shuqa, bulbul – oshiq; sariq rang – mahzunlik, qora rang – motam ramzi va boshqalar. Ijodkorlar an’anaviy ramzlar bilan bir qatorda, tabiatdagi har bir hodisa va detal (masalan, bulut, buloq, chaqmoq va h.k.)dan ramziy tasvir uchun foydalanadilar. Bunda u yoki bu narsa tasvir jarayonida yozuvchi maqsadiga xizmat qiluvchi muayyan ramziy ma’noga ega bo‘ladi. Xalq og‘zaki ijodiyoti va mumtoz adabiyotda keng ko‘lamda ishlatilgan ramziy tasvir usuli hozirda adabiyotda ham muvaffaqiyatli qo‘llanilmoqda.¹

Qadimda naqafaqat jahon adabiyotida, balki turkiy xalqlar adabiyotida ham ramzning tasviri keng ko‘lamda ishlatilgan. Buning ilk ko‘rinishlari qadimgi Xorazm yozma yodgorligi «Avesto»da o‘z aksini topgan. Jumladan, Hurmuz – ezgulik ramzi, Axriman – yovuzlik ramzi.

Yana bir qadimgi tosh bitiklardan bo‘lgan «O‘rxun-Enasoy bitiklari»da shunday jumlar mavjud: «Bu turk xalqiga qurolli dushmani keltirmadim, yalovli otni yugurtirmadim». Ushbu jumlar orqali buyuk vatanparvar shaxs timsoli bo‘lgan To‘nyuquq “yalovli ot”, ya’ni bu yerda dushman, yov nazarda tutilmoqda.²

X–XII asrlarda mamlakatimiz hududiga arablar istilosi tufayli badiiy adabiyotga ham tasavvuf ta’riqati orqali yangicha ramziy tasvirlar kirib keldi. Ular qatoriga, may, jom, sufiy, oshiq, nafs kabilarni kiritish mumkin. Ushbu tasavvuf ramzlardan Alisher Navoiychalik hech qaysi shoir ko‘p va mahoratli foydalanmagan. Shoir she’riyatida jom, qadah, sog‘ar, zarf, piola, kosa, bat, bo‘la va kishti kabi bir qator idishlar ham uchraydi. Tasavvuf adabiyotida bu timsollar pir ta’limi, undan yetadigan irfoniy huzur, oshiq qalbi va ilohiy fayzni anglatadi. Ular orasida eng ko‘p qo‘llanilgani jomdir. Navoiyda jom “ishq ahlining ko‘zgusi”,³ vahtak mayi to‘la ko‘ngil ma’nolarini ifodalaydi. Mumtoz she’riyatda, jumladan, Alisher Navoiy ijodida ham oltin jom, oltin qadah va oltin piyola kabi tushuncha – timsollar ko‘plab uchraydi.⁴

Bolalar adabiyotida ham ramz umumiy ma’nolarni anglatadi, zero, ertaklarning nomi o‘zgarsada, ulardagi obrazlar va ularning ramziy ma’nolari hamisha bir xilda bo‘ladi. Jumladan, “Bo‘ri va ulochalar” ertagida “bo‘ri “ochko‘zlik, yovuzlik, nodonlik” ramzi bo‘lsa, “Qizil shapkacha” ertagida ham bo‘ri xuddi shunday timsolda gavdalanadi. Chunki yuqoridagi ramzlar aynan tanlangan bo‘lib, u tabiatdagi o‘xshashlik vositasida yaratilgan. Biroq adabiyotda millatning o‘ziga xos timsollari mavjud bo‘lib, uni ertaklarda tarjima qilib yozilganda, maxsus izohlar bilan keltirish zarurati mavjud.

Bunga fransuz adibi Sharl Perroning “Qizil shapkacha” ertagida birgina qizil rang qahramonning xususiyatini ochib berishda muhim rol o‘ynaydi. Qizil rang o‘zbek xalq ertaklarida ham juda ko‘p marta uchraydi. Qizil rangda ham ijobiylik, ham salbiylik mujassamlashgan. O‘zbek xalq ertaklarida qizil rang, qon ma’nosi bilan birga turlicha go‘zallikni ifodalanib keladi. Misol uchun, qip-qizil gul, qizil gilam, qizil sandiq va h.k.⁵

Majoziy ertaklardagi hayvon obrazlari ko‘chma ma’nodagi personajlar bo‘lib, ular xuddi insonlardek xatti-harakatda tasvirlanadilar: o‘ylaydilar, gapiradilar, jabr-zulmga norozilik bildiradilar, yaxshilarga-yaxshilik, yomonlarga-yomonlikni tilaydilar. Bo‘ri, tulki, sher, quyon, qo‘zichoq, echki, qo‘y, ho‘kiz, xo‘roz, it kabi hayvonlar majoziy ertaklarning doimiy allegorik personajlari hisoblanadilar. Ularning har biri o‘ziga xos fe’l-atvori bilan ertak tarkibidagi ma’lum estetik vazifani, g‘oyaviy maqsadni ochirishga xizmat qiladi. Chunonchi, sher-hayvonlar shohi, eng kuchli jonot. U, ko‘pincha, zolim va qonxo‘r podsho timsolini ifodalasa, bo‘ri – aqli kalta, nodon, laqma, zo‘ravon saroy amaldorlari qiyofasida harakat qiladi. Tulki esa ayyor, firibgar, aldamchi, faqat o‘z manfaatini ko‘zlab yashovchilarning tipik qiyofasini ifodalovchi majoziy obraz bo‘lsa, ilon – ichi qora, niyati buzuq, tilyog‘lama va sovuqqon kishilar timsolida qo‘llanadi. Qarg‘a – donishmand, tadbirkor; quyon – qo‘rqoq, xo‘roz va echki – dono, ho‘kiz – mehnatkash, chidamli, it–vafodor, qo‘riqchi, ot–eng vafoli hamdam, yoqimli va sadoqatli do‘st, eshak – farosatsiz kishilar saviyasida obrazlantiriladi. Ko‘pincha, uy hayvonlari–ijobiy, yovvoyi va yirtqich hayvonlar – salbiy saviyalarda majoziashtiriladi.

«Och bo‘ri» ertagida bo‘ri aqli kalta, nodon, laqma ko‘rinishda talqin qilingan. U bir kuni xo‘rozni ushlab olib, uni yemoqchi bo‘libdi. Xo‘roz esa unga meni piyoz va kashnichsiz esang, mazza qilmaysan,

¹ O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Birinchi jild, T., davlat ilmiy nashriyoti, 2000, 59-bet.

² “Xalq so‘zi”. Online, O‘rxun-enasoy obidalari haqida. 31-iyul 2019.

³ Uludog‘ S. Tasavvuf istilohlari lug‘ati. Istanbul, 1995, 454-bet.

⁴ M.Asadov. Ta’lim bosqichlarida Navoiyning hayoti va ijodini o‘rganish. Alisher Navoiy ijodida jom timsoli, 69-bet.

⁵ Rustamova F. O‘zbek va fransuz xalq ertaklarida obraz va ramzlarning voqealanishi. “Ta’lim va fan”, 18-nashr, 2021, 454 – 457-betlar.

debdi. Bu gapga ishongan bo'ri xo'rozni shu yerda qoldirib, piyoz bilan kashnich qidirib ketibdi. Xo'roz bundan foydalanib, qochib qolibdi. Bo'ri yana yo'lida qo'zichoqqa duch kelib, uni ham ushlab olibdi va yemoqchi bolibdi. Qo'zichoq esa meni tuzsiz yeb bo'lmaydi degancha bo'rini chalg'itib, qochib ketibdi. Bo'ri tuz axtarib ketar ekan, otga duch kelibdi va uni ham yemoqchi bo'libdi. Ot bo'riga: «Otam o'lmasdan avval tuyog'imga bir nasihatnoma yozib qoldirgan edi, Shu nasihatnoma senga tegishli, sen shuni o'qib olib, so'ngra meni yeyaver», debdi. Laqma bo'ri otning gapiga ishonib, uning tuyog'i ostiga engashibdi. Shunda ot qattiq tuyoqlari bilan bo'rini boplab tepibdi. Bo'ri til tortmay voqea joyida o'libdi. Uning laqma va nodonligi boshiga falokat keltiribdi.¹

Demak, ramz har bir davrda o'ziga xos ijtimoiy zarurlarni, xalq og'zaki ijodini inobatga olgan holda yaratiladi va uni anglash ham shu nuqtayi nazardan kelib chiqib anglashiladi. Ayniqsa, bosh qahramon orqali yozuvchilar juda muhim va kuchli ta'sir doirasiga ega bo'lgan g'oyalarni ilgari surishadi va uning badiiy adabiyotda estetik jihatdan to'laqonli ta'sirli chiqishida ramziy timsollarning o'rni bo'lakcha. Bolalar adabiyotida ham ramz va majoziy belgilarning o'rni bo'lakcha. Bundan kelib chiqib, ertakni "qulf" desak, undagi ramzlar "kalit" vazifasini bajaradi.

Mashrapova Gulsanam (FarDU tayanch doktoranti; mashrapovag83@mail.ru)

DUNYO XALQLARI ERTAKLARIDA QIDIRUV SAFARI BILAN BOG'LIQ AYRIM SUJET TIPLARINING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI

Annotatsiya. Maqolada ertak tarkibida eng faol motivlardan bo'lgan qidirish, izlash safarlarining ayrimlari haqida so'z boradi. Ularning xalqaro ertak sujeti ko'rsatkichlaridagi izohi o'zbek xalq ertaklari namunalari asosida tahlil qilinadi.

Аннотация. В статье рассказывается о некоторых наиболее активных мотивах в сказке, поисках и поисковых походах. Анализируется их интерпретация в международных указателях сюжета на примере узбекских народных сказок.

Annotation. The article talks about some of the most active motives in the fairy tale, want and search trips. Their interpretation of the indicators of the international fairy tale plot is analyzed on the basis of examples of Uzbek folk tales.

Kalit so'zlar: ertak, sujet, xalqaro ko'rsatkich va kataloglar, motiv.

Ключевые слова: сказка, сюжет, международные указатели и каталоги, мотив.

Key words: fairy tale, plot, international index and catalogs, motive.

"Folklorning epik janrlariga xos sujet va motivlarning tarqalish arealini aniqlash, u yoki bu sujetning variantlarini qiyosiy tahlil qilish asnosida birlamchi epik o'zak – arxetiplarni belgilash, sujetlarning yuzaga kelish jarayoni va tarqalish ko'lamiga doir ilmiy kuzatishlar olib borish imkonini beradigan"² tadqiqotlar yaratish o'zbek folklorshunosligining dolzarb masalalaridan biridir. Sujet tavsifi esa motivlar tahlilidan boshlanishi mavzuga oid barcha tadqiqot ishlarida o'z isbotini topgan. Shu jihatdan, epik matnning eng faol motivlaridan biri bo'lgan safarning ertak sujetida turli kombinatsiyalari hamda ertak variantlilikini hosil qilishdagi o'rni yechimini kutayotgan muammolardan biridir. Safar motivining jahon ertak ko'rsatkichlarida joriylanishi, variant va versiyalardagi o'xshash hamda farqli jihatlarni qiyoslash, shuningdek, ushbu motiv asosida ertak tiplarini aniqlash tadqiqot yo'nalishini belgilab beradi. ATU, SUS, Beryozkin-Duvakin (elektron) kabi xalqaro kataloglari hamda M.Jo'rayev, G.Keller va X.Rahimov ham-muallifligida yaratilgan "O'zbek xalq sehrli ertaklarining tipologik katalogi" dagilarni o'rganish va solishtirish asnosida bizning diqqatimizdagi masala, ularning har birida muhim o'ringa ega ekaniga guvoh bo'ldik. Safar motivining ertaklardagi eng ko'p uchraydigan turi – bu qidiruv, izlash bilan bog'liq safarlardir. Qahramonlarning safari ehtiyojga sabab bo'lgan kimnidir yoki nimanidir izlashga qaratilgan bo'lad va ertak maqsad qaratilgan obyektini olib kelish, unga egalik qilish bilan yakunlanadi. Dunyo xalqlari ertaklarida "izlash" maqsadidagi safarlarlar turlicha bo'lib, biz quyida ularning barchasi uchun mushtarak bo'lgan ayrim motivlarni tahlil qilishga harakat qildik.

1. "Mo'jizaviy giyohni izlash" motivi sehrli-fantastik ertaklarning eng qiziqarli tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. Xalqaro sujet ko'rsatkichlarining barchasida ushbu motiv garchi turli nomlar bilan ifodlangan bo'lsa ham, bir xil mazmunga ega: KRJ 75 – Mo'jizaviy giyohni izlash, ATU 551 – Hayot suvi; 610 – Shifo beruvchi meva, CYC 551 – Yoshartiruvchi olma; Beryozkin K83 – Kasal ota.

¹ Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. T., "Musiq", 2010, 212 – 213-betlar.

² Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. Тошкент, "Фан", 2009, 113-бет.

O'zbek sehrli ertaklari katalogi (KRJ)¹ da ushbu motiv ostida 3 xil syujet misol tariqasida keltirilgan bo'lib, birinchisi Naqshi Jahongir otining najasi, ikkinchisi davolovchi pari, uchinchi hayot daraxtining bargini keltirish shartlaridan iborat syujetlardir. Aarne-Andrejev katalogida rus xalq ertaklari namunasidan olingan Shoh uchun dori (AA305) motivi keltirilgan bo'lib, bemor podshoh uchun ajdar(ilon)-ning yuragi va qoni davo sifatida olib kelingani aytilgan. Umuman olganda, "kasal uchun dori" keltirish motivning asosiy mavzusi hisoblanib, qizning yoki o'g'ilning mo'jizaviy giyohni keltirishi ushbu motiv variantlaridan biridir. "Aqlli qiz" ertagi ayni shu sujet asosiga qurilgan bo'lib, ko'r otasining ko'zini ochish uchun dorivor giyoh izlagan qizi Rum mamlakatiga safarga chiqadi. "O'ynang kuchugim, o'ynang" ertagida esa uch qizning eng kichigi otasi uchun olmurut shoxini izlab, begona yurtga boradi. Yigit kiyimidagi bu qizni ko'plab sinovdan o'tkazishadi, biroq u o'z sirini saqlab qolishga muvaffaq bo'ladi hamda kuchugi yordamida maqsadiga yetib, dorivor o'simlik shoxini otasiga olib keladi. Dorivor giyohlarning kasalliklarga qarshi davo sifatida foydalanish butun dunyo xalqlariga xos bo'lib, nafaqat o'tmishda, balki bugungi kunda ham farmasevtika sohasi uchun eng muhim vositalardan hisoblanadi. Shunga ko'ra, ertak sujetida qahramonning g'ayritabiiy sarguzashtlari uchun mo'jizaviy giyohni keltirishni sababvosita sifatida qo'llanishi hayot haqiqati bilan genetik aloqador bo'lib, real voqelikni badiiy sinteziga asoslangan, deyish mumkin. G'aroyib xususiyatga ega predmet esa hamisha har yerda topilmaydi. Uni tanlangan qahramon olis safarda mashaqqatli topshiriqlarni yengib olib keladi.

2. Yo'qolgan turmush o'rtoqni qidirish: KRJ 3–O'g'irlangan malika, KRJ 10 –Yo'qolgan ayol siri; ATU 400, 425 – Yo'qolgan turmush o'rtoqni qidirish, CYC 400 AA –Er yo'qolgan yoki o'g'irlangan xotinini qidiradi (xotin erni qidiradi). Ushbu syujet tipi biron sabab bilan uydin olisga ketgan, taqiq buzilishi tufayli boy berilgan yoki o'g'irlangan turmush o'rtoqni izlash safari bo'lib, ikki xil ko'rinishga ega: er xo-tinni izlashi yoki xotin erni izlashi. ATU katalogida bu ikkisi alohida-alohida raqam ostida berilgan, CYC ko'rsatkichida esa har ikki holat bir sarlavhaga birlashtirilgan. O'zbek xalq ertaklarida har ikkilariga ham yetarli misollar mavjud:

A. Eri tomonidan ayol kishining qidirilishi. Ushbu turga kiruvchi ertaklar ko'pchilikni tashkil qiladi. Yovuz kuchlar tomonidan o'g'irlangan, taqiq buzilishi oqibatida yo'qolgan ayolni qidirib safarga otlanish va qiyinchiliklarni yengib, uni keltirish syujet mazmunini tashkil qiladi. "Vospiroxun", "Boyvachcha bilan pari" kabi o'zbek xalq ertaklarida turmush o'rtoqning yo'qolishi taqiqning buzilishi bilan bog'liq. "Vospirohun"da malika eriga rasmini suv bo'yida ko'rmaslikni tayinlaydi, u aksini qiladi va natijada qizga oshiq bo'lgan podshoh uni maston kampir yordamida o'g'irlab ketadi. Er uni izlab safarga yo'l oladi.

Ertakda yor tomonidan qo'yilgan taqiqlardan yana biri bu uning hayvon qiyofasidagi kiyimiga tegmaslik sharti bo'lib, odatda o'z suyuklisini bir umr inson bo'lib yonida qolishini istagan qahramon uning tulki, ilon, mushuk yoki boshqa biron jonivor terisidan iborat kiyimini yoqib yuboradi. "Chunki bu ikki ko'rinishli personaj kunduzi hayvon, kechasi inson shaklida namoyon bo'lar edi"². "Kiyimga tegmaslik" taqiqiga amal qilmaslik o'sha aziz insonni bir umr yo'qotishga olib keladi. Rus va Evropa ertaklariga tarkibida uchrovchi "Qurbaqa malika" (CYC 402) ertagi sujeti barchaga tanish. Qurbaqa malikaning "to'ni"-qurbaqa terisi shahzoda tomonidan yoqib yuborilgach, qiz yo'qoladi. Yigit uni izlab ketadi. O'zbek xalq ertaklarida esa uning boshqa ko'rinishlari mavjud. "Boyvachcha bilan pari" ertagida pari kunduzi mushuk, kechasi pari qiyofasiga kiradi. Erining otasi buni sezib qolib, mushuk terisini yoqib yuboradi. Pari eriga: "Endi 40 botmon temirdan hassa yasaysan, 40 botmon temirdan choriq tikasan. Hassang juvoldiz bo'lguncha, chorig'ing g'alvir bo'lguncha meni izlaysan. Endi sen menga yo'q, men senga yo'q"¹ deb uchib ketadi. Temir choriqning qog'ozdek yupqalashishi, g'alvirdek ilma-teshik bo'lishi, temir hasaning igna yoki juvoldizdek kichrayib ketishi uchun qahramon mashaqqatga to'la juda olis safarni boshidan o'tkazishi kerak. Folklorshunoslikda ayni shu holat "o'zga olamga borish" bilan bog'liqligi qayd etiladi. Shuningdek, "Qorasochpari", "Oygul bilan Baxtiyor" ertaklarida ham o'g'irlangan yorni izlash safari mavjud.

B. Ayol erni qidiradi: savdo yoki tirikchilik vajidan uydin ketgan turmush o'rtoq sinovlardan o'tolmay, raqib qo'lida asirlikda qolib ketadi yoki bor-budidan ayrilib sarson-sargardonlikda yuradi. Uni izlab yo'lga chiqqan xotini eriga ro'baro' bo'lgan mashaqqatlardan donolik, jasurlik va tadbir bilan o'tib, erni

¹ Keller G., Rachimov Ch., Jurayev M. Typenkatalog Usbekischer Zauhermarchen (Klassifizierung mit Kommentaren). Band I–II. Freiburg, Vorabdruck, 2018, 795 p.

² O'zbek xalq ertaklari. III jildlik, III jild. Tuzuvchilar: M. Afzalov, X. Rasulov, Z. Husainova. T., "O'qituvchi", 2007, 6-bet.

¹ Shu manba. 69-bet.

topadi va uyga birga qaytishadi. “Chiroqdon ko’targan mushuk” ertagida savdogarlik qilish uchun boshqa shaharga borgan er firibgar kampirning tuzog’iga tushadi va bor-budidan ayriladi, hatto uyiga, yurtiga qaytib ketgani imkon qilolmay o’sha shaharda qoladi. Uni izlab ortidan borgan ayoli barcha mashaqqatlarga dosh beradi. Oqila va zukkoligi uchun kampirni dog’da qoldirib, u qo’lga kiritgan butun boyliklarni tortib oladi.

I. V. Silantiev motiv nazariyasiga bag’ishlangan tadqiqotida A.P. Skaftimov fikriga tayanib, to’liq bir xil motivlar ikkita asarda mutlaqo boshqacha narsani ifodalashi mumkinligini ta’kidlaydi.¹ Skaftimovning mazkur mulohazasi she’riy asarlar yuzasidan bildirilganini inobatga olgan holda, ushbu fikrga folklor motivlari doirasida quyidagicha qo’shimcha qilish mumkin. Bir xil motivlar turli ertaklarda turlicha sujetni yuzaga keltirishga xizmat qilishi mumkin. Misol uchun, ayol tomonidan turmush o’rtog’ining qidirilishi “Kambag’al qiz” ertagida boshqa ertaklardan, xususan, yuqorida murojaat etganimiz – “Chiroqdon ko’targan mushuk” ertagidan tubdan farq qiladi. Unda erining behad zulmidan qutulish uchun unga olisdagi malikani rasmini ko’rsatib, oshiqlikni “uyushturgan” turmush o’rtoq safarga yo’llovchi vazifasid kelgan. Ushbu syujetda motivning o’ziga xosligi shundaki, bosh qahramon turmush o’rtog’ini yo’q qilish, undan qutulish uchun safarga yuboradi, keyin esa uni qutqarishga o’zi boradi va buning uddasidan chiqadi. Qolaversa, ertakning yana bir ahamiyatli jihati o’zbek xalq ertaklari orasida qahramonni olis safarga, mushkul vazifaga yuborgan shaxsning o’zi uni izlab borishi juda kam kuzatiladigan syujet tiplari-dan hisoblanadi. Ushbu ertakning yana bir variant “Chinnioy bilan Baxtiyor” ertagida safarga yuboruvchi ayol bo’lmaydi. Shahzoda qiz bilan onasining o’zaro gaplarini eshitib qolib, keyin malikani izlashga ketadi. Yana bir epizod: qizning safarga ketish jarayonida ham biroz farq kuzatiladi. “Kambag’al qiz” da ayol yashirilib, “chilla o’tiraman” deb aldab safarga ketsa, “Chinnioy bilan Baxtiyorda” qiz yigitning otasi – podshohdan ruxsat so’rab ketadi. O’zbek xalq ertaklarining biz o’qigan namunalari orasida boshqa bunday sujetni uchratmadik. “Vazirning qizi” nomli qirg’iz xalq ertagida ham ayol erini olisdagi malika Siyponi olib kelish yuborib, so’ng uning ortidan o’zi boradi, lekin bunga eridan jabr ko’rishi sabab bo’lmaydi. Umuman olganda, dono xalqimizning oilaga sadoqat, turmush o’rtoqqa hurmat-e’tibor, qolaversa, ayollar fidoyiligi va jasorati haqidagi ezgu qarashlari ifodasi mazkur motivning syujetdagi mutlaqo yangi kombinatsiyasiga olib kelgan.

3. G’aroyib qushni qidirish. KRJ 73 – Sayroqi bulbulni izlash, ATU 550 – Qush, ot va malika, AT 550 – Oltin qushni qidirish, CYC 550 – Sareyevich va kulrang bo’ri.

Ushbu motiv otaning talabi bilan qahramonning sayroqi qush (podshohning bog’idagi daraxt bargi yoki mevasini o’g’irlayotgan qush)ni axtarib yo’lga chiqishi aks etgan “Cho’loq bo’ri”, “Bulbuligo’yo”, “Tilla bargli chinor”, “Sumbul qush”, “Anqo qush”², “Kenja qiz” ertaklari tarkibida uchraydi. Mazkur syujet variantlari turkiy va jahon xalqlari og’zaki ijodida juda keng tarqalgan. Ruslarda “Ivan Sareyevich va kulrang bo’ri”, qirg’izlarda “Oltin qush”, qozoqlarda “Oltin qush va kulrang bo’ri”, qoraqalpoqlarda “Oltin tovuq” ertaklari shular jumlasidan. P. Oteniyazov ushbu motivni qoraqalpoq, o’zbek va qirg’iz variantlarini taqqoslaydi, bu namunalarda mazkur motiv birdek tuyulsa-da, har bir xalq ijodida bir oz o’zgaliklar sezilishini ta’kidlaydi. Masalan, qoraqalpoq ertagida qush bog’dagi uzumni, qozoq ertagida olmani, o’zbek xalq ertagida chinor barglarini o’g’irlaydi. Bundagi farq ushbu xalqlarning iqlimiga, tuprog’iga moslashgan mevali daraxtlari bilan bog’liq. Bundan tashqari, qoraqalpoq ertagida bog’ga tushgan qush oltin tovuq, qozoq ertagida oltin qush, o’zbekcha variantida xushovoz bulbul (bulbuligo’yo) deyiladi.¹ Ertak qahramonining asl maqsadi – ana shu qushni tutib, podshohga keltirish, lekin safardan qaytishda u nafaqat qush, unga qo’shimcha samoviy ot va go’zal malika bilan qaytadi. Buni ko’rolmagan akalari-ni hasad tufayli ukaga ziyon yetkazishlari va chuqurga tashlab ketishi xalqaro kataloglarda “Xoin birodarlar” nomi bilan ham uchraydi.

Umuman olganda, qidiruv bilan bog’liq safar epizodlari jahon, shu jumladan, o’zbek xalq ertaklari orasida keng tarqalgan. Ularning barchasini bir maqola doirasida tahlilga tortish imkonsiz. Aksincha, har bir motiv alohida tadqiqotlar uchun yetarli materiallar bera oladi. Biz esa ularning ichida eng faol motivlardan bo’lgan “Mo’jizaviy giyohni izlash”, “Yo’qolgan turmush o’rtoqni qidirish”, “Sayroqi bulbulni izlash” haqida ayrim mulohazalar bildirish bilan cheklandik.

¹ Силантьев И.В. Теория мотива в отечественном литературоведении и фольклористике: Очерк историографии. Новосибирск, изд-во ИДМИ, 1999. <https://www.ruthenia.ru/folklore/silantievl.htm>

² “Anqo qush” ertagida podshoh qahramonning otasi bo’lmaydi.

¹ Отенязов П.Ж. Қарақалпақ халық сыйқырлы ертеклеринин жанрлық өзгешелиги ҳәм поэтикасы. Филол. фан. бүйича фалсафа доктори (PhD)... дисс., Нөкис, 2020, 94-bet.

Davronov Nodirbek Kudratovich (Toshkent davlat Pedagogika universiteti tayanch doktoranti;
nodirbek.davronov1997@gmail.com)

**BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI SOG'LOMLASHTIRUVCHI FITNESS-YOGA VOSITASIDA
SOG'LOM TURMUSH TARZINI RIVOJLANTIRISH**

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogik oliy ta'lim muassasalari bo'lajak o'qituvchilarning sog'lom turmush tarzini auditoriyadan tashqari mustaqil fitness texnologiyalari bo'yicha rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari tadqiq etilgan. Tadqiqotning maqsadi sog'lik va sog'lom turmush tarzi haqidagi bilimlarning shakllanish darajasini aniqlash va universitet o'quv jarayonida bo'lajak o'qituvchilar sog'lom turmush tarzini fitness texnologiyalari bo'yicha rivojlantirishning pedagogik shartlarini amaliyotda sinab ko'rish.

Аннотация. В данной статье исследованы педагогические условия формирования здорового образа жизни будущих преподавателей педагогических вузов на основе самостоятельных фитнес-технологий. Цель исследования: выявление уровня формирования знаний о здоровье и здоровом образе жизни и апробация на практике педагогических условий развития здорового образа жизни будущих педагогов по фитнес-технологиям в учебном процессе вуза.

Annotation. In this article, the pedagogical conditions for the development of healthy lifestyle of preservice teachers of pedagogical higher educational institutions on the basis of independent fitness technologies have been researched. The purpose of the research: to determine the level of formation of knowledge about health and a healthy lifestyle and to test in practice the pedagogical conditions for the development of a healthy lifestyle of preservice teachers on the basis of fitness technologies during the university educational process.

Kalit so'zlar: salomatlik, sog'lom turmush tarzi, pedagogika, o'qituvchi, sog'lomlashtirish, fitness-yoga.

Ключевые слова: здоровье, здоровый образ жизни, педагогика, педагог, велнес, фитнес-йога.

Key words: health, healthy lifestyle, pedagogy, teacher, wellness, fitness-yoga.

Tadqiqotchilar bo'lajak o'qituvchilarni salomatligi va sog'lom turmush tarzini rivojlantirish muammosiga katta e'tibor qaratishlariga qaramay, bu mavzu talabalarning sog'lom turmush tarzini mustaqil rivojlantirish jarayoni uchun yetarli darajada o'rganilmagan [7]. Jahon Sog'liqni saqlash tashkilotining 2019-yilgi O'zbekiston bo'yicha turli kasallikdan vafot etgan aholining statistikasiga ko'ra, yurakning ishemik kasalligi tufayli 33,0 mln aholi orasida 69725,27 ta odam vafot etgan [6]. Yurakning ishemik kasalligini yurakda qon aylanishni buzilishi tufayli yuzaga keladi. Qon aylanishni buzilishiga quyidagi asosiy sabablarni keltirish mumkin: o'rtiqcha vazn, kam harakatlik (gipodinamiya), ruhiy zo'riqish, noto'g'ri turmush tarzi. Bularning barchasi mamlakatimizda bunday tadqiqotga katta amaliy ehtiyoj bor, chunki u bo'lajak o'qituvchilarning sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyoji va ularning sog'lom turmush tarzini rivojlantirish bo'yicha o'z faoliyatini tashkil eta olmasliklari o'rtasidagi ziddiyatni bartaraf etishga yordam beradi.

Sir emaski, mamlakatimizda fan va amaliyot ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, jismoniy madaniyat tizimi hali bo'lajak o'qituvchilar (pedagogik oliy ta'lim muassasalari talabalari) uchun dolzarb ehtiyojga aylanmagan. Jismoniy madaniyat bu umumiy madaniyatning bir qismi, xalq jismoniy barkamolligi maxsus vositalarini yaratish hamda foydalanish ishida jamiyat erishgan muvaffaqiyatlarning yig'indisi [5], ijtimoiy faollik, sog'lom turmush tarziga yo'naltirish, estetik ideallar va hayotning axloqiy me'yorlari kabi shaxsiy fazilatlar va xususiyatlarni shakllantirishni nazarda tutsa ham, bo'lajak o'qituvchilarning ushbu faoliyatda haqiqiy ishtiroki yetarli emas. OTMlarda jismoniy madaniyat nafaqat o'quv intizomi, balki talabalarning sog'lom madaniyatini shakllantirishning eng muhim asosiy tarkibiy qismi bo'lishi kerak. Lekin bunday madaniyatni shakllantirish uchun, albatta, ilmiy kontekstda o'z isbotini topgan, pedagogik ta'sirga ega bo'lgan sog'lomlashtiruvchi xarakterdagi vosita kerak bo'ladi. Sog'lomlashtiruvchi xarakterdagi ko'plab ilmiy tadqiqotlarda fitness-yoga vositasi ko'p qo'llaniladi. Shu nuqtayi nazardan, universitet o'quv jarayonida bo'lajak o'qituvchilarni sog'lomlashtiruvchi fitness-yoga vositasida (SFYV) jismoniy madaniyatini rivojlantirish orqali sog'lom turmush tarzini shakllantirishni pedagogik qo'llab-quvvatlash tadqiqot mavzusining dolzarbligini ko'rsatadi.

Yuqoridagilarni inobatga olib, tadqiqotning maqsadi quyidagilardan iborat: SFYV orqali sogʻlik va sogʻlom turmush tarzi haqidagi bilimlarning shakllanish darajasini aniqlash va universitet oʻquv jarayonida boʻlajak oʻqituvchilarning jismoniy madaniyatini rivojlantirish orqali sogʻlom turmush tarzini shakllantirishning pedagogik shartlarini amaliyotda sinab koʻrish. Tadqiqot vazifalari:

- boʻlajak oʻqituvchilarning salomatligiga taʼsir qiluvchi omillarni oʻrganish (kundalik turmush, atrof-muhit, irsiyat, tibbiy muolajalar);
- salomatlik holatini baholash (BMI–tana vazn indeksi [2], FITNESSGRAM-testi [4];
- respondentlar oʻrtasida SFYV orqali salomatlik haqidagi bilimlari darajasini Xalqaro Jismoniy faoliyat savolnomasi (IPAK) orqali baholash [3];
- tadqiqotdan olingan natijalarni pedagogik tahlil qilish, boʻlajak oʻqituvchilarning sogʻlom turmush tarziga, ularning sogʻligʻiga boʻlgan munosabatini oʻrganish, universitet oʻquv jarayonida boʻlajak oʻqituvchilarning SFYV vositasida jismoniy madaniyatini rivojlantirish orqali sogʻlom turmush tarzini shakllantirish uchun pedagogik shart-sharoitlarni ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat Pedagogika universiteti Jismoniy madaniyat, chaqiriqqacha harbiy taʼlim Bilologiya yoʻnalishining boʻlajak oʻqituvchilari. Respondentlar quyidagilarni oʻz ichiga oladi: talabalarning 21% ayollar, 79% erkaklar. Qiyosiy tahlilda barcha talabalar bir guruhga (jami 60 nafar) birlashtirildi.

Tadqiqot predmeti SFYV orqali salomatlik va sogʻlom turmush tarzi haqidagi bilimlarning shakllanish darajasini aniqlash va universitet oʻquv jarayonida boʻlajak oʻqituvchilarning sogʻlom turmush tarzini shakllantirishning pedagogik shartlarini amaliyotda sinab koʻrishdan iborat. Boʻlajak oʻqituvchilarning sogʻligʻini saqlash, mustahkamlash hamda sogʻlom turmush tarzini shakllantirish koʻp jihatdan maxsus yaratilgan pedagogik sharoitlar bilan belgilanadi, ularni aniqlash tadqiqotimizning eng muhim masalalaridan biri.

Tadqiqotda pedagogik ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanilgan holda, birinchi navbatda, jismoniy madaniyat jarayonining mazmuni va uning universitet talabalarida sogʻlom turmush tarzini bosqichma-bosqich shakllantirishdagi oʻrni, rolini belgilab oldik, ikkinchidan, boʻlajak oʻqituvchilarning salomatligini asrash va mustahkamlash, ularda sogʻlom turmush tarzini shakllantirish boʻyicha universitet faoliyatining oʻziga xos xususiyatlarini ajratib koʻrsatdik, uchinchidan, pedagogik shart-sharoitlar aniqlandi: jismoniy madaniyat jarayonida universitet talabalarining auditoriya va darsdan tashqari mashgʻulotlar sharoitida sogʻlom turmush tarzini shakllantirish, sogʻlom turmush tarzini shakllantirishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish tahlil qilindi.

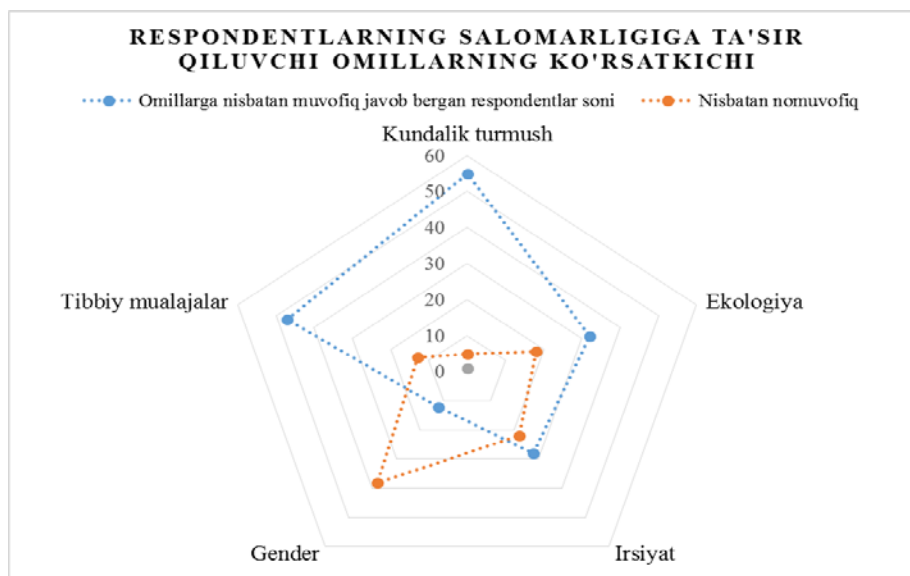
Tajribaning tavsiya etilgan mantigʻi tadqiqotning ushbu bosqichidagi muammolarni izchil va har tomonlama hal qilishni nazarda tutadi. Respondentlarning salomatligiga taʼsir qiluvchi omillarni oʻrganish (kundalik turmush, atrof-muhit, irsiyat, tibbiy muolajalar) maxsus ishlab chiqilgan savollar bloki yordamida anketa metodi orqali oʻtkazildi.

Respondentlarning ushbu natijalari ikkita omil guruhini aniqlashga imkon berdi:

- respondentlar salomatligini mustahkamlovchi omillar (yomon odatlardan voz kechish, ratsional ovqatlanish, jismoniy mashqlar va sport bilan shugʻullanish, kun tartibiga rioya qilish, ijobiy his-tuygʻular);

- salomatlikni yomonlashtiradigan omillar (alkogolli ichimliklar, chekish, muvozanatsiz ovqatlanish, harakatsiz turmush tarzi, oʻz sogʻligiga notoʻgʻri munosabat, kun tartibiga rioya qilmaslik, stressli vaziyatlar, oʻquv jarayonining kuchayishi, maʼlumotlarning koʻpligi, koʻp oʻrganish).

Kundalik turmush tarzi boʻyicha berilgan savollarga 55 ta (91%) respondent ijobiy javob berdi. Olingan javoblar ijobiy boʻlsa ham, shu narsa maʼlum boʻldiki respondentlarning kundalik turmush tarzi toʻliq sogʻlom turmush tarzi qoidalari asosida emas. Ularning koʻpchiligi oʻz vaqtida va sogʻlom ovqatlanish qoidalariga rioya qilmasliklarini taʼkidlashdi. Bunga asosiy sabab qilib moddiy ahvolning yaxshi emasligi, universitet akademik oʻquv soatlarini koʻpligini keltirishdi. Ekologik omillarning inson organizmiga, salomatligiga va jismoniy madaniyat bilan shugʻullanishiga boʻlgan taʼsiri soʻralganda respondentlarning 69% ijobiy javob berdi. Respondentlarning 86% tibbiy muolajalarni boshidan kechirganligi toʻgʻrisida fikr yuritishdi.

1-rasm.

Salomatlik holatini baholash (BMI–tana vazn indeksi [2], FITNESSGRAM-testi [4],) test metodi orqali amalga oshirildi. Tana vazn indeksini o'chashda xalqaro standartlar bo'yicha qabul qilingan indeksdan foydalanildi [1] va quyidagi ko'rsatkichlar olindi (1-jadval).

1-jadval

BMI bo'yicha olingan natijalar

№	Kategoriyalar	BMI (kg/m²)	Respondentlar (n=60)
1.	Ozg'in (yuqori)	< 16.0	2
2.	Ozg'in (o'rtacha)	16.0 – 16.9	8
3.	Ozg'in (biroz)	17.0 – 18.4	11
4.	Normal	18.5 – 24.9	29
5.	Ortiqcha vazn	25.0 – 29.9	6
6.	Semiz (1-klass)	30.0 – 34.9	3
7.	Semiz (2-klass)	35.0 – 39.9	1
8.	Semis (3-klass)	≥ 40.0	-

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, normal tana vazn indeksiga ega respondentlar soni 29 (49%) tani tashkil etgan. Qolgan 31 ta respondentlarning indeksi normal holatdan past yoki yuqori ko'rsatkichni bergan.

Salomatlikning umumiy holati va optimal fiziologik holat FITNESSGRAM test usuli orqali intervyu metodi yordamida auditoriya shaklida olindi. Bunda respondentlarga tadqiq etilayotgan muammoning SFYVning sog'lom turmush tarzini shakllantirishga nisbatan munosabat bildirilishlari so'raldi. Respondentlarga SFYV orqali o'z sog'lig'iga bo'lgan munosabatini atroflicha o'rganish maqsadida ularga sog'lom turmush tarzining qaysi omillari talablarga xos va qaysi biri noto'g'ri ekanligini ochib beruvchi savollar berildi. Tahlil ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, respondentlar o'rtasida sog'lom turmush tarzining namoyon bo'lishi SFYVga – 36,5% va respondentlarning 28% faqat ijobiy his-tuyg'ular yoki toza havoda sayr qilishga, qolgan 35,5% esa ish va dam olish rejimiga bog'liqligini idrok qilishdi.

Olingan natijalarga tayanib, sog'lom turmush tarziga tayyorgarlikni shakllantirishda oldin uning tuzilishini aniqlash, tarkibiy qismlarni tartibga solish va o'rganish jarayonida ularni konkretlashtirishdan boshlash kerak degan xulosaga keldik. Bo'lajak o'qituvchilarning sog'lom turmush tarziga tayyorgarligi tarkibida to'rt komponent aniqlandi:

- motivatsion-qiymatli: qiziqishlari, motivlari, niyatlari va kelajakdagi o'qituvchining sog'lom turmush tarzini olib borish istagi;

- kognitiv: anatomik va amaliy bilimlar haqida nazariy va amaliy bilim, insonning fiziologik xususiyatlari, sog'lom turmush tarzi sohasidagi umumiy nazariy va uslubiy xususiyatni bilish, sog'liqni saqlash texnologiyalarining mohiyatini bilish va ularni pedagogik jarayonda qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari;

- faollik: o'z faoliyatini oqilona tashkil etish qobiliyati, hayot, sog'lom turmush tarzi talablarini hisobga olgan holda, sog'lom turmush tarzi haqidagi bilimlarni o'quv jarayoniga singdirish, uni loyiha-

lash va tashkil etishda sog'liqni saqlash texnologiyalardan foydalanish, organizmning funksional holatini baholashning asosiy usullariga ega bo'lish;

– baholash reflektiv: atrof-muhitning inson salomatligiga ta'sirini baholash, o'zining sog'lig'ini saqlash faoliyati natijalarini tahlil qilish, kamchiliklarini aniqlash va ularni tuzatish qobiliyati.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. About Adult BMI. Healthy Weight. CDC. (https://www.cdc.gov/healthyweight/assessing/bmi/ad-ult_bmi/index.html).
2. Di Angelantonio E., Bhupathiraju S., Wormser D., Gao P., Kaptoge S. Berrington de Gonzalez A, et al. Body-mass index and all-cause mortality: individual-participant-data meta-analysis of 239 prospective studies in four continents (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4995441>).
3. Dr. Cuisle Forde. Scoring the International Physical Activity Questionnaire (IPAQ). Exercise Prescription for the Prevention and Treatment of Disease, 4 p.
4. Fitnessgram. Test Administration, assessment measures three components of physical fitness, 8 p.
5. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Darslik, 1-jild, T., «ITA-PRESS», 2015, 296 – bet.
6. World health statistics, 2019, Monitoring death causes by country (Uzbekistan).
7. Мелешкова Н.А., Урусов Г.К. Педагогическое сопровождение формирования здорового образа жизни студентов в воспитательно-образовательном процессе вуза. ВЕСТНИК КемГУКИ 39/2017, с.195– 201.

**Allamuratov Gofur Ashurjonovich (Nizomiy nomidagi Toshkent davlat Pedagogika universiteti o'qituvchisi),
Ruzmetova Dildora Adilbekovna (Nizomiy nomidagi Toshkent davlat Pedagogika universiteti, PhD)
XORIJIY TILDAGI ILMIY TERMINLARNI TUSHUNISH VA ESLAB QOLISHNING
PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilini o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari va maqsadli ehtiyojlar haqida so'z boradi. Til o'rganish nafaqat grammatik tuzilmani egallashni, balki uning vazifasini ham o'z ichiga oladi. Nofilologik talabalar uchun o'z g'oyalarini taqdim etish, o'z fikrlarini almashish yoki butun dunyo bo'ylab kasbiy rivojlanishini kuzatish juda muhimdir.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности обучения английскому языку как специфические и целевые потребности. Изучение языка включает в себя не только приобретение грамматической структуры, но и ее функции. Для нефилологических студентов важно иметь возможность представлять свои идеи, обмениваться мнениями или следить за их конкретными разработками по всему миру.

Annotation. The following article deals with the peculiarities of teaching English as a specific and target needs. Language learning does not only involve acquiring grammatical structure but also its function. It is important for non-filological students to be able to present their ideas, exchange their opinions or follow their specific developments all over the world.

Kalit so'zlar: usul, texnik, o'ziga xos, ko'p tilli terminologiya, ikki tilli terminologiya, potensial lug'at, yondashuvlar.

Ключевые слова: метод, техническая, специфическая, многоязычная терминология, двуязычная терминология, потенциальная лексика, подходы.

Key words: method, technical, specific, multilingual terminology, bilingual terminology, potential vocabulary, approaches.

O'quv jarayoni bir necha bosqichlardan tashkil topgan. Ulardan biri obyektни idrok etish bo'lib, bu obyektни boshqalaridan ajratib olish va uning muhim xususiyatlarini aniqlash bilan bog'liq.

Idrok etish bosqichi tushunish bosqichi bilan almashadi, bunda o'rganuvchining tashqi va ichki idrok etish munosabatlari ishga tushadi. Bilim hosil qilishning keyingi bosqichi tanlangan xususiyat va munosabatlarni takroran idrok etish va mahkamlash natijasida eslab qolish jarayonini o'z ichiga oladi. Keyin mazkur bosqich o'rni talaba tomonidan idrok etilgan va tushunilgan muhim xususiyat va munosabatlarni takroran faollashtirish bosqichi egallaydi.

I.A.Zimnyaya ta'kidlashicha, o'quv faoliyati yangi ma'lumotlarni o'zlashtirish bilan bir xil bo'lmay, mazkur faoliyat o'rganishning asosiy mazmuni bo'lib, uning tuzilishi va rivojlanish darajasi bilan belgilanadi [8.253]. Talabaning o'quv faoliyati murakkab va tizimli bilimlarni o'zlashtirishga va ularni turli vaziyatlarda qo'llashga oid usullari ishlab chiqishga qaratilgan.

Bundan farqli o'laroq, Jeromi Bruner yangi til yoki tildagi yangi so'zlarni "o'zlashtirish"ni, bir vaqtning o'zida, sodir bo'ladigan uch jarayon bilan bog'laydi: yangi ma'lumotni qabul qilish, uni qayta tahlil qilish hamda muayyan muammoni hal qilishda undan foydalanish [5].

I.A.Zimnyaya bilim hosil qilish bo'yicha uchta yondashuvni taklif qiladi. Birinchidan, bilim va ko'nikma hosil qilish inson hayoti davomida amalda o'zlashtirib boradigan tajribalar majmuasini shakllantiriladigan axloqiy me'yorlar, umumlashtirilgan harakat usullari, ijtimoiy-tarixiy tajribani egallash orqali shaxsning individual tajribasini shakllantirib borish mexanizmi hisoblanadi [8.307].

Ikkinchidan, I.A.Zimnyaya bilim hosil qilish materialni qabul qilish, mazmunan qayta ishlash, saqlash va qayta foydalanishga yordam beradigan barcha kognitiv (aqliy) jarayonlarni o'z ichiga olgan murakkab intellektual faoliyatdir deb hisoblaydi. Uchinchidan, bilim hosil qilish o'rganish faoliyati natijasidir, deb ta'kidlaydi. O'quv materialini sifatli va puxta o'zlashtirilishi kabi jihatlarini hisobga olgan holda, tadqiqotchilar o'quv (o'rganish) jarayonini natijasiga e'tibor qaratadilar. "O'zlashtirish" tushunchasi psixologiya lug'atida tor ma'noda "shaxsning ijtimoiy-tarixiy tajribani egallashining asosiy yo'li" sifatida talqin qilinadi. Psixofiziologiya muammolarini o'rganishda yirik ruhshunos N.I.Jinning alohida xizmatlari bor. Olimning fikricha, nutqni idrok etib tushunish va idrok etishga mayllikni nazorat qilish uchun analizdan sintezga o'tish jarayonini o'rganish kerak [7.130]. Yuqorida keltirilgan manbalardagi ma'lumotlarga ko'ra, matnni o'qib tushunishning quyidagi bosqichlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin (1.3-rasm). (1) diqqatni markazlashtirish – focusing attention; (2) idrok etish – perception; (3) tanib olish (matndagi harf, so'z, so'z birikmasi va jumla va jumalarni yaxlit holda) – recognition; (4) tushunish (matndagi axborotni ma'humot tarzida) – comprehension.

1-rasm. O'qib tushunishning psixofiziologik bosqichlari.

Antisimpatsiya (oldindan fahmlash) o'qish uchun muhim hisoblanadi (gap mazmunini emas balki strukturani oldindan fahmlash to'g'risida so'z yuritiladi). O'qishda amal qiladigan tahminiyl fahmlash mexanizmi ham katta o'rin tutadi. Chunki xotirada yaxshi saqlanmagan yoki ilk marta uchragan lug'atning ma'nosini fahmlashga to'g'ri keladi. Bu xususiyatni muallim tegishli mashqlarda shakllantiradi. O'quvchining faol aqliy harakati (kognitiv yondashuvni), taxminan, fahmlash uchun zaruriy shartlardan hisoblanadi [2.256].

Leksikani nutqda idrok etish xususiyatlari borasida fikr yuritishdan oldin, umuman, idrok etish va nutqda idrok etish deganda nima tushunilishi leksikaga berilgan ta'riflarga oydinlik kiritib olish lozim. Diqqat – ongning muayyan obyektga yo'naltirilganligini bildiradigan psixik faoliyat shakli. Idrok – aniq maqsadni ko'zlovchi anglash jarayoni. Narsa va hodisalar tashqi belgilarining inson ongida aks etish jarayoni idrok deyiladi. Shaxsning to'plagan tajribasi bilan idrok bevosita bog'liq bo'ladi, bu hodisani ruhshunoslar tilida appersepsiya deyiladi. Ushbu hodisa tufayli chet til o'rganishda til tajribasiga alohida e'tibor beriladi [2.27].

Matn mazmunini tushunish – tafakkur jarayoni, yangi mazmunni o'zlashtirish va uni mavjud g'oya hamda tasavvurlar tizimiga qo'shish singari ilmiy bilishning asosiy funksiyalaridan biri sanaladi. Bilish–obyektiv borliqning inson ongida aks etish shakli, ilmiy bilimlarni o'zlashtirish jarayoni. Bilish quyidagi turlarda o'rganilgan: hissiy bilish – sezgilar, idrok, tasavvur orqali. Ratsional bilish – tushunchalar, mulohazalar, aqliy xulosalardan o'tib, nazariyalarda o'rin oladi. Talabalarda leksikani o'rganish jarayonida sodir bo'ladigan ijobiy ta'sir, ya'ni, transpozitsiya jarayoni til tajribasida mavjud imkoniyatdan asosiy nutq faoliyati turlarida unumli foydalana bilishida sodir bo'ladi [2.145].

Kengroq ma'noda esa muayyan bir ma'lumotni o'zlashtirish deganda, shaxs tomonidan avvaldan shakllangan, ijtimoiy rivojlangan xulq-atvor, bilim, ko'nikma va malakalarni "qayta yaratish" jarayoni; ularning subyektiv faoliyat shakllariga aylanish faoliyatidir. Muayyan bilimni o'zlashtirish jarayoni bir necha bosqich yoki darajalardan tashkil topadi. Bu darajalarni tavsiflash bo'yicha bir necha yondashuvlar taklif etilgan:

– o'zlashtirish quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi: materialni idrok etish, tushinish, yodlash va o'zlashtirish [10];

- mazkur tadqiqot ishida, birinchi navbatda, bilimlarni o‘zlashtirish jarayonining birinchi komponenti hisoblangan yangi materialni idrok etish bosqichi haqida so‘z boradi;
- qidirish va qayta ishlash, tushuntira olish va mashg‘ulot yordamida mustahkamlash;
- yangi ma‘lumotni qabul qilish, qayta ishlash, boshqarish;
- idrok etish, qayta ishlash, ta‘riflash, yangi bilimlar va obyektli faoliyatni o‘rganish;
- qayta ishlash, bilim va faoliyatni egallash;
- o‘quvchilarning ijobiy munosabati, tanishtirish, qayta ishlash, yodlash va saqlash;
- yangi o‘quv materialining muhim jihati va xususiyatlarini aniqlashtirish, uni o‘zlashtirish [10. 261].

Shunday qilib, bilim birlamchi tushunish va takroran qayta ishlash jarayonidan o‘tadi, keyingi bosqichlarda u tushuniladi, tanish va yangi vaziyatlarda qo‘llanadi va uning afzalligi o‘quvchi tomonidan baholanadi. Ma‘lumki, agar bilim birinchi bosqichda qolib ketsa, u rivojlanmaydi. Agar talaba uni notanish vaziyatlarda qo‘llasa va unga baho bersa, bu aqliy rivojlanish yo‘lida qo‘yilgan muhim qadamdir. Bilim turli darajada o‘zlashtirilishi mumkin:

1) reproduktiv daraja, ya‘ni ko‘rsatma yoki namunalarga muvofiq model bo‘yicha qayta ishlanish;

2) reproduktiv daraja, ya‘ni yangi bilimlarni izlash va topish, faoliyatning nostandart ko‘rinishi. Tahlilda bilimlarni o‘zlashtirish darajasini belgilash muhim ahamiyat kasb etadi, sababi ushbu darajalar fikrlash sifatiga, fikrlashning muayyan qolipga solinganligiga yoki asliyligi va o‘ziga xosligiga ta‘sir ko‘rsatadi. Bilimlarni o‘zlashtirishning yuqoridagi darajalari pedagogik amaliyotda va ta‘lim sifatini baholashda keng qo‘llaniladi. Mazkur tadqiqot ishidan ko‘zlangan asosiy maqsad ma‘lumotni (materialni) o‘zlashtirishning reproduktiv darajalariga erishishning eng samarali usullarini topish bo‘lganligi sababli (bo‘ljak iqtisodchi talabalarining ilmiy va kasbiy so‘z boyligini oshirish), o‘quv jarayonining dastlabki bosqichlarini hisobga olish, ya‘ni, yangi ma‘lumotni avvalgilaridan farqlay olish va yodlash darajalari va shunga mos ravishda ma‘lumotni esda saqlash va idrok etishning psixologik xususiyatlaridan iborat. Chet tildagi yangi so‘z va iboralar ustida ishlashning asosiy bosqichlariga quyidagilar kiradi: yangi material bilan tanishish (shu jumladan, semantizatsiya), birlamchi mustahkamlash, og‘zaki va yozma muloqotning turli shakllarida lug‘atdan foydalanish ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish. Endi muhokamani chet tildagi yangi so‘zlar ustida ishlashning birinchi bosqichini, ya‘ni, talabalarga yangi so‘zlarni taqdim (tanishtirish) etish bilan davom ettiramiz.

Ushbu bosqichda yangi so‘zlar ustida ishlash uchun quyidagilarga e‘tibor berish lozim:

1) talabalarga yangi so‘zning ma‘nosi tanishtiriladi, shuningdek, o‘rganuvchilar so‘zning shakli va qo‘llanilishi bilan tanishadi;

2) talabalarining muayyan leksik birlikni to‘g‘ri tushunishini va uning shaklini idrok etishini nazorat qilish;

3) boshlang‘ich faollashtirish bosqichi, uning maqsadi talabalarga materialni eslarida saqlab qolishiga imkon berish.

Talabalarga chet tilda kasbiy yo‘naltirilgan so‘zlarning taqdim etishning turli usullari borligini hisobga olish zarur, qaysi usulni tanlash muayyan vaziyatga qarab belgilanadi. Yangi leksik birliklar ma‘nolarini aniqlash usullari N.I.Gez, O.E.Kagan va G.A.Kitaygaradskaylar tomonidan yozilgan asarlarda berilgan bo‘lib, ular quyidagicha amalga oshiriladi.

So‘z ma‘nosini aniqlash usullari:

1) vizualizatsiya usuli (so‘z ma‘nosini ko‘rsatmali tarzda tushuntirish (predmetlarni ko‘rsatish, rasm va shu kabilardan foydalanish);

2) chet tildagi leksik birliklar ma‘nosini ochib berish.

Shunday qilib, lisoniy belgining mustahkam qaror topmagan davri bo‘ladi, bunda tushuncha mazmuni hali shakllanmagan, uning tashqi olam bilan munosabati aloqasi beqaror bo‘ladi. Bunda qo‘shimcha qiyinchilik, bir tomondan, hayotiy tushunchalarning, boshqa tomondan, asosiy qismi mavhum xarakterga ega ilmiy tushunchalarning mavjudligi va shakllanishi bilan bog‘liq. Ilmiy tushunchalar hayotiy, ma‘lum vaziyat bilan bog‘langan, g‘ayriixtiyoriy va ko‘p hollarda, noverbal tushunchalardan farqli o‘laroq, inson aql-idroki yordamida anglashiladi va ma‘lum bilimlar tizimiga taalluqlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Баграмова Н.В. Лексические навыки и умения при обучении иноязычной речи. Оптимизация процесса обучения иностранным языкам в средней школе и вузе. Сб. науч. трудов. Екатеринбург, 1994, с. 81–86.
2. Богоявленский Д.Н. Психология усвоения знаний в школе. М., 1959, с. 98.

3. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации. Пер. с англ. М., “Прогресс”, 1977, с. 413.
4. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М., “Наука”, 1982, с. 160.
5. Зимняя И.А. Ключевые компетенции–новая парадигма результата образования. “Высшее образование сегодня”, М., 2003, № 5, с. 34 – 42.
6. Maksudova G.O. et al. Research of Modern Technologies of Education. Journal of Pharmaceutical Negative Results. 2022, с. 2483 – 2485.
7. Ruzmetova D.A., Muratova N.V. ABOUT COMPARATIVE ANALYSIS OF ECONOMIC TERMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. Theoretical & Applied Science. 2020, №.5, с. 777 – 779.

Tohirova Shahribonu (Nizomiy nomidagi Toshkent davlat Pedagogika universiteti o‘qituvchisi)
BO‘LAJAK PEDAGOGLARGA XORIJIY TILNI O‘RGATISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo‘lajak psixologlarning chet til lingvistik kompetensiyasini rivojlantirishda ingliz tilini o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari va maqsadli ehtiyojlar haqida o‘rgatish bo‘lasida so‘z boradi.

Аннотация. В данной статье говорится о специфике и целенаправленном развитии преподавания английского языка в психологическом развитии иноязычной языковой компетенции будущих специалистов.

Annotation. This article deals with teaching about specific features and target needs of English language teaching in the development of foreign language linguistic competence of future psychologists.

Kalit so‘zlar: lingvistik kompetensiya, mediasavodxonlik, ko‘p tilli terminologiya, yondashuvlar.

Ключевые слова: языковая компетенция, медиаграмотность, многоязычная терминология, подходы.

Key words: linguistic competence, medialiteracy, multilingual terminology, approaches.

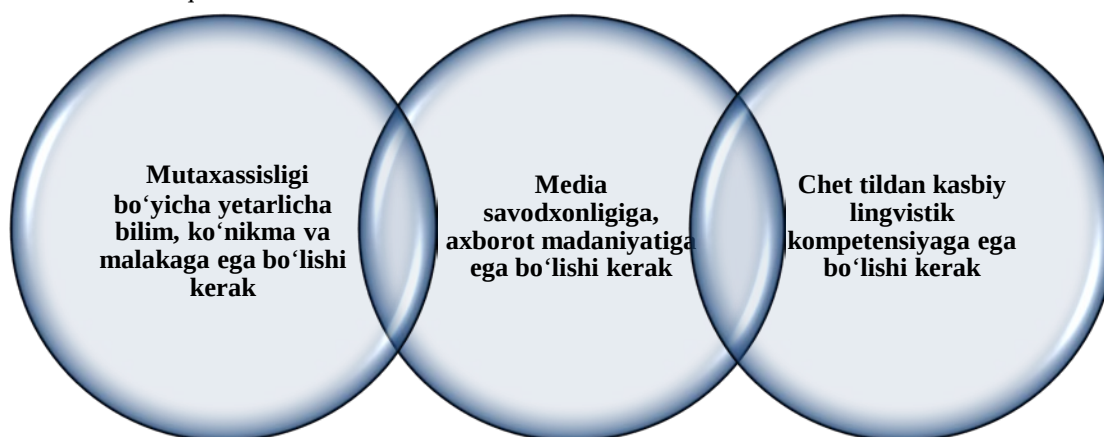
So‘nggi o‘n yillikda O‘zbekistonda xorijiy mamlakatlar bilan xalqaro, madaniy va iqtisodiy aloqalar ko‘lami yanada kengaydi. Ilmiy mutaxassislar o‘rtasida fikrlar almashinuvining tobora kuchayib borishi, matematika, fizika, informatika, iqtisodiyot sohalarida mutaxassis kadrlarni tayyorlashga ixtisoslashgan OTMlarda onlayn konferensiyalarni o‘tkazilishi asnosida xorijiy tillarni o‘qitish maqsad va vazifalari o‘zgarib borishi bilan bu sohada ishlab chiqilgan o‘quv dasturlari va rejalarini takomillashtirish vazifasi kun tartibidan joy olgan.

Bo‘lajak psixologlarga xorijiy til asosiy fan sifatida o‘qitila boshladi va istalgan ixtisoslik bo‘yicha tahsil olayotgan talabalarining kasbiy tayyorgarligining ajralmas qismiga aylandi. Pedagogika-psixologiya yo‘nalishi bo‘yicha ishlab chiqilgan dasturlarning bir qismi hisoblangan xorijiy til talabalarining kasbiy muloqotga kirishishi jarayonida to‘laqonli ishtirok etishi uchun ta‘lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga egadir. Iqtisodiyot oliy ta‘lim muassasalarida kasbiy ta‘lim jarayonida chet tillarni o‘qitish va til mutaxassisligi bo‘yicha talabalarni tayyorlash o‘rtasidagi farqlardan biri shundaki, bo‘lajak psixologlarga chet tillarni o‘qitishdan maqsad ularning ingliz tilini maxsus maqsadlarda o‘rgatish (ESP) va kasbiy muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishdan iborat (1-rasm).

O‘zbekistonda kechayotgan o‘zgarishlar hamda muloqot vositalarining jadal sur‘atlarda rivojlanib borishi, bo‘lajak psixologlarga xorijiy tillardagi matnlarni o‘qitish va ularni tarjima qildirish kabi eski an‘anaviy usullardan talabalarga ilmiy va terminologik leksikadan foydalanib, og‘zaki nuqtani rivojlantirishga yo‘naltirish kunning dolzarb mavzusiga aylandi. Xorijiy tillarni o‘qitish uchun ajratilgan akademik soatlar sonini cheklanganligi xorijiy tillarni yaxshi biladigan mutaxassis-o‘qituvchilarga bo‘lgan talabning oshib borishi iqtisodiyot oliy ta‘lim muassasalarida talabalarga xorijiy tildagi ilmiy so‘z va iboralarni o‘qitish usulini takomillashtirishni dolzarb mavzuga aylantirdi. Xorijiy tillarni o‘zlashtirish talabalarni barkamol shaxs qilib tarbiyalashdagi eng ahamiyatli ishlardan hisoblanadi, chunki xorijiy tilni o‘rganish, bilim egallash va aqliy qobiliyatni faollashtirish demakdir. Kasbiy mahoratning ajralmas qismi bo‘lgan xorijiy tillarni egallash orqali egallangan bilim va ko‘nikmalar talabalarining kelgusidagi ilmiy va kasbiy faoliyatlarini amalga oshirish imkoniyatini yaratadi. Xorijiy tildagi leksik kompetensiya deganda tildagi umumiy lug‘at tarkibini, shu jumladan, leksik elementlarni (ilmiy so‘z va iboralar, kasbga oid terminologiya) va ulardan nutqda foydalana olish qobiliyatini bilish tushuniladi (B2 yuqori daraja). Ta‘lim standartlariga mos ravishda oliy ta‘lim muassasasi bitiruvchilarga quyidagi talablar qo‘yiladi:

– kasbga doir mavzular va ilmiy qiziqishlarini ifodalovchi mavzular bo‘yicha so‘z boyligiga ega bo‘lish, bir xil so‘z va iboralarning tez-tez takrorlanishining oldini olish uchun fikrni ifodalashda yangidan yangi so‘z va iboralardan foydalana olish;

- kasbiy muloqotga kirishish imkonini beradigan daraja soʻz boyligiga ega boʻlish (lugʻatdan mustaqil foydalana olish);
- ixtisoslikka doir matnlar mazmunini oʻqib tushunish;
- ixtisosligi boʻyicha mutaxassis sifatida oʻqitish tizimida chet tilda kasbiy faoliyat olib borish;
- muammo yuzasidan oʻz fikr-mulohazasini bildirish, bildirilgan turli fikr-mulohazalarning afzallik va kamchiliklarini koʻrsata olish. Ushbu meʼyorlarni ishlab chiqishda chet tilda kasbiy muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirish va rivojlantirish konsepsiyasiga qatʼiy rioya qilinadi. Ushbu konsepsiya OTMLlarda bir necha usulda amalga oshirilishi mumkin:
- yangi oʻquv materiallarini yaratishda innovatsion metodlarni ishlab chiqish;
- kasbiy muloqot sohasida chet tilni biladigan mutaxassislar bilan birgalikda kasbiy tayyorlov boʻyicha tavsiyalar ishlab chiqish;
- xorijiy tillarni, ayniqsa, kasbga doir soʻzlarni oʻzlashtirishning yanada samarali usullari va texnologiyalarini ishlab chiqish.

1-rasm. Kasbiy kompetentlikni rivojlantiruvchi omillar.

Taʼlim sohasini modernizatsiya qilish, sohada samarali tizimlarni tatbiq etilishi hamda iqtisodiy, siyosiy, ilmiy va madaniy sohalarida xalqaro aloqalarni yanada rivojlantirish kelgusi mutaxassis kadrlarga xorijiy tillarni oʻqitishda yangi-yangi maqsad va vazifalarni qoʻymoqda. Talabalarning kasbga yoʻnaltirilgan leksik kompetensiyalarini shakllantirib, rivojlantirilmaguncha zamonaviy kasbiy taʼlimni yoʻlga qoʻyib boʻlmaydi. Maʼlumki, keng koʻlamdagi ilmiy maʼlumotlar asosan ingliz tilida yaratilgan boʻlib, mazmunan boy va turli konferensiyalar, simpoziumlar va ilmiy mavzudagi seminarlar ham ingliz tilida olib borilishi sir emas. Odatiy oʻrta umumtaʼlim maktabini hisobga olmaganda, talabalarning kasbiy muloqotga kirishlari uchun ingliz tilini oʻrta darajada bilish, hatto ingliz tilida soʻzlashiladigan mamlakatda yashash natijasida olingan malakaga ega boʻlish ham yetarli emas. Hatto ingliz tilida yaxshi gaplasha oladigan talabalar ham ilmiy hamda kasbiy mavzularda suhbat qilganda qator qiyinchiliklarga duch keladi.

Yuqorida keltirilgan misollardan xulosa qilish mumkinki, kasbga yoʻnaltirilgan va xorijiy til oʻqitiladigan fakultetlarda oʻquv jarayonini yuqori saviyada tashkil etish, xususan, ingliz tilidagi terminlar, soʻz va iboralarni oʻzlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Uzoq yillar mobaynida xorijiy tilni egallashning asosiy mezonini grammatika boʻlib, buning natijasida yangi soʻz va iboralar (leksika)ga nisbatan oddiy birliklar deb qaralgan va ular vaqti kelganda oʻrganuvchi tomonidan oʻzlashtirilgan strukturalar oʻrnini tildegi boshqa soʻzlar egallaydi, deb ishonishgan. Soʻzlashuvchilarda til toʻsigʻi yuzaga kelishiga sababchi boʻlgan leksik xatoliklar koʻpayib borib, chet tilni oʻrganayotgan oʻrganuvchilar soʻz boyligi yetishmovchiligidan shikoyat qilishlariga qaramasdan xorijiy tillarni oʻqitishda ayni shunday yondashuv hukmronlik qilib kelgan. “Soʻz yetishmasligi” muammosi va ingliz tilida fikr-mulohazalarni toʻgʻri shakllantirishga ishonchsizlik eng tajribali oʻqituvchilarga ham tanish muammo.

Oʻqitiladigan tilning lugʻat boyligini yetarli darajada bilmaslik, oʻz nutqini yetarli darajada ifodalay olmaslik oliy taʼlim muassasalarida chet tilni oʻqitishda yuzaga keladigan asosiy muammo sanaladi [3]. Boʻlajak iqtisodchilar ingliz tili mashgʻulotlarida ilmiy lugʻatlarni oʻzlashtirishlari chet tilni oʻqitishdan koʻzlangan asosiy maqsad hisoblanadi. Qabul qilingan oʻquv standartlariga binoan, boʻlajak iqtisodchilar, birinchi kursning oʻzidayoq soʻz va iboralar bilan bosqichma-bosqich tanishib borib, muntazam ravishda ilmiy nutqiy savodxonlikka oid matnlarni oʻqib, ikkinchi kursning oxiriga borib, ingliz tilida oʻz fikr-mulohazalarini erkin va ravon ifoda etishi va kasbiy faoliyati bilan bogʻliq mavzularda bemalol suh-

bat qurishlari kerak. Bo'lajak psixologlarga qoida bo'yicha, ingliz tili uchun ajratilgan dars soatlarini kamligidan, ingliz tilida kasbiy muloqot qilishlari uchun kerakli terminlar, so'z va iboralarni yetarli darajada bilmasligidan, kam lug'at zahirasiga egaligidan (faol va nafaol lug'at boyligi), ingliz tilida o'z fikrini teran va ravon ifodalay olmasligidan va nutq ifoda etish jarayonining murakkablashuvidan shikoyat qiladi. Ingliz tilida mutaxassislikka oid darsda qo'llanishi mumkin bo'lgan qiziqarli va ma'lumot beruvchi matnlarning yo'qligi ham shikoyatlarga sababchi bo'ladi.

Bo'lajak psixologlarga chet tillarni o'qitishdan ko'zlangan asosiy maqsad chet tilda kasbiy muloqotning og'zaki va yozma shakllarini rivojlantirish bilan bog'liqligi sababli, mazmunan aniqlik, sinonimik boylik, adekvatlik va mutanosiblik nuqtai nazaridan chet tilning kasbga oid lug'at boyligiga ega bo'lish ushbu maqsadni amalga oshirishning muhim sharti hisoblanadi [3]. Shubhasiz, talabalarga, ayniqsa, xalqaro hamkorlik doirasida, hisobotlar tayyorlashda, ilmiy konferensiyalarda ishtirok etishlari uchun, ma'ruzalar tayyorlashda kasbiy muloqotni rivojlantirish uchun kerakli so'z va iboralarni esda saqlab qo'llash va ulardan erkin foydalanishga imkon beradigan ilmiy va kasbiy so'z boyligini oshirishning samarali usullari talab qilinadi. Oliy ta'lim muassasalarining birinchi va ikkinchi kurslarida o'qitiladigan so'z boyligining leksik qatlami bu maqsadlarni amalga oshirishda xizmat qiladi. Ilmiy so'z boyligi, uning mazmuni, tuzilishi va tanlash tamoyillari keyingi boblarda batafsil ko'rib chiqiladi. Endi xorijiy tilni o'qitish jarayoniga oid ayrim xususiyatlarni, xususan, iqtisodiyot oliy ta'lim muassasalarida tilning so'z boyligini ko'rib chiqaylik. Muayyan o'quv kursini tashkillashtirishda o'rtacha 18 dan 20 gacha bo'lgan talabalarining yoshiga bog'liq psixologik xususiyatlarni hisobga olinishi kerak. Bu yoshga kelib shaxs ruhan kamolotga erishadi va tafakkuri yetuklashadi, uning aqliy faoliyati mantiqiy usullardan foydalana olishda ketma-ketlik va faollik ko'rsatish, egallangan tushuncha va ko'nikmalar tushunishga intilish va ularni tizimli baholash bilan tavsiflanadi. Esda saqlash jarayonida bir-biriga zid bo'lgan o'xshash va farqli obyektlar va hodisalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rnatuvchi tizimlilik tobora muhim ahamiyat kasb etadi [1]. Har bir talabaning o'ziga xos shaxsiy xususiyatlari yangi materialni o'zlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu bosqichda shaxsning ruhiy kamol topganligi o'quv materialini tushunish va uni esda yodlab qolish, taqdim etish va tizimlashtirishda muhim rol o'ynaydi [1.46].

Shunday qilib, bo'lg'usi psixologlarning chet tilni o'rgatishda individual yondashilsa, ularning kasbiy faoliyatiga muvofiq til o'rgatishga erishiladi. Ularda lingvistik kompetensiyani komponentlarini o'z ichiga olgan leksik kompetensiyani rivojlantirish uchun individual yondashuvning tahlili uni yaxlit texnikasi tizimida qo'llash maqsadga muvofiq, degan xulosaga kelishimizga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Акопова М.А. Роль иностранного языка в подготовке квалифицированного специалиста по связям с общественностью. Вопросы методики преподавания в вузе. СПб., 2001, вып.3, с. 7 – 11.
2. Виленский В.Я. Технологии профессионально-ориентированного обучения в высшей школе. Учеб. пос., М., Педагогическое общество России, 2004, с. 192.
3. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной педагогике. Москва, 1996, с. 203.

Pulatova Zamira Abdullayevna (Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi; pulatova77@bk.ru)
BO'LAJAK PEDAGOG KADRLARNI MA'NAVIY-AXLOQIY QADRIYATLAR RUHIDA
TARBIYALASHDA ETNOPEDAGOGIKANING O'RNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada etnopedagogik bilimlar, xalq tomonidan yaratilgan og'zaki ijod namunalari, avlodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan hayotiy tajribalar, an'analar, olamni anglashga qaratilgan tafakkur mevalari, maqol va masallar, doston, ertak va qo'shiqlardagi tarbiyaviy g'oyalar kabi masalalar tahlil etiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются такие вопросы, как этнопедагогические знания, образцы устного творчества созданные народом, жизненный опыт и традиции передаваемые из поколения в поколение, плоды мышления, направленные на познание мира, воспитательные идеи в пословицах и притчах, былинах и сказках.

Annotation. This article analyzes such issues as ethno pedagogical knowledge, examples of oral creativity created by the people, life experience passed down from generation to generation, traditions, fruits of thinking aimed at understanding the world, educational ideas in proverbs and parables, epics and fairy tales.

Kalit so'zlar: etnopedagogik meros, yoshlar tarbiyasi, intellektual salohiyat, maqol va masallar, doston, ertak va qo'shiqlar.

Ключевые слова: этнопедагогическое наследие, воспитание молодёжи, интеллектуальный потенциал, пословицы и притчи, былины, сказки и песни.

Key words: ethno pedagogical heritage, youth education, intellectual potential, proverbs and parables, epics, fairy tales and songs.

Etnopedagogik bilimlar deganda xalq tomonidan yaratilgan og'zaki ijod namunalari, avlodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan hayotiy tajribalar, an'analar, olamni anglashga qaratilgan tafakkur mevalari, maqol va masallar, doston, ertak va qo'shiqlardagi tarbiyaviy g'oyalar orqali kishi ongiga ta'sir etish usullari nazarda tutiladi. Ushbu etnopedagogik merosda bo'lajak pedagog kadrlar uchun muhim bo'lgan jihatlar mavjud. Mamlakatimizda yoshlar tarbiyasi, ularning har tomonlama rivojlanishi, shuningdek, intellektual salohiyatli yoshlarni tarbiyalash yo'nalishida ma'lum natijalarga erishildi, jumladan, ajdodlarimizning ma'naviy meroslarini chuqur o'rganish sohasida keng ko'lamli tadbirlar amalga oshirildi. Ta'kidlash joizki, yoshlarni zamonaviy bilimlarni o'zlashtirishlari, chinakam ma'rifat va yuksak madaniyat egasi bo'lishlariga davlat siyosatidagi muhim masalalar sifatida e'tibor qaratilmoqda. Shu o'rinda, xalq hayotidan hikoya qiluvchi dostonlar va xalq kitoblaridagi qahramonlar ezgulik, adolat, Vatani va o'z sevgisi uchun kurashib, yoshlarga o'rnak bo'ladigan ibrat, namuna, ideal obraz sifatida namoyon bo'ladilar. Masalan, "Alpomish" dostonida bosh qahramonlar Vatani va o'zining sof ishq uchun kurashadilar. Ularning bu kurashi, adolatsizlik va bedillik ustidan g'alaba qozonishiga ishonch bilan to'la xalqimizning orzu tilaklari mujassamdir. Ijtimoiy tarbiyaviy ahamiyatga ega bu etnotajribalar Vatan, chin insoniy tuyg'u, yaxshilik, mardlik haqida bilimlar beradi. Bunday misollarni Xorazm vohasida keng tarqalgan «Oshiq G'arib va Shohsanam», «Go'ro'g'li», «Avazbek» kabi dostonlardan ham keltirish mumkin. Jamiyatning ravnaqi inson hayot kechirayotgan muhit, ana shu inson faoliyatining turli sohalarida namoyon bo'layotgan ma'naviy asosga ko'p jihatdan bog'liq. Mana shu ma'naviy asosga yillar davomida tarkib topgan etnopedagogika ham kiradi. Zero, shaxsning rivojlanshida, uning ma'naviy kamol topishida xalq pedagogikasi boy manbalarga ega. Xalq pedagogikasi umumxalq ijodiy mahsulining natijasi, pedagogik madaniyatning asosiy ifodasi bo'lib, uning ildizi qadim-qadimlarga borib taqaladi. U o'zida xalqning orzu-istaklari, qarashlari, inson, oila, yosh avlod tarbiyasi haqidagi tasavvurlarni aks ettiradi.

Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, xalq pedagogikasi mehnatkash xalq va xalq donishmandligining yosh avlodni maqsadga muvofiq kishilar etib yetishtirishdagi tarbiyaning maqsad va vazifalariga bo'lgan qarashlari hamda xalq ommasi tomonidan ta'lim-tarbiyani amalga oshirish borasida qo'llanilib usul, vosita, ko'nikma va malakalar birligini ifodalovchi tajribalar asosida to'plangan bilim va ma'lumotlar majmuyidir. Boshqacha qilib aytganda, xalq pedagogikasi xalq ommasining og'zaki tarzda yaratgan va avloddan avlodga o'tib kelayotgan tarbiya haqidagi ma'lumotlari pedagogik ijodlari majmuidir.¹

A.E.Izmaylovning ta'kidlashicha, xalq pedagogikasini tadqiq etgan barcha tadqiqotchilarning ta'rificha, xalq pedagogikasi avloddan avlodga o'tgan tarbiya haqidagi bilimlarning yig'indisigina emas, balki xalqning tarbiyaviy faoliyati tajribasi asosida mazkur bilimlarning malaka va ko'nikmaga aylanishi majmuyi hamdir. Haqiqatan ham, xalq pedagogikasida faqat tarbiya jarayoni emas, balki ta'lim jarayoni ham asosiy manba sifatida katta ahamiyatga ega bo'ladi, Shunday ekan, olimning fikricha, xalq pedagogikasi ta'rifida ta'lim va tarbiya ikki tomonlama jarayon sifatida o'z ifodasini topmog'i kerak, ya'ni, xalq pedagogikasi xalq ommasining tarixiy va ijtimoiy tajribasi sifatida og'zaki shaklda avloddan avlodga o'tib kelgan, tajribada sinab ko'rilgan va jamlangan empirik bilimlar, ma'lumotlar, malaka va ko'nikmalar majmuyi.²

Xalq pedagogikasi keng qamrovli, ko'p qirrali bo'lib, tadqiqotchilar uning manbalarini quyidagilardan iborat deb ko'rsatadilar (O.Musurmonova, N.Sh.Almetov va boshqalar):

1. O'zbek xalq og'zaki ijodi.
2. Milliy urf-odatlar, an'analar, marosimlar.
3. Xalq o'yinlari va o'yinchoqlar.
4. Diniy ta'limotlar.
5. Xalq amaliy san'ati va hunarmandchilik.

¹ Алметов Н.Ш. Ўқув-тарбия жараёнида халқ педагогикасининг тарбиявий имкониятларидан фойдаланиш. Чимкент, 1993, 6-бет; Волков Г.Я. Этнопедагогика, Чебоксары, 1974, 3-бет.

² Измайлов А.Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. М., "Педагогика", 1991, с. 76.

6. Milliy musiqa.
7. Tasviriy san'at.
8. Raqs san'ati.

Biz bu manbalarga yana xalq tabobatini ham qo'shgan bo'lar edik. Zero, xalq tabobatida ham ta'lim-tarbiyaga oid juda ko'p qimmatli manbalar mavjud.

Mazkur manbalarining ko'pchiligi alohida emas, bir-biriga uyg'un holda ham ifodalandi. Masalan, xalq og'zaki ijodi tarkibida milliy urf-odatlar, an'analar, marosimlar, xalq o'yinlari, diniy ta'limotlar, xalq amaliy san'ati va hunarmandchiligiga oid, milliy musiqa, raqs san'ati, xalq tabobati va boshqa manbalarni ham uchratish mumkin.

Ana shu manbalardan eng muhimi xalq og'zaki ijodi bo'lib, xalqimizning o'z tarixiy-ijtimoiy taraqqiyoti davomida avloddan avlodga o'tib, sayqallanib kelayotgan, shaxsning ma'naviy-axloqiy takomilida o'ziga xos ta'sir doirasiga ega.

Zero, xalq og'zaki ijodi xalq hayotining badiiy ifodasi bo'lib, xalqning ijtimoiy hayot xaqidagi tushunchalarini, uning didini, zavqini, ijtimoiy-tarixiy, badiiy-estetik qarashlarini o'zida aks ettiradi. Shuning uchun ham xalq og'zaki ijodining qimmati, uning ma'rifiy, g'oyaviy tarbiyaviy va estetik ahamiyatiga ega ekanligi bilan belgilanadi. U xalqimizning uzoq tarixi, urf-odati, ijtimoiy hayoti, dunyoqarashining kengligi, ijtimoiy munosabatining xilma-xilligi, orzu-umidlarining ulug'vor va teranligi bilan bilim beradi va ma'naviy-axloqiy tarbiya manbayi bo'lib hisoblanadi. Ayniqsa, bolalarning o'smirlik davrida xalq og'zaki ijodiga qiziqishi o'ta kuchli bo'ladi. Chunki bu yoshda ular katta orzu-umidlar bilan yashaydilar va o'z orzu-umidlarini yuzaga chiqarishda xalq og'zaki ijodidagi sehr kuchiga, fantaziyaga ishonuvchanlik kuchli bo'ladi.

Ikkinchidan, xalq og'zaki ijodining badiiyligi, tilining ravonligi, musiqiyligi, soddaligi ham o'smirlarga katta ta'sir etadi, qiziqishni uyg'otadi. Aynan, talabalar darslik va dasturlarida xalq og'zaki ijodining qo'shiq, maqol, topishmoqlari, ertak, doston, afsona, rivoyat, asotir va boshqa janrlari keng o'rin olgan bo'lib, ularda ta'lim-tarbiyaga oid xalq donishmandligi ifodalangan. Bularning barchasi yana ikki tomonlama xarakterga ega: Birinchidan, xalq og'zaki ijodi xalq pedagogikasining manbai sifatida o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda muhim o'rin egallasa, ikkinchi tomondan, bu qadriyatlarining o'zi ham xalq pedagogikasining manbayi-xalq og'zaki ijodida o'z ifodasini topgan. Qadriyatlar – inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsalar (erkinlik, tinchlik, haqiqat, ma'rifat, go'zallik, yaxshilik va boshqalar), jamiyat va inson uchun ijobiy va salbiy aqamiyatga ega (ijtimoiy hayotda va tabiatda bo'ladigan yaxshilik, ezgulik, yomonlik, yovuzlik, go'zallik va xunuklik) bo'lgan holatlar yig'indisidan iboratdir.

O.Musurmonova qadriyatga shunday ta'rif bergan: «Qadriyat – insonning ma'naviy ehtiyojlari asosida paydo bo'lgan, amaliy faoliyatda davr sinovidan muvaffaqiyatli o'tgan, o'z shakl va mazmunida u yoki bu xalqning ma'naviy olamini mujassam etgan, asrlar davomida xalqning ma'naviy madaniyatini shakllantirish manbai sifatida qadrlanib kelingan ma'naviy-ruhiy xatti-harakatlar, narsa va hodisalar majmui».¹

Demak, qadriyatlar inson tomonidan qadrlanadigan narsalar (shuningdek, tabiat, ijtimoiy hodisalar, inson xatti-harakatlari va madaniy hodisalar, masalan, texnika yoki san'at asarlari)dan iborat bo'lib, kishilarning talabi, xohishi, qiziqishi va maqsadi asosida o'zaro munosabat, o'zaro ta'sir (atrof-muhit bilan, insonlar bilan) natijasida vujudga keladigan holatdir. Qadriyatlar mazmunan xilma-xil turlarga bo'linib, turmushning barcha tomonlarini qamrab oladi, Faylasuf olimlar qadriyatlarni xarakteriga ko'ra turlicha tasnif etadilar. Bir guruh faylasuf olimlarning fikrlariga ko'ra, ular «hayot qadriyatlari» va «madaniyat qadriyatlari»dan iborat. Ikkinchi guruhdagilar esa madaniyatning an'anaviy bo'linishiga asoslanib, qadriyatlarni moddiy va «ma'naviy» tarzda tasnif etadilar. Uchinchi guruh tasnifda qadriyatlar moddiy, ma'naviy va ijtimoiy-siyosiy tarzda ifodalanadi. O'quvchilarni ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda ikkinchi guruh tasnifga asoslanish maqsadga muvofiq. Chunki hozirgi jamiyat talabiga javob beruvchi talabada har ikkala guruhga xos qadriy sifatlar mujassam bo'lmog'i lozim.

Ma'naviy qadriyatlar talabaga xarakteri, qamrovi, shakl va mazmuniga ko'ra ta'sir etadi. Moddiy faoliyat moddiy qadriyatni yaratishning asosi bo'lib, inson va jamiyat hayoti uchun vosita ishlab chiqarishdan iborat, Ma'naviy faoliyat turli g'oyalar (ilmiy, pedagogik, axloqiy, diniy) yig'indisini tashkil etadi. Har ikkala faoliyat turlari bir-birlari bilan o'zaro bog'liq va hamkorlikda o'quvchi ma'naviyatiga, ja-

¹Мусурмонова О. Юқори синф маънавий маданияти шаклланишининг педагогик асослари. Докторлик дисс., ..., Низомий номидаги ТДПИ, 1993, 108-бет.

miyat taraqqiyotiga bevosita ta'sir etadi. Ma'naviy qadriyatlar shaklan turli xarakterdagi madaniy-ma'riy yodgorliklar, muassasalar (tarixiy ansambllar, maqbaralar, sardoba, masjid, madrasa xonadon v.b.), badiiy-estetik narsa va hodisalar (xalq san'ati, musiqa, lisoniy va yozma manbalar, milliy bayram an'analari, to'y va motam marosimlari bilan bog'liq bo'lgan urf-odatlar, kiyinish madaniyati bilan bog'liq turli bezaklar va boshqalar. Millat, xalq tafakkuri tarzini belgilovchi mehnat qadriyatlari, hunarmandchilik san'ati (kulolchilik, misgarlik, me'morchilik, zargarlik, duradgorlik, to'qimachilik, o'ymakorlik, sarta-roshlik, ganchkorlik, dehqonchilik, chorvachilik, bog'dorchilik va h.k.), inson maishiy turmushini ifodalovchi qadriyatlar (taomlar, sharqona uylari, hayvonot olami) va h.k.. Shuningdek, insoniyat ma'naviy rivojlanishida asosiy rol o'ynaydigan ilmiy manbalar (mantiq, falsafa, riyoziyot, handasa (geometriya), jabr-u muqobil (algebra), jugrofiya ilmi nujum (astronomiya), adabiyot, ulum al-islom (islom ilmi); insonparvarlik, mehnatsevarlik, mehr-oqibat, muruvvat, saxovat, ota-onaga muhabbat, himmat kabi ma'naviy qadriyatlar hamda adolat, tinchliksevarlik, tenglik, do'stlik, o'z-o'zini anglash, erkinlik kabi ijtimoiy-siyosiy mazmundagi qadriyatlardan iboratdir.

Yadgarova Ozoda Ibragimovna (Samarqand davlat Chet tillar instituti katta o'qituvchisi, p.f.f.d. (PhD); yadgarovaozoda514@gmail.com).

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI PROFESSIONAL-KOMMUNIKATIV FAOLIYATGA TAYYORLASHDA KOMMUNIKATIV TRENINGLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarni professional-kommunikativ faoliyatga tayyorlashda kommunikativ treninglardan foydalanish imkoniyatlari bayon etilgan. Shuningdek, maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining professional-kommunikativ malakalarini shakllantirish maqsadida foydalanish mumkin bo'lgan zamonaviy metod, talabalarda kommunikativlikni, muomala madaniyati rivojlantiruvchi, hushmuomalalik va refleksivlikni shakllantiruvchi psixologik mashg'ulotlarni o'tkazilish tartiblari berilgan.

Аннотация. В данной статье описаны возможности использования коммуникативного тренинга в подготовке будущих учителей к профессиональной коммуникативной деятельности. Также в статье приводится современная методика, которая может быть использована для формирования профессионально-коммуникативных умений будущих учителей английского языка, процедуры проведения психологических тренингов, развивающих коммуникативность, культуру поведения, вежливость и рефлексивность у студентов

Annotation. This article describes the possibilities of using communicative training in preparing future teachers for professional communicative activities. The article also provides a modern methodology that can be used to form the professional and communicative skills of future English teachers, the procedure for conducting psychological trainings that develop communication, a culture of behavior, politeness and reflexivity among students.

Kalit so'zlar: kommunikativlik, trening, refleksivlik, hushmuomalalik, tanqidiy fikrlash, hissiy intellekt, odamlar bilan o'zaro munosabat o'rnatish, keng qamrovda ijodiy fikrlash, muzokaralar olib borish, "homo habilis", "homo potentis", "homo sapiens", "homo loguens", ijodiylik.

Ключевые слова: общение, обучение, рефлексивность, вежливость, критическое мышление, эмоциональный интеллект, межличностные отношения, широкое творческое мышление, ведение переговоров, «homo habilis», «homo potentis», «homo sapiens», «homo loguens», креативность.

Key words: communication, learning, reflexivity, politeness, critical thinking, emotional intelligence, interpersonal relationships, broad creative thinking, negotiation, "skillful man", "potential man", "homo sapiens", "homo loguens", creativity.

Ma'lumki, bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash murakkab va uzluksiz jarayon bo'lib, uzluksiz ta'lim tizimi ularda kasbiy zarur bo'lgan sifatlarni shakllantirmog'i va professional faoliyatga tayyorlashi lozim. Bugungi taraqqiyot zamonida biror ishda muvaffaqiyat qozonish uchun oldingi asrdagi kabi bir sohada iqtidorli bo'lishning o'zi kifoya emas. Hatto, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari ham faqatgina til ko'nikmalarini (o'qish ko'nikmasi, yozish ko'nikmasi, gapirish ko'nikmasi, eshitish ko'nikmasi) egallashlari yetarli emas. O'z kasbining etuk ustasi – professional bo'lish uchun boshqa ko'pgina malakalar ham egallanishi darkor. Demak, malakali kadrlar masalasi bugungi kunning dolzarb masalasidir, deb aytishimiz mumkin.

2016-yilning yanvar oyida Shveysariyaning Daos shahrida bo'lib o'tgan Butunjahon Iqtisodiy forumida 2020-yildan keyin mutaxassislardan talab qilinadigan 10 ta kasbiy sifat nomlari e'lon qilingan edi. Ular quyidagilar (3):

1. Murakkab muammolarni ko'p yechimli darajada hal etish (soplex problem solving).
2. Tanqidiy fikrlash (Critical thinking).
3. Keng qamrovda ijodiy fikrlash (Creativity).
4. Odamlarni boshqarish (People management).
5. Odamlar bilan o'zaro munosabat o'rnatish (Coordinating with others).
6. Hissiy intellekt (Emotional intellect).
7. Qarorlar qabul qilish va xulosa yasash (Judgment and decision-making)
8. Xizmat ko'rsatiluvchi auditoriya talablariga moslashish (Servise orientation).
9. Muzokaralar olib borish (Negotiation).
10. Kognitiv moslashuvchanlik (Cognitive flexibility).

Ro'yxatdan ko'rinib turibdiki, 2020-yil va undan keyingi yillarda qaysi soha bo'lishidan qat'iy nazar, bo'lajak mutaxassislardan, asosan, kommunikativ malakalarni egallash talab etiladi. Chunki 21 asr axborot asri. Bu asrni ma'lumotlarni olish, uzatish, saqlash, qayta ishlash operatsiyalarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Pedagogik va psixologik adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatdiki, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarning professional-kommunikativ sifatleri murakkab integrativ fenomen sifatida o'qituvchining ta'lim jarayoni boshqa qatnashchilari bilan aloqa o'rnatishi, uni davomiy saqlab turishi va rivojlantirishini ta'minlovchi professional malakalari sifatida namoyon bo'ladi. Umuman, insoniyat evolutsion taraqqiyoti davomida bir qancha bosqichlarni bosib o'tgan: "homo habilis" (tik yuruvchi odam), "homo potensis" (udda-buron odam), "homo sapiens" (aql-zakovatli odam). Bizning davrimizni esa ko'p tadqiqotchilar "homo loguens", ya'ni so'zlashuvchi odam deb nomlashni taklif qilishgan [5]. Chunki har bir inson ma'lumot uzatish yoki uni qabul qilish jarayonidan chetda emas, bu esa, o'z navbatida, professional-kommunikativ faoliyat ahamiyatini yanada oshiradi.

Bo'lajak o'qituvchilarni professional-kommunikativ faoliyatga tayyorlashda muloqotli seminarlar qiziqarli va nostandart o'quv va sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishda yuqori natijalarni kafolatlaydi, o'quvchilarning o'qitish sifatini, qiziqishi va motivatsiyasini oshiradi. Shu bilan birga, o'qituvchidan pedagogik, psixologik va uslubiy, shaxslararo, kommunikativ kompetensiya va treninglar metodikasini bilish talab etiladi.

Shu o'rinda, kommunikativ trening tushunchasiga to'xtalib o'tamiz.

Kommunikativ trening – bu odamlar bilan muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan trening. Kommunikativ trening boshqa odamlar bilan ma'lumot almashish, ma'lumotlarning eng samarali uzatilishi uchun sharoit yaratish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Kommunikativ trening so'zma-so'z "umumiy" yoki "hamma birgalikda foydalanishi"ni anglatadi. Muloqot deganda, odatda, aloqa, ma'lumotni odamdan odamga uzatish, odamlar o'z faoliyati davomida o'zaro munosabatlarning o'ziga xos shakli tushuniladi. Amaliy ma'noda, bu ikki yoki undan ortiq odam o'rtasida o'zaro tushunishga olib keladigan fikr va ma'lumot almashish jarayoni [8].

Kommunikativ treningning asosiy maqsadi inson faoliyatiga axborotni idrok etish va tushunish, kodlash, uzatish va almashishning samarali mexanizmini kiritishdir. Kommunikativ treningni tashkil qilish bosqichlari quyidagilardan iborat.

1. *G'oyaning kelib chiqishi.* Yuboruvchi qanday mazmunli g'oya yoki xabarni yetkazishni xohlaydi. Afsuski, ushbu birinchi bosqichda ko'plab aloqa urinishlari to'xtatiladi, chunki jo'natuvchi g'oya haqida o'ylashga yetarli vaqt sarflamaydi.

2. *Kodlash va yo'nalishni tanlash.* Fikrni yetkazishdan oldin, jo'natuvchi uni kodlash uchun ramzlardan foydalanishi, buning uchun so'zlar, intonatsiya va imo-ishoralardan foydalanishi kerak. Ushbu kodlash g'oyani xabarga aylantiradi. Samarali kodlash uchun og'zaki aloqa va og'zaki bo'lmagan muloqot tillarini tushunish, ijod va ongsiz jarayonlar to'g'risida tushunchaga ega bo'lish kerak.

3. *O'tkazish.* Uchinchi bosqichda jo'natuvchi xabarni qabul qiluvchiga yetkazish uchun kanaldan foydalanadi. Muloqot og'zaki, yozma yoki ko'rish yoki teginish orqali bo'lishi mumkin, siz xabarni aloqa yoki jonli efir orqali yetkazishingiz mumkin. Bu xabarni jismoniy uzatish haqida, ko'pchilik aloqa jarayonining o'zi uchun xato qilishadi.

4. *Kodlash.* Yuboruvchi xabarni yuborganidan so'ng, qabul qiluvchi uni hal qiladi. Dekodlash – bu jo'natuvchi belgilarining qabul qiluvchining fikrlariga tarjimasini. Agar jo'natuvchi tomonidan tanlangan belgilar qabul qiluvchi uchun aynan bir xil ma'noga ega bo'lsa, ikkinchisi jo'natuvchi o'z g'oyasi shakl-

lantirilganida nimani yodda tutganligini aniq bilib oladi. Agar g'oyaga munosabat talab etilmasa, ma'lumot almashish jarayoni shu yerda tugashi yoki mulohazalar bilan davom etishi kerak.

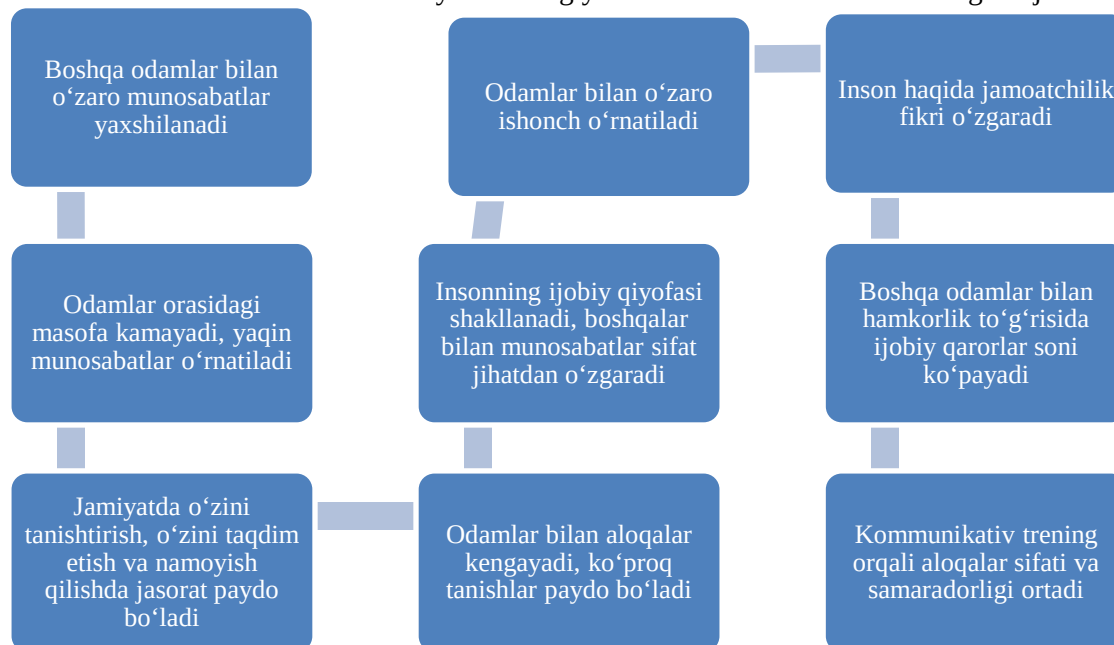
Kommunikativ trening mashg'ulotlari davomida ushbu elementlarning har bir bosqichida ish olib boriladi						
1. Butun aloqa tizimi, odamlar o'rtasidagi murakkab munosabatlar, aloqani boshqarish tizimi amalga oshiriladi.	2. Talabalar o'zini, uning xususiyatlarini, kuchli va zaif tomonlarini biladi, idrok etishning o'ziga xos xususiyatlarini tushunadi, ma'lumotni kodlaydi.	3. Talabalar da o'zini taqdim etish va so'zlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.	4. Og'zaki va og'zaki bo'lmagan xabarlarni samarali yaratish bo'yicha ko'nikmalar rivojlantiradi.	5. Ma'lumotni yetkazish vositalari va ularning xususiyatlari ma'lum vaziyatga mos vositalarni tanlash qobiliyati uchun o'rganiladi.	6. Boshqa shaxslarni tushunish, xulq-atvorini bashorat qilish sabablari va tushunish, tinglash va eshitish qobiliyatlarini rivojlantiradi.	7. Teskari aloqa qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Kommunikativ trening mashg'ulotlarida ishtirokchilarga barcha aloqa funksiyalarini samarali bajarish texnologiyalari o'rgatiladi.

“Shunday qilib, kommunikativ trening quyidagi tarkibga ega:

- ◆ muloqot psixologiyasi, shu jumladan, o'z-o'zini bilish, boshqa odamlarni tushunish;
- ◆ aloqa menejmenti texnologiyalari: muloqotni boshqarish va rejalashtirish, shuningdek, shaxsiy aloqa rejasini ishlab chiqish, o'zini-o'zi namoyish etish, monitoring qilish, aloqa samaradorligini baholash va boshqalar;
- ◆ samarali aloqa jarayonini tashkil etish (psixologik va texnologik jihatdan);
- ◆ axborot berish va uzatish, uni olish qonuniyatlarini tushunish, o'z jihozlarini ajratish” [4];
- ◆ ishonch va xushyoqishni shakllantirish va mustahkamlash, hissiyotlarni boshqarish;
- ◆ turli vaziyatlarda aloqa qilish texnikasi.

Ishtirokchilar uchun kommunikatsiya texnologiyalarini samarali o'zlashtirishning natijalari:

2.2-rasm. Kommunikativ treninglarni tashkil etish orqali samarali til o'rganish sxemasi.

Istalgan fanni yaxshi o'zlashtirishda nazariy bilimlar ko'priq vazifasini o'taydi. Bundan ko'rinib turibdiki, amaliy mashq bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativlikni shakllantirishda juda muhim. Biz quyida talabalarda kommunikativlikni rivojlantirishga yordam beradigan psixologik mashg'ulotlardan ba'zi birlarini taqdim etamiz.

“Men kimman?” psixologik mashg‘uloti. Bu mashg‘ulotni o‘tkazishdan maqsad ishtirokchilarda axborotni uzatish va uni qayta ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish, ulardagi tarannuhni yumshatish maqsadida yumoristik obrazlardan foydalanish. *Psixologik mashg‘ulotni o‘tkazish yo‘riqnomasi quyidagilarni tashkil etadi.* Guruh a‘zolari bir-birlarini yaxshi taniganliklari va 2-3-4 yil davomida bir-birlari haqida ancha-muncha informatsiyaga ega bo‘lganliklari uchun va an‘naviylikdan qochish maqsadida mazkur o‘yin trening dasturiga kiritilishi maqsadga muvofiq. Bunda trener, dastlab, guruh a‘zolariga *“U narsa, aslida, sizga tegishli, lekin undan o‘zingizdan ko‘ra boshqalar ko‘proq foydalanadi”* degan topishmoq bilan murojaat qiladi. Albatta, bu jumboqning javobi bizning ismimizdir. Ammo endi biz ismlar bilan emas, balki taniqli odamlar va taniqli belgilar, qahramonlarning ismlari bilan shug‘ullanmoqdamiz. Buning uchun har bir ishtirokchining orqasiga (o‘ziga ko‘rinmaydigan qilib) uning yangi ismi yopishtirib qo‘yiladi va uni doira o‘rtasiga taklif qilinadi. Qolgan guruh a‘zolari esa turli yaqinlashtiruvchi belgilar va hozkazlarni aytgan holda (faqat to‘g‘ridan to‘g‘ri gap kim haqida ketayotganligini aytish mumkin emas) o‘z guruhdoshlariga yordam beradilar. Shu tariqa, hamma galma-galdan doira o‘rtasiga taklif etilib o‘zlarining yangi ismlarini bilib oladilar. Bu kabi mashg‘ulotlarni tashkil etish talabalarda erkin fikrlash, o‘z fikrini tushuntira olish, topqirlik, kirishimlilik kabi o‘qituvchilarda bo‘lishi lozim bo‘lgan bir qator sifatlarni shakllanishiga yordam beradi.

“Qaytar aloqa” mashg‘ulotida ishtirokchilarning holati va his-tuyg‘ularini anglash maqsadida ularning ayni vaqtdagi kechinmalarini ikki og‘iz so‘z bilan ifodalashlari so‘raladi. Bunda trener yoki o‘qituvchi tomonidan ishtirokchilardan trening jarayonida yuzaga kelgan fikrlarini kengroq yoritib berish so‘raladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish lozimki, bugungi kunda pedagogik faoliyatni kommunikativ usullarisiz tasavvur qilish qiyin, chunki har qanday fan asoslarini o‘rganishdan kuzatiladigan yagona maqsad etuk mutaxassisni voyaga yetkazishdir. Shu nuqtayi nazardan olganda, muloqot, so‘zlashuvchilar tomonidan turli-tuman gaplar orqali amalga oshiriladi. Bunday holatlarda o‘qituvchi talabalarining fikrlarini noto‘g‘ri deb topmasligi lozim, aksincha, iloji boricha talabalarga yordam berishi, rag‘batlantirishi, noto‘g‘ri fikr aytib qo‘yishdan cho‘chimaslikka da‘vat qilish, oxirida esa bildirilgan fikrlarning har birini o‘zi tahlil qilib berishi lozim. Zero, ta‘lim tizimiga qo‘yilgan eng muhim talablardan biri mustaqil fikrlashga o‘rgatishdir.

Jamiyatning ijtimoiy va hissiy holati uchta asosiy tarkibiy qismdan iborat: o‘quvchilarning ma‘naviy muvofiqligi, ularning ijtimoiy intilishlari va axloqiy tarbiyasi. Bu tarkibiy qismlar insoniy muomalaning eng nozik jihatlari, aql-idrok, iroda va his-tuyg‘ularga taalluqli bo‘ladi, ko‘p jihatdan, shaxsning foydalanishiga, ijodiy faoliyatiga, boshqalar bilan hamkorlik qilishi va jipsligiga yordam beradi. Kommunikativ treninglar qo‘llanilganda talabalar jamoasidagi ishchanlik qobiliyati ortishi, nizoli vaziyatlarni hal qilish darajasining osonlashishi, talabalarining stressga chidamliligi ortishi, muloqot jarayoni samaradorligining ortishi, kasbiy faoliyatga tayyorgarlik sifatlarining ortishi kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://lex.uz/acts/20596> O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 06.03.2019, 03/19/527/2706-son.
2. <https://uza.uz/oz/politics/shavkat-mirziyeev-ilm-fan-namoyandalari-bilan-mulo-ot-ildi-24-05-2019>.
3. https://www.eduget.com/news/10_klyuchevyx_navykov_do_2020-go-909.
4. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=22877941>.
5. Соловьева Э.Б. Формирование профессиональной коммуникативной компетентности будущего учителя иностранного языка. Дис. ...канд. пед. наук, 13.00.08. Магнитогорск, 2001, 156 с.
6. Aronson E. The Jigsaw Classroom. California, Sage view Edition, 2008, p. 197.
7. Розанов.В.В. Сумерки просвещения. М., “Педагогика”, 1990, с. 624.
8. Малханова. И.А. Коммуникативный тренинг. 2006, с. 160 – 160.
9. S.N.Alimxodjayeva, F.I.Haydarov. Psixologik treninglar ishlanmasi. 1-qism (Amaliyotchi psixologlar uchun), Toshkent, 2008.

Rahimova Shoirra Adilbekovna (Urganch davlat universiteti Pedagogika fakulteti mustaqil izlanuvchisi)
MATEMATIK ERTAKLARNI O‘RGANISH ORQALI O‘QUVCHILARNI KREATIV
FIKRLASHGA O‘RGATISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matematik ertaklarni o‘rganish orqali kreativ fikrlash qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish yoritilgan. Shuningdek, xalqaro ta‘lim

standartlariga javob bera oladigan yosh avlodni tarbiyalashning muhim ahamiyat kasb etishi haqida so'z yuritilgan. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini kreativ fikrlay olish qobiliyatini rivojlantirish bosqichlari ko'rsatilgan.

Аннотация. В данной статье рассказывается о формировании и развитии навыков креативного мышления учащихся начальных классов путем изучения математических сказок. Также было отмечено, что важно воспитывать молодое поколение, соответствующее международным образовательным стандартам. Показаны этапы развития способности креативного мышления учащихся начальной школы.

Annotation. This article shows the formation and development of creative thinking skills of primary school's pupils by studying mathematical fairy tales. It was also mentioned that it is important to educate the young generation who can meet international educational standards. Stages of development of creative thinking ability of primary school pupils are shown.

Kalit so'zlar: kreativ fikrlash, fikrlash, matematik tasavvur, matematik ertaklar, arifmetik amallar.

Ключевые слова: креативное мышление, мышление, математическое воображение, математические сказки, арифметические действия.

Key words: creative thinking, thinking, mathematical imagination, mathematical fairy tales, arithmetic operations.

Ta'limning asosiy vazifasi o'quvchida jamiyatda muvaffaqiyatli hayot kechirishi uchun bugun va kelajakda kerak bo'ladigan ko'nikmalarni shakllantirishdir. Kreativ fikrlash bugungi yoshlar ega bo'lishi kerak bo'lgan muhim ko'nikmadir. Bu ko'nikma ularga doimiy tarzda va shiddat bilan o'zgarayotgan, oddiy savodxonlikdan tashqari, XXI asr ko'nikmalariga ega ishchilarni taqozo etayotgan dunyoga moslashishga ko'maklashadi.¹

Boshlang'ich sinf darslarida matematik ertaklardan foydalanish o'quvchilarda: o'quvchilarni faollashtirish, o'quvchilarda adabiyotga, ertakka bo'lgan qiziqishni orttirish, atrofdagilarga yordam berish ko'nikmalarini tarbiyalash, kattalar va tengdoshlari bilan hamkorlik qila olish, o'quvchilarni kreativ fikrlashlariga yordam beradi. Matematik ertaklarni o'rganish orqali darslarni yanada jonli o'tishiga ta'minlash mumkin. Matematik ertaklarni o'rganish jarayonida o'quvchilarni hayoli va qiziquvchanligi ta'lim jarayonida qo'l keladi: kreativ fikrlash o'quvchilarning ta'lim olishini hodisalar, tajribalar va xatti-harakatlarini yangicha va shaxsan mazmunli usulda talqin etish orqali qo'llab-quvvatlaydi. Quyida matematik ertaklarni qaraymiz.

Uch dehqon. Maqsad: O'quvchilar orasida do'stona munosabat yaratish, bir-birini hurmat qilish, ahillik, inoqlik, bironing haqqiga xiyonat qilmaslik tushunchalarini singdirish orqali kreativ fikrlash qobiliyatini oshirish, hisoblash malakalarini tekshirish.

Bir bor ekan, bir yo'q ekan, qadim o'tgan zamonda bir qishloqda ahil va inoq do'stlar yashashar ekan. Ularning uchalasi ham dehqonchilik bilan shug'ullanishar ekan. Ular to kun chiqqandan, to kun botgunga qadar mehnat qilishar ekan. Bir-birlarini juda hurmat qilishar, bir-birlariga yordamlashishar ekan. Dehqonchiligining hosili mo'l bo'lib, bu yil ekinlaridan o'tgan yilgiga qaraganda 3 barobar mo'l hosil olishibdi. Birinchi dehqon 1 qismini o'ziga olib, 2/3 qismini aholidagi kam daromadli oilalarga tarqatibdi. Ikkinchi dehqon esa hosilidan olgan 1,5 mln so'm pulni maktab bolalar sport maydonchasi qurilishiga ajratibdi. Uchinchi dehqon ham do'stlaridan o'rnak olib, hosilidan 1mln so'm pulni kutubxona jamg'armasiga, qolgan 1,5 mln so'mni esa ota-onasi uchun ishlatibdi.

Shuning uchun ham dehqonchiligining hosili mo'l va barokatli bo'lar ekan. Ularning saxiyligiga hamma havas qilishar ekan, hatto ba'zi insonlar yoshlarga dehqonlardek inoq va saxiy bo'lishni o'rnak qilib aytishar ekan. Kunlardan bir kuni uchta dehqon ovqatlanish uchun oshxonaga kirishdi va bekaga kartoshka pishirib kelishni aytishibdi. Lekin rosa charchaganlari uchun taom tayyor bo'lgunicha o'tirgan joylarida uxlab qolishibdi. Beka kartoshkalarni pishirib keldi va ularni uyg'otmay, stol ustiga qo'yib ketdi. Birinchi dehqon to'satdan uyg'onib qarasa, sheriklari uxlab yotibdi va stol ustida pishirilgan kartoshkalar turibdi. U sheriklarlarini uyg'otmadi-da, kartoshkalarni sanab, o'z tegishini yedi va yana uxlab qoldi. Hech qancha vaqt o'tmay, ikkinchi dehqon uyg'ondi va bir sherigi ovqatlanib bo'lganidan xabari yo'q, qolgan kartoshkalarni sanab, o'z ulushini yedi-da, u ham uxlab qoldi. Uchinchi dehqon ham uyg'onib, o'zini birinchi uyg'ongan deb o'yladi, kartoshkalarni sanab, shuning uchdan birini yedi. Shunda uning

¹ I.S.Xotamov, M.K.Olimov, G.R.Madrahimova, I.S.Foziljonov. Kreativ fikrlash. T., "Innovatsiya-ziyo", 2022, 19-bet.

sheriklari uygʻonib qolishdi-yu, boʻlgan voqeadan hamma xabardor boʻldi. Bu paytga kelib dasturxonda 8 ta kartoshka qolgandi.

Topshiriq

1. Dehqonlarning hosili oʻtgan yilgidan necha barobar koʻp hosil berdi?
2. Birinchi dehqon olgan hosilining necha qismini kam daromadlilar uchun ishlatdi?
3. Ikkinchi dehqon sport maydoni uchun necha soʻm ajratdi?
4. Uchinchi dehqon kutubxona jamgʻarmasiga necha soʻm pul berdi va ota-onasi uchun necha soʻm ajratdi?

5. Beka stol ustiga qancha kartoshka keltirib qoʻygan?

6. Har bir dehqon qanchadan kartoshka yegan?

7. Yeyilgan kartoshkalar teng miqdorda boʻlishi uchun har biri yana qanchadan yeyishi lozim?

Javob:

1) 3 barobar.

2) 2/3 qismini.

3) 1,5 mln soʻm.

4) Kutubxona jamgʻarmasiga 1 mln soʻm, ota-onasiga 1,5 mln soʻm.

5) 27 ta kartoshka.

6) 1-dehqon-8, 2-dehqon-6, 3-dehqon 4.

7*8 (4+4)

4*3=12 (6+6)

6*3=18 (9+9)

9*3=27

Doktorvoyjonim va qushlar

Maqsad: Oʻquvchilarning topqirliklarini sinovdan oʻtkazish va fikrlash qobiliyatlarini oʻstirish, kreativ fikrlash qobiliyatini aniqlash.

Bor ekanda yoʻq ekan, och ekanda toʻq ekan, boʻri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, qargʻa qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan. Qadim oʻtgan zamonda Kattaqoʻrgʻon tomonida bir gala hayvonlar uyuri yashar ekan. Bu uyurda 6 ta boʻri, 7 ta ayiq, 5 ta malla tulki va ikki juft quyonlar bor ekan. Ularning boshi Doktorvoyjonim ekan. Hayvonlar sherni shunday chaqirishar ekan. Negaki har doim Doktorvoyjonim hayvonlarning ogʻirini yengil qilib yurar ekan. Oʻrmonda qushlarning chugʻur-chugʻuri aniq va tiniq eshitilib turar ekan. Chumchuq bilan qaldirgʻoch har doim bahslashib yurishar ekan. Chumchuq mening vaznim ogʻir desa, qaldirgʻoch mening vaznim ogʻir deb bahslari sira tugamas ekan. Kunlardan bir kun Doktorvoyjonim oʻrmonni kuzatib yurganida, ularning bahsiga guvoh boʻlib qolibdi. Sizlarning muammolaringizga yechimni men topib beraman, debdi. Shu payt qaldirgʻoch va chumchuqlarning boshqa doʻstlari ham uchib kelishibdi. Doktorvoyjonim qushlarga aytibdi, men sizlarga hozir topishmoq beraman, sizlar topishmoqlarga javob berasiz va shunda kim bahsda gʻolib ekanini aniqlaymiz, debdi.

1-topishmoq. Yoʻlkada 7 ta bulbul bor edi. Ularning yoniga 6 tasi uchib keldi. Shu payt paydo boʻlgan mushuk ulardan 1 tasini ushlab oldi. Nechta bulbul qoldi?

2-topishmoq. Koʻm-koʻk archa ostiga qurdik belanchak, Belanchakda uchmoqda turar navbatda. Sakkizta tulki-yu, beshta boʻricha, yetti ayiq bolasi, bir juft quyoncha. Aytinglar-chi, hammasi nechta?

Qushlar esa bu savollarga javob topisha olmadi. Toʻgʻri javobni Doktorvoyjonim aytib berdi. Keyinchalik, hammasi ahil va inoq boʻlib yashashda davom etishdi va hech qachon bahslashmaslikka Doktorvoyjonimga vaʼda berdilar. Bolajonlar, qani, biz qushlar javob topa olmagan savollarga topqirlik bilan javob topa olamizmi?

Topshiriq

Hayvonlar uyurida nechta boʻri yashar edi?

Hayvonlar uyurida nechta ayiq bor edi?

Hayvonlar uyurida qanday rangda va nechta tulki bor edi?

Hayvonlar uyurida hammasi boʻlib nechta quyoncha bor edi?

1-topishmoqning javobini ayting.

2-topishmoqning javobini ayting.

Siz ham shunday ertak tuzishga harakat qilib koʻring.

Javoblar:

1. 6 ta boʻri.

2. 7 ta ayiq.

3. 5 ta malla tulki.
4. 4 ta quyon.
5. Hammasi uchib ketdi.
6. $8+5+7+2=22$.

Yetti xazinaning biri

Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, hozirgi zamonamizda serquyosh O‘zbekistonning gullab-yashnayotgan shaharchasida bir oila farzandlari bilan tinch-totuv hayot kechirishayotgan ekan. Ularning kichkina fermasi bo‘lib, unda mol, qo‘y, tovuq boqishar ekan. Fermadagi tovuqlar kuniga 27 ta tuxum, sigirlari esa kuniga 95 litrdan sut berihar ekan, qo‘ylari esa yiliga 30 taga ko‘payar ekan. 6 oydan keyin bir nechta sigirlari homilador bo‘lib, topshiradigan suti 52 litrga tushib qolibdi. Ferma atrofida o‘ynab yurgan bolalar bu fermadagi parranda va hayvonlarga qiziqib qolib, o‘g‘lini suhbatga tortishibdi. Tovuvqlaringiz kuniga qancha tuxum qo‘yadi? sigirlaringiz bir kunda qancha litr sut beradi? deya savol berishibdi. Shunda o‘g‘li ularning savollariga jumboqli javob beribdi.

1. Tovuvqlarim bir haftada 189 ta tuxum qo‘yadi.
2. Sigirlarim hozirgi kunda bir hafta davomida 364 litrdan sut berishyapti deb jumboqli javobini tugatibdi. Bolalarning javoblari har xil bo‘libdi. Faqatgina 2 ta bolaning javobi to‘g‘ri chiqibdi.

Matematikani bilmaganliklari uchun ham shunday bo‘lganligini bolalar tan olishibdi. Endi ular matematika hayotimizda barcha sohalarida kerakligini anglab yetishibdi.

Ertak yuzasidan savollar:

1. Tovuvqlarning 25 kunlik tuxumi qancha bo‘ladi?
2. 2 oyda-chi?
3. Sigirlarning oldingi 10 kunlik suti bilan kamaygandan keyingi 10 kunlik suti orasidagi farq qancha?

Demak, biz o‘tmoqchi bo‘lgan matematika darslarimiz orqali boshlang‘ich sinf matematika darslarida o‘quvchilar arifmetik amallarni bajarish va kattaliklar bilan ishlashda o‘qituvchi hamkorligida kreativ fikrini ifodalay oladi va 1000 ichida sonlarni og‘zaki va yozma raqamlash va uch xonali sonni xona birliklari yig‘indisi ko‘rinishida tasvirlay oladi.¹ Bu esa o‘quvchilarining matematik ertaklar yordamida fanga oid qiziqishlarini oshirishdagi ahamiyati juda kattadir. Ushbu darslar orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining aqliy qobiliyatlarini rivojlantiradi, ularning dunyoqarashini, tasavvurlarini kengaytiradi, axloqiy g‘oyalarini shakllantiradi va atrofdagi dunyoga ijobiy munosabatni shakllantirishga yordam beradi.

Har bir shaxs muayyan ijodiy quvvatga ega. Mazkur ijodiy quvvatning asosini esa yangi narsalarni yaratish tashkil etadi. O‘quvchilarning tasavvurlari ijodiy hamda yaratuvchilik xarakteriga ega bo‘ladi. O‘quv yoki badiiy adabiyotlarni o‘qish jarayonida o‘quvchilar kitoblarda bayon qilingan voqelikni yuz xotiralarida qayta jonlantirishlari talab etiladi. Ijodiy xayollar yaratuvchi xayollardan yangi namunalarni mustaqil yaratish bilan ajralib turadi. Ular o‘quvchi faoliyatining o‘ziga xos natijalarida aks etadi. Inson shaxsining qimmatligi uning ongida tasavvur qilishning qanday yo‘llari mavjudligiga bog‘liq. Kreativ tasavvur muayyan faoliyatda namoyon bo‘lsa, bu shaxsining yuqori darajada rivojlanganligidan dalolat beradi. Bilish xarakteridagi ijodiy, sujetli-rolli o‘yinlar shaxs taraqqiyotida alohida ahamiyatga ega. Chunki o‘quvchilarning xayolot olami kengayishiga asos bo‘ladi.

Bugungi kunda jamiyatda yuz berayotgan katta o‘zgarishlar maktab oldiga o‘quv faoliyatning barcha jabhalarida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini matematika darslarida, nafaqat barcha darslarda kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish hamda jamiyatda shaxs sifatida shakllantirish bilan bog‘liq muammolar yechimini hal etish vazifasini qo‘ymoqda. Bu muammolarning yechimini topishda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida bu maqolamiz yordamida matematik ertaklarning o‘quvchi yoshlarga bermiqchi bo‘lgan kreativ yondashish faoliyatini rivojlantirish asosiy omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Hozirgi kun pedagogi boshlang‘ich sinf o‘quvchilar bilan matematika darslarida ishlaganda bu qobiliyatlarning yanada samaraliroq shakllanishi va rivojlanishiga yordam berishi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning aqliy va amaliy malakalarini faollashtirishni ta‘minlaydigan ta‘lim usullari va metodlarini qo‘llashga diqqatini qaratishi lozim.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, matematika darslarida matematik ertaklar yordamida har bir boshlang‘ich sinf o‘quvchining shaxsiy xususiyati, imkoniyatiga qarab ijodiy faoliyatni, ishtiyoqini, qiziqishini samarali rivojlantirish uchun, avvalo, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning o‘z ijodiy qobiliyatlarini

¹ Umumiy o‘rta ta‘limning davlat ta‘lim standarti va o‘quv dasturi boshlang‘ich ta‘lim. Toshkent, 2017.

mustaqil ravishda namoyish etish imkoniga ega bo'lgan shart-sharoitlarni, dars mashg'ulotlarida o'ziga bo'lgan ishonchini, aniq matematik bilimlarini berilayotgan ijodiy vazifalarni bajarishda mustaqil qaror qabul qilishini ta'minlash va ijodiy muhitni yaratish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Atayeva Malohat Isaqovna (Urganch davlat universiteti o'qituvchisi)
PIRLS XALQARO DASTURI ASOSIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING
FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada PIRLS xalqaro dasturi hamda unga muvofiq boshlang'ich sinf o'quvchilarining fikrlashini rivojlantirish xususida so'z borgan. Maqolada "Timsoh" she'riy ertagi asosida o'quvchilarda strategik fikrlashni rivojlantirish uchun qo'llanilgan "Bizlar kichik quruvchimiz" metodining o'ziga xos xususiyatlari hamda afzalliklari tahlilga tortilgan.

Аннотация. В данной статье проводится анализ преимуществ и особенностей методики «Мы маленькие строители» по мотивам стихотворной сказки «Крокодил» для развития стратегического мышления у учеников по международной программе PIRLS.

Annotation. This article talks about the PIRLS international program and the development of thinking of primary school-children in accordance with it. The article analyzes the specific features and advantages of the "We are small builders" method used to develop strategic thinking in students based on the poetic tale "Timsoh (Crocodile)".

Kalit so'zlar: PIRLS, chaqqonlik, zukkolik, fikrlash, o'qish va tushunish, baholash, kasbga bo'lgan qiziqish, bilim va ko'nikmalar, matn bilan ishlash.

Ключевые слова: PIRLS, ловкость, интеллект, изобретательность, задумчивость, чтение и понимание, оценка, интерес к профессии, знания и навыки, работа с текстом.

Key words: PIRLS, dexterity, intelligence, ingenuity, thoughtfulness, reading and understanding, grade, interest in the profession, knowledge and skills, working with text.

PIRLS – boshlang'ich 4-sinf o'quvchilarining matnini o'qish va tushunish darajasini baholash.¹ PIRLS ta'limni sinovdan o'tkazish xizmati (AQSH), Kanada statistika markazi (Kanada), Ta'lim yutuqlarini baholash xalqaro assotsiatsiyasining ma'lumotlarini qayta ishlash markazi (Germaniya) va Boston kolleji xalqaro markazi (AQSH) kabi dunyoning yetakchi ilmiy markazlari ishtirok etmoqda. Ushbu tashkilotlarning eksperimental ravishda sinovdan o'tgan xalqaro standartlar asosida maktab o'quvchilarining o'quv yutuqlarini baholash bo'yicha pedagogik o'lchovlarni ishlab chiqishda ishtirok etishi PIRLS tadqiqotlarini tashkil etish va o'tkazishning yuqori sifatini ta'minlashga imkon beradi. Bundan maqsad dunyoning turli mamlakatlaridagi 4-sinf o'quvchilari tomonidan matnni tushunish darajasini taqqoslash, shuningdek, milliy ta'lim tizimlaridan o'qish savodxonligi o'rtasidagi tafovutlarni aniqlash hisoblanadi.

Mazkur xalqaro baholash dasturi boshlang'ich sinflarda tashkil etiladigan ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning o'qilgan matnni tushunish, uni sharhlash hamda mustaqil hayotda to'g'ri qarorlar qabul qilish orqali ta'limning keyingi bosqichida o'qishni muvaffaqiyatli davom ettirishga zamin tayyorlaydi.

PIRLS tadqiqotlari quyidagi muammolarni hal qilishga qaratilgan:

–ta'lim sohasidagi dunyo ustuvorliklarini aks ettiruvchi obyektiv o'lchovlar va vositalarni ishlab chiqish;

–mamlakat o'quv jarayonini tashkil etish samaradorligini qiyosiy baholash;

–tadqiqot natijalariga ta'sir ko'rsatgan kontekstual omillar aniqlash;

–xalqaro hamjamiyat tomonidan tan olingan dalillarga asoslangan ma'lumotlarga ega bo'lish.¹

Tadqiqot obyekti boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv yutuqlari hisoblanadi, chunki 4-sinf oldingi o'quv yillaridagi o'qilganlar bo'yicha barcha bilim va ko'nikmalarni to'playdi. Bu bosqichda o'quvchilar o'qishni yaxshi o'zlashtirishi kerak, shundagina ular yuqori sinflarda o'qishni muvaffaqiyatli davom ettira oladilar.

Ushbu yo'nalishda belgilangan vazifalar nimalardan iborat? Matnni to'liq o'qish matndagi barcha masalalarni yoki matndagi voqelikni to'liq yodlab qolish imkonini bermaydi. Shuning uchun PIRLS xalqaro dasturiga muvofiq o'quvchilarda strategik fikrlashni rivojlantirish uchun matnni to'liq o'qish emas,

¹ Sobirova M. PIRLS xalqaro tadqiqotining maqsad va vazifalari. Nazorat topshiriqlarini yaratish va ular ustida ishlash texnologiyasi. "Pedagogs" international research journal, 2022, 68-bet.

¹ Sobirova M. PIRLS xalqaro tadqiqotining maqsad va vazifalari. Nazorat topshiriqlarini yaratish va ular ustida ishlash texnologiyasi. "Pedagogs" international research journal, 2022, 69 – 70-betlar.

aksincha, matn uchun berilgan topshiriq yoki savolga javob berish orqali matndagi voqelikning keyingi rivojini taxmin qilish yoki bashorat qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhim hisoblanadi.

Boshlang'ich sinflarda bunday matnlar darsliklarda, shuningdek, sinfdan tashqari o'qish uchun ham ko'p tavsiya qilinadi. Bunday matnlar nafaqat tarbiyaviy ahamiyatga ega, balki ayrim matnlardan o'quvchilarni chaqqonlik, zukkolik, fikrchanlik qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirish uchun ham foydalaniladi.

PIRLS xalqaro dasturiga muvofiq, o'quvchilarda strategik fikrlashni rivojlantirish uchun matnni to'liq o'qish emas, aksincha, matn uchun berilgan topshiriq yoki savolga javob berish orqali matndagi voqelikning keyingi rivojini taxmin qilish yoki bashorat qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhimligini yaxshi bilamiz. Bu borada matn bilan ishlash, hikoya, ertak o'qish kabilar uchun bir qancha metodlar mavjud. Ular nafaqat taxminlash yoki bashorat qilishga yo'naltiruvchi savol-javobni talab qiladi, balki hayotiylik, bola fantaziyasi kabilarni ham o'zida mujassam qila oladi.

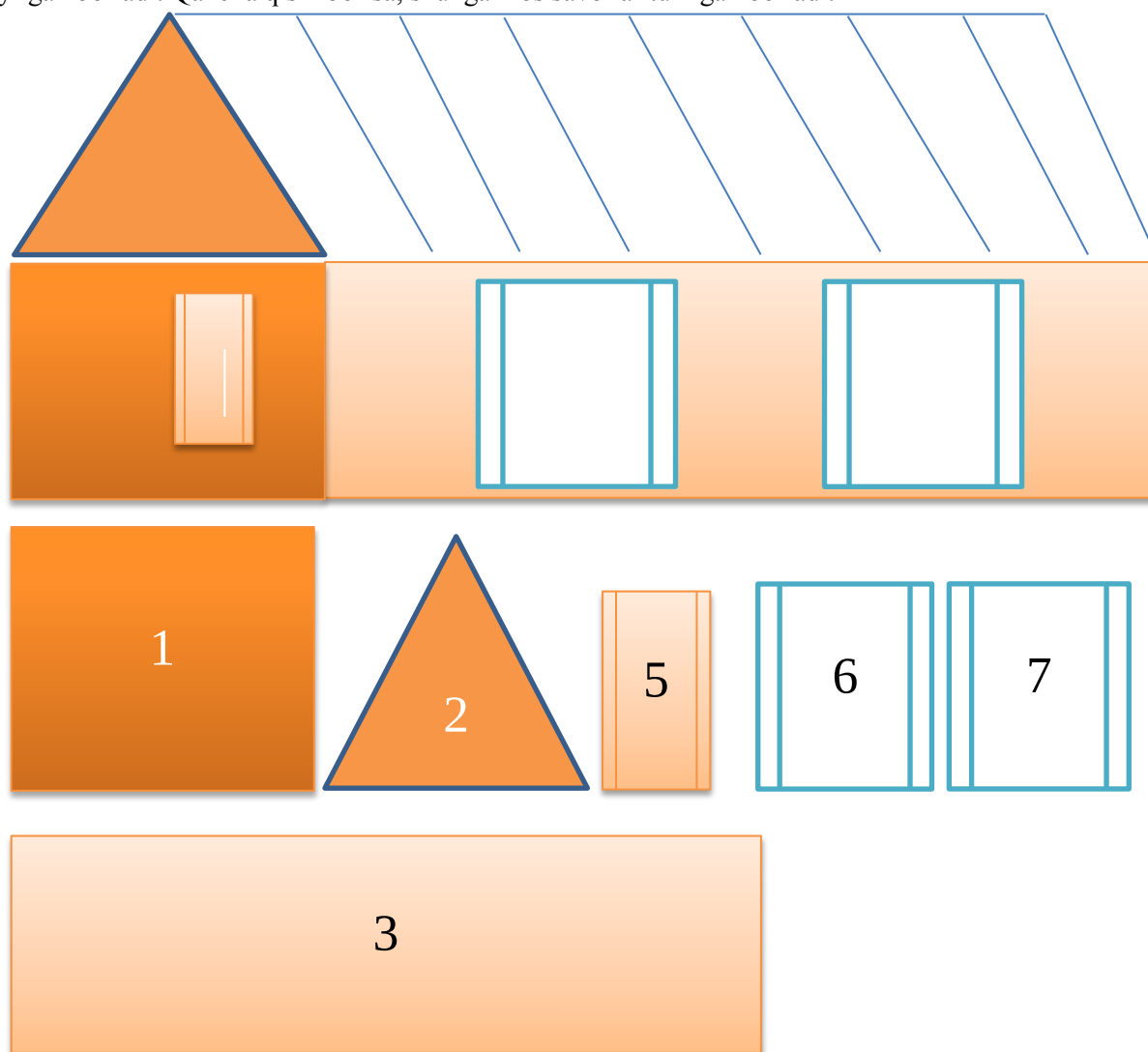
Xususan, o'quvchilarni kasblar bilan tanishtirish, ularni kasb egallashga qiziqtirish uchun ta'lim ta'lim jarayonida bir qator metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Buni biz "Timsoh" she'riy ertagining sujetini ochishga qaratilgan hamda o'quvchilardan chaqqonlik, zukkolik, ijodiy fikrlash, ya'ni yaratuvchanlik qobiliyatlari talab qiluvchi "Bizlar kichik quruvchimiz" metodi misolida ko'rib chiqamiz.

O'quvchilarga "Timsoh" she'riy ertagi matni audio orqali eshittiriladi yoki o'qituvchi tomonidan o'qib beriladi. Agarda bu ertak to'garakda o'rganilsa, shu to'garakning ayrim ishtirokchilari yoki maktabda mavjud bo'lgan teatr to'garaklar yordamida sahnalashtirib ko'rsatiladi. Albatta, bunda qo'g'irchoqlardan yoki rasmlardan foydalanish mumkin.

"Timsoh" she'riy ertagining matnni hech o'zgarishsiz berilishi shart: 1. Bor ekan./Yo'q ekan./Bir Timsoh/Sayyoh ekan./Chilim ham so'rar ekan./Turkcha ham so'ylar ekan –/Timsohvoy –Sayyohvoy, Sayyoh o'g'li Timsohvoy!/2. Orqasida olomon/Ko'tarar edi suron:/“Voy, afti muncha xunuk –/So'laqmon, bujur, shumshuk;/Burni bo'ra-mo'riday,/Og'zi xuddi o'raday,/Qaydan kepti bu maxluq, Turqi sovuq?"/3. Orqasida bolalar./Hamda farrosh xolalar,/Uni hadeb turtishar./Tayoq suqib o'tishar;/Bitta bolakay esa/Mushtin do'laytdi rosa,/Vovillab bir it uni/Tishlab oldi burnini, – Juda yomon it ekan, tarbiyasiz./ 4.Timsoh uyg'onib birdan/Itni zanjiri bilan/Xap etib, kap etib yutdi jig'ildoniga./5.Odamlar achchiqlanib/Uni o'rashdi yanib:/“Ushlanglar, ushlanglar,/To'rt tarafdan qurshanglar,/Mahkam bog'lab topshiraylik politsiyaga!"/6.U qochdi tramvayga,/Hamma tushdi dod-voyga./Birov oshdi umbaloq,/Birov qochdi tumtaroq –/Izlab uyini,/Ko'cha-ko'yni:/“Yordam bering, voy-dod! Qutqaring, voy-dod!"/“Nima shovqin?” –deb so'rab/Chopib ketdi bir mirshab:/“Timsohmi, shu timsohmi?/Nima, timsoh bilmasmi –/Timsohlarga man etilgan bu yerda o'ynash?!”/8. Timsoh qochmadi cho'chib,/Og'zini katta ochib/Etikpetigi bilan,/Miltiq-piltig'i bilan/Sho'rlikkina mirshabni yutib yubordi./9.Hamma qo'rqib qaltirar,/ Qo'rqib tili qaldirar./Bittagina yosh,/Aziz vatandosh/Qaltiramadi,/Qaldiramadi –/Bu shavkatli Vanya Vasilchikov edi./10. Bu yerda faqat/O'sha azamat/Qahramon edi,/Pahlavon edi –/O'ynardi u ko'chalarda enagasiz./11.“Odamlarni yeysanmi hali sen, yovuz!/Qani Qilichim! Buning boshin uz!/Kallasin ol!” – deya o'shqirdi, /O'yinchoq qilichin qindan sug'urdi./12. Timsoh dedi yolvorib:/“Sen chiqding bunda g'olib!/Vanyajon Vasilchikov, sen meni qilma nobud!/Timsohchalarim qolgan uyumda qator noshud!/Meni kutar yosh ila ko'zining qarosida/Suvlarni shapillatib suzib Nil daryosida/Bolalarim yoniga qo'yvor meni, Vanyajon,/Evaziga men senga hadya qilgum shirin non”./13.Timsohga shunday deya hayqirdi Vanya:/Timsohlaringga men achinaman-a,/Ammo men sen, iflosning,/Ko'zing yoshlayman,/Etlingni burdalab/Chopib tashlayman!/Senday yebto'ymaslariga rahm-shafqat yo'q./Odam etin yegansan, mechkay qorning to'q"/ 14.“Jon deb qaytarib beraman yutganlaringni,/Tiriklay qayt qilaman yutganlarimni!” –/Deya tag'in yalindi Vanyaga Timsoh./ 15.Mana, mirshab/Tushdi sakrab/Yerga Timsoh og'zidan./ Hammani quchdi hayrat:/Timsoh qornidan uning/Hech yeri yemabdi lat./16.Keyin sakrab tushdi it,/Darhol yerdan oldi hid./Shundan keyin quvonib/O'ynay boshladi,/Vaniyaning yuzlarini/Yalay boshladi./ 17. Nog'oralar taka-tak,/Osmonlarga to'ldi mushak!/Gumbur-gumbur, beadam/Gumburlardi Petrograd./Birovlar yerni tepar,/Birovlar Vaniyani o'par,/Bu maydonda qolmadi/O'ynamagan bir xumpar./Hamma qichqirdi “ura”./18.Hamma qichqirdi “ura”/Bir-birin ura-sura:/Yashasin shahrimizni qutqargan Vanya/Vasilchikov!/19.Yuz funt uzum terilsin –/Mukofotga berilsin,/Yuz funt shokolad bilan,/Yuz funt marmelad bilan/Ming porsiya muzqaymoq qo'shib bersin!/ 20.Faqat bitta iltimos:/Petrograddan qorasin o'chirsin anov iflos –/Bolalari yoniga jo'nasin tezroq./ 21.Timsoh chiqdi uchoqqa,/Quyunday uchib ketdi

qaramasdan ortiga./Zumda yetdi yurtiga,/Yurtining oti esa “Afrika” edi./ 22.Yetganda tanish elga/Timsoh sakradi Nilga,/Tushdi xonadoniga –/O‘rab olishdi uni xotin-bola-chaqasi./Shudir gapning qisqasi.¹

O‘quvchilar ikki yoki uch guruhga bo‘linadi. Har bir guruhga yasashlari uchun teng miqdorda uyning qismlari beriladi. Uyning qismlari oldindan applikatsiya usulida qirqib tayyorlab, raqamlab qo‘yilgan bo‘ladi. Qancha qism bo‘lsa, shunga mos savollar tuzilgan bo‘ladi.

4 chiziqlar (ular zarur holda, savollar soniga qarab ko‘paytirilishi mumkin).

O‘quvchi nechanchi raqamli bo‘lakni olsa, shu raqamdagi savolga javob beradi. Berilgan savolga to‘g‘ri javob bergan o‘quvchi uyning shu qismini oladi, agar javob berolmasa, olmaydi. Shu tariqa guruhning har bir o‘quvchisi ketma-ket savollarga javob berib bo‘lganlaridan so‘ng, har bir guruh to‘plagan qismlarini A3 formatdagi qog‘ozga yopishtiradilar.

Savollar: 1. Timsoh kim ekan? –Javob: Sayyoh. 2. “Voy, afti muncha xunuk –So‘laqmon, bujur, shumshuk; Burni bo‘ra-mo‘riday, Og‘zi xuddi o‘raday, Qaydan kepti bu maxluq, Tuqi sovuq?” deya ta‘riflangan obrazni ayting. –Javob: Timsoh. 3. Hamma qo‘rqib qaltirar, Qo‘rqib tili qaldirar. Nega birdan hamma Timsohdan qo‘rqib qoldi? –Javob: Timsoh itni zanjiri bilan hamda “og‘zini katta ochib etik-petigi bilan, multiq-piltig‘i bilan sho‘rlikkina mirshabni yutib yuborgani uchun. 4. Bu yerda faqat/O‘sha azamat/Qahraman edi,/Pahlavon edi –/O‘ynardi u ko‘chalarda enagasiz./“Odamlarni yeysanmi hali sen, yovuz!/Qani Qilichim! Buning boshin uz!/Kallasin ol!” – deya o‘shqirdi,/ O‘yinchoq qilichin qindan sug‘urdi. Bu kim? –Javob: Bu shavkatli Vanya Vasilchikov edi. 5. Vanya Vasilchikov Tima uchun Timsohni chopib tashlamadi? –Javob: Mana, mirshab/Tushdi sakrab/Yerga Timsoh og‘zidan./Hammani quchdi hayrat

¹ Quyosh va Shamol (Jahon bolalar adabiyoti. Tuzuvchi: Miraziz A‘zam). T, “G‘afur G‘ulom” nashriyoti, 2020, 60–65-betlar.

:/Timsah qornidan uning/Hech yeri yemabdi lat./Keyin sakrab tushdi it./Darhol yerdan oldi hid./Shundan keyin quvonib/O'ynay boshladi,/Vanyaning yuzlarini/Yalay boshladi./ 6.Vanya Vasilchikovga qanday mukofotlar beriladi? – Javob:Yuz funt uzum terilsin – /Mukofotga berilsin,/Yuz funt shokolad bilan,/Yuz funt marmelad bilan/Ming porsiya muzqaymoq qo'shib bersin!/Faqat bitta iltimos:/Petrograddan qorasin o'chirsin anov iflos –/Bolalari yoniga jo'nasin tezroq./7. Timsah qanday jazolanadi: Petrogradan haydab yuboriladi? Chunki uni Afrikada bolalari kutmoqda edi./Yetganda tanish elga/Timsah sakradi Nilga,/Tushdi xonadoniga –/O'rab olishdi uni xotin-bola –chaqasi. /Shudir gapning qisqasi./ 8. Siz Vanya Vasilchikov o'rnida bo'lganda nima qilardingiz? 9. Ertakdagi obrazlarni sanab bering va sizda eng ko'p taassurot qoldirgan obrazni ayting. 10. Ertakda olomonning xursandchiligi qanday tasvirlangan? - Javob: Nog'oralar taka-tak,/Osmonlarga to'ldi mushak!/Gumbur-gumbur, beadam/Gumburlardi Petrograd./Birovlar yerni tepar,/Birovlar Vaniyani o'par,/Bu maydonda qolmadi/O'ynamagan bir xumpar./Hamma qichqirdi "ura"./Hamma qichqirdi "ura"/Bir-birin ura-sura:/Yashasin shahrimizni qutqargan Vanya/Vasilchikov!

Har bir topilmagan javob uchun kichkina shart bajartirilsa bo'ladi. Masalan, topishmoq yoki tez aytish aytirish, she'r aytirish, gap tuzdirish, qaysidir ertakdagi qahramonni o'xshatib berish va h.k.

“Timsah” she'riy ertagi asosida topishmoq berish mumkin, o'quvchilar javobni aytadilar. Masalan, nayrang topishmoq: Butalar ichida to'tiqush (timsah). Bu esa mazkur metod asosidagi savol-javoblarni yanada qiziqarliroq qiladi.

“Timsah” she'riy ertagining ma'lum qismi o'qib berilishi va davomi o'qib berilmasdan: “Siz voqeani davomini qanday tasavvur qilasiz? deya savol beriladi va har bir o'quvchining javobi tinglanadi. Savol-javoblar tugagandan so'ng qaysi guruhning uyi chiroyli chiqqan va qancha ko'p qismlari yig'ilgan bo'lsa, shu guruh g'olib bo'ladi. O'qituvchi o'quvchilarning o'qish va tushunish darajasini baholash jarayonida, albatta, o'quvchilarning fikr teranligiga alohida e'tibor qaratadi.

“Bizlar kichik quruvchimiz” metodi faqat kasbga bo'lgan qiziqishnigina emas, balki o'quvchidan savollarga zukkolik bilan javob berishni ham talab qiladi. Shuning uchun o'qituvchi savol tuzishda urg'uni o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga qaratadi. Bu jarayonda o'quvchining o'zi ham fikrini bir yerga jamlashni, qiyin vaziyatlardan qanday chiqib ketish yo'llarini axtarishni o'rganadi. Bunda o'qituvchi uchun o'quvchilarning matnini o'qish va tushunish darajasini baholashi ham anchagina osonlashadi, shuningdek, har bir o'quvchining nuqtayi nazarini ham o'rgana oladi. Shu bilan birga, o'quvchilarning o'zlari ham bir-birlarining fikrlariga baho bera oladilar. Bu esa o'quvchiga kuzatuvchanlik, tanqidiy fikrlash hamda ziyraklikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shodiyev Narziqul Shodiyevich (O'z-FinPI professori),

**Haydarov Baxtiyor Tojiyevich (Aniq-tabiiy fanlar va jismoniy madaniyat fakulteti dekani,
p.f.n. professor; bhaydarov.com)**

BOLALAR JISMONIY FAOLIGINI NOAN'ANAVIY VOSITALAR ASOSIDA TARBIYALASHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada 4–7 yoshli bolalarning jismoniy tarbiya tizimini noan'anaviy metodlar asosida modernizatsiyalash, 4–7 yoshli bolalarning jismoniy madaniyat tizimini takomillashtirishga qaratilgan tajriba dasturi yoritilgan.

Аннотация. В данной статье описана экспериментальная программа, направленная на модернизацию организаций дошкольного образования на основе нетрадиционных методов, совершенствование системы физической культуры дошкольников.

Annotation. This article describes an experimental program aimed at modernizing preschool education organizations based on non-traditional methods, improving the physical culture system of preschool children.

Kalit so'zlar: 4–7 yoshli bolalar, korreksiyalash, noan'anaviy jismoniy mashqlar, jismoniy faollik, jismoniy madaniyat, konsepsiya.

Ключевые слова: дети 4–7 лет, коррекция, нетрадиционные упражнения, двигательная активность, физическая культура, концепция.

Key words: 4-7 year old children, correction, unconventional exercise, physical activity, physical culture, concept.

Kirish. Dunyo mamlakatlari ta'lim tizimida bolalar jismoniy tarbiyasida ilk yoshidan boshlab sog'lig'ini mustahkamlash va har tomonlama uyg'un rivojlantirish yeng asosiy talablardan biri sanaladi. Maktabgacha ta'lim tizimi uzluksiz ta'lim tizimining birlamchi bo'g'ini sifatida, bola shaxsi rivojlanishining

asosiy poydevorini yaratishni ta'minlashga qaratilmoqda. 4–7 yosh bolalarning jismoniy tarbiyasi umumiy ta'lim-tarbiya tizimida muhim o'rinni egallaydi, uning asosiy vazifasi bolalarni barkamol rivojlantirishni ta'minlash, sog'lom, jismonan rivojlangan va mukammal avlodni tarbiyalash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Jahonda 4–7 yosh bolalarning jismoniy tarbiya mazmunini optimallashtirish uchun turli shakllarini ishlab chiqish, mavjud vositalarni turli yangi pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish, harakat ko'nikmalarini shakllantirish va jismoniy sifatlarini rivojlantirish bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Ammo xorijiy mutaxassislarning tadqiqotlarida gimnastika mashqlari yordamida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini modellashtirish asosida dasturlar ishlab chiqish, noan'anaviy vositalar va usullarni maqsadli yo'naltirib, oqilona tanlab olish yetarlicha tadqiq qilinmagan. 4–7 yosh bolalarning o'sib ulg'ayishida jismoniy faollik, asosiy harakatlar tartibiga xos bo'lgan jarayonlarni gimnastika mashqlari orqali tizimli ravishda tashkil etishni talab etmoqda.

G.Xolboyeva, N.Nuriddinova(larning tadqiqotlarida (2022) jismoniy tarbiya mashg'ulotlari, asosan, ma'lum miqdordagi harakat ko'nikmalarni o'zlashtirishga qaratilganligi, biroq 4–7 yosh bolalarda asosiy harakat faolligini va jismoniy tayyorgarligini samarali tarbiyalashga hissa qo'shmasligi aniqlandi [6].

Dolzarbli. Respublikamizda 4–7 yosh bolalar tarbiyasida eng asosiy bo'g'in hisoblangan maktabgacha ta'lim tizimining jamiyatimiz hayotidagi katta o'rni va ahamiyatini e'tiborga olib, jismoniy faolligini oshirishning yangi vositalarini ishlab chiqish talabini qo'ymoqda. "Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, xorijiy tajribalardan foydalangan holda, ta'lim yuqori darajaga olib chiqish, tizimda innovatsion faoliyatni qo'llab, quvvatlash, sohada xususiy ta'lim tashkilotlarining rivojlanishiga imkoniyatlarni yaratish zarur [2.5].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, 4–7 yosh bolalarni jismoniy tarbiyalashning yangi shakllari, vositalari va usullarini izlash dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi. Noan'anaviy vositalar yordamida 4–7 yosh bolalarni jismoniy kompetensiyalarini oshirishda korreksiyalash, oila pedagogikasi va pedagogik texnologiyalar asosida jismoniy madaniyat tizimini takomillashtirish.

Tadqiqotning vazifalari. Tadqiqot maqsadi quyidagi vazifalarda belgilangan:

♦4–7 yosh bolalarning jismoniy faolligini oshirish uchun yoshga mos harakat kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatini kengaytirish;

♦zamonaviy maktabgacha ta'lim tashkilotidagi bolalarni "Maktabga tayyorlik" darajasini oshirish shart-sharoitlarini ishlab chiqish.

Tadqiqotning obyekti sifatida 4–7 yosh bolalarning jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida jismoniy faolligini noan'anaviy jismoniy mashqlar tizimini modernizatsiyalash jarayoni olingan.

Tadqiqotning predmeti. 4–7 yosh bolalar jismoniy madaniyatini modernizatsiyalashning tashkiliy-uslubiy asoslarini tashkil etadi.

Tadqiqotning uslublari. Belgilangan vazifalarni hal qilish uchun tadqiqotning pedagogik va tibbiy-biologik usullari majmuasi qo'llanildi.

♦Maktabgacha yoshli bolalar uchun jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida noan'anaviy mashqlar majmuasidan tashkil topgan dastur ishlab chiqildi.

♦Noan'anaviy mashqlar – bu jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini o'tkazishning tashkiliy shakllaridan biri bo'lib, maktabgacha yosh va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarning jismoniy mashqlarni bajarish jarayonini modernizatsiyalashga yordam beradi.

♦An'anaviy shaklda o'tkaziladigan mashg'ulotlardan farqli o'laroq, noan'anaviy mashqlar mashg'ulotlarda qo'llaniladigan jismoniy tarbiya vositalarining barchasi yangi innovatsion texnologiyalarga asoslangan.

♦4–7 yosh bolalarning jismoniy faolligini oshirish uchun yoshga mos harakat kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatini kengaytirish.

♦4–7 yosh bolalarni jismoniy faollik darajasini inobatga olib, individual yondashuv orqali mushaklar harakatchaligini uyg'un tarbiyalashga va bolalar aerobikasi pedagogik texnologiyasidan foydalanish imkoniyatini kengaytirish.

♦4–7 yosh bolalar organizmining funksional va adaptiv imkoniyatlaridan kelib chiqib mashg'ulotlarni korreksion pedagogika yo'nalishini takomillashtirish.

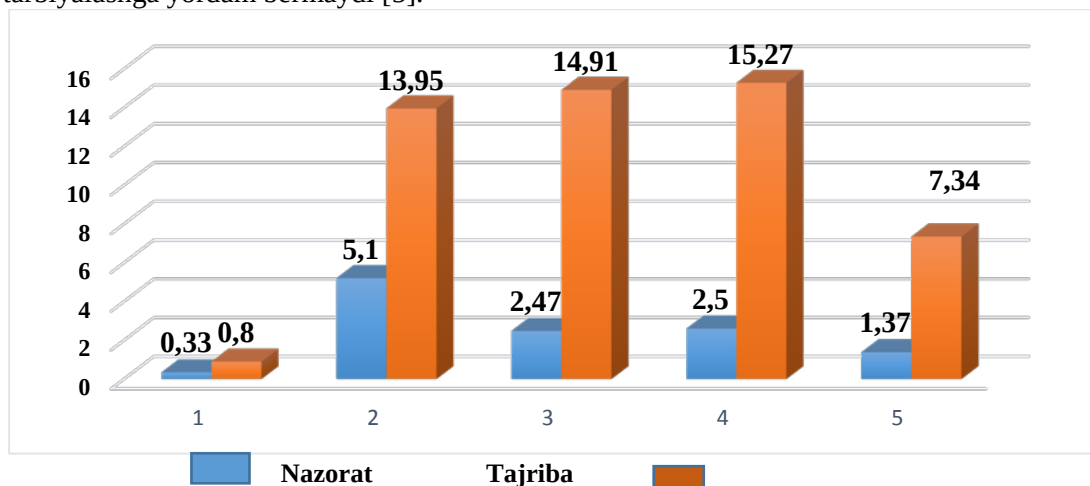
♦4–7 yosh bolalarni mushak elastikligi darajasini oshirish uchun diqqatni jamlash, harakatlarni asimmetrik asinxron bajarish qobiliyatini pedagogik jarayonga uyg'unlashtirishdan iborat [4.8.9].

Shu bilan birga, mashg'ulotlarning tayyorgarlik va yakuniy qismlarida qo'llaniladigan mashqlar, shuningdek, psixogimnastika mashqlari, aytuvchi gimnastika va innovatsion gimnastik mashqlar, 2–3 mashg'ulot orqalig'ida bir marta mashqlar mazmuni va ritmiga muvofiq o'zgartiriladi [7].

Har bir mashg'ulotlarining takomillashtirilgandan va yakunlangandan so'ng reabilitatsiya yoki rekreatsiya tadbirlari o'tkaziladi.

Muhokamasi. Tajriba boshlanishidan oldin tajriba va nazorat guruhlarida bolalari oldinga egilish natijalari, bundan mustasno, jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari va harakat faolligi natijalarida sezilarli farqlar mavjud emas edi. Tajriba o'tkazilgandan so'ng, har ikki guruhda ham jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlarida bir tomonlama ishonchli o'zgarish kuzatildi. Shunday qilib, yuklama miqdorini asta-sekin oshirib borish tajriba guruhidagi bolalar organizmiga salbiy ta'sir ko'rsatmadi. Noan'anaviy mashqlar mashg'ulotlarning tajriba guruhlarida qo'llanilgan vositalari va usullari ushbu yoshdagi bolalar organizmining imkoniyatlariga mos edi (bu pedagogik kuzatuvlar va pulsometriya ma'lumotlari bilan ham tasdiqlangan).

Tajribadan oldin va keyin tajriba guruhi bolalarining jismoniy tayyorgarligini tavsiflovchi ko'rsatkichlarning qiyosiy tahlili barcha nazorat mashqlarida (mokusimon yugurish 11,12 dan 10,19 gacha, turgan joydan uzunlikka sakrash – 107,39 dan 121,37 sm.gacha, gavdani bukish – 13,13 dan 28,04 martagacha, gavdani yozish – 11,06 dan 32,64 martagacha, oldinga egilish – 1,49 dan 8,84 sm.gacha) natijalarining ishonchli o'zgarishini aniqlashga imkon berdi. Tajribadan oldin va keyin nazorat guruhidagi bolalarining jismoniy tayyorgarligini tavsiflovchi ko'rsatkichlarning qiyosiy tahlili har qanday nazorat mashqlari, natijalarda sezilarli ($P>0,05$) o'zgarishlar kuzatilmaganligini aniqlashga imkon berdi (1-rasm). Buning sababi shundaki, MTT uchun an'anaviy jismoniy tarbiya dasturi bo'yicha mashg'ulotlar, asosan, ma'lum miqdordagi harakat ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, harakat faolligi va jismoniy sifatlarini tarbiyalashga yordam bermaydi [5].

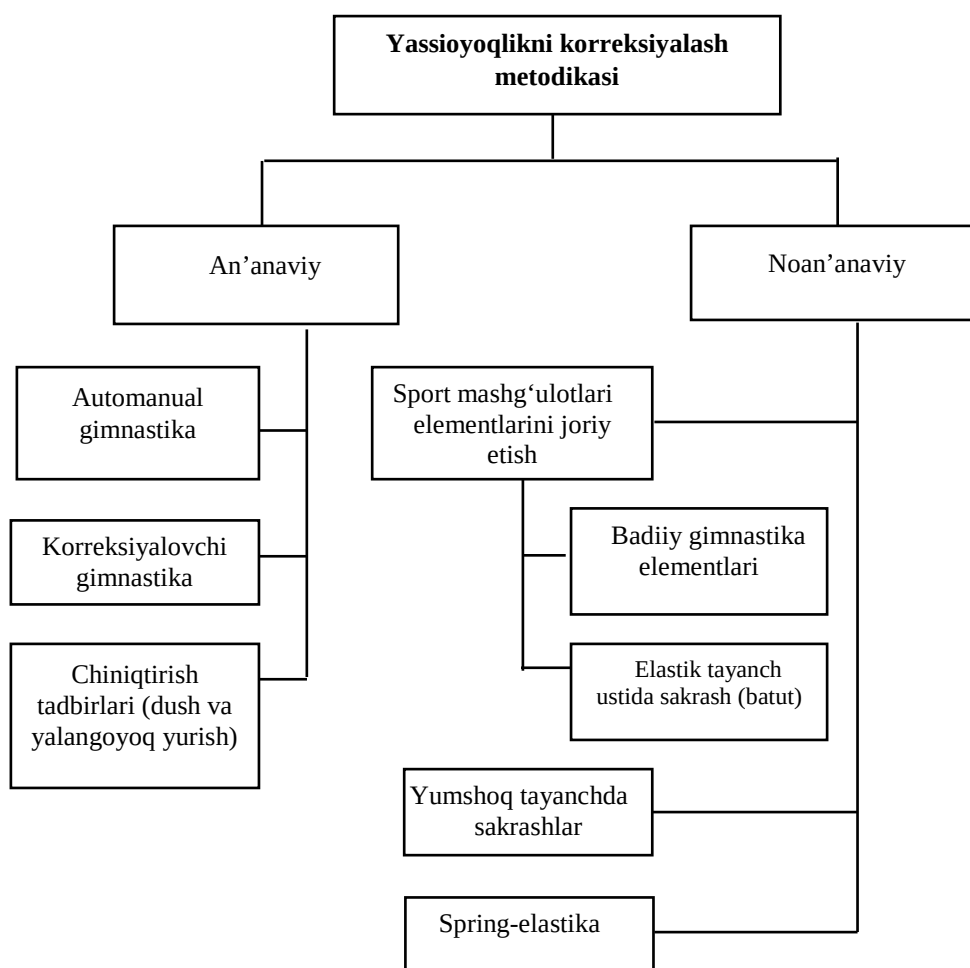

1-rasm. Nazorat (n=80) va tajriba (n=80) guruhlarida pedagogik tajriba jarayonida jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarining o'zgarishi. Shartli belgilar: 1-mokusimon yugurish 30x10 m, s; 2-turgan joydan uzunlikka sakrash, sm; 3-gavdani yozish, marta; 4-gavdani bukish, marta; 5-oldinga egilish, sm.

Pedagogik kuzatuvlar natijalari shuni ko'rsatdiki, noan'anaviy mashqlar tajriba dasturi bo'yicha o'tkazilgan mashg'ulotlar bolalardagi jismoniy mashqlar jarayoniga barqaror qiziqishning shakllanishiga yordam berdi.

Ushbu ko'rsatkichlarni tajribadan so'ng tajriba guruh bolalari bilan suhbat natijalari ham tasdiqlaydi. MTTlarida bo'lgan vaqtda bolalar jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga bo'lgan qiziqishi uyg'ona boshlagani, bolalar gimnastika va noan'anaviy logoritmik gimnastika, aerobika, kallanetika mashg'ulotlarini rasm chizish va modellashtirish bilan bir qatorda, birinchi yoki ikkinchi o'ringa qo'yishdi, tajriba oldidan esa jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga qiziqish darajasi faqat to'rtinchi o'rin berilgan edi. Pulsometriya ma'lumotlarining ko'rsatkichlari, tajriba dasturi asosida mashg'ulotlarni o'tkazishda dasturning barcha bosqichlaridagi yuklamalar, bolalarining imkoniyatlariga va jismoniy tarbiya va sport vazirligining tavsiyalariga to'g'ri keladi. Tajriba va nazorat guruhlarida mashg'ulotlarda yurak urish tezligi (YQS) dinamikasini tahlil qilish tajriba guruhidagi jismoniy mashqlar nazorat guruhidagi mashg'ulotlarga nisbatan bolalar organizmiga yanada aniq ta'limiy ta'sirini ko'rsatdi (2-rasm).

Mashg'ulotning yakuniy qismida to'p mushaklarning tiklanishiga qaratilgan bo'shashtiruvchi mashqlar uchun ishlatiladi.

2-rasm. Noan'anaviy vositalar yordamida yassioyoqlikni korrektsiyalash metodikasi. Yassioyoqlikning oldini oluvchi gimnastika mashqlari.

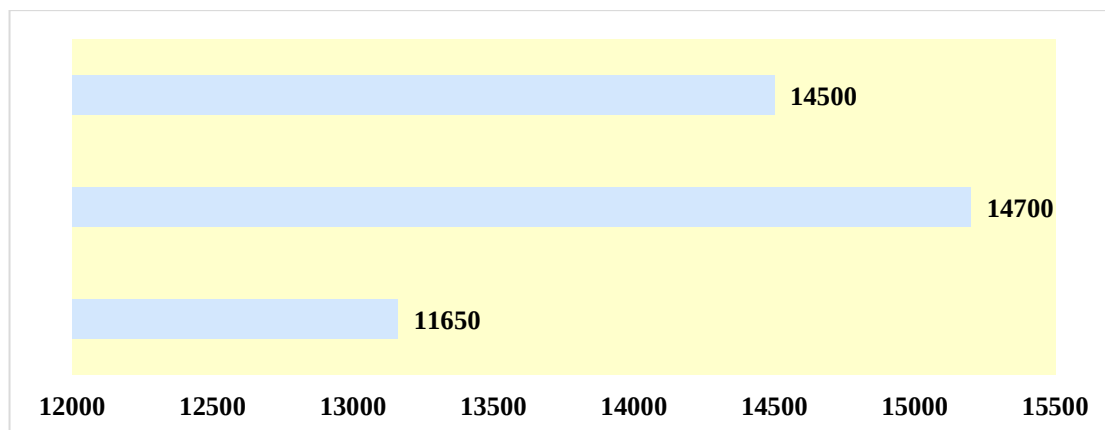
1) turgan holatda, oyoqlar juft, orqaga tayangan holda, bosh barmoqlarni ko'tarish. Kuniga 3 marta 15–20 marta takrorlash;

2) oyoqlari tik turgan holatda, to'piqdan oyoqqa va orqaga burilish. Kuniga bir marta 15–20 marta takrorlash;

3) tik holatda, oyoqlarini juftlab, barcha barmoqlarni ko'tarish va tushirish. Kuniga 3 marta 15–20 marta takrorlash.

Tajribadan oldin va keyin jismoniy faolligini hajmini qayta tekshirish o'tkazildi, unda quyidagi natijalar qo'lga kiritildi katta guruh: nazorat guruhida bu ko'rsatkich o'rtacha 11650 ta qadamlar sonini, tajriba guruhlarda – 14700 ta qadamlar sonini tashkil etdi (3-rasm).

Xulosa qilganda, 4–7 yosh bolalarning yosh, individual va boshqa differensial xususiyatlarin hisobga olgan holda, noan'anaviy mashqlar tizimiga asoslangan vositalarni MTTlari amaliyotida qo'llash, jismoniy tarbiya jarayonini modernizatsiyalashga imkon beradi hamda mashqlar korrektsiyaviy, reabilitativ effekt berib, jismoniy faolligini oshirish dinamikasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, shuningdek, bolalarning muntazam jismoniy mashqlarga bo'lgan qiziqishi, irodaviy va tarbiyaviy jarayonlarini shakllantirishga asos bo'ladi. Tadqiqotdan so'ng matematik statistik tahlil qilinganda, bolalar aerobika pedagogik texnologiyasidan foydalanish imkoniyati kengaytirilgan hamda statik rejimda umurtqa pog'onasi mushak qayishqoqligini rivojlantirishga qaratilgan spring elastika mikromashg'ulotlarini ishlab chiqish hisobiga mashg'ulotlarni o'z vaqtida tezkor tuzatuvchi korreksion pedagogika yo'nalishi takomillashtirilgan.

Me'yor-14500, Tajriba-14700, Nazorat-11650

3-rasm. Tajribadan keyin katta guruh 4–7 yosh bolalarning HF hajmining o'rtacha qiymati (qadamlar soni).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G.X.Xolboyeva. Mechanisms for improving primary gymnastics in increasing the physical activity of children in preschool education. "SamDU ilmiy axborotnomasi", 2021, 2-son, 130 – 136-betlar.
2. G.Xolboyeva. Maktabgacha ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida bolalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish. "SamDU ilmiy axborotnomasi", 2020, 2-son, 102 – 108-betlar.
3. B.T.Xaydarov, G.X.Xolboyeva. Maktabgacha yoshdagi bolalar harakat faolligini oshirishda dastlabki gimnastika mashg'ulotlarini takomillashtirish mexanizmlari. "SamDU ilmiy axborotnomasi", 2020, 6-son, 140–144-betlar.
4. J.Eshnazarov. Bolalar jismoniy sifatlarini rivojlantirish uslublari. Toshkent, 2008.
5. Малинина Н.Н. Гимнастика и методика преподавания. Ташкент, 2001, с. 123.

Raxmanov Alijon Ismoilboyevich (Urganch davlat universiteti Fizika kafedrasi katta o'qituvchisi; alijon.raxmanov@mail.ru)

"FIZIKA O'QITISH METODIKASI" FANIDAN SEMINAR MASHG'ULOTINI TASHKIL QILISH VA O'TKAZISH METODIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada "Fizika o'qitish metodikasi" fanining seminar mashg'uloti mavzulariga tegishli topshiriqlarni ishlab chiqish va ularni bajarish metodikasiga doir ko'rsatmalar haqida so'z yuritilgan.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос о разработке заданий и методике их выполнения по темам семинарского занятия «Методика преподавания физики»

Annotation. This article presents instructions for creating and executing assignments that are relevant to the topics covered in the seminar on "Methodology of Teaching Physics".

Kalit so'zlar: pedagogika, ma'ruza, laboratoriya, optika, linza, didaktika, metod, dars, innovatsiya.

Ключевые слова: педагогика, лекция, лаборатория, оптика, линза, дидактика, метод, урок, инновация.

Key words: pedagogy, lecture, laboratory, optics, lens, didactics, method, lesson, innovation.

Hozirgi vaqtda umumta'lim maktablarida o'qitiladigan fizika fanidan dars mashg'ulotlarini olib borishda didaktik materiallardan foydalanish, ta'lim sifatini va ta'lim samaradorligini oshirishda o'qitishning ilg'or yangi pedagogik texnologiyalarini o'quv jarayoniga joriy etishga alohida e'tibor qaratilyapti.

Bo'lajak fizika fani o'qituvchisining pedagogik mahoratini oshirish uchun oliy ta'limda o'qitiladigan "Fizika o'qitish metodikasi" fanining seminar mashg'uloti mavzularining topshiriqlarida umumiy o'rta ta'lim maktablarida fizika fanini o'qitishda qo'llaniladigan dars turlariga (yangi mavzuni o'qitish darsi (ma'ruza darsi), masala yechish darsi, laboratoriya mashg'uloti darsi, takrorlash darsi) mos holda olib borilishini, bundan tashqari, har bir talaba seminar mavzusining topshiriqlarini bajarishda axborot telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishi zarurligini e'tiborga olish kerak bo'ladi.

Shunday ekan, "Fizika o'qitish metodikasi" fanining seminar mavzulari topshiriqlari ham umumiy o'rta ta'lim maktabi fizika fani mavzulari bilan uzviy bog'liqligini ta'minlanishi kerak bo'ladi [1.4.5].

Talabalarga beriladigan seminar mavzulari topshiriqlarini quyidagicha shakllantirish kerak:

- ma’ruza darsi uchun didaktik materiallar tayyorlash;
- masala yechish darsi uchun didaktik materiallar tayyorlash;
- laboratoriya mashg’uloti uchun didaktik materiallar tayyorlash;
- takrorlash darsi uchun didaktik materiallar tayyorlash;
- ma’ruza darsi uchun taqdimot tayyorlash.

Ma’ruza darsi uchun didaktik materiallar tayyorlashda talaba o’ziga berilgan mavzu yuzasidan quyidagilarga e’tibor qaratishi lozim:

- 1) yangi mavzu nomi va uni rejalashtirish, “muammoli” vaziyat uchun qiziqarli savollar to’plash;
- 2) yangi mavzuga oid formulalar, grafiklar va fizik tushunchalar ketma-ketligini tuzish, mavzuga oid fizik qonuniyat va hodisalarni tushuntirishda o’quvchilarga tanish bo’lgan, tabiatdan, turmush sharoitidan misollar keltirish;
- 3) yangi mavzuni tushuntirish davomida ko’rsatib beriladigan namoyish tajribalar sxemasi va namoyish qilish tartibini ishlab chiqish;
- 4) yangi mavzu yuzasidan savollar ketma-ketligini ishlab chiqish;
- 5) o’tilgan mavzuni mustahkamlash uchun o’qituvchi o’quvchilarga namuna sifatida ishlab beradigan masalalar yechimi va uyga vazifa ishlab chiqish.

Masala yechish darsi uchun didaktik materiallar tayyorlashda talaba o’ziga berilgan mavzu yuzasidan quyidagilarga e’tibor qaratishi lozim:

- 1) sifatga oid masalalar to’plash va ularning yechimini ishlab chiqish;
- 2) grafik ko’rinishdagi masala yoki grafik chizishga oid masalalar to’plash va yechimini ishlab chiqish;
- 3) masala yechishning “geometrik usuliga” doir masalalar to’plash va yechimini ishlab chiqish;
- 4) masala yechishning “algebraik usuliga” doir masalalar to’plash va yechimini ishlab chiqish;
- 5) masala yechish darsi uchun uyga vazifa (masalalar) ishlab chiqish.

Laboratoriya mashg’ulotlari uchun didaktik materiallar tayyorlashda talaba o’ziga berilgan mavzu yuzasidan quyidagilarga e’tibor qaratishi lozim:

- 1) laboratoriya mashg’uloti uchun uslubiy ko’rsatma ishlab chiqish;
- 2) laboratoriya ishining maqsadini shakllantirish;
- 3) kerakli asbob-uskunalar, laboratoriya ishini bajarish tartibini tushuntirish;
- 4) laboratoriya ishining absolut va nisbiy xatoliklarini hisoblash;
- 5) laboratoriya ishi yuzasidan xulosa chiqarish.

Takrorlash darsini olib borish uchun didaktik materiallarni tayyorlashda talaba quyidagilarga e’tibor qaratish lozim:

- 1) mavzu yuzasidan qiziqarli krossvordlar ishlab chiqish;
- 2) o’tilgan mavzularga doir tushunchalarni mustahkamlash uchun grafik organeyzerlardan foydalanish;
- 3) o’tilgan mavzular yuzasidan test tuzish;
- 4) o’tilgan mavzular yuzasida masalalar to’plash va yechish;
- 5) o’tilgan mavzular yuzasidan uyga vazifa ishlab chiqish.

Taqdimot tayyorlashda talaba seminar mashg’lotida o’ziga berilgan mavzu yuzasidan asosan quyidagilarga e’tibor qaratish lozim:

- 1) bitta slaydda uchta rangdan foydalanish tavsiya etiladi (bittasi fon uchun, biri sarlavha uchun, matn uchun bitta rang);
- 2) slaydda ma’lumotlarni taqdim etish uchun kompyuter animatsiyasidan foydalanish;
- 3) qisqa so’zlar va jumalarni ishlatish.
- 4) mavzu yuzasidan gif animatsiyalar, macromedia flesh animatsiyalarini to’plash;
- 5) taqdimot kamida 10 slayddan iborat bo’lishi kerak.

“Fizika o’qitish metodikasi” fani seminar mahg’uloti uchun mavzular quyidagicha tanlansa maktab fizika fani bilan uzviyligini ta’minlagan bo’lamiz:

- 1) fizika o’quv mavzulariga pedagogik va axborot texnologiyalarni joriy qilish usullari;
- 2) fizikadan didaktik materiallar tayyorlash va ularga qo’yilgan metodik talablar;
- 3) umumta’lim maktablarida fizika fanining “Mexanika” bo’limi mavzularini o’qitishda didaktik materiallar ishlab chiqish;
- 4) umumta’lim maktablarida fizika fanining “Mexanik tebranish va to’lqinlar” bo’limi mavzularini o’qitishda didaktik materiallar ishlab chiqish;

5) umumta'lim maktablarida fizika fanining "Statika va gidrodinamika" bo'limi mavzularini o'qitishda didaktik materiallar ishlab chiqish;

6) umumta'lim maktablarida fizika fanining "Molekular fizika" bo'limi mavzularini o'qitishda didaktik materiallar ishlab chiqish;

7) umumta'lim maktablarida fizika fanining "Elektrostatika" bo'limi mavzularini o'qitishda didaktik materiallar ishlab chiqish;

8) umumta'lim maktablarida fizika fanining "O'zgarmas tok qonunlari" bo'limi mavzularini o'qitishda didaktik materiallar ishlab chiqish;

9) umumta'lim maktablarida fizika fanining "Turli muhitlarda elektr toki" bo'limi mavzularini o'qitishda didaktik materiallar ishlab chiqish;

10) umumta'lim maktablarida fizika fanining "Magnit maydoni" bo'limi mavzularini o'qitishda didaktik materiallar ishlab chiqish;

11) umumta'lim maktablarida fizika fanining "Elektromagnit induksiya hodisasi" bo'limi mavzularini o'qitishda didaktik materiallar ishlab chiqish;

12) umumta'lim maktablarida fizika fanining "Elektromagnit tebranishlar va to'lqinlar" bo'limi mavzularini o'qitishda didaktik materiallar ishlab chiqish;

13) umumta'lim maktablarida fizika fanining "Optika" bo'limi mavzularini o'qitishda didaktik materiallar ishlab chiqish;

14) umumta'lim maktablarida fizika fanining "Kvant fizikasi" bo'limi mavzularini o'qitishda didaktik materiallar ishlab chiqish;

15) umumta'lim maktablarida fizika fanining "Atom va yadro fizikasi" bo'limini o'qitishda didaktik materiallar ishlab chiqish.

Seminar mashg'ulotlarini olib borishda "kichik guruhlarda ishlash" metodidan foydalanilsa, o'quvchilarning o'zaro bilim, tajriba va ular o'rtasida do'stona hamkorlikni amalga oshirgan bo'lamiz. Masalan, agar guruhda 25 nafar talaba bo'lsa, 5 ta kichik guruhchaga ajratish va har bir kichik guruhda esa 5 nafar talabadan iborat bo'lsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Seminar mavzulari yuzasida har bir guruhga 1 tadan mavzu hamda mavzu yuzasidan har bir talabaga bittadan topshiriqlar to'plami beriladi.

Taklif etilayotgan seminar mavzulari ro'yxatidan "Umumta'lim maktablarida fizika fanining Optika bo'limi mavzularini o'qitishda didaktik materiallar ishlab chiqish" mavzusi bo'yicha har bir guruhga 1 tadan mavzu va har bir talabaga bittadan topshiriq ishlab chiqish jarayonini ko'rib chiqaylik[2,3]:

1-guruh: Mavzu: "Yorug'likning qaytish va sinish qonunlari".

1-talaba: **Ma'ruza darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

2-talaba: **Masala yechish darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

3-talaba: **Laboratoriya ishi darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

4-talaba: **Takrorlash darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

5-talaba: **Taqdimot** tayyorlash.

2-guruh: Mavzu: "To'la ichki qaytish".

1-talaba: **Ma'ruza darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

2-talaba: **Masala yechish darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

3-talaba: **Laboratoriya ishi darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

4-talaba: **Takrorlash darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

5-talaba: **Taqdimot** tayyorlash.

3-guruh: Mavzu: "Yupqa linza yordamida tasvir yasash"

1-talaba: **Ma'ruza darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

2-talaba: **Masala yechish darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

3-talaba: **Laboratoriya ishi darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

4-talaba: **Takrorlash darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

5-talaba: **Taqdimot** tayyorlash.

4-guruh: Mavzu: "Optik asboblari va ularning qo'llanilishi".

1-talaba: **Ma'ruza darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

2-talaba: **Masala yechish darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

3-talaba: **Laboratoriya ishi darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

4-talaba: **Takrorlash darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.

5-talaba: **Taqdimot** tayyorlash.

5-guruh: Mavzu: "Ko'z va ko'rish. Ko'zoynak".

- 1-talaba: **Ma'ruza darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.
 2-talaba: **Masala yechish darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.
 3-talaba: **Laboratoriya ishi darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.
 4-talaba: **Takrorlash darsi** uchun didaktik materiallar tayyorlash.
 5-talaba: **Taqdimot** tayyorlash.

Shunday qilib, har bir guruhga mavzu beriladi va har bir talaba guruhga berilgan mavzu yuzasidan o'ziga berilgan dars turlari bo'yicha didaktik materiallar ishlab chiqadi. Talabalarga berilgan dars turlari har bir berilgan mavzularda har xil bo'lishi kerak bo'ladi, shunda talaba umumta'lim maktablarida fizika fanini o'qitishda yangi mavzu darsida, masala yechish darsida, takrorlash darsida, laboratoriya ishi bajarish darsida va taqdimot tayyorlashda ishlab chiqiladigan didaktik materiallarga qo'yiladigan metodik talablarni o'rganib boradilar.

№	Talaba F.I.Sh	Guruh	Dar turlari bo'yicha talabaning olgan bahosi										Mustaqil ish	Yakuniy baho	M-maruzasi darsi		A	1-Guruh
															L-laboratoriya darsi		B	2-Guruh
															m-masala yechish darsi		C	3-Guruh
										T- takrorlash darsi		D	4-Guruh					
										t-taqdimot tayyorlash		E	5-Guruh					
												Har bir guruhga berilgan mavzu nomi						
1	1-talaba	A	M	L	m	T	t						A	1-mavzu				
2	2-talaba		L	m	T	t	M						B	2-mavzu				
3	3-talaba		m	T	t	M	L						C	3-mavzu				
4	4-talaba		T	t	M	L	m						D	4-mavzu				
5	5-talaba		t	M	L	m	T						E	5-mavzu				
6	1-talaba	B	M	L	m	T	t						A	1-mavzu				
7	2-talaba		L	m	T	t	M						B	2-mavzu				
8	3-talaba		m	T	t	M	L						C	3-mavzu				
9	4-talaba		T	t	M	L	m						D	4-mavzu				
10	5-talaba		t	M	L	m	T						E	5-mavzu				
11	1-talaba	C	M	L	m	T	t						A	1-mavzu				
12	2-talaba		L	m	T	t	M						B	2-mavzu				
13	3-talaba		m	T	t	M	L						C	3-mavzu				
14	4-talaba		T	t	M	L	m						D	4-mavzu				
15	5-talaba		t	M	L	m	T						E	5-mavzu				
16	1-talaba	D	M	L	m	T	t						A	1-mavzu				
17	2-talaba		L	m	T	t	M						B	2-mavzu				
18	3-talaba		m	T	t	M	L						C	3-mavzu				
19	4-talaba		T	t	M	L	m						D	4-mavzu				
20	5-talaba		t	M	L	m	T						E	5-mavzu				
21	1-talaba	E	M	L	m	T	t						A	1-mavzu				
22	2-talaba		L	m	T	t	M						B	2-mavzu				
23	3-talaba		m	T	t	M	L						C	3-mavzu				
24	4-talaba		T	t	M	L	m						D	4-mavzu				
25	5-talaba		t	M	L	m	T						E	5-mavzu				

5. M.Qurbonov, D.Begmatova. Praktikum ishlarini miqdoriy baholashning didaktik asoslari. T., "Universitet", 2008.
6. М.С.Ладных. Графические методы решения задач по физике. М., 2019.
7. Н.В.Турчина. Физика в задачах для поступающих в вузы. М., 2008.

**Umarov Komil Majitovich (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti,
Abduraximov Ziyodullo Xojiakbar o'g'li, Nasimov Ulug'bek Orif o'g'li (o'qituvchilar)
YOSH VOLEYBOLCHILARNING HUJUM TEXNIKASINI RIVOJLANTIRISH
SAMARADORLIGI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada 13–14 yoshli voleybolchilarning hujum harakatlari texnikasini rivojlantirish jarayoni o'rganilgan. Tadqiqot davomida shug'ullanuvchilarni hujum harakatlari texnikasini samaradorligini oshirishga qaratilgan mashqlar majmuasi ishlab chiqildi va tajriba guruhidagi shug'ullanuvchilarda ushbu mashqlar qo'llanildi. Ishlab chiqilgan mashqlar majmuasi, tajriba guruhidagi shug'ullanuvchilarining hujum harakatlari samaradorligiga ijobiy ta'sir etdi. Xususan, hujum harakatlarning sifati, zarbalarning aniqligi va samaradorligi tajriba guruhida ijobiy o'sishga erishildi. Tadqiqot natijalari yosh voleybolchilarning texnik-taktik tayyorgarligini oshirish va mashg'ulotlarni samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Аннотация. В данной статье исследуется процесс развития атакующей техники волейболистов 13–14 лет. В ходе исследования был разработан комплекс упражнений, направленных на повышение эффективности атакующих приемов участников, и эти упражнения применялись у участников экспериментальной группы. Разработанный комплекс упражнений положительно сказался на эффективности атакующих движений участников экспериментальной группы. В частности, качество атакующих движений, точность и результативность бросков достигли положительного роста в экспериментальной группе. Результаты исследования служат для совершенствования технико-тактической подготовки юных волейболистов и эффективной организации тренировок.

Annotation. In this article, the process of development of attacking techniques of 13–14-year-old volleyball players is studied. During the research, a set of exercises aimed at increasing the efficiency of the participants' attack techniques was developed and these exercises were used in the participants of the experimental group. The developed set of exercises had a positive effect on the effectiveness of the offensive movements of the participants in the experimental group. In particular, the quality of attack movements, the accuracy and efficiency of shots achieved positive growth in the experimental group. The results of the research serve to improve the technical and tactical training of young volleyball players and to organize training effectively.

Kalit so'zlar: mashg'ulot, hujum texnikasi, kombinatsiya, korrelatsion tahlil, voleybol.

Ключевые слова: тренировка, техника атаки, комбинация, корреляционный анализ, волейбол.

Key words: training, attack technique, combination, correlational analysis, volleyball.

Dolzarbliigi. Sport turlari ichida voleybol o'ziga xosligi, tomoshabopligi, qiziqarli ekanligi bilan ajralib turadi. Shu boiz yosh voleybolchilarni zamon talablariga mos darajada tarbiyalash va tez orada jahon miqyosidagi jamoalar safiga kirishi uchun o'quv mashg'ulotlarni yuqori saviyada olib borishni takomillashtirish talab etiladi. Yosh voleybolchilarga hujum texnikasini dastlabki o'rgatish bosqichidayoq alohida ahamiyat qaratish lozim.

Zamonaviy voleybolda hujum texnikasi kundan kunga rivojlanib borishi bilan izohlanadi. Shuning uchun ham yosh voleybolchilarning o'quv mashg'ulotlari jarayonida hujum texnikasini rivojlantiruvchi maxsus mashqlardan foydalanish, himoyadan hujumga o'tish tezligini, taktik "kombinatsiya"larni bajarish tezkorligini va aniqligini oshiradi. Buning natijasida hujum texnikasini bajarilish vaqti qisqaradi.^{1,2}

Mashg'ulot jarayonlarida 13–14 yoshli voleybolchilarga hujum texnikasini o'rgatish samaradorligini o'rganish hamda tahlil qilish orqali ularni o'yinlardagi hujum samaradorligini aniqlash va amaliy tavsiyalar berishni maqsad qilib oldik.

¹ Ayrapetyants L.R., Pulatov A.A. Voleybol nazariyasi va uslubiyati. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik, T., "Fan va texnologiya", 2012, 208-bet.

² Boltayev Z.B. Voleybol nazariyasi va uslubiyati. Darslik, Samarqand, 2019, 360-bet.

Biz oldimizga qo'ygan maqsadni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun quyidagi vazifalarni belgilab oldik.

1. Musobaqa oldi tayyorgarlik davrida yosh voleybolchilarning mashg'ulot jarayonini o'rganish.
2. Yosh voleybolchilarning musobaqa jarayonida hujum texnikasini bajarish samaradorligini aniqlash hamda olingan natijalarni tahlil qilish.
3. Mashg'ulot va musobaqa faoliyatini tahlil qilish asosida 13–14 yoshli voleybolchilarning hujum texnikasini amalga oshirish samaradorligini ilmiy asoslab berish.

Tadqiqotning maqsadi. Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi 13–14 yoshli voleybolchilarning hujum texnikasini rivojlantirish va uni takomillashtirishda uslubiy ko'rsatmalar berish.

Tadqiqotning tashkiliy va uslubiy yechimi. Tajriba Samarqand shahar sportning o'yin turlari va yengil atletika bo'yicha ixtisoslashgan bolalar-o'smirlar sport maktabining boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi 13–14 yoshli voleybolchilarni jismoniy mashg'ulotlari jarayonida o'tkazildi.

Tadqiqot ishimizning vazifasini hal etishda 10 nafar shug'ullanuvchilar tanlab olindi va tadqiqot ishlari olib borildi.

Tadqiqot 2 bosqichdan iborat. Muammoning nazariy tomonlari tahlil qilindi hamda ilmiy nazariy izlanishlar natijasida muammoning hozirgi holati o'rganildi va zarur bo'lgan tomonlari ustida ishlash kerakligi aniqlandi.

1. Bo'lgan muddatda pedagogik tajribalarning maqsadi, yosh voleybolchilarni mashg'ulot jarayonida hujum texnikasini rivojlantirish usullari o'rganildi va shu maqsad yo'lida tajriba olib borildi.

2. Tadqiqotning yakuniy natijalari olindi. Bu bosqichda tadqiqot natijalari umumlashtirildi va tahlil qilinib amaliy tavsiyalar berildi.

1-jadval

13–14 yoshli voleybolchilarning hujum texnikasini bajarish ko'nikmalarini baholash natijalari (tadqiqotdan oldin n=10)

№	Ismi Famil- yasi	Turgan jo- yida baland- likka sak- rash (sm)	4-zonada o'rnatilgan, moslama- ga harakatlanib kelib sakirab qo'l tekkizish (sm)	Bog'lovchi o'yinchi yordamida 4-zona- sidan 1, 6, 5-zona- larga hujum zarba- sini aniqlash ijro etish (har bir zonaga 3 marta)	To'siq qo'yuvchi o'yinchi qarshili- gida 4-zonadan 1, 5-zonalarga hu- jum zarbasini aniqlash ijro etish (10 marta)	Nazorat o'yin- larida bir tayim dovomida sama- rali hujum zar- balari tahlili (marta)
1	M.Sh	31	240	6	5	6
2	N.A.	30	239	6	6	5
3	M.A.	29	236	6	4	5
4	R.A.	26	235	5	3	6
5	A.D.	25	237	6	4	5
6	M.S.	24	238	4	4	4
7	A.Z.	26	239	4	5	5
8	S.N.	27	238	5	5	6
9	E.G.	28	240	4	6	6
10	T.U.	22	237	4	4	4
ΣX_i		268:10=26,8%	2379:10=237,9%	50:10=5,0%	46:10=4,6%	52:10=5,2%
Min-max		22/31	235/240	4/6	3/6	4/6
$x \pm \sigma$		31 $\pm$ 0,9	240 $\pm$ 0,5	6,0 $\pm$ 0,2	6,0 $\pm$ 0,3	6,0 $\pm$ 0,2

Yuqoridagi jadvalga nazar tashlasak, test topshirgan 10 nafar shug'ullanuvchilardan 5 yo'nalishda ko'rsatgan test natijalar biz kutgan natijalarni bermadi. Shu sababli tajriba guruhi shug'ullanuvchilariga biz tomonimizdan ishlab chiqilgan na'munaviy mashqlar jamlanmasidan foydalanish tavsiya etildi.

Ma'lum bir o'yin ampulasi tavsifi bilan usullar takomillashtiriladi. Avvaldan o'rganilgan o'yin usullari jamoadagi o'yinlar ampulasi, jismoniy tayyorgarligi va materiallarni individual o'zlashtirish usulini takomillashtiradi.

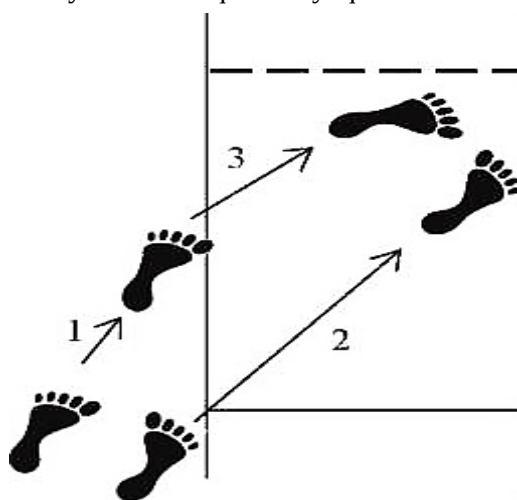
Hujum zarbalarini amalga oshirish shug'ullanuvchilardan atletik tayyorgarlikni talab etadi. Asosiy mashqlar tarkibiga jismoniy sifatlarni rivojlantiruvchi, tayanch-harakat apparatini mustahkamlovchi, avvalo, to'piq, tizza, yelka, oyoq va qo'l panjalari, barmoq bo'g'inlarini va mushaklarning qisqarish tezligi-

ni oshirishga qaratilgan mashqlar kiritiladi. Umumrivojlantiruvchi mashqlar predmetsiz yoki predmetlar (to'ldirma to'p, gantellar, cho'ziluvchan elastik predmetlar va hokazo) bilan bajariladi.

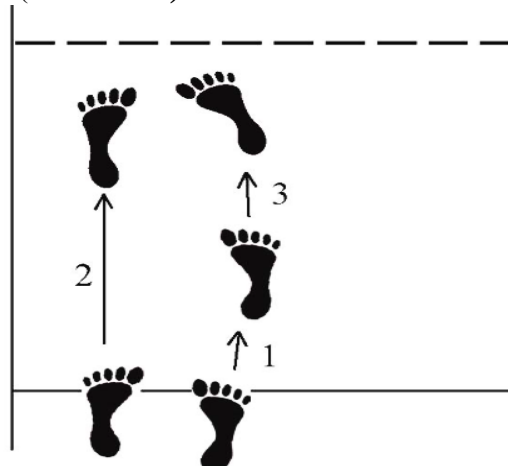
Hujum texnikasini bajarish ko'nikmalarini shakllantirishda quyidagi hujum fazalarni qisimlarga bo'lib, to'g'ri o'rgatish maqsadga muvofiqdir:

- yugurish;
- sakrash;
- to'pga zarba berish;
- yerga qo'nish.

O'z navbatida, bu fazalar ham bir qancha mikrofazalarga bo'linadi. Yugurib kelish fazasida hujumchi ikkita asosiy vazifani hal etadi: balandroq sakrashga erishish va to'pning uchish yo'nalishini to'g'ri aniqlash. Bunda hujumchilar uch qadam harakati amalga oshiriladi. Hujumchilar masofani to'g'ri aniqlab birinchi chap oyoq (agar o'ng qo'lda to'pga zarba bersa chap oyoq, chap qo'lda to'pga zarba bersa o'ng oyoq) oddiy qadam ikkinchi qadam birinchi qadamga nisbatan biroz kengroq qadam qo'yiladi. Uchinchi qadam yana kichik qadam oyoq uchlari biroz burib qo'yiladi (1–2-rasmlar).

1-rasm. O'ng qo'l bilan to'pga zarba beruvchi o'yinchining qadam harakati.

2-rasm. Chap qo'l bilan to'pga zarba beruvchi o'yinchining qadam harakati.

Sakrash fazasida hujumchi to'vondan oyoq uchiga tomon katta qadam tashlab harakat qiladi, oxirgi qadamda oyoqlarning oralig'i oldingiga nisbatdan biroz qisqaroq, qo'llar tanasining orqa tomonga harakatlantiriladi. Oyoqlar tizza qismida, gavda esa tos-son bo'g'imida bukiladi. Keyin esa qo'llar oldinga yuqoriga silkitiladi, oyoqlar tayanchdan uziladi, gavda qismi orqaga biroz egilib, vertikal holatga keltiriladi. Zarba beruvchi qo'l kafti bosh orqasi o'tib keskin oldinga harakatlanishi lozim.

Zarba berish fazasida o'ng (yoki chap) qo'l tirsak bo'g'imida to'g'rilanib, yuqoriga-oldinga cho'ziladi. Zarba berishda harakati qorin, ko'krak, yelka va qo'l mushaklarining ketma-ket va keskin qisqarishi bilan bajariladi. Bunda zarba beruvchi qo'l kafti to'pning orqa-yuqorisiga uriladi. Zarba kuchi taktik vazifani hal qilish bilan belgilanadi. Boshlang'ich o'rgatish bosqichida hujum zarbasining kuchiga emas, balki uning o'z vaqtida berilganligiga va yo'nalishiga e'tibor qaratish zarur.

Qo'nishda hujumchi oyoq uchlari yerga tushadi va oyoq tizza qismi biroz bukuladi, chunki bu holatda tayanch-harakat apparati shikastlanishining oldi olinadi va keyingi harakatlarini bajarishga qulay sharoit yaratiladi.

Jamoa hujumini faqatgina to'g'ri hujum zarbalari bilan yakunlash kifoya qilmaydi. Shuning uchun hozirgi zamon voleybolida to'p yo'nalishini o'zgartirib bajariladigan hujum zarbalari ahamiyatliroqdir.^{1,2}

Tayyorlov mashqlari. Hujum texnikasini rivojlantirishda ikkita katta vazifa hal etiladi:

1. Tayanch-harakat apparatini mustahkamlash, qo'l va oyoqning dinamik kuchini rivojlantirish;
2. Harakatlanuvchi obyektga (to'pga) tayanchsiz holatda javob reaksiyasini berish uchun zarur darajadagi koordinatsion harakatlarni bajara olish.

¹ Boltayev Z.B., Umarov K.M. Sport o'yinlari va uni o'qitish metodikasi (voleybol). O'quv qo'llanma, Samarqand, 2020, 225-bet.

² Каратаева Т.Ю. Вoleyбол техника и тактика игры методические рекомендации. Челябинск, изд-во Челябин. гос. пед. ун-та, 2016, с. 77с.

Bu harakatlarni rivojlantiruvchi mashqlar quyidagilar:

1. Qo'llarni to'liqin harakat qildirib, joydan yuqoriga sakrash.
2. Biron jihoz (skameyka, tumba) ustiga sakrab chiqish xuddi shu holatda pastga sakrab tushish.
3. Ikki tomonga tortib qo'yilgan turli balandlikdagi arqonlar ustidan sakrab o'tish.
4. Turli xil sakrashlar: gimnastik skameykalar ustidan bir oyoqlab va ikki oyoqlab sakrashlar.
5. Oyoq uchlarida tizzalarni bukmasdan old va orqa tamonlarga ketma-ket sakrash.
6. Joyidan uzunlikka sakrab, o'tirib turib, tizzalarini ko'krak qismiga tortib sakrash.
7. Joyida turgan holatda tizzalarini ko'krak qismiga tortib sakrash.
8. Turli xil balandlikka osib qo'yilgan pretmetlarga nisbatdan sakrab (hujum zarbasini amalga oshirish) taqlid qilish.
9. Joyidan turib uzunlikka sakrash.
10. Arg'amchi bilan sakrashlar.
11. Maxsus rezinalar yordamida qo'l va oyoqlarni cho'zish.
12. Har xil egilish mashqlarni bajarish.
13. Sherikning qarshiligini yengib bajariladigan cho'zilish mashqlari.
14. Turgan joyida sakrab, so'ng tez yugurish.
15. Yuqoriga osib qo'yilgan to'pni sakrab, ikki qo'llab tutish.
16. Yugurib, sakrash orqali tennis to'pi bilan hujum harakatini taqlid qilish.
17. 40–50 sm balandlikdan pastga sakrab tushushlar.
18. Bir joyda zarba harakatini simulatsiya qilish (qo'lni oldinga va yuqoriga siltash).

Texnika bo'yicha mashqlar

1. To'pni o'z ustiga baland otish va joyida sakramagan holda yerga qarata zarba berish.
2. Devor yonida qo'lida to'p bilan joylashdi. Qo'lidagi to'pni yuqoriga otgan holda yerga qarata zarba berishni amalga oshiradi. Bir marta yerga va sung devorga tegib qaytgan to'pni to'tib olib, yana xuddi shu harakatni bajarish.
3. Xuddi shu mashq faqat sakrab bajarish.
4. Mashq juftlikda bajariladi. Birinchi o'yinchi yuqoridan ikki qo'llab to'pni tutib turadi. Ikkinchi o'yinchi hujum fazalarini to'g'ri bajargan holda sakrab to'pga zarba berish harakatlarini amalga oshiradi. Mashqni bajarishda to'pga zarba beruvchi o'yinchi zarba imitatsiyasini bajarish.
5. O'yinchi devordan 2–3 m masofa uzoqlikda qo'lida to'p bilan joylashadi. Qo'lidagi to'pni yuqoriga o'z ustiga otadi va otilgan to'pga polga qarata zarba beradi. Poldan ko'tarilib devorga tegib qaytgan to'pga qayta zarba beradi. Mashqni shu tariqa bir necha marotaba bajarish.
6. Maydonning 5-zonasida o'yinchilar ketma-ket joylashadi. Murabbiy 3-zonadan 4-zonaga ikki qo'llab, pastdan to'pni to'r ustiga uzatadi. Uzatilgan to'pga 5-zonadan 4-zonaga harakatlanib kelayotgan o'yinchilar hujum fazalarini to'g'ri bajargan holda, sakrab to'pni yuqoridan ikki qo'llab tutib oladi. Mashqni ketma-ketlikda bajarish.
7. 6-mashq kabi, bunda faqat o'yinchilar to'pga sakrab zarba berish harakatini amalga oshirish.
8. O'zi tomonidan to'r oldida yuqoriga otilgan to'pga sakrab zarba berish.
9. O'yinchilar maydonning ikki tomonida 2-zonada joylashadi. Qo'lidagi to'pni o'z ustiga otgan holda hujum zarbasini amalga oshiradi.
10. O'yinchilar maydonning ikki tomonida 4-zonada joylashadi. Qo'lidagi to'pni o'z ustiga otgan holda hujum zarbasini amalga oshiradi.
11. Sherigi tomonidan to'r oldida yuqoriga otilgan to'pga zarba berish.
12. 3-zonadan uzatilgan to'pga 4-zonadan yo'nalish bo'yicha hujum zarbasini amalga oshirish.
13. 3-zonadan uzatilgan to'pga 2-zonadan yo'nalish bo'yicha hujum zarbasini amalga oshirish;
14. 1–6 va 5-zonalarga o'yinchilar bir chiziqqa ketma-ket joylashadi. 2–3 va 4-zonalarda bog'lovchi o'yinchilar to'r yonida. 1–6 va 5-zonalardagi o'yinchilar yuqoridan ikki qo'llab to'pni 2–3 va 4-zonalarda joylashgan bog'lovchi o'yinchilarga uzatadi va hujumni amalga oshirish uchun harakatlanadi. Uzatilgan to'pni bog'lovchi o'yinchilar yuqoridan ikki qo'llab uzatadi. Harakatlanib kelayotgan o'yinchilar hujum zarbasini amalga oshiradi.
15. O'yinchilar 2–3 va 4-zonalarda joylashadi. Bog'lovchi o'yinchi 3-zonada, murabbiy maydon markazidan 3-zonada joylashgan bog'lovchi o'yinchiga to'p uzatishni amalga oshiradi. Bog'lovchi o'yinchi yuqoridan ikki qo'llab to'pni 2–3-yoki 4-zonalarga harakatlanib kelayotgan o'yinchilarning biri-ga uzatadi. To'p uzatilgan zonadagi o'yinchi hujum zarbasini amalga oshiradi. Mashq to'siq qo'yuvchi o'yinchilar bilan birgalikda amalga oshiriladi.

16. Yakkalik to'siqqa qarshi hujum zarbasini amalga oshirish.

17. To'rdan uzoqroq uzatilgan to'plarga zarba berish harakatlarni amalga oshirish.

18. O'yinchilar maydonning bir tomonida joylashadi. Murabbiy maydonning ikkinchi tomonidan to'pni to'r ustidan uzatadi. Uzatilgan to'pni 1–6-va 5-zonada joylashgan o'yinchilar pastdan ikki qo'llab qabul qilib 3-zonada joylashgan bog'lovchi o'yinchiga uzatadi. Bog'lovchi o'yinchi to'pni 2–3-yoki 4-zonalarning biriga uzatadi. To'p uzatilgan zonadagi hujumchi hujum zarbasini amalga oshiradi. Mashq to'siq qo'yuvchi o'yinchilar bilan amalga oshiriladi.

19. Murabbiy topshirig'iga muvofiq ko'rsatilgan zonalarga hujum zarbasini to'g'ri bajarish.

20. Hujum zarbalarini o'zlashtirish darajasiga qarab turli variantlardagi mashqlar to'siq qo'yish bilan bajarish.^{1,2,3}

Yuqorida keltirilgan namunaviy mashqlar orqali o'smir voleybolchilarning hujum texnikasini shakllantirishga qaratilgan o'quv mashg'ulotlari 6 oy davomida olib borildi va samarasini aniqlash uchun yana testlar qabul qilindi.

2-jadval

13–14 yoshli voleybolchilarning hujum texnikasini bajarish ko'nikmalarini baholash natijalari (tadqiqotdan keyin n=10)

№	Ismi, fa-milyasi	Turgan joyida balandlikka sakrash (sm)	4-zonada o'rnatilgan, moslamaga harakatlanib kelib sakirab qo'l tekkizish (sm)	Bog'lovchi o'yinchi yordamida 4-zonasidan 1, 6, 5-zonalarga hujum zarbasini aniq ijro etish (har bir zonaga 3 martadan 9 marta)	To'siq qo'yuvchi o'yinchi qarshiligi-da 4-zonadan 1, 5-zonalarga hujum zarbasini aniq ijro etish (10 marta)	Nazorat o'yinlarida bir tayim dovomida samarali hujum zarbalari tahlili (marta)
1	M.Sh	39	252	8	7	10
2	N.A.	38	250	8	8	9
3	M.A.	34	247	7	6	9
4	R.A.	33	246	7	5	10
5	A.D.	34	249	8	6	9
6	M.S.	32	248	6	6	8
7	A.Z.	35	250	6	7	9
8	S.N.	30	248	7	7	10
9	E.G.	37	251	7	8	10
10	T.U.	30	247	6	6	8
ΣXi		342:10=34,2%	2488:10=248,8%	70:10=7.0%	66:10=6,6%	92:10=9,2%
Min-max		30/39	246/252	6/8	5/8	8/10
x±σ		39±0,9	252±0,6	8,0±0,2	8,0±0,3	10,0±0,2

Tadqiqot natijalarining qiyosiy tahliliga ko'ra, yosh voleybolchilarning hujum texnikasini bajara olish ko'rsatkichlari tadqiqotdan oldingi ko'rsatkichlariga nisbatan tadqiqotdan keyingi ko'rsatkichlari sezilarli darajada o'sganligi ma'lum bo'ldi. Hujumchilarning hujum harakatlarini rivojlantirishda ularning mashg'ulot jarayoniga biz tavsiya etgan mashg'ulot mikrotsikllari va mashqlar majmuasining samarasi deya ta'kidlasak, aslo, mubolag'a bo'lmaydi.

Shunday qilib, o'yinda hujum harakatni muvofiqiyatli amalga oshirish harakatlarining asosini tahlili, yuqori depsinish, qo'l va gavdaning faol harakatlarini muvofiqlashtirishdan iboratdir. Shubhasiz, musobaqa faoliyatining pedagogik nazoratida olingan natijalar mashg'ulot jarayonining ayniqsa, sportchilar individual texnik harakatlarining rivojlantirish bosqichida asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.^{4,1}

¹ Ибрагимова О.А., Вараева А.Ж., Ибрагимова Е.А., Малаалиева П.Ю. Техника и методика обучения волейболу. Методическое пособие, Махачкала, 2016, 57 с.

² Глейзер М.М. Волейбол теория и практика. Учебник для высших учебных заведений физической культуры и спорта, Москва, "Спорт", 2016, 456 с.

³ Teri Clemens, Jenny McDowell. The volleyball Drill book. 125 technical and tactical Drills .American volleyball coaches association. 2012, p. 239.

⁴ Pitte C., Pedata P., Pasqualoni P. Volleyball for 11–14 years old children/Federazione italiana pallavolo. 2010, p. 85.

Olingan natijalarni o'rganib, asosiy tasnifni korrelyasion tahlil qilish asosida hujumchilarning hujum harakatlarini bajarish ko'rsatkichlari turgan joyida balandlikka sakrash (sm) $31\pm0,9$ tadqiqotdan keyin $39\pm0,9$ ga yaxshilangan. 4-zonada o'rnatilgan, moslamaga harakatlanib kelib sakirab qo'l tekizish (sm) tadqiqotdan oldin $240\pm0,5$ tadqiqotdan keyin $252\pm0,6$ ga yaxshilangan. Bog'lovchi o'yinchi yordamida 4-zonasidan 1, 6, 5-zonalarga hujum zarbasini aniq ijro etish (har bir zonaga 3 martadan 9 marta) tadqiqotdan oldin $6,0\pm0,2$ tadqiqotdan keyin $8,0\pm0,2$ ga yaxshilangan. To'siq qo'yuvchi o'yinchi qarshiligida 4-zonadan 1, 5-zonalarga hujum zarbasini aniq ijro etish (10 marta) tadqiqotdan oldin $6,0\pm0,3$ tadqiqotdan keyin $8,0\pm0,3$ ga yaxshilangan. Nazorat o'yinlarida bir tayim davomida samarali hujum zarbalari tahlili (marta) tadqiqotdan oldin $6,0\pm0,2$ tadqiqotdan keyin $10,0\pm0,2$ ga yaxshilangan. Yosh voleybolchilar hujum harakatlarini amalga oshirish qobiliyati yanada rivojlanganligi ayon bo'ldi. Shuning uchun ushbu o'tkazilgan tadqiqot natijalarini voleybol mashg'ulotlari jarayoniga tatbiq etish muhim ahamiyatga ega ekanligi ham isbotlandi.

Xulosa. Hozirgi kunda yosh voleybolchilarni tayyorlashning eng muhim bosqichi boshlang'ich tayyorgarlik guruhi hisoblanadi. Mazkur bosqichda shug'ullanuvchi yosh hujumchilarning oqilona harakatlar texnikasini ratsional shakllantirish bilan bir qatorda, ularni bajarish ko'nikmasini samarali rivojlantirish yuqori malakali sportchilarni tayyorlash garovi hisoblalandi.

Shunday ekan, yuqorida qayd etilgan tadqiqot natijalarga ko'ra, ushbu bosqichning o'quv mashg'ulotlari jarayoni tizimiga o'zgartirishlar kiritish voleybolchilarning texnik tayyorgarligida tipik xatolarni bartaraf etish talabini yuzaga keltiradi. Bunday xatolar individual yondashuv asosida, xususan, ilmiy asoslangan mashg'ulot va mashqlarni ko'paytirish zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ayrapetyants L.R., Pulatov A.A. Voleybol nazariyasi va uslubi. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik, T., "Fan va texnologiya", 2012, 208-bet.
2. Boltayev Z.B. Voleybol nazariyasi va uslubi. Darslik, Samarqand, 2019, 360-bet.
3. Boltayev Z.B., Umarov K.M. Sport o'yinlari va uni o'qitish metodikasi (voleybol). O'quv qo'llanma, Samarqand, 2020, 225-bet.
4. Каратаева Т.Ю. Волейбол техника и тактика игры методические рекомендации. Челябинск, изд-во Челяб. гос. пед. ун-та, 2016, 77 с.
5. Ибрагимова О.А., Вараева А.Ж., Ибрагимова Е.А., Малаалиева П.Ю. Техника и методика обучения волейболу. Методическое пособие, Махачкала, 2016, 57 с.
6. Глейзер М.М. Волейбол теория и практика. Учебник для высших учебных заведений физической культуры и спорта. Учебник, Москва, "Спорт", 2016, 456 с.
7. Teri Clemens, Jenny McDowell. The volleyball Drill book. 125 technical and tactical Drills. American volleyball coaches association. 2012, с. 239.
8. Pittera C., PeData P., Pasqualoni P. Volleyball for 11–14 years old children. Federazione italiana pallavolo, 2010, с. 85.
9. Carmelo Pittera, Paolo Pedata, Paolo Pasqualoni. Pallavolo dentro il movimento San Marco di Cormons. 2010, p. 68.

Toshpulatova Niyoxon Shavkatjon qizi (Termiz davlat Pedagogika instituti o'qituvchisi) BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILAR ILMIY DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISHDA SINFDAN TASHQARI ISHLARNI TASHKIL ETISH TURLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinflarda matematikadan sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishda o'quvchilar ilmiy dunyoqarashini shakllantirish jarayoni, o'quvchilar iqtidori, qobiliyati va qiziqishlarini aniqlashga yo'naltirilgan metodik tizimi, integrativ xossalari, o'quvchilarning matematikadan sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishda o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakani yanada takomillashtirish masalalari bayon qilingan.

Аннотация. В данной статье рассматривается процесс формирования научного мировоззрения учащихся в условиях совершенствования внеурочной деятельности по математике в младших классах, методическая система, направленная на определение талантов, способностей и интересов учащихся, интегративных свойств, знаний, полученных учащимися, описываются вопро-

¹Carmelo Pittera, Paolo Pedata, Paolo Pasqualoni. Pallavolo dentro il movimento San Marco di Cormons. 2010, 68 p.

сы совершенствования внеурочной деятельности по математике, вопросы дальнейшего повышения навыков и квалификации.

Annotation. In this article, the process of forming a scientific worldview of students in the improvement of extracurricular activities in mathematics in elementary grades, the methodical system aimed at determining the talents, abilities and interests of students, integrative properties, the knowledge acquired by students in the improvement of extracurricular activities in mathematics, issues of further improvement of skills and qualifications are described.

Kalit so'zlar: matematika, sinfdan tashqari ishlar, masalalar, hazil masalalar, ko'p yechimli masalalar, ilmiy dunyoqarash.

Ключевые слова: математика, внеклассная работа, задачи, забавные задачи, задачи с несколькими решениями, научное мировоззрение.

Key words: mathematics, extracurricular activities, problems, funny problems, multiple-solution problems, scientific outlook.

Kirish. Boshlang'ich sinflarda matematikadan sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishda matematik bilimlarni chuqurlashtirish va kengaytirish, murakkab misol va masalalarni yechishni mashq qilish, matematikaning hayot bilan bog'liq bo'lgan tomonlarini ochadigan va dasturga kirmagan ba'zi savollar bilan tanishtirishni maqsad qilib oladi.

Boshlang'ich sinflarda matematikadan o'quvchilar nazariy bilimi, amaliy konikma, malaka va kompetensiyalarni takomillashtirishga qaratilgan sinfdan tashqari ishlarga: matematik o'n minutliklar, matematik ertaliklar, matematik viktorinalar, matematik kechalar, matematik KVNlar, matematik burchaklar, matematik gazetalar, matematik to'garaklar, matematikadan olimpiadalar kiradi. Shuningdek, sinfdan tashqari ishlarda qiziqarli matnli masalalar, o'tkir zehnilikka oid masalalar, hazil masalalar, ko'p yechimli masalalar, ma'lumotlari ortiqcha yoki ma'lumotlari yetishmaydigan masalalar, mantiqiy masalalar, qiziqarli matematik voqealar, arifmetik rebuslar, matematik o'yinlar, fokuslar, boshqotirmalar, tarixiy ma'lumotlar berish va boshqalar kiradi.

Tahlil va natijalar. Sinfdan tashqari ishlar shakl va turlari (qiziqarli matematika soatlari, to'garaklar, viktorinalar va hokazo) qarab mazmunining turli-tumanligi bilan xarakterlanadi.

Matematika minutliklarida topshiriqlarga qiziqish uyg'otish va quvvatlash uchun bu topshiriqlar darslarda beriladigan oddiy matematik topshiriqlarga o'xshash bo'lmasligi kerak. Mashg'ulot o'tkazish uchun har xil qiziqarli arifmetik va geometrik mazmunli masalalar, qiyinroq masalalar, hazil masalalar, masalalar tuzishga doir masalalar, qiziqarli kvadratlar, rebuslar, topishmoqlar va boshqalar material bo'lib xizmat qiladi.

Matematik to'garaklar matematikadan tizimli ravishda sinfdan tashqari ishlarning ko'p tarqalgan tularidan biri sanaladi. Uning asosiy vazifasi–matematikaga alohida qiziqish ko'rsatgan o'quvchilar bilan bajariladigan chuqurlashtirilgan ish hisoblanadi. Matematikaga oid to'garagni o'tkazish uchun oldindan uning ish rejasini tuzish kerak. Namuna uchun ikkinchi yarim yillikda 1-sinfda o'tkaziladigan ba'zi to'garak mashg'ulotlarining taxminiy rejalarini keltirish mumkin:

1-mashg'ulot. 1. Rebuslarni o'ylab topish. 2. Qo'shishga oid qiziqarli masalalar. 3. 100 ichida raqamlashni bilishni tekshirishga oid mashqlar. 4. Topqirlikni talab qiladigan masalalar. 5. Hazil masala. 6. Topishmoqlar. 7. Quvnoq sanoq o'yini.

2-mashg'ulot. 1. Rebuslarni o'ylab topish. 2. Topqirlikni talab qiluvchi she'riy masalalar. 3. Geometrik figuralarni tahlil qilishga doir mashqlar. 4. Hazil masala. 5. "Sonni to'ldir" o'yini.

3-mashg'ulot. Dars tipidagi to'garak mashg'uloti.

Boshlang'ich sinf matematika darslarida tarixiy materiallardan foydalanish (imkoniyatlari) mazmunini.

Bu allomalarimizning asarlarida o'quvchilarning o'qishi, mehnati, odobi va bu ishda muallimlarning vazifalariga katta e'tibor berilgan. Xususan, Nasriddin at-Tusiy fikri bo'yicha o'qituvchi o'quvchilarni aql-zakovatiga ta'sir qilishi uchun o'quvchilar ishonchini qozonish va qalbidan joy olish mas'uliyatini his qilishi lozim. Abu Nasr Forobiy o'qituvchi faoliyatida yoshlarning axloqiy me'yorlari, amaliy ko'nikma va malakalarini o'zlashtirishga yo'naltirilganligi asosiy vazifalardan biri ekanligini ifodalaydi. Ibn Sino flkricha, tarixiy manbalarni bilish oliyjanob va foydali faoliyatdir. Unda inson aqli yordami bilan o'rganilishi shaxs faoliyatida muhim hisoblanishini ta'kidlab o'tadi. Abu Rayhon Beruniy pedagogik ijodida tarbiyaning maqsadi, vazifalari va o'rni, inson, yosh avlodning rivojlanishi haqidagi flklari chin ma'noda insonparvarlik asosida qurilgan. Abu Rayhon Beruniyning pedagogik g'oyalaridan eng muhimi bilimni puxta va mustahkam egallash zarurligidir.

Ota-bobolarimizdan qolgan ilmiy merosni chuqur o'rganib, uni ta'lim–98 tarbiya jarayoniga tatbiq etish har bir ma'naviyatli va ijodkor mutaxassisning muqaddas burchidir. Matematik tanlovlar. Tanlovlar har xil qiyinlikdagi masalalarni yechish, qiziqarli fikrlaydigan masalalar va topshiriqlarni bajarishdagi musobaqalar bo'lib hisoblanadi. Asosan, o'quvchilarning xohishi bo'yicha masalalar yechishda o'z kuchini sinaydigan, yetarlicha tayyorgarligi borlari ishtirok etadi.

Quyida 2-sinflarda tanlovlar o'tkazishga oid misollar. 2-sinf (4-chorak).

1. Ikki o'ram jun ipdan 3 ta qo'lqop to'qish mumkin. Shunday 9 ta qo'lqop to'qish uchun necha o'ram ip kerak?

2. Vali va Salimning 30 ta konfeti bor edi. Ular baravardan yeyishgandan keyin Valida 9 ta, Salimda 5 ta konfet qoldi, ular qanchadan konfet yeyishgan?

Tanlov mavzusi va uni o'tkazish vaqti oldindan belgilanadi:

1. Murakkab hisoblashlarni eng qulay usul bilan taqqoslash yordamida hisoblash.

2. Mantiqiy masala va mashqlar.

3. Topqirlik, ziyraklikka oid mashqlar.

4. Hisoblashlari murakkab bo'lgan masalalar.

5. Sharq mutafakkirlari merosiga oid bayon qilishlar, algebrik, geometrik shakllar mazmunini yoritishga oid topshiriqlar.

Matematik olimpiadalar. Olimpiadalar tanlovlarga qaraganda keng ko'lamda o'tkaziladigan va matematikani o'rganishda o'quvchilar erishgan muvaffaqiyatlarni namoyish qiladigan mashg'ulotdir.

Olimpiada qatnashchilarining tarkibiga bog'liq holda maktab ichida, tuman va shaharlarda o'tkazish mumkin. Olimpiadani 4-sinfdan boshlab o'tkazib, g'oliblar maktabning devoriy gazetalarida va o'quvchilar yig'ilishlarida rag'batlantiriladi.

Matematik gazeta va viktorinalar gazeta, viktorinada har xildagi matematik mazmunni o'z ichiga olgan topishmoq, misol va topshiriqlar rasmlarda berilib, qiziqtirish xarakterida bo'ladi.

Viktorinada esa o'quvchilarga yechish tavsiya qilinadigan topshiriq beriladi. Javoblar belgilangan vaqtda o'quvchilarga yetkaziladi.

Matematik viktorinalar–gazetalaridan farqli ravishda, faqat o'quvchilarga yechish uchun berilgan masalalar va savollardan iborat bo'ladi. Javoblar yozma ravishda ma'lum vaqt ichida o'qituvchi tomonidan g'olib o'quvchi aniqlanib, e'lon qilib boriladi.

Matematik devoriy gazeta, viktorinalar, odatda, matematik burchak deb ataluvchi joyga osib qo'yiladi, bu burchakda Vatanimiz yutuqlarini ifodalovchi sonli ma'lumotlar ham berib boriladi. "Bilasizmi?" ruknida qiziqarli materiallar beriladi. Masalan:

1. Odamning bo'yi bir kunda 1 sm.dan 6 sm.gacha o'zgarishi mumkin.

2. Dunyodagi eng uzun temir yo'l 9302 km.ni tashkil etadi.

3. Dunyoda okeanlar suvida 13300 mln tonnagacha kumush bor.

Matematika burchagini tashkil qilishni o'quvchilar va ularning ota-onalari faoli yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Ekskursiya o'tkazishdan maqsad nimaligi o'quvchilarga tushunarli bo'lishi nihoyatda muhimdir, shunday bo'lganda o'quvchilar oldindan nima qilishlari kerakligini va o'zlarini qanday tutishlari kerakligini bilib oladilar.

Qurilish materialidan, mashinalardan, ishchi kuchlaridan va boshqa manbalardan foydalanish haqida masalalar tuzish va yechish mumkin. Shunday masalalardan ba'zilarini keltirish mumkin:

1. Bir soatda ekskavator 4 m uzunlikda poydevor chuqurligini kavlaydi. Shunday ish unumi bilan u 7 soatda qancha chuqurlik (o'ra) kovlaydi?

2. Qurilishga yuk tashishda 4 ta avtomashina ishlamoqda. Ularning har birida bitta haydovchi va ikkita yukchi ishlaydi. Material tashishda hammasi bo'lib qancha odam band?

Qurilish materiallaridan mehnat darslari uchun stendlar tayyorlashda foydalanish mumkin, bunda binolarning maketlarini tayyorlash ham mumkin.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlarni o'tkazish uchun har xil qiziqarli mazmundagi arifmetik va geometrik masalalar, qiyinroq masalalar, hazil masalalar, tenglamalar tuzishga doir masalalar, qiziqarli kvadratlar, rebuslar, topishmoqlar va boshqalar material bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematikadan sinfdan tashqari ishlarga oid tushunchalarni takomillashtirish jarayonida o'quvchilarni qiziqish doirasi hisobga olindi. Matematikaga bo'lgan qiziqish uning sir-asrorlaridan qiyin masalarni yechimini topishda, uning oson va sodda yo'llarini ishlab chiqish yollari o'rganildi va tahlil qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva B.S., Sadikova A.V., Toshpo'latova M.I. Boshlang'ich sinflarda matematikadan sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish. T., "Jahon – Print", 2011.
2. Abdullayeva B.S. Fanlararo aloqadorlikning metodologik-didaktik asoslari. Diss.ped. fan.dok., T., 2006, 263-bet.
3. Ahmedova N.M. Integrativ yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi, Toshkent, 2020, 161-bet.
4. Norbo'tayev X.B. Boshlang'ich sinf tabiatshunoslik darslarini innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish tamoyillari. "Ta'limda innovatsiyalar: Strategiya, nazariya va amaliyot". Xalqaro ilmiy maqolalar to'plami, 1-qism, Samarqand, SamDU, 2018, 179 – 181-betlar.
5. Toshpo'latova Niyoxon Shavkat qizi. Boshlang'ich sinflarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda xalqaro baholashning o'rni. Tadqiqotlar jahon ilmiy-metodik jurnal, 6-son, 2-to'plam, yanvar, 2023, 340 – 345-betlar.

Xudayberdiyev Oybek Gafurovich (Chirchiq davlat Pedagogika universiteti
mustaqil tadqiqotchisi; gafurovich@gmail.com)

TA'LIM JARAYONIDA YUZAGA KELADIGAN NIZOLARNING AYRIM SABABLARI VA OMILLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim jarayonida yuzaga keladigan nizolarning ayrim obyektiv va subyektiv sabablari tahlil qilindi. Shu bilan birga, pedagogik nizolar va ularni bartaraf etish omillari va bosqichlari yoritib berilgan.

Аннотация. В статье анализируются некоторые объективные и субъективные причины конфликтов в образовательном процессе. При этом освещаются педагогические конфликты, факторы и этапы их разрешения.

Annotation. This article analyzes some of the objective and subjective causes of conflict in the educational process. At the same time, pedagogical conflicts and the factors and stages of their resolution are covered.

Kalit so'zlar: konfliktogen, pedagogik nizolar, konfliktologik madaniyat, internetga qaramlik, axborot kommunikatsiya, obyektiv va subyektiv sabablar, konfliktologik kompetentlilik.

Ключевые слова: конфликтотгенность, педагогические конфликты, конфликтологическая культура, интернет-зависимость, информационная коммуникация, объективные и субъективные причины, конфликтологическая компетентность.

Key words: conflictogenic, pedagogical conflicts, conflictological culture, Internet addiction, information communication, objective and subjective causes, conflictological competence.

Bugun hayotimizning barcha jabhalariga axborot-kommunikatsiya va kompyuter texnologiyalari kirib kelgani hamda jadal rivojlanish yo'liga o'tgani jamiyatimizga ham katta o'zgarishlar olib kirdi. Zero, bu o'zgarishlarning asosini axborotlashtirish, telekommunikatsiya va kompyuter texnologiyalari tashkil etadi.

Ba'zi mutaxassislarining fikricha, insoniyat axborotlashtirish orqali "evolyutsion taraqqiyotning yangi davriga qadam qo'ymoqda. Bu shunchaki o'zgartirilgan jamiyatni qurish emas, balki butunlay yangi jamiyatdir". Bunday jamiyatni qurish muammolari ko'p hollarda axborot va axborotlashtirish jarayonlari bilan bog'liq bo'lib, katta tadqiqot olamini tashkil qiladi.

Mamlakatimizda hozir milliy axborot tizimlarini shakllantirish, sohasini tartibga solish, axborot resurslaridan keng ko'lamda foydalanish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli farmoni bilan tasdiqlangan "2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"ning xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar deb nomlangan beshinchi ustuvor yo'nalishida axborot xavfsizligini ta'minlash va axborotni himoya qilish tizimini takomillashtirish, axborot sohasidagi tahdidlarga o'z vaqtida va munosib qarshilik ko'rsatish masalasi alohida yo'nalish sifatida belgilanib, bunda yoshlar ongiga tahdid soluvchi axborot xurujlarining oldini olish, o'quvchilarda internet va boshqa axborot resurslaridan foydalanish madaniyatini shakllantirishga qaratilgan seminar-treninglar tashkil qilishga alohida e'tibor qaratilgan [1].

Biroq ta'limni axborotlashtirish sharoitida pedagogik nizolarning profilaktik texnologiyalarini takomillashtirish, pedagoglarda konfliktologik madaniyatni rivojlantirish modelini ishlab chiqish, o'quvchilarda additiv xulq-atvorni korrektsiyalashning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Bizning tadqiqot ishimizda aniqlashtirildi:

♦obyektiv sabablar: o'qituvchi va o'quvchining funksional-rolli nuqtayi nazarlaridagi qarama-qarshiliklar (o'qituvchi o'quvchining axborotlar jamg'armasiga ega ekanligini hisobga olmaydi); o'quvchining erkinligini cheklanganligi (qat'iy intizomga rioya qilishning talab etilishi, o'quvchining qiziqishi va ehtiyojlarining hisobga olinmasligi); qadriyatlar tizimi, hayotiy tajriba va innovatsion texnologiyalarni o'zlashtirishdagi farqlar; o'quvchining o'qituvchiga qaramligi; o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning baholashning shartligi; o'quv materiallari va real hayotiy vaziyat o'rtasidagi farqli jihatlar, ijtimoiy beqarorlik va h.k.;

♦subyektiv sabablar: kompyuter o'yinlari, turli gadjetlar va internetga qaramlik, internet orqali omamaviy madaniyatlarni o'zlashtirish oqibatida o'quvchida agressiv xulq-atvorning namoyon bo'lishi, o'qituvchida "nizoli shaxs"ga xos xususiyatlar (ruhiy taranglik, asabiylilik, jahldorlik, qo'pollik)ning mavjudligi, o'qituvchida kommunikativ kompetentlikning shakllanmaganligi; fanga o'quvchilarni qiziqitira olmaslik, ularning qiziqishlarini hisobga olmaslik, o'qituvchi yoki o'quvchida shaxsiy muammolar, stressning mavjudligi; o'qituvchida konfliktologik kompetentlikning rivojlanmaganligi; o'quv jarayonida mustaqillik va ijodkorlikning mavjud emasligi.

Virtual dunyo ta'siri ostida o'quvchilarda real hayotiy vaziyatlardan uzoqlashish, identivlikdagi o'zgarishlar ta'lim-tarbiya jarayonida diqqatni jamlash, irodaviylik va maqsadga yo'nalganlik kabi sifat-larning to'liq namoyon bo'lmasligi, o'quv materiallarini o'zlashtirishdan ortda qolishga olib keladi.

Ta'lim jarayonida o'qituvchining innovatsion faoliyatga yo'nalmaganligi ta'sirida kelib chiquvchi quyidagi nizo turlari aniqlashtirildi: o'quv-tarbiya jarayoni bilan bog'liq (didaktik, tashkiliy, kommunikativ); fasilitatsion faoliyat bilan bog'liqlik (o'quvchi uchun qulay muhitning yaratilmaganligi hamda pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlashning yetarli emasligi), boshqaruvga doir (o'quv-bilish faoliyatini boshqarishga oid, ijtimoiy-psixologik, innovatsion).

O'qituvchi ta'lim jarayoniga innovatsiyani bevosita joriy etuvchi va innovatsion jarayonni tashkil-lashtiruvchi subyekt sifatida baholanmoqda. Pedagogik jarayondagi innovatsiya esa ta'lim va tarbiyaga oid barcha yangiliklarni amaliylashtirish, shu asosda ta'lim sifati va samaradorligini ta'minlashni taqozo etadi. Mana shunday ta'lim tizimiga oid innovatsion yo'nalishlardan biri – pedagogik nizolar va ularni bartaraf etish omillari sanaladi.

Mashhur rus olimlardan A.N.Samarin, Y.I.Stepanov, V.N.Shalenko konfliktologiya sohasining na-zariy asoslariga, uning milliy xususiyatlari, ijtimoiy o'ziga xosliklari, konfliktlarning jamiyat hayoti bilan aloqadorligi, shaxslararo konfliktlar, konfliktlarning huquqiy aspektlari, mehnat jamoasidagi konfliktlar, shu jumladan, pedagogik konfliktlar masalalari ko'pchilik tadqiqotchilarni qiziqitiradi [2].

M.M.Rybakova tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'lishicha, har qanday ij-timoiy nizolar kabi pedagogik nizolarning kelib chiqishida ham boshlang'ich asos – bu vaziyat sanaladi [3]. Nizoli vaziyat – bu obyektiv narsalar shaxs tomonidan subyektiv qabul qilingan pedagogik jarayon-ning murakkab obyektiv-subyektiv holati bo'lib, u ishtirokchilar uchun ahamiyatli hisoblanadi.

V.I.Andreyev nizoli vaziyatlar "ikki yoki undan ortiq tomonlar–ishtirokchilarning yopiq yoki ochiq o'zaro kurashishi bo'lib, ularning har biri o'zlari uchun ahamiyatli bo'lgan muammoni yechish maqsadi, sabablari, vositalari va usullariga ega" ekanligiga e'tiborni qaratadi [4].

V.A.Suxomlinskiy pedagogik nizolarni "maktab faoliyatiga xos bo'lgan jiddiy, murakkab va ko'ngil-siz hodisa" deb ta'riflaydi. Ya'ni, "pedagog va bola o'rtasidagi, o'qituvchi va ota-onalar o'rtasidagi, pedagog va jamoa o'rtasidagi nizolar – maktab faoliyatiga xos bo'lgan jiddiy, murakkab va ko'ngilsiz ho-disadir. Nizo ko'pincha o'qituvchining o'quvchi shaxsi to'g'risida noto'g'ri o'ylashi sababli kelib chi-qadi. Bola shaxsi to'g'risida ijobiy fikrda bo'lish pedagogik nizolar kelib chiqishining oldini oladi. Nizo-larga yo'l qo'ymaslikka erishish – o'qituvchining pedagogik zukkoligining muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Nizoni oldini olib pedagog jamoaning tarbiyaviy kuchini saqlaydi va hosil qiladi" deb ta'kidlaydi [5.185].

Nazariy tahlil natijalari nizolar, pedagogik nizolar va ularning mohiyati masalasi pedagogika, psi-xologiya hamda boshqaruv sohalarida o'ziga xos dolzarblik kasb etuvchi muammolardan biri ekanligini to'la tasdiqladi.

Tadqiqot natijalari asosida nizo motiv, nuqtayi nazar, ehtiyoj, qiziqish, maqsadga qarama-qarshi yo'nalganlik, to'qnashuv jarayonida sodir bo'lishi, nizo murakkab tuzilish va dinamik rivojlanish tavsifiga ega ekanligi, konstruktiv va destruktiv funksiyani bajarishi hamda obyektiv va subyektiv sabablar bilan bog'liqligi aniqlandi. Aniqlangan muammolarni bartaraf etishda shaxs konfliktologik madaniyatini rivojlantirish zarurligini o'z oldimizga maqsad qilib oldik.

Pedagogik nizolarni bartaraf etishda bosh omil sifatida o'qituvchi shaxsi, uning mahorati va insonparvarligi masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Pedagogik jarayon sifati va samarasiga ta'sir etishi mumkin o'qituvchining pedagogik mahorati ko'rinishlaridan biri uning nechog'lik pedagogik nizolarni bartaraf etish va oldini olishga tayyorligidir.

Nizoni bartaraf etish va uni biror-bir yechimga olib kelish ko'p bosqichli jarayondir. Nizoni birdaniga yechib bo'lmaydi, chunki nizo odamlar ko'nglida uyg'onadigan turli emotsiya va hissiyotlar bilan bog'liq holda kechadi. Shunga ko'ra, nizoni bartaraf etishning o'z bosqichlari mavjud. Har bir bosqich uchun ma'lum vaqt talab etiladi. Mazkur bosqichlar tez, ba'zan bir necha soniya talab qilsa, boshqalari esa bir necha kunlab muammo ustida ishlashni taqozo etadi. Ular quyidagilardan iborat:

- vaziyatni ilk baholash;
- vaziyatni tahlildan o'tkazish;
- nizoni bartaraf etish usul, vosita va yo'llarini qidirish;
- nizoni bartaraf etishning mazkur aniq vaziyat uchun usul, vosita va yo'llarini topish;
- nizoni bartaraf etish bo'yicha sa'y-harakatlar algoritmini ishlab chiqish va rejaga ega bo'lish, mazkur reja va algoritmnini hayotga tatbiq etish;
- tatbiq etish jarayonini muntazam monitoring qilish;
- nizo yechimi bo'yicha natijalarni xulosalash va tahlil qilish;
- pedagogning nizo yuzasidan refleksiv baho va xulosalarini ishlab chiqish.

O'qituvchi e'tibor qaratishi lozim bo'lgan narsa shundaki, hech bir ziddiyatni faqat bir tomonlama hal etib bo'lmaydi. Har qanday nizoni yechimini topish uchun har ikki tomonning faol ishtiroki taqozo etiladi. Shunday ekan, nizoni bartaraf etish – bu hamkorlikda olib boriladigan jarayon sanaladi. Nizoni yechimga olib kelish uchun o'z pozitsiyalari, fikrlari va qarashlarini transformatsiya jarayonidan o'tkazish, ularga ma'lum tuzatishlar kiritish talab etiladi. Inson nizoni bartaraf etishi uchun, avvalo, o'z ko'nglini, o'z ichki dunyosini tartibga solib olmog'i lozim. Xuddi shunday, ichki qalbni uyg'otmasdan, shunday o'zgarishlarsiz nizo bartaraf etilmaydi.

O'qituvchi nizoli vaziyatni yechimga olib kelish jarayonida quyidagi xulq-atvor ko'rinishlarini namoyon qilishi mumkin:

a) konfliktogen (o'z emotsiyalarini tutib tura olmaslik, destruktivlik, o'quvchilarga nisbatan jazo choralarini ko'rish, o'quvchi harakatlarini faqat qoralash orqali baholash, uni tahqirlash va unga tazyiq o'tkazish). Nizoga nisbatan bunday munosabat tanlanganda ziddiyat kuchayadi, bu esa o'qituvchining bosh pedagogik vazifalariga zid holat sifatida baholanadi. Chunki pedagog o'quvchilarni tahqirlash va ularning iroda erkini o'ziga bo'ysundirish emas, balki o'quvchilarning layoqatlari va imkoniyatlarini yuzaga chiqarish faoliyati bilan shug'ullanishi lozim;

b) nizoga qanoatli munosabat bildirish (kompromisslarga moyillik ko'rsatish, nizoni kuchaytirib yubormaslikka intilish, o'quvchiga nisbatan bag'rikenglikka intilish). Nizoga nisbatan bunday munosabat ziddiyatga sabab bo'lgan muammoni inobatga olmasdan, uni bartaraf etish yo'lini inkor etish sanaladi. Shunga ko'ra, ko'pchilik hollarda nizo yechimini topish cho'zilib ketadi;

d) nizoga nisbatan konstruktiv munosabat ko'rsatish (diqqatni muammoga qarata olish, hech kimni ayblamaslik, o'z hissiyotlarini jilovlay olish, nizo yechimini izlab topish va barchaning e'tiborini mana shu maqsadga yo'naltirish). Mazkur munosabat ziddiyatning oldini olish, uni bartaraf etishning asosi sanaladi, tomonlarda yuzaga kelgan ijtimoiy-psixologik tanglikning oldi olinadi, natijada nizoli vaziyat bartaraf etiladi va ziddiyat yechimga olib kelinadi.

Yuqorida keltirgan fikrlardan kelib chiqib, quyidagi xulosaga kelish mumkin:

♦ta'limni axborotlashtirish o'qitish sifati va samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etishi bilan birga, axborotlar ta'siri ostida yuzaga keladigan o'quvchilarning additiv xulq-atvori pedagogik nizolarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkinligi aniqlandi. Virtual dunyo ta'siri ostida o'quvchilarda real hayotiy vaziyatlardan uzoqlashish, identivlikdagi o'zgarishlar ta'lim-tarbiya jarayonida diqqatni jamlash, irodaviylik va maqsadga yo'nalganlik kabi sifatning to'liq namoyon bo'lmasligi, o'quv materiallarini o'zlashtirishdan ortda qolishga olib keladi.

Ta'lim jarayonida yuzaga keladigan nizoning mohiyatini chuqur va aniq idrok etmasdan turib, haqiqatan ham, uni bartaraf etib bo'lmaydi. Ya'ni, mavjud vaziyatni keltirib chiqargan konfliktogen omillar-ni tahlil etish lozim. Konfliktogen omillar nizoga olib kelishi mumkin bo'lgan amallar, sa'y-harakatlar, so'zlar, muloqot va befarqlik ham bo'lishi mumkin. Konfliktogen omillar mohiyatini aniq idrok etish nizo mohiyatini anglash uchun xizmat qiladi. Nizo mohiyatini anglash uchun u nima sababdan kelib chiqqanligiga javob izlash zarur bo'ladi. Nizo sabablarini bilish uni to'xtatish uchun asos yaratib beradi. Ya'ni, ziddiyatning kelib chiqish sabablarini aniqlash orqali mana shu sabablarni tomonlar manfaati uchun teng va mutanosib, adolatli baholash, nizoni yengib o'tish uchun imkon yaratilgan bo'ladi.

Shunday qilib, pedagogik nizolar har bir o'qituvchi pedagogik faoliyatining uzviy ajralmas qismi va tarkibi bo'lib, o'qituvchi pedagogik nizolar nazariyasi va amaliyoti bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarga hamda konfliktologik kompetentlikka va konfliktologik madaniyatga ega bo'lishi lozim.

Konfliktologik madaniyatga doir tadqiqotlar tahlili uni umummadaniyat kasbiy, psixologik, korporativ)ning muhim komponenti sifatida ko'rib chiqish lozimligini ko'rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari. T., G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017, 92-bet.
2. Самарин А.Н., Степанов Е.И., Шаленко В.Н. Духовные проблемы нашего времени. Социальные конфликты в контексте глобализации и регионализации. М., URSS, 2005, 280 с.
3. Рыбакова М.М. Конфликт и взаимодействия в педагогическом процессе. М., "Педагогика", 1991, 168 с.
4. Андреев В.И. Конфликтология: искусство спора, ведения переговоров, разрешения конфликтов. М., 1995, 125 с.
5. Suxomlinskiy V.A. Bolalarga jonim fido. T., "O'qituvchi", 1984, 254-bet.
6. Almetov N.Sh. O'quv-tarbiya jarayonida xalq pedagogikasining tarbiyaviy imkoniyatlaridan foydalanish. O'qit. uchun. qo'llanma, Chimkent, KozMITI, 1993, 90-bet.
7. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений, 5-е изд., испр. и доп. М., "Аспект Пресс", 2003, 364 с.
8. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. Учебник для вузов, 2-е изд., доп. и перераб., М., "ЮНИТИ-ДАНА", 2004, 496 с.
9. Axmedova M. Pedagogik konfliktologiya. T., TDPU, 2014, 180-bet.
10. Баныкина С.В. Конфликтологическая подготовка педагога как условие укрепления взаимосвязи школы и семьи. Образование в школе: опыт, проблемы, инновации. Под ред. Ю.В.Васильева. М., ИПК и ПРНОМО, 1996, с. 42-47.
11. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти. Пед. фан. док. ...дисс., Т., 2007, 305-бет.
12. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi. T., "O'zbekiston", 1999, 30-bet.

Мирбобоева Дилфуза Бахтиёровна (преподаватель французского языка, Международный университет туризма и культурного наследия "Шелковый путь"; dilfuza.mirbabaeva@univ-silkroad.uz)

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Annotatsiya. Darsdan tashqari mashg'ulotlar doirasida 1-kursdan boshlab fransuz tilini o'qitishning qo'shimcha o'quv dasturi bo'yicha o'qitishni tashkil etishga imkon beradigan uslubiy materiallar taqdim etilgan. Treningni tashkil etishning mazmuni, shakllari va dasturni ishlab chiqish natijalarini nazorat qilish va sarhisob qilish shakllari tavsiflangan. Dasturni ishlab chiqish natijalarini, uni amalga oshirish tamoyillari va shartlarini tavsiflashga katta e'tibor beriladi. Chet tili oliy maktabi dasturiga kirish o'qituvchilarga ushbu fanning har bir talabaning rivojlanishidagi rolini tushunish va eng samarali uslubiy metodlarni, universitetning o'quv dasturidagi o'quv intizomining o'rni va o'rnini aniqlash vazifasini yuklaydi.

Аннотация. Представлены методические материалы, позволяющие организовать обучение по дополнительной образовательной программе обучения французскому языку с 1-го курса в рамках внеурочной деятельности. Охарактеризовано содержание, формы организации обучения и формы контроля и подведения итогов освоения программы. Большое внимание уделено характеристике результатов освоения программы, принципов и условий ее реализации. Введение в про-

грамму высшей школы иностранного языка ставит перед преподавателями задачу осмыслить роль данного предмета в развитии каждого студента и определить наиболее результативные методические приемы, адекватные роли и место учебной дисциплины в образовательной программе вуза.

Annotation. Methodological materials are presented that make it possible to organize training in an additional educational program of teaching French from the 1st year as part of extracurricular activities. The content, forms of organization of training and forms of control and summing up the results of the development of the program are characterized. Much attention is paid to the characteristics of the results of the development of the program, the principles and conditions of its implementation. The introduction to the program of the higher school of a foreign language sets the task for teachers to comprehend the role of this subject in the development of each student and to determine the most effective methodological techniques, adequate roles and place of the discipline in the educational program of the university.

Kalit so‘zlar: fransuz tilini o‘qitish metodikasi, chet tili, qo‘shimcha dastur, shaxsiy, metamavzu natijalarining birligi.

Ключевые слова: методика преподавания французского языка, иностранный язык, дополнительная программа, единство личностных, метапредметных результатов.

Key words: methods of teaching French, foreign language, additional program, unity of personal, metasubject results.

Аудирование на иностранном языке может быть нелегкой задачей для учащихся всех возрастов и уровней по абсолютно разным причинам, начиная от индивидуальных физически и умственных возможностей слушателя, заканчивая техническими причинами. При этом у слушателей также могут возникнуть похожие, достаточно объективные трудности с восприятием аудиодорожки, например наличие посторонних шумов, недостаточная громкость, искажение голоса при использовании звукозаписывающей техники и т. д.

В то время как субъективные трудности могут исходить из личной и профессиональной подготовленности слушателя, например, механизмы внутреннего проговаривания или прогнозирования могут быть недостаточно сформированы или слушатель, не привыкший к темпу или скорости аудио, может быть просто не адаптированным.

Долговременная и кратковременная память и владение вышеперечисленными навыками могут послужить неременным условием для понимания на слух любого текста, будь то родной или иностранный язык. Кроме того, когда мы говорим об аудировании на иностранном языке — наличие широкого масштаба лексикона тоже может играть ключевую роль. Это становится заметно, когда нефранкоговорящие слушатели проводят аудирование на французском языке, в это случае, наличие большого количества незнакомой лексики, имен собственных, лингвострановедческой, фоновой информации и региональных особенностей произношения говорящих могут очень легко ввести в заблуждение [1.52].

Затруднения у слушателей могут возникнуть с особенностями фонетической системы французского языка (ударение в ритмической группе, голосовым связыванием, сцеплением согласных с последующими гласными, выпадением беглого [ə], отличным от других языков закономерностями редукции фонем, распознаванием границ слов в потоке звучащей речи и другими характерными для этого языка особенностями).

С точки зрения лингвистики, совмещение требований узбекских стандартов образования и положений Болонской декларации «О высшем образовании» может также быть затруднительным. Несмотря на стремление к унификации подходов к оценке уровня сформированности языковых навыков, некоторые расхождения сохранились до сих пор. В частности, одно из традиционных заданий по аудированию на международном экзамене по французскому языку DELF уровня B2 и выше заключается в том, чтобы письменно пояснить, что означает указанное слово или выражение именно в том контексте, в котором оно употреблено в предлагаемом аудио документе [2].

Автор исходя из изученного материала и собственного профессионального опыта предлагает рекомендуемую последовательность работы с аудиозаписями. В этом методическом пособии автор разработал для всех заданий единый алгоритм, включающий в себя подготовительный этап, два прослушивания с выполнением заданий и заключительный этап, предполагающий развитие речевых навыков и умений, т.к. студентам предлагается устно или письменно передать основное содержание документа, сформулировать и выразить свое мнение. Автор поясняет, что на прод-

винутых уровнях владения языком предполагается постепенный переход к комплексной диагностике сформированных навыков и умений. Более того автор отмечает, что задания международного экзамена по французскому языку на высший уровень DALF C2 предполагают именно такой вид подхода к проблеме:

Экзаменуемым предлагается выполнить 2 комплексных задания:

– письменную работу с опорой на аудиотекст (аудирование и письмо);

– устное высказывание и беседу с экзаменатором с опорой на письменный текст (чтение и говорение).

Автор считает вполне обоснованным и правильным предложенный формат методических рекомендаций, где студентам дается научное обоснование процесса формирования навыков и умений. Данное мнение также обосновано и коллегами, проводившими похожие исследования. Например, в своем педагогическом пособии «Упражнения, направленные на обучение студентов неязыкового вуза аудированию иноязычных текстов» Колесова говорит, что «...обучение аудированию аутентичных радиопередач информационных жанров студентов осуществляется в рамках дидактических принципов сознательности, активности, наглядности, доступности и посильности. Среди методических принципов выделяются коммуникативность, устное опережение и учет уровня владения иностранным языком» [3.7].

До того, как перейти к самому аудированию, автор рекомендует обучающимся серию упражнений, направленных на снятие лексико-грамматических трудностей, таких, как поиск определений к незнакомым словам, эвристические упражнения на обусловленную контекстом семантизацию незнакомых языковых единиц формулирование гипотез о содержании аудиотекста и т.д.

А уже во время первого прослушивания учащиеся восстанавливают то, что во французской лингводидактике получило название «le cadre énonciatif» (ситуация повествования): студенты определяют место записи передачи, социальной, гендерной и профессиональной принадлежности говорящих и другие указанные условием заданий личные параметры спикеров. Далее, проводится повторное прослушивание, где учащиеся выполняют задания на детальное понимание аудиотекста. Завершающим этапом, автор предлагает формирование навыков устной или письменной речи: для этого учащиеся передают содержание прослушанного текста, интерпретируют факты, высказывают собственное мнение по проблематике и приходят к определенным заключениям.

При этом стоит упомянуть что сложная структура французских числительных также является одной из специфических трудностей для аудирования на французском языке. Что интересно, данный фактор не зависит от уровня владения языком или другими субъективными условиями, он наблюдается даже у студентов с продвинутым уровнем французского языка, что делает необходимым постоянные тренировки навыка распознавания числительных на слух.

Использованная литература:

1. Буркова М.Д., Скопова Л.В. Тестовая методика обучения иностранному языку в вузе. Романские и германские языки: актуальные проблемы лингвистики и методики. Материалы ежегодной одиннадцатой международной студенческой научно-практической конференции. Екатеринбург, 2019.

2. Европейская система уровней владения иностранным языком [электронный ресурс]. Режим доступа: https://mipt.ru/education/chair/foreign_languages/articles/european_levels.php/ (дата обращения: 22.03.2021).

3. Колесова Е.М., Зеленина Л.Е. Упражнения, направленные на обучение студентов неязыкового вуза аудированию иноязычных текстов. «Педагогическое образование в России», 2018, № 6.

Абдуллаева Наргиза (докторант Ургенчского государственного университета) ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ МОЛОДЁЖНОГО ТУРИЗМА

Аннотация. *Мазкур мақолада ёшлар туризмнинг педагогик имкониятлари ҳамда туризм педагогикасининг асосий тамойиллари, услублари ва воситалари масаласи ёритилган.*

Аннотация. *В данной статье описаны педагогические возможности молодёжного туризма и основные принципы, методы и средства педагогики туризма.*

Annotation. *This article describes the pedagogical possibilities of youth tourism and the basic principles, methods and means of tourism pedagogy.*

Калим сўзлар: *туризм, ёшлар туризми, туризм педагогикаси, тамойиллар, туристик фаолият, экскурсия, музей туризми, туризмнинг тарбиявий функциялари, шахсни ривожлантириши.*

Ключевые слова: туризм, молодёжный туризм, педагогика туризма, принципы, туристская деятельность, экскурсия, музейный туризм, воспитательные функции туризма, развитие личности.

Key words: tourism, youth tourism, tourism pedagogy, principles, tourism activities, excursion, museum tourism, educational functions of tourism, personality development.

Туризм является одной из самых быстрорастущих сфер экономико-культурного развития современного мира. В Узбекистане также уделяется огромное внимание всестороннему использованию возможностей туризма как в экономическом измерении, так и в плане реализации его социокультурного потенциала. При этом осуществляется целый ряд комплексных мер, направленных на поддержку внутреннего, в том числе и молодёжного туризма. В частности, среди приоритетных направлений государственной политики в области туризма, особо выделена задача “создания необходимых условий для организации туризма и экскурсий для детей, молодежи, пожилых людей, а также людей с ограниченными возможностями и для малообеспеченных слоев населения”.¹

Развитие туризма в нынешних условиях представляет собой комплексный и достаточно широкий спектр социально-экономических, культурно-исторических направлений человеческой жизнедеятельности, также оказывающих глобальное влияние на процессы формирования и развития современной личности. В этом плане, особую актуальность приобретает изучение педагогического содержания и значения туристической деятельности.

В настоящее время одним из наиболее распространённых видов туризма становится молодёжный туризм, направленный на организацию досуга молодёжи общественными организациями, школами, профессиональными колледжами и высшими образовательными учреждениями. Его целью является сочетание отдыха и путешествий, развития и обучения, а также социального и культурного обмена.

Важно отметить, что молодёжный туризм играет важную роль в воспитании эстетической культуры студентов. Во-первых, он позволяет молодым людям увидеть новые места, познакомиться с разными культурами и традициями, что помогает расширить их кругозор и развить эстетическое восприятие. Во-вторых, молодёжный туризм предоставляет возможность для занятий культурной деятельностью, таких, как посещение музеев, галерей, театров, концертных залов и выставок. Подобные мероприятия помогают студентам глубже понять культурное наследие и традиции разных стран и народов, что в свою очередь помогает им развивать свою эстетическую культуру. В-третьих, молодёжный туризм способствует развитию творческих способностей студентов. Во время путешествия студенты могут фотографировать, писать заметки, вести дневник, создавать художественные работы и творческие проекты, что помогает им развивать свою творческую личность и эстетическое чувство.

Таким образом, молодёжный туризм является важным инструментом для воспитания эстетической культуры студентов, предоставляя им возможность познакомиться с различными культурами, традициями и искусством, а также развивать свои творческие и эстетические способности.

Необходимо особо отметить, что педагогика туризма – это современная отрасль педагогического знания, изучающая процессы обучения и воспитания людей в области туризма и путешествий. Эта специфическая педагогическая дисциплина занимается разработкой и применением методов и технологий обучения и воспитания туристов и работников туристической индустрии, а также теорией и практикой образовательно-воспитательного воздействия туризма на развитие личности. Педагогика туризма охватывает широкий спектр вопросов, включая психологию туризма, социологию туризма, методику преподавания туризма, управление туризмом, экономику туризма, географию туризма и многие другие аспекты. Педагогика туризма “раскрывает законы туристической деятельности, тенденции и перспективы, изучает принципы и правила, регулирующие образовательную деятельность. Она основывается на теоретических правилах и воспитательную, дидактическую теорию общей педагогики”.²

Основная цель педагогики туризма состоит в том, чтобы обеспечить качественное образование в области туризма, способствовать развитию туристической индустрии и повышению культур-

¹ Закон Республики Узбекистан № ЗРУ-549 «О туризме». <https://lex.uz/ru/docs/4428101>

² Нафасов Д.Ш. Совершенствование педагогических механизмов развития социально-культурной компетентности студентов в туристической деятельности. Автореферат дисс. на соискание учёной степени доктора философии (PhD) по педагогическим наукам, Чирчик, 2021, с. 33.

ного уровня туристов, а также совершенствованию духовно-эстетического мира современной личности. Кроме того, педагогика туризма играет важную роль в формировании культуры туризма и общественного мнения о значимости туризма для развития регионов и стран в целом.

Особая значимость туризма как важнейшего инструмента совершенствования личности и формирования требуемых современным обществом профессиональных и личных качеств способствовала также появлению нового направления устойчивой педагогики туризма (Sustainable Tourism Pedagogy), в основе которого находятся принципы устойчивости, как в экологическом понимании, так и в плане социокультурных и политических перспектив.¹

К числу основных принципов педагогики туризма относятся:

1. Практическая направленность – педагогика туризма предполагает, в первую очередь, что обучение должно быть ориентировано на практику, на приобретение практических навыков и опыта работы в туристической деятельности.

2. Индивидуальный подход – каждый студент имеет свои уникальные потребности и особенности, поэтому в педагогике туризма необходимо учитывать индивидуальные особенности каждого студента.

3. Интерактивность – одним из основных подходов в педагогике туризма является необходимость использования различных форм и методов обучения, которые способствуют взаимодействию между преподавателем и студентом, а также между самими студентами.

4. Активность – студент должен быть активным участником образовательного процесса, поэтому в педагогике туризма применяются различные методы, способствующие активному участию студентов.

5. Профессиональная направленность – обучение в педагогике туризма должно быть направлено на подготовку профессионалов, способных работать в сфере туризма и гостеприимства.

6. Инновационность – педагогические возможности туризма реализуются также посредством внедрения новых образовательно-воспитательных технологий и инновационных методов обучения, чтобы подготовить специалистов, соответствующих требованиям современной индустрии туризма.

7. Междисциплинарность – педагогика туризма охватывает множество научных дисциплин, поэтому в обучении и воспитании студентов необходимо использовать междисциплинарный подход для полного понимания основных принципов и процессов туристической деятельности.

Вместе с тем, туризм играет важную роль в совершенствовании личности человека. К числу основных аспектов воспитательного характера туризма можно отнести следующие:

1. Развитие культурного кругозора – путешествия позволяют человеку познакомиться с различными культурами, традициями и историческими достопримечательностями, что расширяет его кругозор и помогает лучше понимать мир вокруг.

2. Развитие коммуникативных навыков – туризм способствует развитию навыков общения и умения находить общий язык с людьми, представляющими различные культуры и страны.

3. Развитие толерантности и уважения к другим культурам – путешествия позволяют увидеть мир глазами других людей и культур, что помогает лучше понимать и уважать различия.

4. Развитие самостоятельности и уверенности в себе – путешествия могут помочь человеку научиться решать проблемы и принимать решения самостоятельно, формируя положительные стороны уверенности в своих силах и способностях.

5. Улучшение физического и психического здоровья – активный отдых, свежий воздух и новые впечатления могут помочь улучшить физическое и психическое здоровье человека.

6. Развитие творческого мышления – путешествия могут стать источником художественного вдохновения и помочь развить творческие навыки.

7. Саморазвитие и самопознание – путешествия позволяют человеку лучше познать себя, проанализировать свои ценности и убеждения, а также раскрыть свой потенциал и научиться лучше управлять своей жизнью.

Таким образом, туризм может помочь совершенствованию личности человека в различных аспектах, что делает его важным элементом педагогического процесса формирования личности.

¹ Carmen Mínguez, Carlos Martínez-Hernandez, Claudia Yubero. Higher education and the sustainable tourism pedagogy: Are tourism students ready to lead change in the post pandemic era? Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education, Volume 29, November 2021.

С педагогической точки зрения, воспитательные функции туризма могут быть очень разнообразными, включая:

а) формирование эстетической культуры: активная туристическая деятельность способствует ознакомлению с особенностями, своеобразием и колоритом различных культур, историческими достопримечательностями, музеями, галереями, театрами и другими культурными объектами. Таким образом, туризм позитивно влияет на процессы культурной и эстетической подготовки, что является важной дидактической задачей;

б) формирование и развитие экологической культуры: в этом плане туризм может помочь людям расширить и углубить их знания о природных достопримечательностях, научиться их ценить и бережно относиться к окружающей среде, что является важным компонентом целостного процесса экологического воспитания;

в) совершенствование социальных навыков и коммуникативных умений: вовлечение в туристическую деятельность позволяет людям общаться и взаимодействовать с представителями других культур и стран, что оказывает большое влияние на совершенствование социальных навыков и умений, таких как общение, уважение, толерантность, сотрудничество и т.д.;

г) формирование лидерских качеств: туризм может стать хорошей возможностью для развития лидерских качеств молодёжи, особенно таких, как способность принятия решений, организации группы, управления ресурсами и других навыков, необходимые для руководства в микросоциальных группах.

д) воспитание самостоятельности и ответственности: в некоторых случаях туризм предполагает самостоятельную организацию поездки, поиск информации, выбор места проживания и др. Это помогает укреплению самостоятельности и ответственности за свои решения и действия, а также необходимых волевых качеств личности;

е) осознание позитивных ценностей: участие в туристической деятельности может способствовать формированию позитивных ценностей, таких как уважение, доброта, толерантность, ответственность, экологическое мышление, ценность образования и т.д.

Таким образом, туризм имеет целый ряд важнейших воспитательных функций, которые помогают развивать ценности, навыки и качества, необходимые для совершенствования и развития современной личности.

Марупова Дилфуза Давроновна (преподаватель русского языка и литературы Международный университет туризма и культурного наследия «Шелковый путь»; dilfuza-marupova@univ-silkroad.uz)

ПРЕДМЕТНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ УЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Annotatsiya. Maqolada muvaffaqiyatli pedagogik faoliyat uchun zarur bo'lgan kasbiy va shaxsiy fazilatlar to'plami muhokama qilinadi. Shuningdek, asarda zamonaviy ta'limda adabiyot o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish modelining ishlashi tahlili keltirilgan.

Аннотация. В статье рассматривается совокупность профессиональных и личностных качеств, необходимых для успешной педагогической деятельности. Также в работе представлен анализ функционирования модели развития профессиональной компетентности учителей словесности в современном образовании.

Annotation. The article considers a set of professional and personal qualities necessary for successful pedagogical activity. The paper also presents an analysis of the functioning of the model of development of professional competence of teachers of literature in modern education.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetensiya, shaxsiy kompetensiyalar, faoliyatga yondashuv, nutq faoliyati.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, личностные компетенции, деятельностный подход, речевая деятельность.

Key words: professional competence, personal competencies, activity approach, speech activity.

В условиях постоянного возрастания объёма знаний, процесса быстрого устаревания имеющегося профессионального багажа, формирования новых (в первую очередь информационно-компьютерных) технологий образования актуальность предметных компетенций педагога обусловлена необходимостью непрерывного роста его профессионального уровня. Профессиональная компетентность педагога образуется и выстраивается тремя основными путями:

— через владение научными основами профессиональной деятельности;

- рефлексию деятельности;
- проектирование деятельности.

Для того, чтобы развить данные механизмы, необходимо создать модель методической работы, которая будет способствовать адаптации и развитию творческого потенциала педагога. Например, перед тем, как планировать методическую работу, необходимо глубоко проанализировать каждое из ее звеньев с точки зрения влияния их деятельности на рост педагогического и профессионального мастерства учителя.

Модель развития профессиональной компетентности педагога:

1. Мониторинг качества профессионально-личностных потребностей педагога.
2. Дифференциация педагогов по степени профессионального мастерства.
3. Подбор форм методической работы.

Данная модель развития профессиональной компетентности функционирует вот уже три года в нашем учебном заведении. В основе данной модели была заложена идея создания атмосферы заинтересованности в росте педагогического мастерства, приоритета педагогической компетентности, творческих поисков коллектива и других способов украсить будни педагога и сделать методы передачи информации более занимательным.

Целью данной модели является непрерывное научно-методическое сопровождение развития профессионализма, например, путем оказания помощи методическим объединениям, отдельным педагогам в организации деятельности на уровне школы, с учетом педагогического стажа, уровня профессионализма и индивидуальных запросов личности педагога.

Автор выделяет следующие аспекты как основные задачи методической модели формирования профессиональной компетентности:

- создание условий для личностного становления педагога;
- обеспечение инструментария диагностики процесса и результатов труда;
- формирование и удовлетворение потребностей педагогов, находящихся в зоне их ближайшего профессионального развития.

Если подойти к вопросу с чисто научной точки зрения, то выделяется очень неоднозначный подход к определению круга профессиональных компетенций педагога. Так, автор выделяет две группы компетенций:

- имеющие личностный характер, предопределяющие профессиональный выбор и являющиеся основой (базой) для формирования профессиональной мотивации, мировоззренческой позиции педагога;
- относящиеся к уровню методической (в т.ч. коммуникативной), предметной, информационной подготовки педагога в рамках его профессиональных компетенций.

Ларионова О. Г. и Вербицкий А.А., про данный концепт выразились что «...компетенции учителя – это его права, обязанности и ответственность в сфере педагогической деятельности» [1]. Другими словами, большая часть успеха, авторитета и деятельности преподавателя составляет не что иное, как его компетенции.

Коммуникативная компетенция является одной из основных навыков педагогов, она обеспечивает успешную социализацию, адаптацию и самореализацию личности в современных условиях жизни. Данная компетенция позволяет устанавливать и достигать цели в устном и письменном общении с аудиторией.

Предметные компетенции учителя русского языка состоят из следующих направлений:

- 1) взаимодействовать с учащимся в ключе, чтобы они научились овладевать учебными навыками и умениями;
- 2) воспитывать эмоционально-ценностное отношение к языку, пробуждать интерес к слову, стремиться научить правильно говорить и писать на родном языке;
- 3) формировать умение работать в сотрудничестве, взаимодействовать с окружающими людьми, получать необходимую информацию;
- 4) развивать коммуникативную компетентность учащихся в урочной и внеурочной деятельности.

В современном мире учащимся требуется несколько лет обучения в лицеях, чтобы сформировать навыки грамотной устной и письменной речи, при этом они в большей части пользуются

теоретическими сведениями русского языка и литературы. Таким образом, студентам удастся сформировать понимание языка и практическую речевую деятельность

Автор заложил деятельностный подход как главную и основную идею для успешного формирования педагогических компетенций у преподавателей-словесников. Автор создал свои идеи и предложения на основе идеи П.Я.Гальперина о том, что в самостоятельной творческой деятельности каждого ученика надо идти от внешних практических действий к действиям внутренним, теоретическим. Другими словами, обучение предполагает на первом этапе совместную учебно-познавательную деятельность под руководством учителя, а затем – самостоятельную [2].

Для того, чтобы успешно организовать учебную среду, нужно в первую очередь исходить из учебных возможностей каждого возраста, так педагоги смогут сформировать более результативную коммуникативную компетенцию. Важную роль здесь играют уроки развития речи, так как на таких занятиях особое внимание уделяется коммуникативным компетенциям на основе работы с текстом и восприятием на слух.

Чтобы организовать успешную образовательную атмосферу нужно исходить не от «развитием речи в целом», а ставить реальные, достигаемые задачи исходя от каждого класса поставить задачу, если давать детям задания исходя из определенных разновидностей устной и письменной речи, детям будет проще усваивать информацию. В качестве примера рассмотрим ситуацию, для учащихся пятого класса. Лучше всего давать на изучение произведения, подходящие по их умственной и возрастной подготовке и интересам, например, устное народное творчество, басни, произведения отечественных и русских авторов (Т.Гаипов, Х.Тухтабаев, А.Твардовский, В.П.Астафьев и др), а вот в шестом классе: художественная литература западных авторов (Л.Фитью, О.Уальд, Л.Хьюз), фантастическая литература (Ж.Верн, Р.Брэдли, А.К.Дойл). К выпускному классу в идеальном варианте мы должны подготовить социально активную личность, ориентирующуюся в современном мире, с высоким творческим потенциалом.

Таким образом, если количество и разновидность информации направлена на аудиторию, у учащихся будет больше возможности понять тему и продолжить ее изучение уже самостоятельно. В данном вопросе можно также использовать инновационные и педагогические технологии, которые также скрасят процесс обучения и упростят детям принятие и обработку принятой информации. Далее, также можно организовать учебное занятие с помощью интерактивных методов, например, создать групповые формы и методы получения информации. Коллективный способ обучения создает атмосферу командной работы, где они учатся разделять ответственность и решать воспитательные задачи: желание и умение сотрудничать в группах с одноклассниками. Данные технологии развивают творческую активность, формируют мыслительную деятельность, учат школьников отстаивать свою точку зрения, помогают добиться глубокого понимания материала.

Методы, которые используют учителя-словесники, разнообразны:

1. Виды пересказа (сжатый, подробный).
2. Формы учебного диалога.
3. Доклады и сообщения.
4. Выступления в качестве ведущих на мероприятиях.
5. Сочинения и изложения разных форм.
6. Участие в конкурсах сочинений.

Совершенствование профессиональных компетенций учителя-словесника. Как уже упоминалось выше, профессиональная компетентность учителя является самым главным элементом в успехе проведения занятий, она представляет собой совокупность профессионально-педагогических компетенций, в которую входят:

- социально-психологическая компетенция, связанная с готовностью к решению профессиональных задач;
- коммуникативная и профессионально-коммуникативная компетенции;
- общепедагогическая профессиональная компетенция (психолого-педагогическая и методическая);
- предметная компетенция в сфере учительской специальности;
- профессиональная самореализация.

Траектория развития профессиональной компетенции педагога может включать в себя:

Профессиональное общение, которое включает в себя конструирование уроков в группах, анализ посещённых открытых уроков, обмен практическим опытом с коллегами, проведение от-

крытых занятий и многое другое, что будет позволять педагогу делиться знаниями и новостями в своей сфере как с коллегами по ремеслу, так и с родителями и их детьми (учащими).

Самообразование, включающее изучение литературы, подготовку сообщения (доклада, научной статьи), разработку дидактического, наглядного материала и раздаточного материала, участие в олимпиадном движении, работа над собственными ошибками. Также, преподавателям-словесникам рекомендует постоянно следить за новшествами и внедрять в свой стиль обучения новые технологии и методологии, разрабатываемые в современном мире.

Заключение (Conclusion). Для того, чтобы достигнуть вышеуказанных целей, преподаватели должны обладать коммуникативной компетенцией. Создание собственного письменного высказывания на основе прочитанного текста – это проверка языковой и коммуникативной компетенций, то есть проверка практического владения русским языком, его словарём и грамматическим строем, это соблюдение языковых норм и владение разными видами речевой деятельности, это умение воспринимать чужую речь и создавать собственные высказывания. Таким образом, сейчас повышаются этические и эстетические требования к современному учителю, так как языковая и коммуникативно-речевая культура – важные составляющие профессиональных умений педагога. А педагогам всегда рекомендуется работать над собой и пытаться разнообразить процесс обучения

Использованная литература:

1. Вербицкий А.А., Ларионова О.Г. Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции. М., «Логос», 2017, с. 336.
2. Гальперин П.Я. Методы обучения умственного развития ребенка. М., издательство Московского ун-та, 1985.

Shomuratova Intizor Bekchan qizi (teacher of the foreign philology faculty, English language and literature department; UrSU intizorsh@urdu.uz)
LANGUAGE LEARNING MISTAKES

Annotatsiya. Ushbu maqolada til o'rganuvchilarning ona tili va chet tilida yo'l qo'ygan xatolari misollar yordamida tahlil qilinadi. Ayrim til o'rganuvchilar ona tilida chet tilining ma'lum qoidalarini qo'llaydilar, shu bilan birga, ona tili qoidalarini chet tilida qo'llash yozma va og'zaki nutqda bir qator xatolarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Аннотация. В статье на примерах анализируются ошибки, допускаемые на родном и иностранном языках, изучающими язык.. Некоторые изучающие язык применяют определенные правила иностранного языка на родном языке, в то же время применение правил родного языка на иностранном языке может быть причиной ряда ошибок, возникающих в письменной и устной речи.

Annotation. In this article, mistakes made by language learners in their mother tongue and foreign language are analyzed with the help of examples. Some language learners apply certain rules of the foreign language in the native language, at the same time applying the rules of the native language in the foreign language may be the reason for a number of errors occurring in written and spoken speech.

Kalit so'zlar: ona tili, chet tili, ijobiy va salbiy ko'chish, umumlashtirish, interferensiya, xato, nutq, leksik, sintaktik, semantik, fonetik.

Ключевые слова: родной язык, иностранный язык, положительный и отрицательный перенос, обобщение, интерференция, ошибка, дискурс, лексический, синтаксический, семантический, фонетический.

Key words: mother tongue, foreign language, positive and negative transfer, overgeneralization, interference, error, mistake; discourse, lexical, syntactical, semantic, phonetic errors.

As integration between nations and cultures are increasing day by day, interest on learning different languages are also arising among people all over the world. Even in some countries like India and Switzerland there are two or more official state languages. There are approximately 3.3 billion bilingual people worldwide, accounting for 43% of the population [1]. The process of learning bilingualism or multilingualism involves the processes of speaking and speaking in one's mother tongue. Only in bilingualism or multilingualism can these systems and mechanisms be used in two systems (language systems). In other words, the principles of learning a mother tongue and a foreign language are the same. We can say that there are more similarities than differences. Speech mechanisms (the process of learning) in a foreign language and a mother tongue are the same. This is because language learners go through the same stages

(speech development) and make the same mistakes when learning a second language. It should also be noted that in the process of learning a foreign language, an individual enters as a creature who knows how to speak.

As linguist Robert Jacobson points out, the transition from one language code to another is easier because they are isomorphic (similar or identical) and have the same principles underlying their structure. Another group of scientists considers children's mistakes in language acquisition and adults' mistakes in language learning go the same.

However, learning a foreign language may differ from the learning first language. For example, there is not any ready scheme in native language to learn, this does not allow the linguistic phenomenon to be compared with the language system. (the language system which is known to us). During learning a foreign language, speaker has to often give up speech norms and language system in the first language and change them.

There are two main reasons why second language learners make errors. The first reason is influence from the learners first language (mother tongue/L1) on the second language (L2). [2]. Therefore, in switching to another language, they also use syntactic structure, lexical and semantic categories, related to their native language under the influence of human inertia. Errors are a natural part of learning. They usually show that learners are learning and that their internal mental process are working on and experimenting with language [2]. In particular, his/her speech is characterized by the articulatory apparatus formed in his/her native language. "We can divide mistakes into three categories. Slips are mistakes which students can correct themselves, once the mistake has been pointed out to them. Errors are mistakes which they can't correct themselves – and which, therefore, need explanation. Attempts are mistakes that students make when they try to say something but do not yet know how to say it. The way we give feedback and correct such mistakes will be heavily influenced by which type we think the students are making" [3].

In the process of learning a foreign language, after researching for a long time following mistakes were clarified:

- Phonetic;
- Graphic and orthographic;
- Morphological mistakes;
- Lexical mistakes;
- Syntactic mistakes.

Phonetic mistakes

A violation of tone structure in pronunciation or a description of violating phonetic picture. (mispronunciation)

Graphic and orthographic mistakes (typographic errors) it occurs in the following cases:

- a) Graphic (the ability to write letters correctly) is not formed;
- b) There are no skills to match the corresponding sounds and letters accordingly;
- c) In general, there are no orthographic skills;
- d) For instance, there are no skills to use the alphabetical elements.

Morphological mistakes.

This category includes violation of using parts of speech. In addition, the misuse of language categories is one of them.

Lexical mistakes – not using words in their place in the process of written or the oral communication in the second language acquisition. This refers to disobeying language norms.

Syntactic mistakes – the misuse of words, word combinations and using sentence structure by changing.

When they are learning a foreign language, the skills learned in their native language have an impact.

While they are learning a foreign language, the effect of these skills is retained a certain extent.

The process of transferring of existing skills in the individual is observed. Looking to the similar and different sides of the language, the skills may be positive or negative. If the language, which is being learned, differ from the first language this type of skills are called interference. However, in most cases, interference occurs when the first language and the second language are similar to each other.

Interference divides into following types:

- Phonological;

- Lexical;
- Grammatical;
- Syntactical.

Phonological interference is a common type of interference, its most prominent manifestation being a “foreign accent” including stress, rhyme, intonation speech sounds from the first language influencing the second language. When we say a speaker has a “foreign accent”, we are saying their sound pattern is different from the sound pattern of English. In extreme cases, such interference can make communication impossible [4].

For example, Korean learners can’t pronounce “r” at the beginning of a word when they speak root as loot.

Lexical interference. Meaning related words that have similar or related meanings are confused and wrong choice is made.

For example, He jumped in and swam to the opposite bank.

Bank (a business that keeps and lends money and provides other financial services).

Bank (land along the side of a river or lake).

If the learners do not know another meaning of this word, they may translate it incorrectly.

Grammatical interference is defined as the first language influencing the second in terms of word order, use of pronouns and determinants, tense and mood. Also inflectional notions are included in this type.

Like – dislike.

Un

I am interested in maths.

to

Syntactical interference includes errors in verb form and tense and in sentence structure.

We have the word order in all languages.

In Uzbek: S+object+V Men kitobni o‘qidim.

In English: S+V+object I read a book.

Interference: I a book read.

L1 interference not only affects production, but reception also. When sounds are absent from the learner’s sound system, they cannot be “heard” in the sense of differentiated. In effect, the L1 sound system acts as a filler to the English sound system. For this reason, it is necessary to teach the sound system of English at an early age [4].

If the learner generalizes one rule for all structure, at that time they make a mistake. It is called overgeneralization. Overgeneralization is the application of a grammatical rule in cases where it does not apply. For instance, the learners may say “gooses” instead of “geese”.

Overgeneralization is divided into following types:

- Phonetic;
- Lexical;
- Grammatical overgeneralization;
- Discourse based overgeneralization.

Phonetic overgeneralization.

Pronouncing the sounds with exceptions according to the general rule.

In English language sound system there are some rules:

- 1) oo- [u:] hook, took;
- 2) s [s] such, say;
- 3) u [ʌ] cut, but.

However, there are some exceptions:

Door, floor [ɔ:] beds, rise [z] blue, clue, true [u:].

Lexical overgeneralization.

In lexical type the language learner uses wrong word combination instead of saying the correct one.

For instance, dentist – tooth doctor teaspoon – little spoon.

Grammatical overgeneralization.

To use general grammatical rules for all situations even in exceptions. Irregular verbs and irregular plural form of nouns are the main source of grammatical overgeneralization.

For example, fly-flyed woman-womans sheep-sheeps.

Discourse based overgeneralization.

Using the words of one style while speaking in the other one.

For example, when you are writing an article (scientific style) you can not use the vocabulary of belles-lettres. If it happens, it will be discourse based overgeneralization.

We may ask learners to do self-correction, if they are not able to correct their mistakes, teacher may give feedback in an oral form and in a written form teachers use different signs to show the type of mistake. "Many teachers use correction codes to indicate that students have made mistakes in their written work. These codes can be written into body of the text itself or in the margin. This makes correction much neater and less threatening than random marks and comments[5].

Used literatures:

1. Bilingualism Statistics in 2022: US, UK & Global <https://preply.com/en/blog/bilingualism-statistics/>
2. Teaching knowledge test. Modules 1, 2 and 3. Cambridge university press. 2011, p. 62 – 63.
3. Jeremy Harmer. How to teach English. Fourth edition. Pearson Education Limited 2007, p. 96.
4. Dave Davies. Pass TKT. Asia Pacific Ocean. 2010, p. 63.
5. Jeremy Harmer. The practice of English language teaching. Fourth edition. Pearson Education Limited 2007, p. 149.
6. Penny Ur. A course in language teaching. Trainee book. Cambridge university press. 1999.
7. Jim Scrivener. Learning teaching. (Second edition). Macmillan, 2005.
8. Tricia Hedge. Teaching and learning in the language classroom. Oxford university press, 2000.
9. Roger Gower, Diane Phillips, Steve Walters. Teaching practice Handbook (second edition). Macmillan, 1995.

Shojonov Muzaffar (teacher, Urgench State University; shojonov@urdu.uz),

Ulugbek Salaev (PhD student, Urgench State University; ulugbek.salaev@urdu.uz),

Polvanov Sultonmaxmud (teacher, Urgench State University; maxmud@urdu.uz)

INTELLECTUAL TEACHING SYSTEMS-AS A MEANS OF ADAPTIVE ELECTRONIC TEACHING SYSTEM

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim jarayonida moslashuvchan elektron o'qitish tizimlaridan foydalanish jarayonlari tadqiq qilingan. Ta'lim texnologiyalarining rivojlanishida turli xil ta'limni boshqarish tizimlari va ochiq onlayn kurslarning paydo bo'lishiga olib keldi. Onlayn ta'limni talabaning bilim darajasiga moslashtirish va individual ta'lim imkoniyatlarini ta'minlash uchun intellektual tizim elementlaridan foydalanadigan moslashuvchan o'qitish tizimi yaratishda moslashtirilgan o'qitishning uchta darajasi, jumladan, to'g'ridan to'g'ri moslashtirilgan qayta aloqa, moslashtirilgan o'qitish usuli va moslashtirilgan ma'no aniqlangan. Intellektual ta'lim tizimlarining ishlash printsipi muhokama qilindi, bu o'quvchini mustaqil muammoni hal qilish va o'quvchi bilimni tahlil qilish va moslashtirilgan ko'rsatmalar berish uchun ma'lumotlar to'plash orqali o'qitishni o'z ichiga oladi.

Аннотация. В данной статье исследуются процессы использования гибких электронных систем обучения в образовательном процессе. Развитие образовательных технологий привело к появлению различных систем управления обучением и открытых онлайн-курсов. Три уровня персонализированного обучения, в том числе прямое адаптивное повторное обучение, используются для создания гибкой системы обучения, в которой используются элементы интеллектуальной системы для согласования онлайн-обучения с уровнем обучения учащегося и предоставления индивидуальных возможностей обучения. коммуникация, адаптированный метод обучения и адаптированный смысл идентифицированы. Был обсужден принцип работы интеллектуальных обучающих систем, который включает в себя обучение учащегося путем самостоятельного решения проблем и сбора данных для анализа знаний учащегося и предоставления персонализированного обучения.

Annotation. The purpose of this paper is to explore the use of adaptive electronic teaching systems in the education process. The development of technology in education has led to the emergence of various learning management systems and open online courses. On the adaptive teaching system, it uses intellectual system elements to adapt online teaching to student's knowledge levels and provide individualized learning opportunities. The work identifies three levels of adaptive teaching, including directly adapted re-contact, adaptive teaching method, and adapted meaning. The working principle of intellectual tea-

ching systems discussed, which involves teaching the learner through independent problem-solving and collecting data to analyze the learner's knowledge and provide customized instruction.

Kalit so'zlar: intellektual o'qitish, mobil o'qitish, sohaviy bilim, teskari aloqa, qayta aloqa, onlayn kurslar, smart-ta'lim, onlayn ochiq kurslar.

Ключевые слова: интеллектуальное обучение, мобильное обучение, знание предметной области, обратная связь, обратная связь, онлайн-курсы, смарт-обучение, открытые онлайн-курсы.

Key words: intellectual teaching, LMS, mobile teaching, domain knowledge, reverse contact, re-contact, online courses, smart-education, online open courses.

Today, various of technologies are coming into teaching process speedily. One of them is an adaptive teaching system. Adaptive (adapted) electronic teaching-being a new teaching and learning system, it uses intellectual system elements to adapt of online teaching to students' knowledge degrees and supplies a re-contact too, in addition to giving an opportunity to reorganize of learning process for students in the individual form [1].

In order to have a deep impression about adapted electronic teaching, we'll look through the application of technologies in educational process and its development levels.

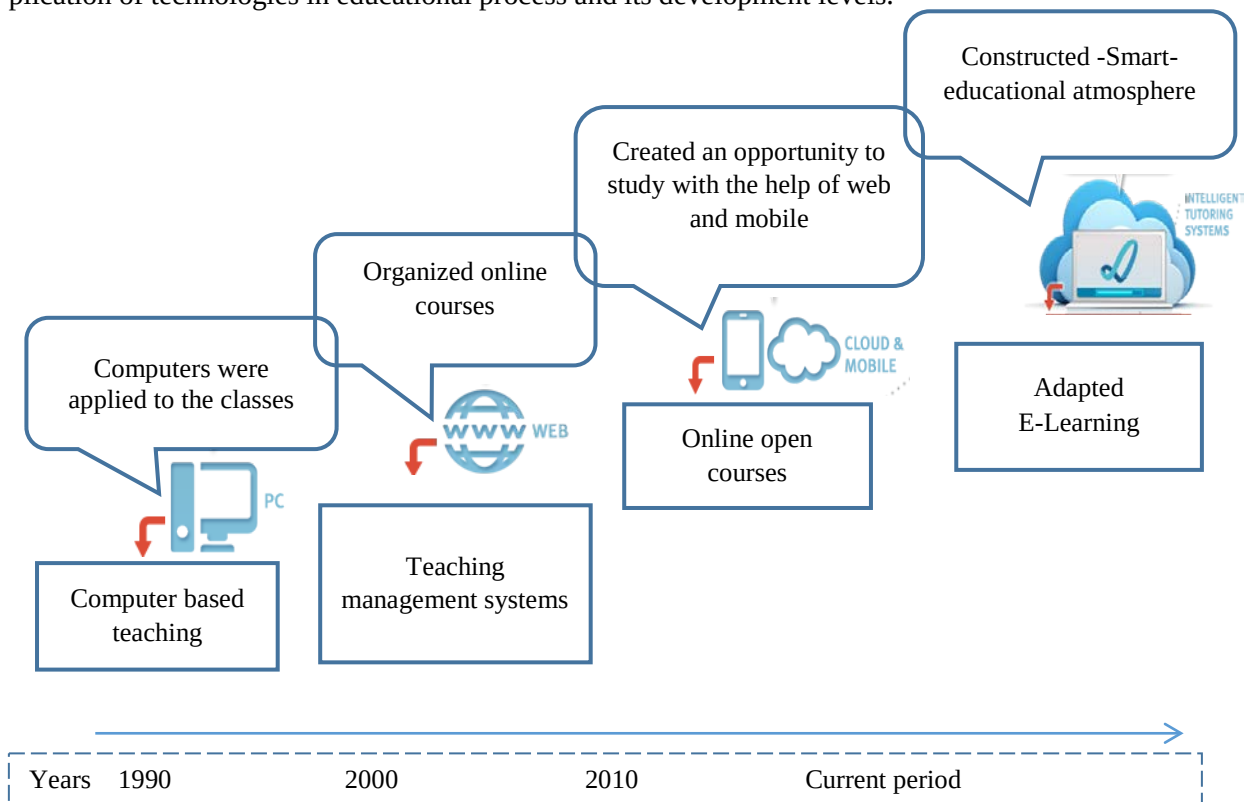

Figure 1. Processing of development levels of technologies in education.

Technologies in education were developed gradually with appearing of computers directed to teaching in the classrooms. Then, because of the developments in sciences and technologies, Learning Management Systems (LMS) and open online courses in a large scale which mean mobile teaching technologies connected to global network were presented to the learners. Now, adapted electronic teaching that means intellectual teaching system is having its developing level [2]. Therefore, we will learn the features of teaching systems mentioned above. Consequently, initially, we'll learn about the features of adaptive teaching system.

Adaptive and intelligent electronic teaching systems have been the subject of many studies and research in recent years [3.5]. There has been a growing interest in developing such systems to improve the quality of education and provide individualized learning opportunities to students.

Adapted teaching includes the following three levels:

1. Directly adapted re-contact. Students may make mistakes, for example, they can forget the information told in the lecture, confuse the notions, and use the formulas incorrectly. In these cases, the teachers make notes to students' misunderstandings. Adapted electronic teaching system gives an oppor-

tunity for the teachers to implement exactly this note in a demanded time via supplying of direct intellectual recontact.

Making notes in this situation is implemented with 2 methods:

- ◆Different views of information which is understood with the text forms, images or video views. For example, teacher may send the part to the student's questions about some kind of notion in which the meaning of the notion in the lecture is given.

- ◆Via direct interference. In this case, a teacher helps the student actively. For example, in case of any debate or discussion on any matter, the teacher directs the learner to the next level in a form of virtual laboratory.

2. Adaptive teaching method. Students have different knowledge degrees, different learning levels. Teachers should provide every student's necessity for knowledge. For example, It should be given more complicated tasks to the students after every theme was learned perfectly and then by giving the additional literatures the students. Should be directed to research independently who did not understand the theme.

3. Adapted meaning. Best teacher adapts the teaching process to the student. Lectures given in a certain time should be on a renewed way based on the practice obtained during the teaching of the theme. Teacher should adapt home task and assessment levels accordingly to how the students do them. But, now teachers are organizing a teaching process using of technologies. And this requires them to work with programmers, designers and general software systems in changing the online teaching process.

Really adapted electronic teaching system owes analytical means. These give the teachers an opportunity to control the students, teaching process and to change online lessons easily by using of teaching means.

Intellectual teaching systems. The notion of intellectual machines specialized for teaching, firstly, appeared when L.Pressey made a multilateral machine of questions-answers. This machine did the function to present the questions to a user and sent a reply reaction quickly. The results of doing researches and explorations and as the educators and psychologists stated that perfectly made teaching systems directed to a person provides a lot of people to study efficiently.

Intellectual teaching system makes an opportunity to support the individualized teaching. Each intellectual teaching system consists of the following three main parts:

- ◆Domain knowledge (information);
- ◆Learner's knowledge;
- ◆Teacher's strategic knowledge.

In this case, learning course is pointed as domain, as a learner, a student or a user of intellectual teaching system and if it is said about a teacher's strategy-it means teaching methods, teaching of learning theme and the methods to deliver them to students. These conditions were made by J.R. Hartley and D.H. Sleeman, today these conditions have not lost their importance. Aim of every intellectual teaching system consists of delivering of kept and inserted knowledge.

Working principle of intellectual teaching system. Intellectual teaching systems teaches the learner via solving the problems independently. System collects the problems and it compares its solution with learner's answers, then it implements the analysis on the basis of differentiated levels. After setting of reverse contact, the system assesses the learner's knowledge and renews his model of obtained qualification. This process is repeated in this situation. The system looks through the learner's knowledge, what he knows, and which part of the course is needed to be learned, and how to present it. Next problem is chosen based on collected information, presented to the learner. Intellectual teaching systems in a high level are required as the followings:

- ◆Accurately analyzing of the learner's learning style;
- ◆Using of principles, not programmed answers while analyzing;
- ◆Clarifying the work which will be done in the next step;
- ◆Adaptation of the given instruction;
- ◆Providing of re-contact.

In conclusion, this paper has discussed the use of adaptive electronic teaching systems and intellectual teaching systems in the education process. The paper has highlighted the importance of adapting teaching methods to meet the individual needs of students, taking into account their learning styles and knowledge levels. The use of adaptive electronic teaching systems and intellectual teaching systems can

provide personalized learning opportunities, and can improve the quality of education by allowing students to learn at their own pace.

The benefits of using technology in the education process, such as the ability to provide real-time feedback and to customize learning experiences. However, it is important to note that technology should not replace the role of the teacher in the learning process, but rather, should be used as a tool to enhance and support teaching. As technology continues to advance, it is important for educators to embrace these tools and use them to enhance the learning experiences of their students.

References:

1. Thomas D. Lynch and Cynthia E. Lynch, Web-Based Education. The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal www.innovation.cc Vol. 8, № 4.
2. J.R.Hartley, D.H.Sleeman. Towards more intelligent teaching systems, International Journal of Man-Machine Studies, Volume 5, Issue 2, 1973, Pages, p. 215 – 236.
3. Raja R.&Nagasubramani P. (2018). Impact of modern technology in education. Journal of Applied and Advanced Research. 3.33. 10.21839/jaar.2018. v3iS1,165.
4. Larson L. (2012): Web 4.0: The Era of Online Customer Engagement, Published January 5, 2012.
5. Lashkari Y., Metral M., and Maes P. (1994): Collaborative Interface Agents. In Proceedings of the 12th National Conference on Artificial Intelligence. Seattle, WA. AAAI Press, 1994, pp. 444 – 450.
6. Creeger M. (2009). "Cloud Computing: An Overview", ACM Queue Distributed Computing, vol. 7, № 5, 2009.
7. Thorsteinsson G., Page T.& Niculescu A. (2010). "Using Virtual Reality for Developing Design Communication", Studies in Informatics and Control, 19 (1), p. 93 – 106.

Yunusova Nilufar Ulugbekovna (English Language Teacher University of World Economy and Diplomacy) PEDAGOGICAL AND PROFESSIONAL COMPETENCE OF TEACHERS: WHAT MATTERS

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'qituvchilarning kasbiy va pedagogik mahoratiga oid siyosatning dolzarbligi va o'zaro bog'liqligi ko'rsatilgan. Pedagogik va kasbiy kompetensiya o'rtasidagi bog'liqlik tavsiflanadi. Adabiyotlar bilan tanishib chiqildi va yuqoridagi tushunchalarga kengaytirilgan ta'riflar berilgan. Shuningdek, o'qituvchilarning pedagogik va kasbiy kompetensiyasiga oid tadqiqot ishlariga havola qilingan. Maqolada taniqli tadqiqotchilarning tadqiqot natijalari keltirilgan. Bundan tashqari, muallif o'qituvchilarni xalqaro imtihonlarda erishgan yutuqlari uchun qo'shimcha moddiy imtiyozlar bilan taqdirlash bo'yicha davlat siyosatiga o'z fikri bilan o'rtoqlashadi.

Аннотация. В данной статье выдвигается актуальность политики и её взаимосвязь в отношении профессионально-педагогического мастерства учителей. Описана взаимосвязь педагогической и профессиональной компетентности. Даны расширенные определения понятиям из обзора литературы. Также имеется ссылка на исследование педагогической и профессиональной компетентности учителей. В статье представлены результаты исследований выдающихся ученых. Кроме того, автор дает характеристику государственной политике по премированию учителей дополнительными материальными льготами за успехи на международных экзаменах.

Annotation. This article puts forward the relevance and relationship of the policy concerning teachers professional and pedagogical skills. The relationship between pedagogical and professional competence is described. The extended definitions to the concepts from the literature review was given. There is also a reference to the research study on pedagogical and professional competence of teachers. The study results from outstanding researchers were provided in the paper. In addition, the author gives a description to the government policy on awarding teachers with extra financial benefits on their achievements in international examinations.

Kalit so'zlar: pedagogik kompetensiya, kasbiy malaka, bilim, malaka.

Ключевые слова: педагогическая компетентность, профессиональная компетентность, знания, умение.

Key words: pedagogical competence, professional competence, knowledge, skill.

Introduction. In some places, teachers have limited resources to support themselves with their professional development. For example, capital cities like Tashkent offers a variety of opportunities for teachers to enhance their language skills. But in remote regions this can pause some difficulties due to its location, and lack of interest from stakeholders. Unfortunately, teaching does not really take place if tea-

chers have problems with their language proficiency and inadequate teacher preparation. Sadly, there are some educators who solely care about getting salary and leaving for home as soon as possible.

These days, in developing countries this can be an issue since even in city centers not all public universities are well equipped with necessary teaching tools let alone state universities in distant regions of a country. If teachers are taught how to teach they would certainly learn how to use technology tools, classroom management skills, and assessment skills. In recent years, there have been enormous changes in education system to bridge gaps in education system.

For example, in Uzbekistan teachers can get bonus of 50% for their language proficiency certificate awarded with C1 and above. The bonus is an extra money added to their salary. It is an encouragement from the government to motivate teachers to teach better and professionally. But the question is whether this policy is really constructive to make lessons compelling where effective learning will happen.

Literature review. The qualitative study (Nugroho, 2018) was conducted in a university in Indonesia and the data was collected using the instrument of interview. The participants were EFL teachers who were asked to identify their needs as regards their professional development competences. The findings revealed that they felt confident in their language skills; however, they showed interest in developing professionally by participating in regular PD trainings, visiting foreign countries for short term PD courses. The study strongly stated that there is a need for all stakeholders (the ministry, school administration, language centres, universities, policymakers) to take care of teachers' continuous professional development to upgrade, update, refresh their pedagogical competence.

What does it mean to teach effectively? In the USA, for example, universities are divided into two categories: teaching-based and research-based universities. If a university aims to be renowned for their research publications, then, teachers should be given more time to publish. If teaching is important, then teachers should be given more time to improve their pedagogical skills. Teaching universities aim to give all needed information to students, so they must concentrate on improving teachers' pedagogical and professional competence. Sadly, in my country, all universities intend to focus on both teaching and research. There is a *but*, is it possible?

Nugroho (2018) mentions two concepts: pedagogical competence (teaching skill) and professional competence (subject matter), which are understood differently. By pedagogical competence, we mean the way we deliver the content, how teacher teach what they should teach, and what can be done to deliver the topic to students effectively; however, by professional competence – how much teachers are good at the subject, content, or the topic. For example, English teachers' professional competence is how much they are good at English, their level of language itself – receptive skills (reading, listening, vocabulary, grammar) and productive skills (writing and speaking). An English teacher can master English, but they may not have the capability to teach English to others – pedagogical competence. This is why it is essential to distinguish these concepts because from government perspective, policymakers make decisions on language teaching guidelines, while they seem not to differentiate between a teacher who is an excellent language speaker with low level of teaching competence. According to Rahman (2014), every teacher

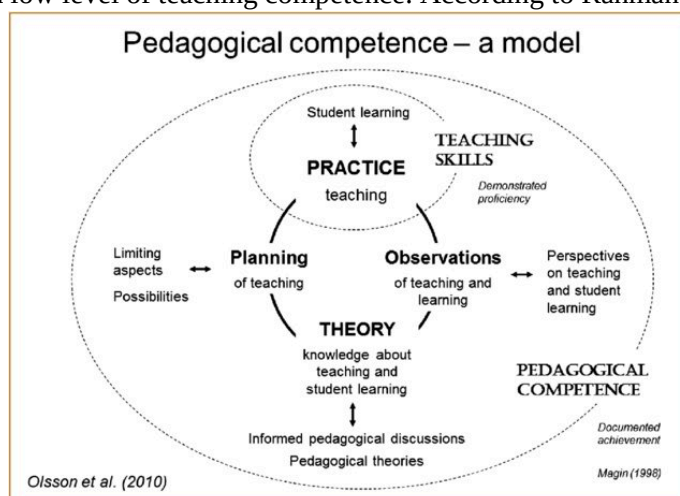

Figure 1. What pedagogical competence include, adopted from Olson & Roxa (2013).

should excel at professional and pedagogical competences as the former relates to the ability of a person to know a language well, the latter relates to the ability of a person who can plan, implement and evaluate learning. He suggests the following to improve teachers' professional and pedagogical competence: organize professional development trainings regularly, activate forums for teachers, design text-books, carry out action research are among others. The study by Rahman (2014) revealed that teachers' performance will increase if they draw attention to their professional competence. Secondly, if teachers are given opportunities to work on their pedagogical competence, it will also improve their teaching performance. They should be encouraged to use different techniques and select adequate media to teach instructional material. Richards (2011) refers to pedagogical competence as *pedagogical content knowledge*. It covers the topics of assessment, curriculum design, reflection in teaching, managing classroom, instruction of receptive and productive skills. He considers that this knowledge enables teachers to make appropriate decisions about teaching and learning, and come up with practical solutions to problems raised in classrooms.

Figure 1 shows the model of pedagogical competence from Olson and Roxa. We can see that pedagogical competence is about teaching skills. When teaching occurs, there is learning. In order to teach, teachers need to be informed with theory, then they observe other teaching, then they plan their teaching. This will lead to student learning. However, Figure 2 shows that professional and pedagogical competences are two different concepts. As compared to pedagogical competence, professional competence includes professional knowledge, pedagogical content knowledge. Professional competence is all about knowledge of a particular theme. Pedagogical competence is about the ability to deliver the knowledge to learners.

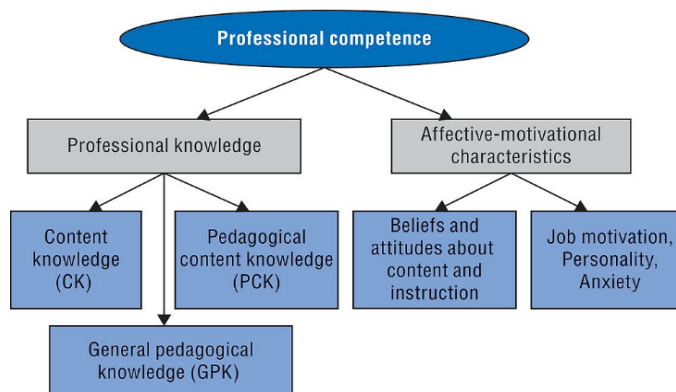

Figure 2. Categories of professional competence, adopted from Blömeke (2017).

Current situation with teachers' language proficiency. Recently, policymakers in my country decided to award English language teachers with 50% bonus if they bring certificates with C1 level. C1 – is a level of a person, which shows what is the level of the language. Teachers with excellent language skills may not be good at teaching their skills. But what if, the other way around, then a teacher with much teaching experience without C1 can teach anybody in any level.

In my professional experience, I have seen many teachers without C1 and they are loved and adored by their students. Additionally, teachers with C1 were not accepted by students due to lack of their pedagogical skills. It is critical for policymakers and school administrators to thoroughly examine these differences and make adequate modifications to their policy.

Conclusion. We can assume that teachers ought to work on their pedagogical and professional competences since they would increase their performance which leads to better student performance, and compelling classes. Governments need to make logical decisions on language teaching policy.

Sagdullaeva Laura Khakimjanovna (Teacher of English of the University Geological Sciences;
email: Laura.sagdullaeva@gmail.com)

FEATURES OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE TO PRESCHOOL CHILDREN

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarga yoshi va ularning psixologik-pedagogik xususiyatlarini hisobga olgan holda, til o'rgatishdagi muammolar ko'rib chiqiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar chet tilini nutq faoliyatining barcha to'rt turini uyg'un ravishda rivojlantirish uchun dars da-

vomida o'yin o'ynash, dam olish va mashg'ulot bajarishi o'rtasidagi muvozanatni topa bilsih har qachongidan ham muhimroqdir.

Аннотация. В статье рассматривается проблема обучения языку детей дошкольного возраста с учетом возрастных и психолого-педагогических особенностей. В процессе обучения дошкольников иностранному языку как никогда важно найти баланс между обучением и игрой, отдыхом и занятием, гармонично развивать все четыре вида речевой деятельности.

Annotation. The article deals with the problem of teaching language to preschool children, taking into account age and psychological and pedagogical characteristics. In the process of teaching a foreign language to preschoolers, it is more important than ever to find a balance between learning and playing, recreation and occupation, and harmoniously develop all four types of speech activity.

Kalit so'zlar: maktabgacha yoshdagi bolalar, yosh xususiyatlari, kognitiv faollik, faollik.

Ключевые слова: дошкольники, возрастные особенности, познавательная активность, активизация.

Key words: preschool children, age characteristics, cognitive activity, activation.

Nowadays, the issue of teaching a foreign language to preschool children is becoming more and more urgent. There are many opinions about the age at which you should start learning a foreign language. There is no unambiguous answer, since everything depends on the individual characteristics of a particular child, but we cannot deny that a properly and methodically well-chosen foreign language learning program can not only entertain the baby, but also contribute to the mastery of various skills and the speedy development of thinking, memory, attention. In this article, I propose to analyze the features of teaching a foreign language to children from three to five or six years old. Why is it useful to start learning a foreign language at preschool age? The answers lie in the age characteristics of the students. The period from three to five years is the time of active vocabulary replenishment. The child, as a rule, speaks well in his native language, but still studies the system of its functioning — the correct stress in words, the competent use of adjectives, personal verb forms, plural nouns, etc. It is the period, that is sensitive for the introduction and assimilation of a new language. So, it is easier for children to understand the new linguistic code, as well as to master the pronunciation side of a foreign language, since they are still susceptible to learning their native language. Children are not afraid to make mistakes in speech, they feel confident. If the acquisition of a foreign language is successful, then, as a rule, the acquired knowledge deeply and firmly settles in the memory, so that it is easier for a child at an older age to learn foreign languages. Starting to work with preschoolers, you should remember the peculiarities of their development. Toddlers of three or four years old have a fairly short period of concentration - from seven to ten minutes. A large amount of energy does not allow the child to stay in one position for a long time and engage in monotonous activities. On the other hand, children of this age are extremely curious, confident and like to experiment, which is an excellent base for learning a foreign language. Toddlers of three or four years old have a fairly short period of concentration - from seven to ten minutes. A large amount of energy does not allow the child to stay in one position for a long time and engage in monotonous activities. On the other hand, children of this age are extremely curious, confident and like to experiment, which is an excellent base for learning a foreign language. In the modern methodology of teaching a foreign language, the method of total physical response (TPR, total physical response) is very popular. It was developed by the American psychologist J.Asher. The scientist decided to help students of a second language, to do it as efficiently and painlessly as possible. It is based on the theory¹ of two hemispheres of the brain, where the left part is responsible for logic and consciousness, and the right for intuition and subconsciousness. Learning a language by traditional methods, we put the acquired knowledge in the left hemisphere (mechanical memorization, repetition).² If we use the TPR method, new knowledge remains in the right hemisphere, as a result, remains with us forever. The use of real objects in the lessons, the names of which the child is studying, the execution of commands in a foreign language, dancing to the songs or chants being studied, the use of gestures and pantomime are key elements of the method of full physical response. As mentioned earlier, kids love experiments. They get to know the world around them through all the senses, especially in a tactile way. In order to memorize new words that denote objects, a child can be offered to make them using cardboard, plasticine, as well as using any

¹ Asher R. Pacht: Award for Distinguished Professional Contributions (1983). American Psychologist, p. 30 – 32.

² Arkes H.R., Boehm L.E., Xu G. (1991). Determinants of judged validity. Journal of Experimental Social Psychology, 27, p. 576 – 605.

improvised means. The teacher can use paints and brushes, items for counting and sorting (buttons, for example). The development of foreign language speech is helped by role-playing games, as well as small theatrical skits on the studied material. Due to the short period of concentration, it is important for kids to change activities as often as possible, as well as monitor the mood of students, offering active play to restless children, and anxious children can be invited to sing their favorite song. At preschool age, it is especially important to encourage the performance of written tasks, as they cause the greatest difficulty for students. Such tasks should be alternated with active activities. Not a little important is the place and space where children learn a foreign language. The ideal option would be for the teacher to be able to divide the class into zones by covering the floor with mats of a certain color. So, in one of the zones, the teacher tells a favorite story, and in the other zone, the children perform only written exercises. In good weather, it is necessary to go outside with children and continue learning a foreign language in the fresh air. Outside activities can help them memorize new words better than indoor activities. Strict adherence to these guidelines, strict assignment and calculation of tasks by time help to keep children interested in learning the language. Returning to the topic of organizing space in the classroom, it should be mentioned that there is a success board on which children place their creative works. The presence of such works on public display helps children to experience a sense of success and not forget the keywords on the topics. It is also a good way to show parents what children are working on. Children in the classroom should be explained what behavior is acceptable and unacceptable in the classroom. The teacher can show you how to sit on the mat properly when the children are listening to the audio text, or how to raise your hand properly if you want to answer a question or leave the classroom. The teacher can develop his own system of gestures in order to calm the class or attract the attention of children. Correct behavior should be encouraged with stickers or other prizes. It should be noted that children quickly learn the sequence of learning stages, the transition from one task to another, which is why it is so important to immediately methodically competently build the course of lessons, as well as always adhere to this routine. It is advisable to choose a good textbook¹ for teaching a foreign language that corresponds to the age of preschoolers. The textbook has a clear structure that can serve as a guide for the teacher when preparing for lessons. In order the work in the classroom to be successful, the teacher needs to give competent, clear and understandable instructions to children to complete tasks. For example, if you want to perform an exercise on the street, you should first tell the children that they will go outside now, and, having arrived at the place, already give the task. Lessons should be conducted in English, for this the teacher must be sure that his instructions are understandable to children, therefore it is necessary to clearly verify the foreign language used in the lesson. Among the children, there may be those who will not understand the teacher's instructions, as well as those who will be happy to explain what needs to be done in their native language. You can use the help of a baby, but you should not abuse the use of your native language, as this can relax children and help reduce motivation to learn. Monitoring and evaluation of the formation of speech skills of preschoolers also take place in the learning process. However, these stages should not be formal. In order for the child to "open up", the teacher should correctly direct his work, use praise and encouragement. It will be useful to teach children to be interested in each other's work and to praise each other in class. It is better to assess the child's level of knowledge on a specific topic individually and unobtrusively. You can, for example, call a student to yourself or approach yourself, show a set of flash cards and ask him to name the words that he remembers. Using songs, chants and storytelling in classes with preschoolers. Songs and chants are invaluable sources of learning a foreign language. It is the songs that account for most of the productive activities of a preschooler. The musical rhythm contributes to the assimilation of authentic intonation and pronunciation. The fact that the song is usually sung several times explains the better assimilation of key foreign words. The chants are slightly different from the usual songs. Jazz chants are the rhythmic expression of short conversations related to certain situations. A jazz chant is a cross between a song and a poem. Songs and chants are used for different purposes, but their musical rhythm unites them. These types of work are great for practicing pronunciation, intonation, and the words being studied. Chants and songs can serve as a kind of "bridge" when moving from one exercise to another, from one topic to another. Stories, or fairy tales, for preschoolers are, as a rule, a small story illustrated with pictures or video clips. Depending on how the teacher sees this form of work, the organization of storytelling may be different for different teachers. In my opinion, it would be reasonable to allocate a special place in the classroom to work on a new story. It can be a small secluded

¹ Astleitner H. (2007). Teaching Critical Thinking Online. *Journal of Instructional Psychology*, 29(2), p. 53 – 77.

space with a rug on the floor, where children, relaxing, will be able to feel the atmosphere of a new fairy tale. In addition to the obvious advantages of storytelling for learning a foreign language (development of thinking abilities, activation of the studied vocabulary or grammar), children experience a joint experience of listening and understanding a new story as another life situation with which they can associate themselves. Summing up the article, while teaching a foreign language to preschoolers, it is more important than ever to find a balance between learning and playing, recreation and occupation, and harmoniously develop all four types of speech activity.

**Khujaeva Sayyora Sotimboyevna (Teacher, Urgench State Pedagogical Institut Urgench;
email: sxojaeva75@gmail.com)**

DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE AND ITS CONTENT

Annotatsiya. *Ushbu maqola maqsadli tilda muloqot qilishni ozrganishni tasvirlaydi. U talabalar-ning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan. Chet tillarini o'rganish odamlar uchun dunyoning istalgan nuqtasida oson ish topishga olib keladi. Bundan tashqari, turli mamlakatlardan birlari bilan muloqot qilish mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlarni rivojlantirishga yordam beradi. Ingliz tilini biladigan odamlar tajriba almashish orqali o'z mamlakatlarini rivojlantirishga hissa qo'shishlari mumkin.*

Аннотация. *В статье описывается процесс обучения общению на изучаемом языке, его направленность на развитие коммуникативной компетенции учащихся. Изучение иностранных языков позволяет людям легко найти работу в любой точке мира. Более того, общение друг с другом из разных стран может помочь развитию отношений между странами. Люди, владеющие английским языком, могут внести свой вклад в развитие своих стран, обмениваясь опытом.*

Annotation. *This article describes how to learn to communicate in the target language. And it aims to develop the communicative competence of students. Learning foreign languages leads to finding a job easily anywhere in the world for people. Moreover, communicating with each other from different countries can help develop the relationship between countries. People who can speak English may contribute to developing their countries by exchanging experiences.*

Kalit so'zlar: *kommunikativ kompetensiya, sinf faoliyati, til ta'limi, aniq maqsadlar uchun til (LSP), ingliz tilini o'rgatish (ELT), pedagogika, ikkinchi til (L2) tadqiqoti.*

Ключевые слова: *коммуникативная компетенция, классная деятельность, языковое образование, язык для специальных целей (LSP), обучение английскому языку (ELT), педагогика, исследование навыков второго языка (L2).*

Key words: *communicative competence, classroom activities, language education, language for specific purposes (LSP), English Language Teaching (ELT), pedagogy, skills second language (L2) research.*

Introduction. "Human communication fulfils many different goals at the personal and social levels. We communicate information, ideas, beliefs, emotions, and attitudes to one another in our daily interactions, and we construct and maintain our positions within various social contexts by employing appropriate language forms and performing speech activities to ensure solidarity, harmony, and cooperation – or to express disagreement or displeasure, when called for" [1]. Since English is the most commonly spoken language today, students would be vying for jobs with a global workforce. When compared to the past, everything is always progressing. As a result, students must interact with people from all backgrounds and communicate with one another throughout the globe. The primary goal for learners is to share in the target language.

Over the years, language teachers have altered between favoring teaching approaches that focus primarily on language use and those that focus on language forms and analysis. The alteration has been due to a fundamental disagreement concerning whether one learns to communicate in a second language by communicating in that language (such as an immersion experience) or whether one learns to communicate in a second language by learning lexicogrammar – the words and grammatical structures – of the target language [2].

To this, the idea of language learning can be applied as a tool to help pupils improve their communicative skills. Moreover, the involvement of learners in building their courses will boost their interest, motivation, and participation leading to successful learning. To move away from the traditional lecture-based method and toward more student-centered activities, teachers are required to engage the students in

interactive teaching techniques by letting them deal with real-life situations, forcing students to give presentations, dramatize situations, have group discussions, or requiring them to complete collaborative assignments.

Communication skills are important for all undergraduate and graduate students in today's competitive market. One of the fundamental objectives of teaching and learning a second or foreign language is to develop students' communicative ability. The capacity to engage with people effectively is known as communicative competence. People with effective communication skills can be regarded as communicatively competent. The ability to acquire a second language is discussed in terms of communication competency. It suggests that the communicative approach to teaching languages is used, as it refers not only to a learner's capacity to apply and use grammatical rules but also to their ability to generate acceptable utterances and know how to use them in the right context.

These days, professionals operate in teams rather than alone, therefore team communication should be viewed as a crucial component of both group and individual efforts.

The Characteristics of Communicative Competence. Savignon mentions that there are five characteristics of communicative competence and those characteristics are:

1. Communication skills are a dynamic, not a static, idea. It depends on how two or more people who share a certain degree of the same symbolic system negotiate to mean.

2. The ability to communicate pertains to both spoken and written language, as well as to an excessive number of other symbolic systems.

3. Context dictates the appropriate communication strategy. Communication occurs in an infinite number of different contexts, and success in a given position depends on one's comprehension of the context and previous similar experiences.

4. Performance is the overt demonstration of competence, which is defined as a presumptive underlying capacity. Competency is based on knowledge. One performs in various ways.

5. Communication skills depend on the collaboration of all parties involved and are relative, not absolute. Thus it seems logical to talk about different levels of communication skills. Communicative Competence is the ability to use the language correctly and appropriately in the context where it is used to accomplish communication goals.

There are four communicative competencies of language: linguistic, pragmatic, sociolinguistic, and strategic:

- 1) Linguistic competence. The ability to create and understand linguistic expressions that are created according to the rules of the language in question and carry its customary meaning (the meaning that native speakers would typically attach to an utterance when used alone). This competency encompasses an understanding of phonetics, phonology, grammar, and style;

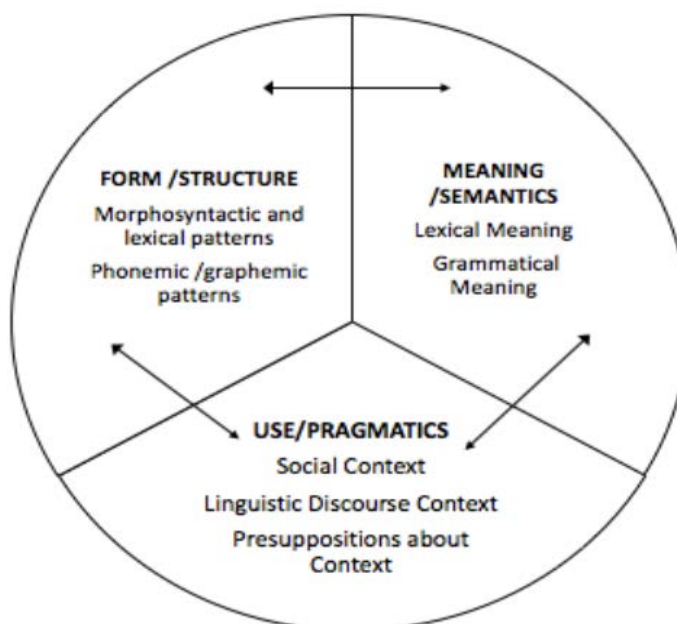

Figure One. Form-Meaning-Use [2], p.4.

2) Sociolinguistic competence or the understanding of how variables like setting, the relationship between communication partners, communicative objectives, etc. affect the use of language forms. This competency deals with the relationship between verbal cues and their situational or contextual significance. "...a child learning to communicate through language has to acquire 'knowledge of sentences, not only as grammatical, but also as appropriate. He or she acquires competence as to when to speak, when not, and as to what to talk about with whom, when, in what manner'. In other words, there are social rules [and shared practices] of use, a dimension of language use 'without which the rules of grammar would be useless' [5];

3) Discourse competence an ability to interpret and convey meaning in (social) context. The intended meaning is more than what is said. A dialogue can be wrong in terms of form/structure and meanings/semantics, but it can be correct from the viewpoint of pragmatic meaning. Once interlocutors understand each other's intended meanings, even with grammatically incorrect sentences, the communication is still successful. It deals with the choice, order, and organization of words, sentences, and other verbal expressions to produce a coherent message. Here, top-down communication intent, sociocultural context, and lexical and grammatical resources come together to express ideas and attitudes and produce coherent texts. The cooperative principle – an equal amount of effort (i.e. true, sincere and appropriate information) that is invested by both a speaker and hearer to construct meaning while communicating. That is one of the most important principles in pragmatic competence;

4) Strategic competence: When communication is challenging, we must develop ways to convey our meaning or ascertain what another person is trying to convey. These communicative tactics include paraphrasing, seeking clarification, and others. Every language is placed in a socio-cultural environment and necessitates the usage of a certain reference frame that is partially different from that of the FL learner; sociocultural competency assumes some level of acquaintance with that context. The ability to communicate effectively within the larger social and cultural context of a conversation is referred to as socio-cultural competence.

This includes understanding how the target language's sociocultural norms affect linguistic variety.

Knowing the functions or illocutionary forces implied in an expression or body of discourse that are meant to be understood and produced, as well as the socio-contextual elements and communication techniques that influence the appropriateness of the expression or body of discourse, are all part of pragmatic competence. It requires an understanding of cross-cultural elements, such as the contrasts and similarities in intercultural communication, as well as cultural knowledge of the target language community's codes of behavior.

Four language skills are particularly important in this model of communicative competence because they are seen as a manifestation of understanding and producing a spoken or written piece of discourse. The interactive skill within communicative competence can be singled out as being one of the most crucial ones for communication. Language to language can have significant differences in how speech acts and speech act sets are often performed. If learners are to develop communication competence in the target language, they must comprehend how to handle social introductions, how to complain, and how to apologize. Having the right communication skills would equip the students with confidence and the ability to express themselves which would eventually make them stand out for career growth and development.

Conclusion. Using the subject content of the undergraduates to develop their communication skills is successful because: The language used in practical, authentic situations motivates the students to use the language meaningfully. Dialogues, group discussions, competitions, explanations, and presentations are effective in the development of communication skills. We need more time to improve our spoken English and we should practice more. Spoken English plays an important role in English learning. And a good level of communicative competence is the final aim of English learning.

References:

1. Marianne Celce-Murcia, Elite Olshtain. Discourse and Context in Language Teaching. Guide for teachers. Cambridge University Press, 2000, p. 3.
2. Marianne Celce-Murcia, Dianne Larsen-Freeman. The grammar book. Heinle and Heinle an International Thomson Publishing company, 1999, p. 1.
3. Reconceptualizing language teaching: an in-service teacher education course in Uzbekistan. David L. Chiesha, PhD. (Ed.), Ulugbek Azizov, Ph.D.Svetlana Khan Klara Nazmutdinova, Komila Tangirova. "Fan va texnologiya", 2015, p. 44.

4. George Yule. *Pragmatics*. Oxford University Press, 1996, p. 36.
5. B. Street. C. Leung. *Sociolinguistics, language teaching and New Literacy studies*, 2010, p. 292.
6. Ellis R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford: Oxford University Press.
7. Gaur R. (2008). Developing an interdisciplinary approach in ELT. The case of India. *TESL EJ*. Vol.12, № 3.
8. Hubbard P. and Levy M. (2006). *Teacher Education in CALL*, Amsterdam: Benjamins.
5. Hutchinson, T. and Watters, A. (1987). *English for Specific Purposes: A learnercentred approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. J.J. Jalilov, G.T. Makhkamova, Sh.S. Ashurov. *English Language Teaching Methodology (theory and practice)*. T., «Fan va texnologiya», 2015, p. 336.

Sekerova Aygul Shadiyarovna (Senior English Teacher University of World Economy and Diplomacy)
LANGUAGE ASSESSMENT: PRINCIPLES AND PURPOSES OF ASSESSMENT

Annotatsiya. Ushbu maqola baholash, baholash tamoyillari va baholashning uchta maqsadini o'rganadi. O'qitish va ta'lim olishda baholashning muhim roli ta'kidlangan. Muallif baholashning ma'nosi, baholash tamoyillari va baholashning uchta maqsadini o'rganish uchun adabiyotga murojaat qiladi. Maqolada tushunchalarning batafsil izohi tegishli misollar bilan berilgan. Bundan tashqari, darslarni jalb qilishni ta'minlash vositasi sifatida baholash vositalari va ularning zaif va kuchli tomonlari bilan o'rtoqlashadi. Yozuvchi o'qitish va o'rganishda muvaffaqiyatga erishish uchun baholashni to'g'ri yo'lga qo'yilganligi va sinfda tegishli baholash vositalaridan foydalanish kerakligiga qat'iy ishonadi.

Аннотация. В статье исследуется техника оценивания, принципы оценивания и три цели оценивания. Была подчеркнута важнейшая роль оценивания в преподавании и обучении. Автор обращается к литературе, чтобы исследовать значение оценивания, принципы оценивания и три цели оценивания. Подробное объяснение концепций было представлено в статье с соответствующими примерами. Кроме того, были проиллюстрированы слабые и сильные стороны инструментов оценивания как средств обеспечения вовлеченности классов. Автор твердо убежден в том, что для достижения успеха в преподавании и обучении необходимо правильно установить оценивание и использовать адекватные инструменты оценивания в классе.

Annotation. This article explores assessment, principles of assessment, and three purposes of assessment. Critical role of assessment in teaching and learning has been highlighted. The author refers to literature to investigate the meaning of assessment, principles of assessment, and three purposes of assessment. The detailed explanation to the concepts were provided in the paper with relevant examples. Furthermore, assessment tools as means to ensure engaging classes were illustrated with their weaknesses and strengths. The writer strongly believes that assessment need to be properly established and adequate assessment tools have to be employed in the classroom in order to achieve success in teaching and learning.

Kalit so'zlar: baholash, baholash tamoyillari, baholash maqsadlari.

Ключевые слова: оценивание, принципы оценки, цели оценки.

Key words: assessment, principles of assessment, purposes of assessment.

Introduction. In this stressful time, the role of education is critical to make our life more enjoyable and comfortable. Countries like Singapore, Qatar, Saudi Arabia have invested enormously in the education of their young generation. The results of this effort will be tremendous for the wellbeing and prosperity of these countries in the future. All stakeholders including educators, government, education institutions are responsible for ensuring quality teaching, learning and assessment of learners. In particular, assessment is key to achieve success in language education. In this way, we, teachers can make sure that our students do their best to contribute similarly to the development of their country. In this article I will investigate assessment, assessment principles and three purposes of assessment.

Assessment. It is a broad term which can be used in different contexts. In education, it is usually assumed as a tool which evaluates students' performance. On the one hand, it is correct understanding of the concept, but it is not only about assessing students, it is more than that. According to Vercellotti (2021) and Becker (2016), assessment can help students to know exactly what teachers are expecting from them, it explains the steps to succeed in learning, and it provides them with information about their weaknesses and strengths. She considers assessment as paramount in a language classroom as it is inseparable part of teaching and learning. In other words, teaching and assessment always support each other. Tosuncuoglu (2018) supports this statement by claiming that assessment plays a paramount role in

education, and a key role in the process of teaching. On condition that assessment is well-organized, language instructors can give feedback, design their teaching, and mark learners.

Tool	Strengths	Weaknesses
Checklist	• Simple list of expectations	• Little focus on differentiating quality • Little chance for detailed feedback
Scaled Checklist	• Simple list of expectations • Distinguishes some quality of performance	• Limited feedback about the quality of the work • Consistency is threatened with under-specified descriptions of quality
Detailed Grading List	• Detailed list of expectations • Can assess many requirements • Separate scores for each requirement • Scores distinguishes quality of performance with partial points	• Does not describe the expected quality • Learners may not understand how their performance fails to meet expectations • Risk of inconsistency when awarding partial points
Analytic Rubric	• Distinguishes quality of performance • Separate scores for each category • Descriptions of each performance level	• Creating detailed descriptions of each level of performance is time-consuming, challenging • Dense rubrics can be overwhelming for learners and instructors

Figure 1. Strengths and Weaknesses of Assessment Tools, adopted from Vercellotti (2021).

Principles of Assessment. Additionally, assessment principles need to be considered in foreign language teaching and learning: authenticity, reliability, validity, practicality, and washback (Tosuncuoglu, 2018). By authenticity we make sure that our assessments represent real world tasks; reliability – our assessments are reliable, students can depend on us; validity – our assessments measure what we are supposed to measure; practicality – our assessments are clear, practical, necessary examination facilities are equipped, etc.; washback – our assessments teach our students and students learn from their mistakes.

Assessment Tools. Teaching can be successful if assessment tools are properly employed in the classroom. Vercellotti (2021) suggests using these assessment tools: checklist, scaled checklist, detailed grading list, analytic rubric. Here is a table with weaknesses and strengths of each tool.

In *checklist* (see Figure 1), teachers' expectations can be listed briefly without making wordy, but checklist does not give details as for quality and there is no constructive feedback. On the other hand, *scaled checklist* describes quality by listing. It has disadvantages including inconsistency, and little quality descriptions and little feedback. *Detailed grading list* is characterized by listing detailed expectations, assessment of requirements, assessing all requirements separately, different grades for different quality. But it does not give full, detailed description of a quality, misunderstanding from students on their failure, and inconsistency issues in grading. Analytic rubric – levels of quality is distinguished, each quality is graded separately, there is a description for each quality. However, teachers will waste time creating descriptions for each quality performance, information in the rubric can be overwhelming.

Purposes of Assessment. In Figure 2, it can be seen that there are three purposes of assessment. *Assessment for learning* or *formative assessment* occurs continuously, focuses on achieving the aims raised at the beginning of the term, informs teachers what decisions to make about teaching and designing materials, opens up an opportunity for instructors to give constructive, timely and informative feedback which leads to success. Example activities include quizzes, asking and answering questions, group, pair, whole class feedback, individual feedback, mini conferences, ungraded tests, etc.

Assessment as learning or *self-assessment* is characterized by being more individual meaning students reflect on their own learning and abilities. Teachers role would be to guide them plus assigning them with some specific activities which motivate students to think about their learning and assess their own learning and skills. Likewise, it occurs continuously and focuses on achieving the aims raised at the beginning of the term. Also, learners will be aware of their learning progress and they can monitor their self-learning and self-evaluating. But the teacher should be supportive and guide them into correct path.

Assessment of learning or summative assessment occurs after assessment for learning. For example, students in the classroom learn about a specific grammar rule, and practice it. Teacher gives some exercises to understand better, ultimately, they will excel at this grammar spot. At the end of the unit, or semester, or academic year, students take an exam in what they have been instructed. In other words, student's ability is measured. It is a high-stake examination, in which the results will have a great impact on students' future, or career decision. Similarly, it occurs continuously and focuses on achieving the aims raised at the beginning of the term. It shows whether students have mastered the learning objectives set up in the course syllabus. Plus, it allows teachers to make important decisions in course syllabus and instructional materials. Examples include midterm and final examinations, presentations, graded quizzes, documented observation.

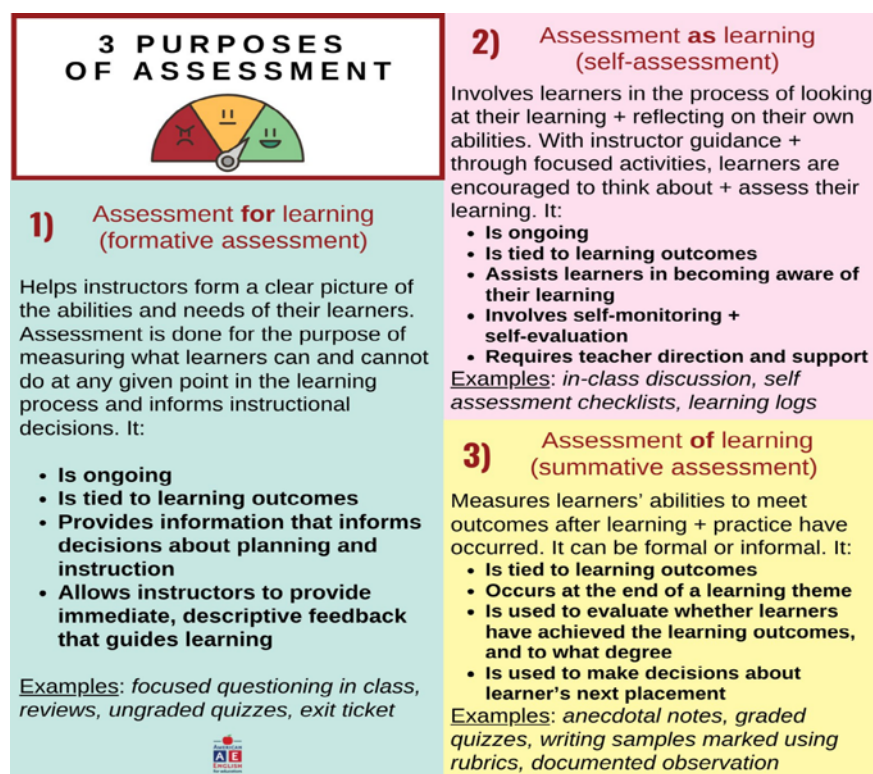

Figure 2. Three purposes of assessment, adopted from English language resources–U.S.Embassy Tashkent (2022, October 15).

Conclusion. Assessment provides teachers with necessary tools to make their lessons encouraging and stimulating. When assessments are chosen correctly, students feel supported and motivated. They will try hard and they know that assessment is not to grade them for their mistakes, but it is a tool to give them opportunities, guide them to the right path, overcome their fears and ultimately achieve best results in their studies. Therefore, teachers, educators, and other stakeholders carefully design assessments and make sure that language learners are aware of the expectations.

References:

- Becker A. (2016). Student-generated scoring rubrics: Examining their formative value for improving ESL students' writing performance. *Assessing Writing*, 29, p. 15–24. <https://doi.org/10.1016/j.asw.2016.05.002>
- English Language Resources U.S.Embassy, Tashkent, (2022, October 15). 3 Purposes of Assessment. <https://uz.usembassy.gov/education-culture/relo/>
- Tosuncuoglu I. (2018). Importance of Assessment in ELT. *Journal of Education and Training Studies*, 6(9), p. 163 – 167. <https://doi.org/10.11114/jets.v6i9.3443>
- Vercellotti M.L. (2021). Beyond the rubric: Classroom assessment tools and assessment practice. *Teaching English as a Second Language Electronic Journal (TESL-EJ)*, 25 (3). <https://tesl-ej.org/pdf/ej99/a9.pdf>

Xaytimmetova Yulduzxon Husayinboy qizi (Urganch davlat universiteti 2-kurs magistranti; xaytimmetovayulduzxon1996@gmail.com),

Gulshirin Utemuratova Najmiddinova (Qoraqalpoq Tabiiy fanlar ilmiy tadqiqot instituti dotsenti; Svetmamb@mail.ru),

Shirin Babadjanova Kamadamovna (Urganch davlat universiteti dotsenti; shirinka_74@mail.ru)
XORAZM VOHASIDA RAYONLASHTIRILGAN POMIDOR NAVLARI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm vohasi sharoitida iqlimlashtirilgan pomidor navlari va uning inson organizmiga ijobiy ta'siri haqida ma'lumotlar keltirilgan. Bizning sharoitda, asosan, pomidorning "Volgograd-5/95", "Avitsenna", "Bahodir", "Namuna", "TMK-22", "Surxon-142", "O'zbekiston-178", "Sevara" navlari yetishtiriladi.

Аннотация. В данной статье представлена информация о сортах томатов, районированных в условиях Хорезмского оазиса, и о его положительном влиянии на организм человека. В наших условиях выращивают в основном сорта томатов "Волгоград-5/95", "Авиценна", "Бахадыр", "Намуна", "ТМК-22", "Сурхан-142", "Узбекистан-178", "Севара".

Annotation. This article provides information about the varieties of tomatoes regionalized in the conditions of the Khorezm oasis and about its positive effect on the organism. In our conditions, mainly varieties of tomatoes "Volgograd-5/95", "Avicenna", "Bakhodir", "Namuna", "TMK-22", "Surkhan-142", "Uzbekistan-178", "Sevara" are grown.

Kalit so'zlar: pektin moddasi, purin, alkaloid solaninni, hosildorlik, likopin.

Ключевые слова: Пектиновое вещество, пурин, алкалоид соланин, урожайность, ликопин.

Key words: pectin substance, purine, alkaloid solanine, yield, lycopene.

Qishloq xo'jaligining barqaror su'ratlar bilan rivojlanib borishi aholini qishloq xo'jaligi mahsulotlari, qayta ishlash sanoatini esa xomashyo bilan ta'minlash orqali mamlakatimiz oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash hamda respublikamizning eksport salohiyatini yuksaltirishga zamin yaratadi. Eksportbop mahsulotlarni yetishtirish hamda meva-sabzavotchilikni rivojlantirish, intensiv bog'lar maydonini 3 barobar va issiqxonalarni 2 barobar ko'paytirish orqali yurtimiz va jahon bozorida ham meva-sabzavotlarimiz hajmini ko'paytirish, urug'chilik va ko'chat yetishtirish bo'yicha milliy dasturni amalga oshirish nufuzli xalqaro ilmiy markazlarni tashkil etish kabi maqsadlar belgilab olingan.

Ko'zda tutilayotgan ushbu maqsadlar pirovardida bugungi kunda yurtimiz dehqonlari sabzavotchilikka alohida e'tibor bermoqdalar. So'nggi yillarda mamlakatimizda yaratilgan yuqori ta'm sifatiga ega pomidor navlariga talab oshmoqda. Bunday navlarni yaratish uchun mamlakatimizda tadqiqotlarni o'tkazish, ular orasidan kasallikka chidamli va yuqori hosildorlikka ega navlarni yaratish taqozo etadi [1.6]. Pomidor (italyan tilida pomodoro, porno doro – oltin olma) (*Lycopersicum*) – ituzumdoshlar oilasiga mansub bir va ko'p yillik o'tsimon o'simliklar va yarim butalar turkumiga kiruvchi sabzavot ekini. Jahondagi deyarli barcha mamlakatlarda (ochiq va himoyalangan yerlarda) ekiladi. Vatani – Janubiy Amerika. Yevropaga XVI asr o'rtalarida (dastlab, Ispaniya, Portugaliya, Italiyaga) olib kelingan. O'rta Osiyoga XVIII asr oxirlari – XIX asr boshlarida Rossiya orqali kelgan, bir yillik ekin tarzida ekiladi. Yangiligicha, konservalangan, pasta, qoqi va boshqa holida iste'mol qilinadi, Konserva sanoatida pomidor sharbati, pastasi ishlab chiqariladi [5].

O'zbekiston sharoitlarida ko'chatlari issiqxonalarda yetishtirilib, so'ngra dalaga ekiladi. O'zbekistonda pomidorning ochiq maydonda 25 ga yaqin ("Volgograd-5/95", "Avitsenna", "Toshkent tongi", "Bahodir", "Namuna", "TMK-22", "Surxon-142", "O'zbekiston-178", "Sevara" va b.), issiqxonalarda 10 dan ortiq ("Gulqand", "Kolibra F₁", "Subhidam", "Omad F₁", "Gamayun" va boshqa) navlari ekish uchun rayonlashtirilgan (2003) [6].

"Volgograd-5/95" – o'rtapishar, amal davri 110–115 kun. O'simligi serbarg, mevalari qizil, shakli yumaloq, ttransportbopligi o'rtacha. Tabiat noqulayliklariga chidamli keng tarqalgan navlardan biri. Mevasining vazni 120 – 130 g, hosildorligi 55 – 60 t/ga.

"Avitsenna" – o'rtapishar, ko'chatlar unib chiqqandan dastlabki mevalar pishguncha 117 kun talab etiladi. O'simligi determinant tipda, ixcham, balandligi 65–70 sm, issiqqa chidamli, mevalari har tomonlama ishlatishga mos. Mevasi katta, o'rtacha vazni 125–150 g, yumaloq to'q-qizil, po'sti qattiq, uzoq mashafta tashishga mos. Hosildorligi 70 – 75 t/ga.

“Toshkent tongi” – erta oʻrtapishar nav boʻlib, amal davri 112–115 kun. Oʻsimligi past boʻyli (50 sm), barglanishi oʻrtacha. Mevalari yumaloq, indeksi (0,9–1,0), yuzasi silliq, rangiqizil, vazni 115–125 g. Eti shirin, suvli. Tarkibida 5,3% quruq moddalar, 3% qand va S vitamini mavjud. Hosildorligi 40–45 t/ga.

“Bahodir” – oʻrtapishar, isteʼmolbop, dehqon fermer xoʻjaliklariga tavsiya etiladi. Oʻsimligi shtambsimon, boʻyi 60–70 sm, shoxlanishi va barglanishi oʻrtacha. Mevasi yassi-yumaloq, yuzasi silliq, goʻshtdor, yirik (300–400 g), rangi malinasimon (gulobi). Juda shirin, degustatsion bahosi 5 ball. Hosildorligi 50–55 t/ga.

“Namuna” – oʻrtapishar, oʻsimligi determinant tipda, yaxshi barglangan. Mevasi yumaloq, tekis, pishgan vaqtda och yashil, pishganda qizil boʻlib, oʻrtacha vazni 100–120 g. Hosildorligi 53,0–55,0 t/ga. Ushbu nav boʻrtma nematodasi bilan kuchli zararlangan hududlar uchun tavsiya etiladi. Mevalari yangiligicha isteʼmol qilish uchun va qayta ishlashga moʻljallangan.

“TMK–22” – oʻrtapishar, koʻchatlari yoppasiga unib chiqqandan dastlabki pishishigacha 112 – 115 kun talab etiladi. Oʻsimligi oddiy, determinant boʻlib, yaxshi barglangan, balandligi 65–70 sm. Mevalari yumaloq, qizil, usti silliq, oʻrtacha va 120–150 g. Respublikamizda keng tarqalgan va mevalari transportbop nav hisoblanadi, hosildorligi 45–48 t/ga.

“Surxon–142” – oʻrtapishar, oʻrta boʻyli (80–100 sm), oʻsimligi shtambsimon, kuchlibarglangan mevalari katta, oʻrtacha vazni 130–150 g, rangi qizil, shakli yumaloq, yassiyumaloq. Tabiat noqulayliklariga va boʻrtma nematodasiga chidamli. Hosildorligi 45–50 t/ga. Mevalari yangiligicha isteʼmolga va qayta ishlashga yaroqli. Mevasi tarkibida 5,8% quruq moddalar, 4,2% qand, 24,1% askorbin kislotasi mavjud.

“Oʻzbekiston–178” – koʻchatlar unib chiqqandan birinchi mevalar pishguncha 120–125 kun oʻtadi. Oʻsimligi determinant, tupi ixcham, serbarg. Nav har tomonlama ishlatishga mos. Mevasi saqlashga va taʼshishga chidamli, yumaloq, yirik, oʻrtachavazni 120–160 g. Tarkibida 5,6% quruq moddalar mavjud. Mevalari tekis yetiladi. Hosildorligi 65–70 t/ga.

“Sevara” – ertapishar, amal davri 98 kun, oʻsimligi shtambsimon, kalta boʻyli (40–45 sm), yaxshi barglangan. Bargi kartoshka bargiga oʻxshash, katta. Mevasi nimrang (gulobi), vazni 80–90 g, faqat yangiligicha isteʼmolga yaroqli. Tomorqalarda yetishtirish uchun tavsiya etiladi. Hosildorligi 30–35 t/ga. [5.6]

Pomidor oʻzining boy tarkibi tufayli yurak qon-tomir kasalliklarining oldini oladi. Likopinning manbayi boʻlgan ushbu mahsulot eng yaxshi antioksidant hisoblanadi va arterial qon bosimining meʼyoralashtirish, aterosklerozni rivojlanishiga toʻsqinlik qilish hamda qondagi «yomon xolesterinni» kamaytirish xususiyatiga ega.

Pomidor mevasida quruq moddalar 4,5–8,1%, organik kislotalar 3,5–8,5%, pektin moddalar 0,13–0,23%, qand 3–7%, shuningdek, mineral tuzlar, C, B, A vitaminlar bor. Pomidor nafaqat shirin, mazali taʼmga ega, balki u, shuningdek, bir qator foydali, shifobaxsh xususiyatlarga ham ega. Unda juda katta miqdorda turli vitaminlar B₁, B₂, B₃, B₆, B₉, E va minerallar mavjud boʻlib, lekin uning tarkibida E vitamini alohida ahamiyatga ega [2.3].

1-jadval

Pomidor oʻsimligi tarkibida vitamin va minerallar miqdori			
Vitaminlar (mg)larda		Minerallar (mg)larda	
C Askorbin kislota	13.7	K Kaliy	237
B₁ Tiamin	0.037	P Fosfor	24
B₂ Riboflavin	0.019	Mg Magniy	11
B₃ Niasin	0.594	Ca Kalsiy	10
B₄ Xolin	6.7	Na Natriy	5
B₅ Pantatenid kislota	0.089	Fe Temir	0.3
B₆ Piridazin	0.08	Zn Rux	0.17
B₉ Folid kislota	15	Cu Mis	0.114
A	833	Mn Marganets	0.06
K	7.9		
E Alfa tokoferol	0.54		

Pomidor qondagi qand miqdorini nazorat qiladi, inson oʻzini yaxshi his qilishiga hissa qoʻshib ochlik, qandli diabet hamda boshqa surunkali kasalliklarning oldini oladi. Ushbu mahsulot tarkibida C vitamini miqdori limondagidan ham koʻproq boʻladi. Ushbu vitamin toʻqima hujayralari, milk, qon tomir

hamda tish suyaklarining o'sishi va tiklanishi uchun muhim sanalib, immunitetni mustahkamlaydi. Antio-kislitelva yallig'lanishga qarshi xususiyatga ega bo'lgan C vitamini hujayralarni shikastlanishdan himoya qilib, qarish jarayonini sekinlashtiradi.

Pomidorni muntazam iste'mol qilish teri holatiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, yozga xos bo'lgan jazirama kunlarida quyoshning ultrabinafsha nurlaridan zararlanish ehtimoli yuqori. Ushbu mahsulot pulpasida kartanoidlarning boyligi, terini keng spektrli ultrabinafsha nurlaridan himoya qiladi. Pomidor, hazm qilish tizimi uchun ahamiyatli bo'lgan klechatkaning koni. Uning iste'molidan keyin ichaklar perestaltikasi va ovqat hazm bo'lishi yaxshilanishiga sabab bo'ladi. Bu, o'z navbatida, teri salomatligi va inson kayfiyatiga yaxshi ta'sir ko'rsatadi [4.6].

Birinchidan, u qon tarkibiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi qizil rangli sabzavotlar qatoriga kiradi. U nafaqat qonni turli foydali moddalar bilan to'yintiradi, balki tiqin (tromb) paydo bo'lishining ham oldini oladi.

Modda almashinuvi jarayoni buzilishida pomidor iste'mol qilish tavsiya etiladi, chunki u shifobaxsh xususiyatlari bilan modda almashinuvi, jumladan, turli tuzlarning o'zlashtirilishi jarayonini me'yorga keltiradi.

Pomidor inson organizmiga faqat ijobiy ta'sir qilib qolmay, u kayfiyatni ham ko'taradi. Unda organik modda hisoblanuvchi tiramin mavjud, bu modda organizmda serotonin moddasiga aylanadi. Shu modda borligi sababli pomidor inson kayfiyatini ko'taradi. Shuning uchun ham u kayfiyatni ko'tarib, tushkunlikka va xafalikka qarshi kurashishda insonga yordam beradi.

Pomidorning shifobaxshligi unda purin moddasi mavjudligi va u kam kaloriyaligidadir. Ortiqcha vaznli kishilarga, buyrak kasalligi bilan og'riganlarga hamda badanda ortiqcha tuz yig'ilgan kishilarga pomidor tanovul qilish tavsiya etiladi. Pomidor iste'mol qilish qand kasalligi bilan og'rigan, yog' bosib semirish va modda almashinuvida muammosi bor kishilarga ham foydali. Pomidor, shuningdek, o't va peshob haydash xususiyatlariga ham ega, shu sababdan ovqat tanovul qilgandan yarim soat o'tkazib, bir piyola tomat sharbati ichilsa, ovqat hazm qilishdagi muammolar yo'qoladi [2.3].

Modda almashinuvi jarayoni buzilganda, pomidor iste'mol qilish tavsiya etiladi. Chunki u o'zining shifobaxsh xususiyatlari bilan modda almashinuvidagi illatlarni va organizmdagi tuz yig'ilishini bartaraf etadi. Ovqatlanish jarayonida ratsioningizga muntazam foydali moddalar va vitaminlarga boy bo'lgan tomat sharbatini qo'shishni yodingizdan chiqarmang. Arterial qon bosimini me'yorga keltirish uchun bir stakan tomat sharbatini ichish tavsiya etiladi. Homilador ayollarga me'yorida pomidorning o'zidan iste'mol qilish lozim. Chekishga berilgan kishilarga pomidorning foydasi katta.

Pomidorda mavjud ayrim moddalar sababli uni muntazam iste'mol qilish nikotin smolalari va zaharli toksin moddalarini parchalab, ularni, hatto o'pkadan chiqarib yuborishga sabab bo'ladi [3]. Ular sizning tishlaringizni tamaki smolalaridan tozalanib, maza-ta'm sezish qobiliyatingizni me'yoriga keltiradi. Pomidorda katta miqdorda antioksidant likopin moddasi mavjud bo'lib, tajribadan ma'lumki, uni doimiy iste'mol qilish erkaklarda prostata raki paydo bo'lishining oldini oladi. Pomidor iste'mol qilish kuch-quvvatni oshirib, immunitetni ko'taradi.

Pomidorga termik ishlov berilganida uning foydalilik xususiyati barra holdagisidanda, yuqori bo'ladi. Buning ikkita sababi bor birinchisi pomidorning ituzumdoshlar oilasiga mansub ekani bilan bog'liq bo'lib, ushbu oilaga mansub mahsulotlar, organizm uchun zarar bo'lgan alkaloid solaninni o'z ichiga oladi. Pomidorlarga termik ishlov berilganida esa uning miqdori kamayadi. Tarkibida mo'l-ko'l bo'lgan tabiiy antioksidant – likopinning konsentratsiyasi esa yuqori haroratda yanada ortadi va bu ikkinchi sabab hisoblanadi. Shuning uchun ham pomidorni barra holidan ko'ra o'z qo'lingiz bilan tomat sousi qilib yoki shunchaki pechda yo bo'lmasa, grilda pishirib iste'mol qilish tavsiya qilinadi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli «2022–2026-yillarga mo'l-jallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

2. Арамов М.Х. Эколого-генетические основы селекции томата на устойчивость к патогенам и адаптивная способность. Автореферат. дисс. докт. с.х. наук, Санкт-Петербург, 1994, с. 9. <https://earthpapers.net/ekologo-geneticheskie-osnovy-seleksii-tomata-na-ustoychivost-k-patogenam-i-adaptivnyuyu-sposobnost>

3. Мамедов М.И., Пивоваров М.И., Пышная О.Н. Селекция томата, перца и баклажана на адаптивность. Москва, 2002, с. 56 – 57.

4. Ostonaqulov T.E., Zuyev V.I., Qodirxo'jayev O.Q. Sabzavotchilik. Qishloq xo'jalik oliy o'quv yurtlari uchun darslik, Toshkent, 2009, 332-bet.
5. V.I.Zuyev, O.Qodirxo'jayev, M.M.Adilov, U.I.Akramov. Sabzavotchilik va polizchilik. O'quv qo'llan-ma, Toshkent, 2009, 171-bet
6. 100 kitob to'plami. Pomidor yetishtirish (ochiq maydonda). 5-kitob. "Tasvir-2021", 16 – 21-betlar.

**Xudayberganova O'giljon Batirovna (UrDU Tabiiy fanlar fakulteti,
Ekologiya va hayot faoliyati xavfsizligi kafedrası dotsenti, p.f.n.),
G'oyibnazarova Asal Baxtiyorovna (UrDU magistratura bo'limi Biologiya (botanika va
o'simliklar fiziologiyasi) mutaxassisligi 2-kurs magistranti; asal_goyibnazarova@urdu.uz)
O'SIMLIKLAR DUNYOSINI EKISH, QUVVATLASH, PARVARISHLASH VA UNI
MUHOFAZA QILISH HAR BIRIMIZNING OLIY INSONIYLIK BURCHIMIZDIR**

Annotatsiya. O'zbekistondagi Xorazm viloyati o'zining noyob va rang-barang florası bilan mashhur. Bu hududda dunyoning boshqa hech bir joyida uchramaydigan bir qancha endemik o'simlik turlari yashaydi. Biroq, bu o'simlik turlarining ko'pchiligi yashash joylarini yo'q qilish, haddan tashqari o'tlash va boshqa inson faoliyati tufayli xavf ostida. Ushbu maqolada bu o'simliklarni muhofaza qilish maqsadida O'zbekiston hukumati Xorazm viloyatidagi o'simlik turlarini saqlash va boshqarish bo'yicha turli chora-tadbirlarni amalga oshirish ko'rsatilgan.

Аннотация. Хорезмская область в Узбекистане известна своей уникальной и разнообразной флорой. Этот регион является домом для нескольких эндемичных видов растений, которые не встречаются больше нигде в мире. Однако многие из этих видов растений находятся под угрозой из-за разрушения среды обитания. В целях защиты этих растений в этой статье показано, как правительством Узбекистана реализуются различные меры по сохранению и управлению видами растений в Хорезмской области.

Annotation. Khorezm region in Uzbekistan is known for its unique and diverse flora. The region is home to several endemic plant species that are not found anywhere else in the world. However, many of these plant species are threatened due to habitat destruction, overgrazing, and other human activities. In order to protect these plants, this article shows that various measures are being implemented by the government of Uzbekistan for the preservation and management of plant species in Khorezm region.

Kalit so'zlar: cho'l terak, eroziya, relikт pista, ekotizim, lipaTu greigii, Iris bucharica, flora, fauna, Foster lolasi endemik.

Ключевые слова: тополь пустынный, эрозия, реликтовая фисташка, экосистема, lipaTu greigii, Iris bucharica, флора, фауна, эндемик тюльпана Фостера.

Key words: desert poplar, erosion, relict pistacia, ecosystem, lipaTu greigii, Iris bucharica, flora, fauna, Foster's tulip endemic

O'zbekistonning Xorazm viloyatida turli xil o'simlik turlari mavjud bo'lib, ularning ayrimlari noyobligi yoki o'ziga xos xususiyatlari tufayli muhofaza qilinadi. Ushbu himoyalangan o'simlik turlari mintaqa ekotizimining tarkibiy qismlari bo'lib, muhim ekologik xizmatlarni taqdim etadi va mahalliy biologik xilma-xillikni qo'llab-quvvatlaydi. Biroq yillar o'tishi bilan inson faolligining kuchayishi va tabiiy resurslardan foydalanish mintaqada ko'plab o'simlik turlarining kamayib ketishiga olib keldi [1].

Xorazm viloyatida muhofaza qilinadigan o'simliklarni muhofaza qilishning eng muhim bosqichlaridan biri ularni aniqlash va hujjatlashtirishdir. Mintaqada yo'qolib ketish xavfi ostida turgan o'simliklar ro'yxatiga kiritilgan ko'plab o'simlik turlari mavjud. Shuning uchun ushbu turlarni aniqlash va ularning tarqalishi va populatsiya hajmini hujjatlashtirish juda muhimdir. Keyinchalik, bu ma'lumotlardan ushbu turlarni muhofaza qilish strategiyalari va boshqaruv rejalarini ishlab chiqish uchun foydalanish mumkin bo'ladi.

Xorazm viloyatidagi eng ko'zga ko'ringan muhofaza qilinadigan o'simlik turlaridan biri cho'l teragidir (Populus euphratica). Bu daraxt turi qurg'oqchil sharoitlarda o'sishga moslashgan va butun Markaziy Osiyoda tarqalgan. Cho'l teraklari daryo qirg'oqlarini barqarorlashtirish va eroziyaning oldini olishda muhim rol o'ynaydi.

Xorazm viloyatidagi eng ko'zga ko'ringan muhofaza qilinadigan o'simlik turlaridan biri Foster lolasi nomi bilan mashhur bo'lgan tulipa fosteriana hisoblanadi. Bu go'zal qizil lolaning vatani mintaqada bo'lib, qumli tuproqlarda o'sadi. Haddan tashqari o'rim-yig'im, yashash joylarini yo'qotish va noqonuniy

savdo tufayli Foster lolasi Xalqaro Tabiatni muhofaza qilish ittifoqi (IUCN) tomonidan xavf ostida qolganlar ro'yxatiga kiritilgan. Bunga javoban O'zbekiston hukumati ushbu turni muhofaza qilish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirdi, jumladan, uni saqlash uchun muhofaza qilinadigan hududlar yaratildi [2].

Xorazm viloyatida qo'riqlanadigan yana bir muhim o'simlik turi Ferula kuhistanica bo'lib, mahalliy aholi Shohimardan nomi bilan mashhur. Bu noyob o'simlik ikki metr balandlikda o'sadi va yozda gullaydigan sariq gullarga ega. Shahimardon antispazmodik va og'riq qoldiruvchi xususiyatlari tufayli xalq tabobatida asrlar davomida qo'llanilgan. Biroq dorivor maqsadlarda haddan tashqari foydalanish uning avlodining kamayishiga olib keldi. Ushbu qimmatbaho turni muhofaza qilish maqsadida O'zbekiston Qizil kitobiga va xalqaro savdo qoidalariga kiritilgan [3].

O'rta Osiyoda, jumladan, Xorazmda ham yovvoyi holda keng tarqalgan. Shirinmiya, daryo yoqalarida, ariq va zovur bo'ylarida, qumloq yerlarda, tog' yon bag'irlarida, ba'zan 2500 m balandlikkacha bo'lgan yerlarda, kam va o'rta sho'rlangan tuproqlarda ham o'sadi. Shirinmiya, qizilmiya – bug'doydoshlar oilasiga mansub ko'p yillik o't. Poyasi tik, bo'yi 50–20 sm, shoxlangan, ba'zan shoxlanmagan, tuklar bilan qoplangan. Ildizi o'qiddiz, shoxlangan, 5–6 m chuqurlikkacha boradi. Barglari toq patsimon, uz. 8–20 sm. Gullari qiyshiq (zigomorf), ikki jinsli. Mevasi 3–7 urug'li dukkak. Urug'i qattiq, mayda, silliq, mosh rang. Aprelning oxiridan iyungacha gullaydi. Avgustda pishadi. Asosan, Qizilmiya – ko'p yillik dorivor o'simlik hisoblanadi.

Xorazm viloyatida muhofaza qilinadigan o'simliklarni muhofaza qilish bo'yicha amalga oshirilishi mumkin bo'lgan yana bir chora-tadbirlar muhofaza qilinadigan hududlarni yaratishdir. Qo'riqlanadigan hududlar tabiiy yashash joylarini saqlashga yordam beradi va yo'qolib borayotgan o'simlik turlarini saqlab qolishga xizmat qiladi. Xususan, daraxt kesish, qishloq xo'jaligi va yaylov kabi inson faoliyatidan himoya qilish va ushbu qo'riqlanadigan hududlar olimlar uchun muhofazaga olingan nayob o'simlik turlarini o'rganish va saqlash strategiyasini ishlab chiqish uchun tadqiqot maydoni bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Muhofaza qilinadigan o'simliklarni himoyalash borasidagi yana bir muhim chora tabiiy resurslardan foydalanishni tartibga solishdan iborat. Tabiiy resurslardan haddan tashqari foydalanish o'simlik turlari va ularning yashash joylarining yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Bunga asosiy sabab, tabiatdan foydalanuvchilar tomonidan o'simlik xomashyosi (shirasi) nazoratsiz, rejasiz va noto'g'ri (o'simlik ildizi o'zak qismini to'liq kesib tashlash orqali – bunda o'simlikning to'liq nobud bo'lishiga olib keladi) yig'ib olinayotganligidir. Shunday ekan, suv, yer, yog'och kabi tabiiy resurslardan foydalanishni tartibga solish, ularning kamayib ketishining oldini olish zarur.

Amudaryo, Sirdaryo, Ural to'qayzorlarida Shirinmiyaning katta maydonlarni egallagan o'tloqzorlari uchraydi. Shirinmiya qadimdan qimmatbaho dorivor o'simlik sifatida ma'lum. Uning ildizi tarkibida gormonal faol gitsirizin, saxaroza, fruktoza, glukoza, oshlovchi moddalar, 30 ga yaqin flavonoidlar va boshqalar bor. Tibbiyotda Shirinmiyaning ildizi va ildiz poyasidan tayyorlangan dorilar bilan yallig'lanish, allergiya, zaharlanish, Addison kashtligi, bod, belangi, bo'g'ma, sil, chipqon, ekzema va boshqalar kasalliklar davolanadi. Shirinmiya dorivor o'simlik sifatida juda qadim zamonlardan ma'lum. Xitoy xalq tabobatida bu o'simlik eramizdan 3000 yil avval turli xil hastaliklarni davolashda qo'llanilgan. Shuningdek, shirinmiya o'simligining shifobaxsh xususiyatlari borasida hind va tibet tabobatida ham ma'lumotlar uchraydi. O'rta asrlarning mashhur olim va tabibi buyuk bobokalonimiz Abu Ali ibn Sino o'zining davolash amaliyotida shirinmiya yer ostki qismlaridan juda keng miqyosda foydalangan. Jumladan oshqozon ichak yaralarini, o'pka va nafas yo'llari kasalliklarini davolashda, shuningdek, peshob haydovchi dorivor vosita sifatida ishlatilgan [4].

Zamonaviy tabobatda ham bu o'simlikning o'rni beqiyos bo'lib, farmatsevtika sanoati korxonalarida qayta ishlanib turli xil dori vositalari ishlab chiqarilmoqda. Shu bilan birga, ko'pgina dorivor yig'malarning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng dorivor o'simliklar dexqonchiligiga alohida e'tibor berildi. Chunonchi, Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 7-dekabrda shirinmiya o'simligi xomashyosiga bo'lgan ichki va tashqi bozor talablarini qondirish maqsadida "O'zbekiston Respublikasida shirinmiya xomashyosini yetishtirishni ko'paytirish, chora tadbirlari to'g'risidagi" 453-sonli maxsus qarori qabul qilindi. Ushbu qaror ijrosini ta'minlash maqsadida "Shifobaxsh" IICHM qoshida tashkil etilgan dorivor o'simliklarga ixtisoslashgan o'rmon xo'jaliklarida shirinmiya o'simligi ziroat qilinmoqda [5].

Shirinmiya (*Glycyrrhiza glabra*-L.) – dukkakdoshlar (Fabaceae) oilasiga mansub ko‘p yillik o‘t o‘simlik. Feofrast o‘z asarlarida bu o‘simlikni solodkoviy korenъ, skifskaya trava, pontiyskaya trava nomi bilan atagan. Mazkur o‘simlikni rus tilida – solodka golaya, o‘zbek tilida–shirinmiya, chuchukmiya, qizilmiya, Qoraqalpog‘iston respublikasi va Xorazmda esa bo‘yan deb atashadi. Shirinmiyaning tarqalish areali juda keng bo‘lib, sibir ittifogning Yevropa qismida, Qrim, Kavkaz, Sibir, Kichik Osiyo, Eron, Afg‘oniston, Shimoliy Afrikada tarqalgan [6.7].

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, muhofaza qilinadigan o‘simliklarni muhofaza qilish barcha manfaatdor tomonlar, jumladan: hukumatlar, mahalliy hamjamiyat, tabiatni muhofaza qilish tashkilotlari va olimlarni jalb etgan holda hamkorlikda harakat qilishni talab qiladi.

O‘simlik turlarini aniqlash va hujjatlashtirish, muhofaza etiladigan hududlarni yaratish, va xabardorlikni oshirish, tabiiy resurslardan foydalanishni tartibga solish, qonunchilik va me‘yoriy hujjatlarni amalga oshirish kabi chora-tadbirlarni ishlab chiqish orqali mintaqadagi noyob o‘simlik turlarini asrabavaylash, biologik xilma-xillikni saqlash va kelajak avlodlarga yetib borishni ta‘minlash maqsadida muhofaza qilish muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yovvoyi holda o‘sovchi dorivor o‘simliklarni muhofaza qilish, madaniy holda yetishtirish, qayta ishlash va mavjud resurslardan oqilona foydalanish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. PQ-4670-sonli, Toshkent, 2020, 10-aprel.
2. O‘zbekiston Respublikasi “Qizil kitobi”, 1-jild, Toshkent, Chinor ENK, 2016, 137 – 160-betlar.
3. O‘zbekiston Respublikasi “Qizil kitobi”, 1-jild, Toshkent, Chinor ENK, 2019, 132 – 155-betlar.
4. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. Toshkent, “Xalq merosi”, 1993.
5. Satipov G.M. O‘simlikshunoslik darsligi. Toshkent, “Mehnat”, 1991.
6. George Acquaah. Principles of Plant Genetics and Breeding. Australia. 2007, p. 245.
7. Wilcox P.L., Echt E.C., Burdon R.D. (2007). Gene-assisted selection: applications of association genetics for forest tree breeding. In: Association mapping in plants. New York, USA, p. 211 – 247.

**Yusupova Janar Kamolovna (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Urganch filiali assistenti),
Cho‘ponov Otajon Shuxrat o‘g‘li (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Urganch filiali talabasi)**
**DASTURLASHNI O‘RGANUVCHILAR UCHUN YARATILGAN “ONLINE HAKAM”
TIZIMLARI TAHLILI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada dasturlashni o‘rganuvchilar uchun ishlab chiqilgan platformalar haqida ma‘lumotlar keltirilgan. Hozirgi kunda ko‘plab davlatlar tomonidan dasturlashni mustaqil o‘rganish uchun maxsus platformalar ishlab chiqilgan. Xususan, Rossiyada www.codeforces.ru, acm.timus.ru, www.russiancodecup.ru, acmp.ru, Amerikada topcoder.com, www.codementor.io, Yaponiyada atcoder.jp, Xitoyda, PKU JudgeOnline (<http://poj.org/>), Hindistonda www.hackerearth.com, www.hackerrank.com kabi maxsus onlayn platformalar mavjud. Bu

platformalarning deyarli barchasi ingliz va rus tilla-rida bo'lganligi sababli talabalarning ulardan foydalanishida bir qancha muammolar yuzaga kelishi mumkin.

Аннотация. В статье представлена информация о платформах, разработанных для начинающих программистов. В настоящее время многие страны разработали специальные платформы для самостоятельного изучения программирования. В частности, в России [www. Codeforces. ru](http://www.codeforces.ru), acm.timus.ru, www.russiancodecup.ru, acmp.ru, в Америке topcoder.com, [www.codementor. io](http://www.codementor.io), в Японии atcoder.jp, в Китае, Pku JudgeOnline (<http://poj.org/>), в Индии www.hackerearth.com, www.hackerrank.com существуют специальные онлайн-платформы. Поскольку почти все эти платформы доступны на английском и русском языках, у студентов могут возникнуть некоторые проблемы с их использованием.

Annotation. This article provides information about platforms developed for novice programmers. Currently, many countries have developed special platforms for self-study programming. In particular, in Russia www.codeforces.ru, acm.timus.ru, www.russiancodecup.ru, acmp.ru, in America topcoder.com, www.codementor.io, in Japan atcoder.jp, in China, Pku JudgeOnline (<http://poj.org/>), in India www.hackerearth.com, www.hackerrank.com there are special online platforms such as. Since almost all of these platforms are available in English and Russian, students may have some problems using them.

Kalit so'zlar: onlayn hakam, dastur, dasturlashni o'rganish, onlayn platformalar, ACM ICPC.

Ключевые слова: онлайн-судья, программа, обучение программированию, онлайн-платформы, ACM ICPC.

Key words: online judge, program, programming training, online platforms, ACM ICPC.

Hozirgi kunda AT sohasi bilan tanilgan kompaniyalar tomonidan dasturlash bo'yicha ko'plab sovrinli musobaqalar tashkil qilinmoqda. Jumladan, ACM ICPC [1], Google codejam, Facebook hacker cup, Yandex Algorithm musobaqalari. Bu musobaqalarni o'tirishdan maqsad kuchli dasturchilarni saralab olish va ularni ish o'rni bilan ta'minlashdan iborat. Bu musobaqalar aqliy sport ("mind sport") turi bo'lib, bunda berilgan algoritmik masalalarni C, C++, Java, Python, Kotlin va boshqa dasturlash tillarida tez va xatosiz dasturini tuzishi lozim bo'ladi. Musobaqada yaxshi natija ko'rsatgan qatnashuvchilar sovrinlar bilan taqdirlanadi. Odatda, bu musobaqalarda barcha davlatlardan qatnashishadi va ularning soni 100000 gacha bo'lishi mumkin. Shuning uchun bu musobaqalarni 2 yoki 3 bosqichda o'tkazishadi [2].

Dastlab, saralash bosqichlari va oxirida final bosqichi bo'ladi. Odatda, bu musobaqalarda 10 tadan 15 tagacha masalalar qo'yiladi va shu masalalar soniga qarab 4 yoki 5 soat vaqt ajratiladi. Musobaqa ACM qoidasi bo'yicha baholanadi. Bu qoidaga ko'ra, ko'p masala yechgan ishtirokchi baholash tizimida yuqorida joylashadi, agar yechgan masalalari soni teng bo'lib qolsa unda jarima vaqti bo'yicha baholanadi. Jarima vaqti yechgan masalalarning yechgandagi vaqtlari yig'indisiga teng bo'ladi va har bir noto'g'ri yechim uchun qo'shimcha 20 daqiqa qo'shiladi. Misol uchun, uchta masala berilgan bo'lsin siz birinchi masalani 1 ta xato urinish bilan 15-minutda, ikkinchi masalani 2 ta xato urinish bilan 26-minutda va 3-masalani xatosiz 40-minutda yechsangiz, unda sizning jarima vaqtingiz

$$141 = 3 \cdot 20 + 15 + 26 + 40$$

ga teng bo'ladi. Musobaqada ko'proq mantiqqa va algoritmgaga ta'luqli bo'lgan mavzulashtirilgan masalalar qo'yiladi. Misol uchun, sonlar nazariyasi, kombinatorika, graflar nazariyasi, saralash algoritmlari, dinamik dasturlash, o'yinlar nazariyasi, geometrik masalalar, qidiruv algoritmlari, satrli algoritmik masalalar va boshqa turdagi algoritmik mavzularga taalluqli bo'lgan masalalarni olishimiz mumkin [3]. Bunday musobaqalarda yaxshi natijalarga erishish uchun o'z aqliy salohiyatimizni kuchaytirishimizga to'g'ri keladi. Bu algoritmlar haqida kitoblar va manbalar yetarlicha, lekin bu algoritmlarni o'zini faqat nazariy o'rganib chiqishning o'zi algoritmlarni to'la tushunib yetishga yordam bermasligi mumkin. Shuning uchun algoritmik bilimlarni yanada chuqurroq o'rganish va tushunish uchun bu algoritmlarga taalluqli masalalarni yechish samarali usullardan biri hisoblanadi.

Onlayn tekshiruv tizimi – bu o'zida ko'plab algoritmik masalalar to'plamiga ega bo'lgan va shu masalalar yechimlarini to'g'rilikka tekshiradigan tizim hisoblanadi. Bu tizimda mashg'ulot musobaqalari tez-tez o'tkazilib turiladi. Bu mashg'ulot musobaqalari asosiy musobaqaga tayyorgarlik vazifasini o'tab beradi. Mashg'ulot musobaqasi asosiy vaqti tugagach, bu masalalarni yana yechish imkoniyati mavjud. Undan tashqari, bu tizimda masalalar muhokamasi joylashgan bo'lib, unda masalalarni qay usulda yechish mumkinligi to'g'risida ma'lumot olish imkoniyati mavjud. Hozirgi kunda ko'plab onlayn tekshiruv tizimlari mavjud bo'lib, bu onlayn tekshiruv tizimlari bir-birlaridan foydalanuvchilar soni bo'yicha va ko'p funktsionalligi bo'yicha farqlanadi. Bularga misol qilib quyidagilarini olish mumkin (1-jadval).

Nomi	Tarif	Veb ilovasi
<u>HackerRank</u>	HackerRank o'zida ilmiy kompyuter sohasiga tegishli bo'lgan turli hil dasturiy masalalarni jamlagan. Bundan tashqari, HackerRank ko'pchilik kuchli dasturchilarni startup dasturiy ta'minot loyihasi bilan bog'lab beradi [6].	hackerrank.com
<u>Codeforces</u>	Saratov davlat universiteti talabalari tomonidan yaratilgan va foydalanuvchilar soni bo'yicha yuqori o'rinlarda turadigan onlayn tekshiruv tizimi hisoblanadi. Bu tizimda quyidagi funksiyalar mavjud: masala yechimini to'g'rilikka tekshirish, virtual mashg'ulot o'tkazish, jamoaviy musobaqalarida qatnashish va boshqa funksiyalar [4].	codeforces.com
<u>HackerEarth</u>	Hindistonning Bangalor shahrida tashkil topgan tizim bo'lib, bu platforma asosan dasturchilarni ish bilan ta'minlashga yordam beradigan tizim hisoblanadi.	www.hackerearth.com
<u>CodeChef</u>	Bunda uzoq muddatli va qisqa muddatli musobaqalar o'tkazilib, yuqori kuchli uchlikka pul mukofoti beriladi. Bu asosan universitetlarga tekin mashg'ulot vazifasini o'tab beradi.	www.codechef.com
<u>CodinGame</u>	Bunda onlayn mashg'ulotlar o'tkaziladigan bo'lib, asosan, turli xil o'yinlarga nisbatan algoritim yoziladi.	www.codingame.com
<u>Topcoder</u>	Amerika tomonidan tashkil topgan onlayn tizim bo'lib, unda yaxshi natija ko'rsatgan dasturchilarga AT sohasi bo'yicha shug'ullanadigan firmalar tomonidan ishga qabul qilish takliflari beriladi.	www.topcoder.com
<u>Project Euler</u>	Bunda asosan matematik masalalarni dasturlash tilida yechish imkoniyati mavjud.	projecteuler.net
<u>UVa Online Judge</u>	Ispaniyadagi Valladolid universiteti tomonidan tashkil topilgan va o'zida 5000 masalalar to'plamiga ega bo'lgan onlayn tekshiruv tizimi.	uva.onlinejudge.org
<u>AtCoder</u>	Yaponiyadagi eng kuchli dasturchilar uchun yaratilgan onlayn tekshiruv tizimi.	atcoder.jp
<u>CS Academy</u>	Yangi yaratilgan onlayn tekshiruv tizimi bo'lib, bunda algoritim masalalarini yechish va ishga kirish uchun suhbatga tayyorlanish vazifasini o'tab beradi.	csacademy.com
<u>Algo Ubtuit</u>	O'zbekistondagi TATU Urganch filiali tomonidan yaratilgan onlayn tekshiruv tizimi.	algo.ubtuit.uz

Codeforces – dasturiy tanlovlar o'tkazadigan onlayn tekshiruv tizimi. Uni ITMO universitetining Mixail Mirzayanov boshchiligidagi dasturchilar guruhi yaratgan. Codeforces 2010-yilda yaratilgan bo'lib, hozirda eng yaxshi onlayn tekshiruv tizimi deb aytilish mumkin. Hozirda codeforces onlayn tekshiruv tizimida ro'yxatdan o'tgan foydalanuvchilar soni 600 mingdan ziyod.

Algo-Ubtuit – Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti Urganch filialida professor-o'qituvchi va talabalari tomonidan ishlab chiqilgan va hozirgi kunda tajribasinozdan o'tkazilayotgan "Onlayn tekshiruv tizimi" (www.algo.ubtuit.uz). Bu tizim hozirda talabalarga algoritmlashni o'rgatishda yuqori samara bermoqda. Hozirda bu onlayn tekshiruv tizimida ro'yxatdan o'tgan foydalanuvchilar soni 8000 dan ziyod [6].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://icpc.global/>
2. Khera Vivek; Astrachan, Owen. Kotz, David (1993). "The internet programming contest" (PDF). ACM SIGCSE Bulletin. 25 (1), p. 48 – 52.
3. Combéfis, Sébastien; Wautelet, Jérémy (2014). "Programming Trainings and Informatics Teaching Through Online Contests" (PDF). Olympiads in Informatics. 8. 21–34.
4. "Programming problems and Competitions. HackerRank". HackerRank.
5. "Codeforces contests". Retrieved. 2018-10-12.
6. Allamov Oybek Turaboyevich, Yusupova Janar Kamolovna. Dasturlashni o'rganuvchilar uchun yaratilgan "online hakam" tizimlari tahlili. "Axborot texnologiyalari, tarmoqlar va telekommunikatsiyalar" xalqaro ilmiy-amaliy anjumani, 2022.

Davletov Jamshid Bekmatovich (Urganch Innovatsion universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tillar kafedrası mudiri, katta o'qituvchi; falsafa doktori (PhD))

JAMIYATDA IJTIMOY-IQTISODIY MUNOSABATLAR TIZIMINI BARQARORLASHTIRISHDA OILAVIY TADBIRKORLIKNING O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oilaviy tadbirkorlikning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimidagi o'rni tahlil qilingan bo'lib, ushbu jarayonda kichik biznes va tadbirkorlikni kengaytirish va yanada rivojlantirish uchun biznesning yangi tashkiliy-huquqiy shakli sifatida oilaviy biznes, ya'ni, "Har bir oila – tadbirkor" konsepsiyasi va uning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati yoritib beriladi.

Аннотация. Статья исследует роль семейного бизнеса в системе социально-экономических отношений, в которых понятие семейного бизнеса представлена как новая организационно-юридическая форма бизнеса, то есть освещается понятие "Каждая семья – предприниматель" и ее социально-экономическая сущность, для расширения и развития малого бизнеса и предпринимательства.

Annotation. This article examines the role of family business in the system of socio-economic relations, in which the concept of family business as the new organizational-legal form of business, i.e. the concept of "Every family is an entrepreneur" and its socio-economic essence, for the expansion and further development of small business and entrepreneurship will be illuminated.

Kalit so'zlar: ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, kvint essensiya, "Har bir oila – tadbirkor" dasturi, etnotafakkur, bozor iqtisodiyoti, "oilaviy biznes", "oilaviy tadbirkorlik", innovatsion tashabbus, paradigm o'zgarish, xususiy mulk.

Ключевые слова: социально-экономические отношения, квинтэссенция, программа "Каждая семья – предприниматель", этнические традиции, рыночная экономика, семейный бизнес, семейное предпринимательство, инновационные инициативы, парадигматические изменения, частная собственность.

Key words: socio-economic relations, quintessentialism, the program "Every family is an entrepreneur", ethnic traditions, market economy, family business, family entrepreneurship, innovative initiative, paradigm change, private property.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar jamiyat hayotining "qon tomirlari", uning bugungi holatini ifoda etuvchi barometr, kelajagini tasavvur qilayotgani haqidagi orzusi, idealidir. Bu munosabatlar nazariyotchilarning kashfiyotlari emas, ular kishilik jamiyati haqidagi obyektiv qarashlar ifodasidir. Kishilarning obyektiv borliq haqidagi tasavvurlari, jamiyat va davlatga, bir-birlariga munosabatlari kvint essensiya sifatida ijtimoiy-iqtisodiy hayotda o'z aksini topadi.

Sobiq sovet tuzumi davrida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar total boshqarish tarafdori bo'lgan davlatning rejalarini ifoda etuvchi voqelik sifatida qaralgan, bu rejalaridan tashqari chiqqan tashabbus burjua mulkchiligi, umumxalq manfaatlariga zid xatti-harakatlar, mulkchilik instinkti sifatida qoralangan. "Tashabbus jazolanadi" degan ibora ana shu davrdan qolgan.

Mamlakatimizda oila institutini mustahkamlash borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilayotganligini ilmiy asoslangan, shuningdek, umuminsoniy va milliy oilaviy qadriyatlarni, er-xotin, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish asosida zamonaviy namunali oilaning mezonlarini belgilash, shuningdek, zamonaviy oilaning namunali shaklini hamda "Oila jamiyat va davlat himoyasida" konstitutsiyaviy prinsipini keng targ'ib etish va jamiyatga singdirish ishlari olib borilmoqda hamda islohotlarning natijasi "inson eng oliy qadriyat va uning manfaatlari hamma narsadan ustun" degan umuminsoniy tamoyillarning gumanistik mohiyati yoritilgan.

Bugungi kunda kichik biznes va tadbirkorlikni kengaytirish uchun biznesning yangi tashkiliy-huquqiy shakli sifatida oilaviy biznesni, ya'ni "Har bir oila–tadbirkor" kontsepsiyasi va uning innovatsion mohiyatini qonuniy belgilab qo'yish vaqti keldi. Hozirgi vaqtda yana bir muhim masala – mamlakatimiz iqtisodiyotida kichik biznes, birinchi navbatda, xususiy tadbirkorlik, jumladan, oilaviy tadbirkorlikning roli va ulushini yanada kengaytirishni ta'minlay oladigan kontsepsiyani qabul qilish va innovatsion mohiyatga ega klasterlarni yaratish masalasi biz uchun dolzarb bo'lib qolmoqda.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardagi paradigm o'zgarishlar nafaqat xususiy mulk shakllarini hayotga olib kirdi, shuningdek, kishilarda iqtisodiy erkinlikdan samarali foydalanish orqali moddiy farovonlikka erishish, oila a'zolarini ijtimoiy foydali mehnatga jalb etish, shaxsiy mablag'larini sarflab xususiy mulkini rivojlantirish imkonini berdi.

“Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi qonunda (2005, 25 may) xususiy mulkidan foydalanib, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda qatnashmoqchi bo‘lganlarning quyidagi huquqlari belgilab berildi:

– qonun hujjatlariga muvofiq, o‘ziga tegishli mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish;

– mustaqil ravishda ishlab chiqarishni shakllantirish, mahsulot yetkazib beruvchilarni va o‘z mahsuloti (xizmatlari)ning iste’molchilarini tanlash;

– tadbirkorlikdan cheklanmagan miqdorda daromad (foyda) olish va uni o‘z ixtiyoriga ko‘ra tasarruf etish;

– o‘z mahsulotini bozor konyukturasidan kelib chiqib, mustaqil ravishda belgilanadigan narxlar bo‘yicha yoki shartnoma asosida realizatsiya qilish;

– binolar, inshootlar, uskunalar va boshqa mol-mulkni olish yoki ijaraga olish;

– belgilangan tartibda tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish.¹ Mazkur tartiblar oilaviy tadbirkorlikka ham taalluqli bo‘lib, uning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda boshqa tadbirkorlik subyektlari bilan bir qatorda, teng huquqli qatnashishini kafolatlaydi.

Shu bilan birga, o‘tgan o‘n yilliklarda tadbirkorlar duch kelgan to‘siqlar ko‘payib ketgani bois qator muammolar yuzaga keldi. Masalan, avvallari tadbirkorlik subyektiga tegishli bo‘lgan ko‘chmas mulk obyekti o‘z ishini bajarayotgan bo‘lsa ham, ma’lum bir shaxslarning manfaatlariga to‘qnash kelsa, uning hududi davlat va jamiyat ehtiyojlari uchun, deb tortib olingan, obyekt esa buzib tashlangan. Bundan tashqari, kichik korxona tuzish uchun tadbirkorlar 170 dan ziyod turli-tuman ruxsatnomalar, imzolar va faoliyatga ba’zan taalluqli bo‘lmagan qog‘ozlar to‘plagan.

Tadbirkorlik mohiyatan mehnatga bo‘lgan munosabatni o‘zgartiradi, kishini o‘z mablag‘i va mol-mulki hisobiga tavakkal qilib ishlashga o‘rgatadi. Sarflangan 1 so‘m tadbirkorga kamida 2 so‘m bo‘lib qaytishi lozim, agar u shunday foyda ko‘rmasa yoki shunday daromad topishni rejalashtirmasa, tavakkal qilmaydi. Tavakkal tavakkal uchun emas, foyda ko‘rish uchun, buni ishbilarmon yaxshi biladi.² Demak, tadbirkorning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi faolligi tagida foyda ko‘rish, daromad topish yotadi. Aslida, foyda, daromad topishni nazarda tutmaydigan ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat turi uchramaydi. Bozor iqtisodiyoti mehnatning munosib taqdirlanishini taqozo etadi, xayriya, hashar – bir marotabalik yordam, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar izchil, har kuni, keng miqyosda, intensiv davom etiladigan jarayonlar. Oilaviy tadbirkorlik ushbu jarayonlarga rang-baranglik, tavakkalchilik, innovatsiyaga moyillik olib kiradi, shu tariqa, u ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga shaxsiy manfaat, xususiy mulk, innovatsion tashabbusni tatbiq etadi.

Saidova Lolaxon Maxammadjonovna (Andijon davlat Chet tillari instituti Fransuz tili nazariyasi va amaliyoti kafedrasi katta o‘qituvchisi; lolaxon1973@mail.ru)
FRANSUZ TILIDA BA’ZI LEKSIK BIRLIKLARNING GRAMMATIKALIZATSIYASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada fransuz tilida ba’zi leksik birliklarning grammatikalizatsiyaga yuz tutishi hamda desemantizatsiyalashishi haqida fikr yuritilgan. Grammatikalizatsiya sof leksik so‘zni morfema yoki grammatik tuzilishga aylantiruvchi diaxronik lingvistik jarayon bo‘lib, so‘z o‘zining mustaqil lug‘aviy ma’nosini yo‘qotib, yordamchi vazifada qo‘llanishga o‘tishi, yordamchi so‘zga aylanishi demakdir.

Аннотация. В данной статье рассматривается грамматикализация и десемантизация некоторых слов французского языка. Грамматикализация – это диахронический языковой процесс, при котором чисто лексическое слово превращается в морфему или грамматическую структуру, а это означает, что слово теряет свое самостоятельное лексическое значение и становится вспомогательным словом. В данной статье рассматривается грамматикализация и десемантизация некоторых слов французского языка.

Annotation. This article discusses the grammaticalization and desemantization of some French words. Grammatization is a diachronic language process in which a purely lexical word turns into a

¹ O‘zbekiston Respublikasining qonuni. Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida. “Xalq so‘zi”, 2000, 26 may.

² Чжен В.А. Законодательные основы рынка. Т.3, Т., “Шарк”, 1996, с. 190.

morpheme or grammatical structure, which means that the word loses its independent lexical meaning and becomes an auxiliary word.

Kalit so'zlar: grammatikalizatsiya, desemantizatsiya, ma'no mustaqilligi, grammatik ma'no, leksik vosita, grammatik vosita.

Ключевые слова: грамматиализация, десемантизация, смысловая самостоятельность, грамматическое значение, лексическое средство, грамматическое средство.

Key words: grammaticalization, desemantization, semantic independence, grammatical meaning, lexical means, grammatical means.

Bir ma'noning o'zi, ko'pincha, leksik hamda grammatik ifoda vositalari yordamida namoyon bo'ladi. Leksik vositalar, grammatik vositalarning yetishmovchiligini to'ldiradi. Yordamchi so'zlar (artikllar, predloglar, yordamchi fe'llar va boshqalar) jumlani shakllantiruvchi vazifani bajarishda yagona vosita hisoblanmaydi. Asosan, kontekstga ko'ra, har qanday so'z strukturaviy vazifa bajarishi mumkin, boshqacha qilib aytganda, grammatikalizatsiyaga duch kelishi mumkin, u desemantizatsiyalashishi mumkin.

Grammatikalashuv bosqichma-bosqich va uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, bir qancha hodisalar orqali namoyon bo'ladi. Boshlang'ich shaxs o'zining tushuncha mazmunini, lug'aviy ma'nosini yoki boshqa tabiatini, sintaktik xususiyatlarini, asl tovush shaklini va prosodik xususiyatlarini qisman yoki to'liq yo'qotadi, shuning uchun o'zining avtonomiyasi, so'z vositasi yoki affiks sifatida avtonomlikka bog'liq bo'ladi.

Tilshunolar o'rtasida, xoh ular turli tillarda bo'ladimi, xoh bir tilda bo'ladimi, bu fe'llarning avtonom fe'llarga nisbatan holati to'g'risida fikrlar birligi yo'q, chunki ularning grammatikalashuvi turli darajalarni ko'rsatadi. Fransuz yoki rumin tillari grammatikalarida ba'zi mualliflar, bir tomondan, avtonom fe'llar bilan, ikkinchi tomondan, yordamchi va yarim yordamchi fe'llar bilan shug'ullanadilar.

Moris Grevisse va Andre Goosse tomonidan 2007-yilda yozilgan "Le Bon Usage" nomli grammatika kitobidagi ma'lumotlarga ko'ra, yordamchi fe'llar o'zlarining to'g'ri ma'nosidan mahrum bo'lib, avtonom fe'llarning holati va zamonini ifodalovchi fe'l shakllarini yaratish uchun oddiy morfologik element bo'lib xizmat qiladi. Bu grammatikada fransuz tilidagi yordamchi fe'llari qatoriga faqat "avoir" va "être" fe'llari kiritiladi. Ularning fikricha, yarim ko'makchi fe'llar ozmi-ko'pmi o'zining tegishli ma'nosini yo'qotib, turli zamon, jihat yoki harakatning boshqa usullarini ifodalashga xizmat qiladigan fe'llardi [3.452].

Til tarixida grammatik morfemaning ma'lum bir turi bir xil grammatik ma'noni ifodalash uchun boshqasini almashtirib turishi mumkin. Sodda kelasi (future simple) zamon bilan bir qatorda fransuz tilida grammatikalashgan fe'l "aller" bilan hosil bo'lgan yaqin kelasi zamon (futur immédiat) ham ishlab chiqilgan bo'lib, bu holatda u o'z leksik ma'nosini yo'qotadi va yarim yordamchi deb ataladi [3.458]. Masalan, *La leçon va commencer. Dars hozir boshlanadi.* Bu misolda *aller* fe'li o'zining bormoq ma'nosini yo'qotib, yordamchi fe'l ma'nosida kelgan.

Ba'zi tilshunolar bu fe'llarni ko'makchi yoki yarim ko'makchi deyishga ikkilanishadi, boshqalari esa "modallik va jihat fe'llari (ba'zilar yarim ko'makchi deb hisoblaydi)" sifatida talqin qiladilar. Bundan farqli ravishda, ba'zi grammatik adabiyotlarda ko'makchi va yarim ko'makchi deb ataluvchi barcha fe'llar ko'makchi hisoblanadi.

Roman tillarida, masalan, fransuz tilida, **avoir** fe'li egalik qilish asl ma'nosiga ega bo'lib, u avtonom foydalanishda ham saqlanib qoladi. Ko'makchi fe'l sifatida u faqat morfologik, ya'ni, o'tgan zamon kabi ma'lum fe'l shakllarini yasashga xizmat qilib, bu ma'nosini butunlay yo'qotadi.

Ayrim qo'shma gaplarda ham ularning grammatikalashuv jarayonini farqlash mumkin: *J'irai en vacances, soit en Suisse, soit en Savoie* (du subjonctif présent du verbe être).

Artikllar – grammatik morfemalar sinfi bo'lib, ular abstraksiya, shuningdek, boshqa instrumental so'zlarning keyingi grammatikalashuvi natijasi hisoblanadi. Shunday qilib, noaniq artikl bir necha tilda birlikni bildiruvchi asosiy raqamni ifodalaydi.

Affikslar bog'langan morfemalar bo'lib, ba'zilar leksik hosila deb ham ataladi. Ular yangi so'zlarni hosil qiladi, shuning uchun ularni ba'zi mualliflar leksik birlik deb hisoblashsa, boshqa tadqiqotчилar ularni grammatik birlik deb ham ataydilar. Ular yangi so'z hosil qilmaydi, balki bir xil so'zning turli grammatik shakllarini hosil qiladi. Aslida, uning qanday affiks ekanligini aniqlash qiyin. Bu holatda, ko'p affikslar bo'lsa, ular lug'aviy ma'noga ega avtonom so'zlarning abstraksiya jarayonlaridan kelib chiqadi, degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Ba'zi olimlar faqat leksikadan grammatikaga tizimli o'zgarishlar mavjudligini va teskari yo'nalishdagi mumkin bo'lgan transformatsiyalar tizimli emasligini tasdiqlaydilar. Boshqalar shunga qaramay, degrammatikizatsiya hodisasini eslatib o'tadilar.

Grammatikalashtirish jarayoni fransuz tilidagi inkorni ifodalashda yaxshi tasvirlangan. Qadimgi fransuz tilida uning morfemasi yolg'iz **ne** bo'lgan. Ehtimol, u fonetik va prosodik nuqsoni tufayli yetarli emas deb hisoblangan va u inkor ko'makchisi sifatida kamida bitta inkor ma'noli boshqa so'z bilan bog'langan. Zamonaviy adabiy fransuz tilida inkor qilish deyarli har doim majburiy bo'lib, hech bo'lmaganda **ne** bilan bog'lanmagan inkor so'z bilan bog'liq. U o'zining leksik ma'nosi bilan avtonom qo'llanilishini davom ettiruvchi **pas** otining grammatikalashuvi natijasidir. Inkor so'z sifatida u butunlay mavhum, sintaktik funksiyaga ega emas hamda bitta inkor so'z yetarli bo'lgan tillarga tarjima qilinmaydi. Lekin **pas**ni boshqa inkor ko'makchilari, boshqa inkor ma'noli so'zlar bilan almashtirish mumkin, masalan, noaniq olmoshlar **rien** va **personne**. Ular mavhum emas, balki sintaktik funksiyalarga ham ega. Og'zaki nutqda **ne** ko'proq tushib qolmoqda, inkor morfemasi **pas** boshqa inkor ma'noni ifodalovchi yordamchilarga aylana-di [4.218].

Odatda, tilda nutqqa ko'chgan til birliklari ikki xil semantizatsiyaga yuz tutadi: leksik va grammatik. Leksik semantizatsiya doirasida leksik birliklar leksik ma'no mustaqilligini saqlagan holda, o'zaro grammatik jihatdan birikib, axborot yaxlitligini shakllantirish uchun xizmat qiladi. Lekin, ba'zi hollarda, ular o'z leksik xususiyatlarini ma'lum darajada yo'qotib, grammatikalizatsiya hodisasiga yuz tutishi va grammatik belgiga aylanishi mumkin. Aynan shunday hodisalar nutqdagi desemantizatsiya hodisasini aks ettiradi [1.124].

So'zga grammatik funksiya bajarishga imkon beradigan quyidagi xususiy omillarni ajratib ko'rsatish mumkin:

a) keng (mavhum) so'zning ma'nosi. Bular, asosan, keng ma'noli so'zlar bo'lib, grammatik yordamchi so'zlarga aylanganlardir: *être*, *avoir*, *faire* fe'llarini keltirishning o'zi kifoya. Otlar orasida muntazam ravishda otlarning jenskiy rodini hosil etmaydigan jenskiy rod ifodasi uchun xizmat qiluvchi *femme* so'zini misol tarzida keltirish mumkin (qiyoslash: “*poète – poëtesse*”, mais “*peintre – femme peintre*”).

“*Façon*”, “*manière*”, “*air*” kabi so'zlar ravish guruhlarini shakllantirish uchun xizmat qiladi: “*d'un air solennel*” (*solennelement*);

b) *so'zlardagi o'timlilik*. Ikki boshqa atamani bir-biriga bog'lashga xizmat qiladigan so'zning o'timlilik holatida strukturaviy vazifa bajarish uchun (bog'lash uchun) o'z ma'nosidan qisman mahrum bo'ladi. Dans *un seau plein* so'z birikmasida *plein* sifati o'zining semantik qimmatini saqlaydi. O'timli holatda esa *de* predlogi bilan qo'llanilib, *beaucoup de* ma'nosini anglatadi yoki *avec*, *de*, *à* predloglari yordamida ifoda etiladigan o'ta mavhum munosabatlarni ifodalovchi aloqalar ifodasi hamda shu ma'no ifodasi uchun ishtirok etayotgan sifat formalarining ifodasiga ham xizmat qiladi: *un panier plein de fruits* (*avec des fruits*). Boshqa sifatlar o'timli holatda desemantizatsiyalashadi: *Un pays riche* va *un pays riche en blé*, *un homme libre* et *un homme libre de soucis*;

d) *sanjoblik holati* jumladagi har qanday semantik element obyektiv borliqning muayyan elementini nomlash uchun xizmat qiladi. Mabodo, ushbu element nomlangan bo'lsa, uni qaytadan nomlayotgan element qo'shimcha, takroriy xususiyat kasb etib, strukturaviy yoki noseantik vazifa bajaradi. Fikrimizning dalili sifatida quyidagi jumlaning olib ko'raylik.

Il marchait à pas lents. Yurayotganda qadam bosish harakatini anglatuvchi *qadam*, ya'ni, *pas* so'zi yurmoq – *marcher* fe'lidan keyin qo'llanishi noo'rindek tuyuladi, chunki *marcher* fe'lining o'zi ham shu tushunchani ifoda etadi. U (*qadam*) semantik vazifani bajarmaydi (jumlagi u yangi axborot tashimaydi), lekin u strukturaviy vazifa bajaradi. Ushbu so'z *lent* sifatini harakatni tavsif etish uchun (ravishning o'rni-ga) qo'llash imkonini tug'diradi *Il marchait à pas lents* va *Il marchait lentement*. Boshqa bir misolga ham e'tiborimizni qarataylik: *parler d'un voix calme* (tovush chiqarish tushunchasi ikki marotaba ifoda etilgan: *parler* fe'li vositasida va *voix* so'zi vositasida);

e) *leksik supletivizm va vektor so'zlar*. Ba'zan grammatik ma'no turli o'z-larga ega bo'lgan so'zlar yordamida ifoda etiladi. Bu hodisa supletivizm deb ataladi. Morfologik supletivizm biz uchun nihoyatda tanish: *je vais – nous allons – j'irais*. Biroq bu hodisa nihoyatda keng ko'lamga ega. So'zlarning quyidagi juftliklarini olib ko'raylik.

Verbe	Mouvoir	tomber	Nom	musique	Cheval
Nom	mouvement	chute	Adjective	musical	Equestre

Bir so'z turkumidan ikkinchi bir so'z turkumiga o'tish suffikslar vositasida ifoda etiladi yoki o'zaro bog'lanayotgan ikki o'zak vositasida o'z aksini topadi. Leksik supletivizm leksema (ifoda plani elementi, so'zning tovushli formasi) va semantema (mazmun plani elementi, semalar majmuasi yoki so'zning ma'-

nosi)lardan tashkil topadi. “tomber” va “chute” soʻzlari oʻxshash umumiy maʼnoga ega, lekin u oʻzaklar yordamida ifoda etiladi. Xususan, ular bir xil semantemalarga ega, lekin turli leksemalar vositasida namoyon boʻladi. Vektorial soʻzlar (xususan, feʼllar) leksik-grammatik supletivizmning xususiy koʻrinishidan tashkil topadi. Bular bir xil harakatni anglatuvchi (bir xil predmetni), lekin qarama-qarshi nuqtai nazardan kuzatiladigan feʼlning aktiv va passiv formasi kabi namoyon boʻlishidir. «A recède B et B suit A» «A a vendu sa maison à B». «B a acheté la maison de A» [2.56].

Jumlalar bir xil voqeani tasvirlaydi, lekin boshlangʻich nuqtayi nazar sifatida A yoki B ni olishi mumkin. Xuddi shunday feʼllar qatoriga, koʻpincha, nisbat oʻrtasidagi farqni ifodalovchi feʼllar kiradi. «don-ner» (aniq nisbat), «recevoir» (majxul nisbat), «avoir» (holat – état); Par exemple: «Avoir mal à la tête» (état); «donner mal la tête» (action); «donner la possibilité» (voix active-permettre); «avoir la possibilité» (état pouvoir); «recevoir la possibilité de faire qch».(voix passive, être autorisé). Konversiv feʼllar deb ataluvchi ushbu feʼllar turkumi jumla sintaktik transformatsiyalarida muhim rol oʻynaydi.

Soʻzlar grammatikalizatsiya hodisasiga moyilligi holatlaridagi pozitsiyalarini bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Amaliy jihatdan strukturaviy vazifa bajaruvchi desamentizatsiyalashgan soʻzlarni tarjima jarayonida tushirib qoldirish oson kechadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология, Москва, 1986, с. 312.
2. Илия Л.И. Пособие по теоретической грамматике французского языка. М., 1989, с. 214.
3. Grevisse M., Goosse A. Le Bon Usage. Grammaire. Bruxelles, 2007, 1600 p.
4. Sylvie Poisson-Quinton. Reine Mimran. Grammaire expliquée du français. France, 2005, p. 432.

Axrorova Ruzixon Usmonovna (FarDU, f.f.f.d., dotsent; axrorova.prof@gmail.com)

“YOSH DAVR”LARINING LEKSIK-SEMANTIK TASNIFI VA NUTQIY IFODALANISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada inson umrining yosh davrlarining fransuz va oʻzbek tillarida leksik-semantik tasnifi va nutqiy ifodalanishi boʻyicha qisqacha tahlil tortilgan.

Аннотация. В данной статье проводится краткий анализ лексико-семантической классификации и речевого выражения возрастных периодов жизни человека во французском и узбекском языках.

Annotation. In this article, a brief analysis of the lexical-semantic classification and speech expression of the age periods of human life in the French and Uzbek languages is carried out.

Kalit soʻzlar: “yosh davr”lari, leksik vositalar, verballashuv, semantika, soʻz yasalishi, fransuz tili, oʻzbek tili, keksalik, yoshlik, bolalik, yetuklik, umr, ifodalanishi, goʻdaklik.

Ключевые слова: “возрастные периоды”, лексические средства, вербализация, семантика, словообразование, французский язык, узбекский язык, старость, юность, детство, зрелость, возраст, выражение, младенчество.

Key words: “age periods”, lexical means, verbalization, semantics, word formation, French language, Uzbek language, old age, youth, childhood, maturity, age, expression, infancy.

“Yosh davr”lari tushunchasi tilda turli xil leksik vositalar orqali verballashadi. Boshqa tomondan, esa “yosh davr”lari semantikasiga ega boʻlgan soʻzlar koʻchma maʼnolarda ham verballashadi. “Yosh davr” semantikasi, shuningdek, soʻz yasaliish darajasida ham oʻz ifodasini topadi. “Yosh davr”larining maʼnolari, albatta, semali tasavvurlarga egadir. Masalan, soʻrgʻich soʻzining lugʻaviy talqinlarida soʻrgʻich, chaqaloq bolalar uchun moʻljallanishiga ishora qilinadi. Marazm soʻzining bosh mazmuni ruscha-oʻzbekcha lugʻatda quyidagicha talqin qilinadi. Odamning psixik va jismoniy faoliyati qarilik yoki uzoq vaqt davom etadigan surunkali kasallik tufayli kuch-quvvatdan qolish, maʼnaviy tushkunlik kuzatiladigan holat.

Fransuz va oʻzbek tillari uchun xos boʻlgan “yosh davr”lari tushunchasining leksik-semantik ifodalanishi tahlil qilinadi. Shu munosabat bilan, biz tadqiq etayotgan leksik-semantik majmua leksik-semantik maydonlarga boʻlinmaydi. Uning tarkibiy qismlari odam hayotidagi u yoki bu “yosh davr”iga boʻlgan munosabati bilan birlashtirilgan leksik guruhlardir va shunday guruhlar oʻz tarkibiga turli kategorial sinflarga kiruvchi leksemalarni qamrab oladi. “Yosh davr”larini tahlil qilish uchun asosiy material sifatida abstrakt otlarni ajratib olamiz, chunki fransuz va oʻzbek tillarida ajratib koʻrsatiladigan asosiy “yosh davr”larini belgilash bizning tadqiqot uchun muvofiq tarzda muhim hisoblanadi. Bizning tasavvurimizda, bolalik, yoshlik va qarilik tipidagi “yosh davr”larini tadqiq etish umuman “yosh davr”iga murojaat qi-

lish, shu bilan birga, odam umrining aniq davrlari va yoshni baholash yillar, oylar haqidagi tushuncha-tasavvurlarsiz “yosh davr”ini o‘rganish maqsadga muvofiq emas.

Fransuz va o‘zbek tili izohli lug‘atlarida mavjud bo‘lgan “yosh davr”larining nomlari, ya’ni, asosiy “yosh davr”larining nomlari bo‘lmish leksemalar quyidagicha keltirildi.

“Yosh davr”lari va ularning lug‘aviy definitivalari.

O‘zbek tilida: go‘daklik.

Go‘dak holati, go‘daklik yoshi; chaqaloqlik, juda yoshlik payti. “Biz sizlarning tarbiyangizda go‘daklikdan voyaga yetdik”, dedi Elmurod (P.Tursun. O‘qituvchi).

Go‘daklarga, yosh bolalarga xos ish, xatti-harakat, qiliq. Go‘daklik qilmoq. Erta bolalik. Go‘daklikda. Ko‘chim (Biron narsaning ibtido, boshlang‘ich holati to‘g‘risida. O‘sha davrda dengizda suzib yurishning go‘daklik davri bo‘lgan edi).

O‘zbek tilida: bolalik.

O‘smirlikdan oldinroq ertangi yosh davri. Hali yosh, voyaga yetmagan odam.

Bolani yoshdan asra, niholni boshdan asra (maqol).

Yosh bolalarga xos xatti-harakat, qiliq. Bola bolaligiga boradi.

Bola-da, murti sabza urib qolgan bo‘lsa hamki, bolaligini qo‘ymaydi (M.Ismoilov. Farg‘ona tong otguncha).

Bolalik yoshi. Bolalikdagi do‘st. Bolalikni qishloqda o‘tkazish. Boladek bo‘lib qolish, ya’ni, qarib, munkillab qolganda aqlning kuchini va mustahkamligini yo‘qotish.¹

Insoniyatning bolaligi. Ko‘chma ma’noda.

Fransuz tilida: Yenfance – “bolalik”.

1. Periode de la vie l’être humain qui va de la naissance jusqu’à l’âge de la puberté. Une enfance très malheureuse.

2. L’enfance; les enfants. La cruauté de l’enfance.

3. Fig. Debut, commencement, premier temps. L’enfance du monde. Loc.fam.

C’est l’enfance de l’art; c’est très facile à faire.²

O‘zbek tilida: o‘smirlik.

1. Bolalikdan balog‘at yoshiga o‘tish davridagi, 12–16 yoshdagi bola.

o‘zining mehnat faoliyatini boshlayotgan o‘smir alohida muomalaga, ko‘proq e’tiborga muhtoj bo‘ladi (Gazetadan).

2. Bolalik va o‘spirinlik oralig‘idagi “yosh davr”i. Shunday yoshdagi hayot davri.

Masalan: Agarda mening o‘smirlikim bilan o‘spirinlikimning bir qismi o‘qishda o‘tmaganida bularning birortasi bo‘lmas edi.

Fransuz tilida: Adolescence ge compris entre la puberté et l’âge adulte.

O‘zbek tilida: yoshlik.

1. Yosh ekanlik; yosh bo‘lgan payt, davr. O‘smirlik, navqironlik. yoshlik chog‘lari.³

Robiya ham abadiy yo‘qolgan beg‘ubor yoshligiga kuyunib yig‘lamoqda edi (P.Qodirov. Yulduzli tunlar).

2. O‘smirlikdan yetuklik yoshigacha bo‘lgan hayotiy davr; o‘spirinlik, yoshlik yillari (qarilik ka qarama qarshi). Biror narsaning yaqindagina paydo bo‘lishi, qisqa kechishi.

3. Ikkinchi yoshlik – yangi kuch-quvvat kelishi, ijodiy kuch yuksalishi, yetuklik, keksayish yoshida ishq-muhabbatni boshidan kechirish to‘g‘risida. Yoshlarga xos xatti-harakat, xususiyat. yoshlik g‘ururi. Yoshlik shijoati keng yo‘l berish lozim (gazetadan). O‘rta bo‘yli, xushqomat vujudidan Yoshlik kuchi va g‘ayrati yog‘ilib turgan qop-qora juvon otda... yo‘l bo‘yida turar, Akramjon o‘z otining ayilini qayta bog‘lamoqda edi (A.Qahhor. Ming bir jon).

Yoshlik-1. Jismoniy va ma’naviy kuchlarning yangi oqimi 1. Ko‘p yillardan so‘ng muvaffaqiyat qozonish, biror narsaga (obro‘ga erishish). U o‘zini yigitlardek his etardi. Mayli, bu ikkinchi yoshlik jismoniy kuchga boy bo‘lmasin, biroq hayotiy tajriba, odamlarni va narsalar tabiatini bilish, qaytarib bo‘lmaydigan yoshlikning shijoatini, to‘lib toshgan g‘ayrati va tinimsizligining o‘rnini ortig‘i bilan to‘ldira

¹ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. T., 2006, 680-bet.

² Le Nouveau Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. texte remanié et amplifié sous la direction de Josette Rey-Debove et Alain Rey. Paris, Dictionnaires Le Robert, 1997, p. 2388.

³ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. T., 2006, 680-bet.

oladilar. Yoshlik tufayli, yetuksizligi, tajribasizligi bois. 2. Ko'chma ma'noda. yosh avlod, yoshlar to'g'risida (balandparvoz) Ushbu anjumanda butun jahon yoshlari yig'ildi.

2. O'spirinlik (erta yoshlik), balog'at yoshiga yetmagan yosh yigit, o'spirinlik yoshlikka to'liq mos keladi, ya'ni bu so'zlar amalda sinonimlardir: 1. Qarang: o'spirin. 2. O'smirlik va yetuklik yillari o'rtasidagi davr; o'spirinlik yoshidagi hayot davri. Baxtli o'spirinlik. O'spirinlik kunlarida. 3. Ko'chma. O'smirlar avlodi, yoshlar to'g'risida. Jahon o'spirinlari urushga qarshi.

Ichki "kichik davr": 1. yoshlik, erta: yoshlik/o'spirinlik xususiyati (1 ma'noda)/ko'chma. Ertangi davr, biror narsaning yaqinda paydo bo'lishi, yangiligi.

3. Umumiy. Yigitlik (2 ma'noda). Katta yoshdagi avlod o'rnini bosadigan yosh avlod.

Fransuz tilida: Jeunesse.

1. Parti de la vie comprise entre l'enfance et l'âge adulte. La première jeunesse; adolescence. Il faut que jeunesse se passé (Prov.).

2. Il faut être indulgent pour les fautes dues à la vivacité à l'inexpérience des jeunes gens.

3. (Animaux, plantes, choses). Jeune âge. La jeunesse du monde.

4. Ensemble des personnes jeunes. – Si jeunesse savait, si vieillesse pouvait; si la jeunesse avait (Prov.); l'expérience et la vieillesse la force. – La jeunesse dorée (Loc).

5. Fraicheur, vigueur. Une oeuvre pleine de jeunesse.¹

O'zbek tilida: yetuklik.

1. Yetuklik, yetuk ekanlik, yetuk darajaga egalik.

Bu qiyin, lekin hayotiy zarur ish, siyosiy yetuklikka jiddiy imtihondir (gazetadan).

2. Yoshlik va qarilik orasidagi yosh, shunday yoshdagi hayot davri. To'liq rivoj holati.

O'z tanasining yetilganligiga qaramay u (ayol) qalbi va aqli jihatidan hali butunlay yosh bola edi. Aqliy, hayotiy, siyosiy va shunga o'xshash yetuklik. U o'z iste'dodining to'liq yetukligi davrida deyarli kun-u tun o'z ustida ishlashi bilan kundan kunga kamolot sari intilardi va barchamizni qoyil qoldirardi.

Fransuz tilida: "Maturité" – yetuklik

1. Etat de ce qui est mûr. Fruit à maturité.

2. Epoque, entre la jeunesse et la vieillesse, où l'être humain atteint la plénitude de son développement physique et intellectuel. Fig. Plénitude qui est l'aboutissement d'une évolution. Ses dons artistiques sont arrivés à maturité.

3. Prudence, sagesse c'est qui vient avec l'âge et l'expérience.

(Suisse) Diplôme qui couronne les études secondaires, baccalauréat.²

O'zbek tilida: qarilik.

1. Yetuklikdan keyingi hayot davri, organizm faoliyatining bosqichma bosqich susayish payti. Qari ekanlik. Uning qariligi bilinmaydi.

Jonim bobo, qariliging hurmati, qo'ya bergin endi otning jilovin (Rustamxon).

2. Biror kimsaning qarilik yillari (yoshlikka qarshi).

Qarilik xursandchilik emas (maqol). Qarishga yaqin. Qarigan chog'da (so'zl.).

3. Ko'chma. Qariyalar, bobolarimiz haqida (baland.). Qarilik o'ziga xush'yor.

4. Ko'chma. Biror narsaning uzoq vakt mavjudligi. Masalan, Dasturxonda uning eskirib qolganligiga ishora qilgan ko'pgina sariq dog'lar bor edi.

5. Umumiy. Keksa qari kishilar haqida.

Fransuz tilida: Vieillesse.

1. Period ultime de la vie. Avoir une vieillesse heureuse.

2. Fait d'être âgé. Mourir de vieillesse.

3. (Sing. collectif.). Les personnes âgées. Caisse de retraite pour la vieillesse pouvait.³

Shunday qilib, o'zbek tilida beshta asosiy "yosh davr"lari ajratiladi, bular: bolalik, o'smirlik, yoshlik, yetuklik va qarilik davrlaridir. Shunga o'xshash fransuz tilida ham to'rtta asosiy "yosh davr"lari ajratiladi. Asosiy farq fransuz tilining izohli lug'atlarida o'smirlik (adolescence) davrining yoshlik (jeunesse) davriga kiritilganligida va shu bilan birga, o'zbek tilining izohli lug'atlarida o'smirlik bolalik bilan o'spirinlikning (erta yoshlik) oralig'ida alohida davr sifatida ta'riflanadi. Bundan tashqari, o'zbek tili uchun, fransuz tilidan farqli ravishda, "yosh davr"larini ta'riflashda nomlanishlar soni ko'pligi xosdir. Masalan,

¹ Dictionnaire Bordas des synonymes, analogies, antonymes/par Roger Boussinot. Paris, Bordas, 1997, 915 p.

² Nouveau dictionnaire analogique/sous la direction de Georges Niobey. Paris, Larousse, 1989, 856 p.

³ Dictionnaire Bordas des synonymes, analogies, antonymes/par Roger Boussinot. Paris, Bordas, 1997, p. 915.

o'zbek tilida yoshlik davri miqyosida o'spirinlik, bolalik davri miqyosida esa go'daklik ajralib chiqariladi. "yosh davr"lari nomlanishlari mazmunining, shuningdek, lug'aviy maqolalarda keltirilgan matniy misollarning hamda turg'un iboralarining tahlili har bir "yosh davr"i ham o'zbek tilida, ham fransuz tilida odamlarni ma'lum jismoniy, psixik va ijtimoiy xususiyatlash bilan assotsiativ bog'lanish to'g'risida gapirishga asos bo'la oladi. Masalan, o'zbek tilida bolalik yoshi bolada aqliy qobiliyatlarning yetarli rivojlanmaganligi, malaka va ko'nikmalarning taraqqiy etmaganligi (boladek/chaqaloqdek bo'lish iboralarini va shuningdek chaqaloqlik – biror narsaning boshlang'ich bosqichining ko'chma ma'nosini beradi); yoshlik davridagi shaxsga serg'ayratlik, faol va ma'naviy, jismoniy harakat qilishga qodirlik, sog'lomlik (yoshlik va o'spirinlik so'zlariga berilgan misollarni taqqoslang), shuningdek, tajribasizlik, sinalmaganlik, to'liq darajada yetuk bo'lmaslik, beparvolik (yoshligi tufayli) bularning barchasi yoshlik uchun xosdir.

Yetuklik yoshi – bu barcha jismoniy va ma'naviy kuch-quvvatning kamolotga yetish davridir (siyosiy, ilmiy va boshqa jihatlardagi yetuklik kabi).

Keksalik charchash, horg'inlik (jismoniy hamda ma'naviy) hislari bilan assotsiativ jihatdan bog'lanadi. Shuni ta'kidlash zarurki, o'spirinlik so'zining va uning fransuz tili muqobilining (adolescence) ma'nolarida faqat sof "yosh davr"i mazmuni mujassamlangan: bu so'zlarning ko'chma ma'nolari va baholovchi semalari yo'q. Lug'atlarda keltirilgan matniy misollar ham mana shu "yosh davr"i bilan mustahkam assotsiatsiyalanuvchi qandaydir xususiyatlar va belgilar haqida so'zlash uchun imkon bermaydi. Demak, o'zbek tilida o'smirlik alohida, mustaqil davr sifatida ajratilsa ham, o'smirlik tushunchasi, bolalik va o'spirinlik tushunchasidan farqli o'laroq belgilarga ega emas.

"Yosh davr"larining asosiy xususiyatlari haqidagi ko'p jihatlardan bir-biriga o'xshaydigan tushuncha-tasavvur fransuz tili izohli lug'atlaridagi maqollarda aks ettirilgan. Masalan, bolalik bilan birorta ishda sinalmaganlik, kasb mahoratining yo'qligi assotsiativ bog'lanadi (fransuz tilidagi s'est l'enfance de l'art (bu san'atning bolaligi iborasi). Yoshlik davri uchun hushyorlik, tezkorlik, serharakatlik, qiziqqonlik, jo'shqinlik, tezoblik (vivacité), ya'ni, muvofiq tarzda fransuz tilidagi tajribasizlik, inexperience, tozalik, froucheur kuch, quvvat, tetiklik, fransuz tilidagi vigueur so'zlariga lug'aviy jihatdan ekvivalentdirlar.

Yetuklik, o'zbek tilidagi kabi jismoniy va aqliy rivojning kamol topishi, gullashi davridir (chunki fransuz va o'zbek tillaridagi ushbu "yosh davr"i nomlanishlarining asosida bir tipdagi metaforalar yotadi. Shuningdek yetuklik davriga ehtiyotkorlik – prudence, donolik – sagesse, tajribalilik – experience fazilat-lari xosdir. Qarilik esa hayotiy kuch-quvvat yetishmasligi, bo'shashganlik bilan assotsiativ bog'lanadi, (masalan: si jeunesse savait, si vieillesse pouvait).

Shunday qilib, fransuz va o'zbek lisoniy ongi uchun eng ahamiyatlilari deb, bolalik, yoshlik, yetuklik va qarilik "yosh davr"lari e'tirof etiladi. Albatta, biz mazkur maqolada keltirilgan "yosh davr"lari haqidagi lug'aviy maqollarning tahlili bilan cheklanganligimiz uchun bu "yosh davr"lari nomlanishlarining ma'lumotlari mujassamlashgan konseptual mazmunning ulkan boyligi haqida to'liq tasavvur bermaydi. Biroq ular ko'pchilik fransuz va o'zbek tillari sohiblari uchun muhim bo'lgan eng mustahkam tasavvurlarni aks ettiradi. "Yosh davr"ining asosiy tushunchasi mazmuni haqidagi tasavvurni "yosh" haqidagi boshqa birliklarning lisoniy ma'nolarini, ularning so'zni tashkil etuvchi aloqalarini, assotsiativ lug'atlarni, tarkibiga "yosh davr"larining nomlanishlari kiradigan paremiyalarni tahlil qilish orqali to'ldirish mumkin.

Shamsiyeva Shohistaxon Quadratullayevna (Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti Xitoy filologiyasi kafedrası; shohistaxon81@mail.ru)

XITOIY VA O'ZBEK TILLARIDA HOMILADORLIK BILAN BOG'LIQ EVFEMIZMLARNING LINGVOMADANIY TAHLILI

Annotatsiya. Mazkur maqola xitoy va o'zbek tillaridagi homiladorlik bilan bog'liq evfemizmlarning lingvomadaniy tadqiqiga bag'ishlangan. Homiladorlikni ifodalovchi evfemizmlarning umumiy va o'ziga xos jihatlari chog'ishtirish asnosida yoritilib, ularning til va madaniyatdagi o'rni ko'rsatib berilgan. Har ikkala xalq ayollaridagi sharqona ibo, hayo, iffat kabi kognitiv belgilarning evfemizmlarda aks etishi aniqlangan. Evfemizmlarni o'rganish xalqning mentalitetiga chuqur kirib borish, uning milliy madaniyati, qadriyat-lari, urf-odat-lari, axloqiy me'yorlari, til sohibining milliy xarakteri hamda til va madaniyatning o'zaro aloqasi haqida to'liq tasavvurga ega bo'lish imkoniyatini beradi.

Аннотация. В данной статье проводится лингвокультурное исследование эвфемизмов узбекского и китайского языков, связанных с понятием «беременность». На основе сопоставительного анализа раскрываются общие и своеобразные особенности эвфемизмов, выражающих понятие «беременность», показывается их место в языке и культуре каждого народа. Выявлено, что

когнитивные черты личности, такие восточные качества женщин узбекского и китайского народов, как застенчивость, стыдливость, смущение, целомудрие, находят своё отражение в эвфемизмах этих языков. Изучение эвфемизмов даёт возможность глубокого понимания менталитета народа, получения полного представления о его национальной культуре, ценностях, обычаях и традициях, нравственно-моральных критериях, национальном характере носителя языка и о взаимосвязи языка и культуры.

Annotation. This article is dedicated to the linguocultural study of euphemisms of pregnancy in Chinese and Uzbek. The general and specific aspects of euphemisms representing pregnancy are explored by comparing and highlighting its position in language and culture. Cognitive traits such as oriental shyness, modesty, and chastity in women of both nationalities have been found to be reflected in euphemisms. The study of euphemisms provides an opportunity to immerse deeper into the mentality of the people, to get a full picture of its national culture, values, customs, moral norms, the national character of the speaker and the relationship between language and culture.

Kalit so'zlar: evfemizm, ayol, homiladorlik, lingvomadaniyat.

Ключевые слова: эвфемизм, женщина, беременность, лингвокультурология.

Key words: euphemisms, linguocultural, women, pregnancy.

Ma'lumki, "ayol o'zi, aslida, bashariyat nasli ko'payishining sababchisi, ilm, kamolot, fazilat ahli, qahramonlar va buyuk kishilarning onasidir. U hayotning har bir jabhasida g'amxo'rlik va mehrga haqli-dir [1.8]. Shu bois onalik holati bilan bog'liq ayrim muammolarni hal etish, noqulay sharoitlarni yaxshi-lash, noxush holatlarning oldini olish va h.k. muhim vazifalardan sanaladi.

Xitoy va o'zbek lingvomadaniyatlarida onalik, homiladorlikni ifodalaydigan alohida evfemizmlar guruhi mavjud. Bu guruhdagi evfemizmlar har ikkala xalq ayollaridagi sharqona ibo, hayo, iffat kabi kog-nitiv belgilar asosida shakllangan. Chunonchi, Xitoy lingvomadaniyatida "ikkiqat" tushunchasini ifoda-lash uchun quyidagi 怀孕 huái yùn, 怀胎 huái tāi evfemik vositalar qo'llaniladi: 惠哥对尚秀才说: "我已经怀孕了"- Xuy Ge ziyoli Shangga shunday debdi: "Men **homilador bo'lib qoldim**" (J.Ziyamuhamedov. Eng ichidagi nikoh ahdi, 176-bet); 一个多月了, 我觉得肚子里微微振动, 恐怕是怀了胎, 或男或女, 一年后转交给你吧! 花姑子流着泪出门走了- Bir oydan beri qornimda yengil qimirlash his qilyap-man, **homilador bo'lib qoldim** deb qo'rqayman, o'g'ilmi qizmi bir yildan so'ng senga berib yuboraman! Xua Guzi ko'zida yosh bilan chiqib ketdi (J.Ziyamuhamedov. Xua Guzi, 70-bet).

Xitoy an'analarida er-xotinni oilada birlashtiradigan yagona narsa – bu "erning kindigiga aylanadi-gan bola"dir. Oilaning katta quvonchi hisoblangan bolaning atrofida hamma girdikapalak bo'ladi. Shu-ning uchun ham turmushga chiqqan ayolning homiladorligi juda katta baxt hisoblanadi. Chunki endi oila-ning naslini davom ettiruvchi zurriyodi bor. Shu sababli xitoyliklarning nutqida "ikkiqat", "homilador" so'zlarining o'rniga 有了 yǒule "bor, mavjud", 有喜 yǒuxǐ "baxt bor", 准妈妈 (妈咪) – "bo'lg'usi ona" evfemik vositalari ishlatiladi. Masalan: 龚必蓓结婚七年终有喜, 老公难掩喜悦之情 (Onlylady女人志. 2011. №7). – To'ydin Yetti yil keyin Gon Beybi **xursand bo'ldi**, eri baxtliligini yashira olmasdi; 十月怀胎, 做一个快乐向上的准妈妈 (宝贝计划. 2011, №5). –10 oy davomida **bo'lg'usi ona** sifatida quv-noq bo'lib yuring. Ta'kidlash lozimki, Xitoy an'analariga ko'ra, insonning yoshiga bir yil qo'shiladi, ya'ni bunda bolaning ona qornidagi davri ham hisobga olinadi. Homiladorlik davri esa 10 oy deb bel-gilanadi. Shu bois yuqoridagi ikkinchi kontekstda "10 oy davomida..." deganda homiladorlik davri nazar-da tutilgan.

O'zbek lingvomadaniyatida bo'g'oz/ikkiqat tushunchasini ifodalash uchun homilador, bo'yida bor, og'ir oyoq, oyog'i og'ir, boshi qorong'i, yukli, qornida bor, yuzida dog' paydo bo'lmoq, gumoni bor, bo'yida bo'lmoq, bo'yida natija hosil bo'lmoq, uchinchi kishi kabi evfemalardan foydalaniladi: – **Og'ir-oyoqman...** Nima bo'lishini bilmayman. Uydin farishta qochdi... Harom, hammayoq harom (A.Qahhor. O'tmishdan ertaklar, 212-bet); Shokir aka qizining **yukli** ekanligini eshitib, – Xudo oq yo'l bersin, – dedi (G'.G'ulom. Qizaloq, 22-bet).

Xitoy lingvomadaniyatida "ikkiqat/homilador bo'lmoq" ifodasining o'rniga 创生命奇迹 hayot mo'jizasini yaratmoq evfemik iborasi ishlatiladi: 创生命奇迹, 增天伦之乐(健康生活. 1999. №7). – **Hayot mo'jizasini yarating**, oila baxtiga ega bo'ling. Bu o'rinda 创生命奇迹 hayot mo'jizasini yarat-moq evfemik iborasiga o'zbek tilidagi ro'zg'origa fayz kirmoq iborasi muqobil bo'la oladi: Xotinlar la-

bini qimtib gapirdi: Sho‘rlik Xayriniso, shuncha yil o‘tib endi bo‘yida bo‘lgan ekan, bu ko‘rgilikni ko‘ring, endi **ro‘zg‘origa fayz kiradi**, deganda sho‘r peshonaning eri o‘zini osib qo‘yganini aytmayisizmi?” (Q.Norqobil. Osmon ostidagi sir, 12-bet).

Agarda ayol homiladorlik davrida juda semirib ketgan bo‘lsa, unda 孕味 bo‘lg‘usi onaning maftunkorligi evfemizmidan foydalaniladi: 小陶虹挺大肚«孕味»十足 (Onlylady女人志. 2008. №10). – Qorni do‘ppayib qolgan Tao Xon bo‘lg‘usi **onaning maftunkorligini** namoyon etardi [2.73].

O‘zbek tilida homiladorlik davrida ayolning semirishi to‘lin oyga o‘xshatiladi: Yoz o‘tdi. Yangamning bo‘yida bor emish. Uning oqish-sariqdan kelgan yuzlari qizarib, to‘lishdi. Semirdi. Bilak va ko‘kraklari bo‘liq bo‘ldi. Oyoqlari ham. **Yangam oyday edi. Oydek to‘lin edi.** (S.O‘nar, “Bibisora”, 11-bet). Shuningdek, tug‘ish muddati yaqin qolgan ayollarga nisbatan oy-kuni, oy-kuni yaqin, oyga ishora qilmoq kabi evfemik assotsiatsiyalar qo‘llaniladi: Onamiz oyoq tiraydi, og‘iroyoqman, deydi. Kattalar, paxta og‘iroyoqni bilmaydi, deydi. Onamiz tongdan shomgacha paxta teradi. Musobaqada g‘olib bo‘ladi. Bayroq oladi. Surati bilan ro‘znomada chiqadi. **Oy-kuni** bo‘lmasa-da, onamizni egatda dard tutadi (T. Murod. Otamdan qolgan dalalar, 50-bet); Ayolimiz bosh chayqab kuldi. Ayolimiz Yerga qarab kuldi. Ayolimiz og‘iz ushlab kuldi. Ayolimiz derazadan uch kunlik **oyga ishora berdi** (T.Murod. Otamdan qolgan dalalar, 102-bet); Uyingda **oy-kuni yaqin** keling bor ekan (S.Ahmad. Jimjitlik, 118-bet).

Ma‘lumki, har bir predmetning o‘ziga xos bo‘lgan turli xil xususiyatlari mavjuddir. Shuning uchun predmetni ifodalayotgan mahalda, albatta, uning aniq bir tomoni bayon etiladi, misol uchun, ayol homiladorlik paytida uning jismida, tanasida o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Uning ichida yangi hayot shakllanayotgani sababli, unga ham ozuqa talab etiladi. Shu boisdan uning ovqat yeyishi ko‘payadi. Masalan, ikki hissa Yemoq – homilador (怀孕).

Ba‘zi homilador ayollarda homiladorlik davrining dastlabki oylarida biron narsani tusashi yoki unga toqat qilolmaslik holati boshi qorong‘i evfemik iborasi bilan tasvirlanadi: Ayni shu alfozda nafaqat eri, balki *butun erkak zotini ko‘rarga ko‘zi, otarga o‘qi yo‘q, boshqorong‘u* Xayriniso eriga nafrat bilan qaradi (Q.Norqobil. Osmon ostidagi sir, 11-bet).

Xitoy tilida “boshi qorong‘i bo‘lish” ham katta baxt sanaladi: 害喜 hàixǐ – “baxtdan o‘zini yomon his qilmoq”.

Homilador ayolning yuzidagi o‘zgarishlar yuzida *dog‘ paydo bo‘lmoq* evfemik vositasi orqali ifodalanadi: **Yuzingda dog‘ ko‘rdim...** muborak bo‘lsin (A.Qahhor. 2-t., 321-bet).

Homiladorlik paytida ayolning jismida, tanasida boshqa bir vujud, jonning borligini anglatishda *uchinchi kishi, vujud, gavhar, gumona, natija hosil bo‘lmoq* singari evfemik iboralardan istifoda etiladi: Oramizda yana **uchinchi bir kishi** bor (“Saodat”. 1992, 6, 12-bet); O‘n kundan so‘ng 25 yoshda tul qolgan kelinchak ko‘ksi ostida qimirlagan **vujudni** his etdi (“Saodat”. 1989, 10, 31-bet); Sadaf komi ijra to‘lib qatralar, Paydo bo‘ldi uning bag‘rida **gavhar** (M.Ali. She‘rlar, 61-bet).

Xitoy tilida homilador bo‘lolmayotgan ayolni tasvirlash uchun “u homilador bo‘lolmaydi” ifodasi-ning o‘rniga 无法享受天伦之乐 “oila baxtiga ega emas”, 肚子没动静 “qornida hech qanday o‘zgarish bo‘lmayapti” singari evfemik iboralar qo‘llaniladi: 你的肚 还没动静吗? (时尚健康女性.2008, №8). – **Qorningda hali o‘zgarish yo‘qmi?** [2.73].

O‘zbek tilida homilador bo‘lolmayotgan ayolni tasvirlash uchun *bo‘yida bo‘lmaslik; tirnoqqa zor bo‘lmoq/o‘tmoq* evfemik vositalaridan foydalanish mumkin: Niso buvining endigi qayg‘usi Mehrining **bo‘yida bo‘lib qolishi edi** (A.Qahhor. Boshsiz odam); Shugina, yolg‘iz **qiziyam tirnoqqa zor o‘tayapti**. Kampirning dardi shunda (Q.Norqobil, Osmon ostidagi sir, 9-bet).

Xitoy tilida “tug‘moq” tushunchasi 生下来 – “dunyoga kelmoq”, 谪仙祥临 zhé xiān xiáng lín – “chaqaloqning farishtalar tomonidan Yerga tushirilishi”, 应运天使 yìng yùn tiān shǐ – “osmon farishtasidek bolaning dunyoga kelishi”; 欢心得宝 huān xīndé bǎo – “xursandchilik bilan kutilgan farzandning dunyoga kelishi”; 小陌生人 xiǎo mò shēng rén – “yangi hayotning dunyoga kelishi”; 新来的客人 xīn lái de kè rén – “yangi kelgan mehmon (bolaning bu dunyoga kelishi, xursandchilikka to‘lish)” [3, 56–57-bet] kabi evfemik iboralar vositasida ifodalanadi.

Yuqorida qayd etilgan 生下来 – “dunyoga kelmoq” (masalan: 婴儿马上就生下来。 – **Bola darhol dunyoga kelibdi** (J.Ziyamuhamedov. Eng ichidagi nikoh ahdi, 178-bet); 新来的客人 xīn lái de kè rén – “yangi kelgan mehmon” (bolaning bu dunyoga kelishi, xursandchilikka to‘lish) kabilarga o‘zbek tilidagi

dunyoga kelmoq, dunyo yuzini ko'rsatmoq, yangi mehmon kelmoq/ko'rmoq evfemik iboralari muqobil bo'ladi. Biz orzu qilgan zuryod zora sizning qanotingiz ostida **dunyoga kelsa!**.. (P.Qodirov. Avlodlar dovoni, 366-bet); Men umr bo'yi menga **dunyo yuzini ko'rsatgan** insonga ta'zim qilib yashayman (Oila va jamiyat. 1997, 3-noyabr); Qulluq! – dedi Bashirjon. – Ha, **yangi mehmon ko'rdik** (N.A. Elvizak. 93-bet).

O'zbek tilida "tug'moq" fe'lini anglatadigan ko'zi yorimoq, yengil bo'lmoq, qo'shaloq bo'lmoq, hadya etmoq va h.k. evfemik iboralaridan ham keng foydalaniladi. Kuz oyoq uzatib, qish ostona hatladi. Xayrinisoning **ko'zi yoridi**. Qiz tug'di (Q.Norqobil. Osmon ostidagi sir, 12-bet); Agar keliningiz eson-omon **yengil bo'lsa** bor-ku... Keling, yaxshisi, aytib o'tirmang (N.A. Elvizak, 33-bet); Kelinning u yoq-dan **qo'shaloq bo'lib** kelgani unga alam qildi (S.S. To'ladan kelgan kelin, 127-bet); Azizim Oyxon, ...Sen bizning sevikli farzandlarimiz Aziz va Oygulni **hadya etgansan** (I.Qabohat yoxud..., 83-bet) [4.45–46-betlar].

Chaqaloq dunyoga kelganida ham tabriklar, yaxshi niyatlar va duolar bilan qarshi olinadi. Xitoy an'analarida farzand dunyoga kelganida "xonadonni mashhur qilmoq, dong'i ketmoq" ma'nosidagi 充闾 chōnglú 《晋书 贾充传》 tabrik evfemizmi ishlatiladi. Mazkur tabrik anglatuvchi evfemik iboraning kelib chiqishi shunday bo'lgan "Dzya Kuy ismli kishi qartayib qolganida farzandli bo'ladi va unga Dzya Chong (o'zbek tilida Oltmishvoy, Yetmishvoy kabi), deb ism beradi. Odamlar bu bola oilaga baxt olib keldi deyishadi. Shundan beri bunday bolalarga Chong yoki Liu deb ism berish odat tusiga kirdi. Keyinchalik 充闾 chōnglú, shuningdek, 充闾之庆 chōng lú zhī qīng, 充闾之喜 chōng lú zhī xǐ ifodalari kishilar farzand ko'rganida tabrik sifatida qo'llanila boshlandi. Zikr etilganlar bilan birga, 合浦得珠 hé pǔ dé zhū ham farzand dunyoga kelganida tabrik uchun ishlatiladi. Mazkur evfemik ibora tarkibidagi "合浦" javohir ishlab chiqariladigan qadimgi joy nomini ifodalaydi.

O'zbek lingvomadaniyatida chaqaloq dunyoga kelganida *Muborak bo'lsin! Umri uzoq bo'lsin, Xudo umri bilan bergan bo'lsin, Rizqi baland bo'lsin* kabi tilaklar bildiriladi.

Umuman, o'zbek tili va xitoy tili sohiblarining kundalik nutqida qo'llaydigan yaxshi niyat, tilak-tabrikleri bu xalqlarning odob-axloq darajasi yuksak bo'lgan qadimiy madaniyat egasi ekanligidan dalolat beradi.

Yuqorida aytilganlar bilan birga, Xitoy va o'zbek madaniyatlarida homiladorlik holati bilan bog'liq bir turkum etnografik tabular ham kuzatiladi. Masalan, Xitoy madaniyatida homilador ayol uyda bo'lganda devorga mix qoqish yoki jihozlarni o'rnidan qo'zg'atish mumkin emas. Kechqurun hushtak chalib bo'lmaydi, chunki uyga shayton yoki afsungar tulkilar kirib olishi mumkin. O'zbek madaniyatida homilador ayolning sochini kesishi yoki bo'yashi, qoshini terishi, bichib-tikish, suprada xamir yoyish, tunda yolg'iz yurishi maqsadga muvofiq bo'lmaydi.

Xulosa qilib aytganda, qadimgi davrlardan to hozirgi kunga qadar ayollarga ko'plab taqiqlar va tabular tatbiq etilgan. Qadimgi Xitoy jamiyatining pog'onali tizimida ayol pastki o'rinda bo'lgan. Xitoy mentalitetida "ayol" konsepti eriga bo'ysunadigan, bolalarining hurmatiga sazovor bo'lgan, ota-onasini, kattalarni va erini hurmat qiladigan yaxshi uy bekasidir.

Hozirgi kunda ayolning jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotidagi rolining ortib borishi ayol haqidagi tasavvurlarning ham o'zgarishiga olib keldi. Bugungi kunda xitoy va o'zbek ayol nafaqat ona, uy bekasi, balki erkak bilan teng huquqga ega bo'lgan jamiyatning faol a'zosi.

Xitoy va o'zbek lingvomadaniyatlarida onalik, homiladorlikni ifodalaydigan evfemizmlar har ikkala xalq ayollaridagi sharqona ibo, hayo, iffat kabi kognitiv belgilar asosida shakllangan. Xitoy an'analarida "bola" er-xotinni birlashtiradigan, oilani mustahkamlaydigan tushuncha bo'lgani uchun ayolning homiladorligi katta baxt hisoblanadi. Shu sababli xitoy lingvomadaniyatida homiladorlikni ifodalaydigan evfemizmlarning tarkibida "baxt" so'zi faol ishtirok etadi.

Xitoy madaniyatida o'zbek madaniyatidan farqli o'laroq, insonning yoshiga bir yil qo'shiladi, ya'ni bunda bolaning ona qornidagi davri ham e'tiborga olinadi. Homiladorlik davri esa 10 oy deb hisoblanadi.

Ayolning homiladorlik davrida ham uni uyatga qo'yadigan yoki noqulay holatga soladigan ifodalarni qo'llashdan qochib, uning o'rniga yoqimli ifodalar, evfemik tilaklardan foydalaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qodirov S. Ayolni e'zozlagan din. Toshkent, O'zbekiston xalqaro Islom akademiyasi, 2018.
2. Чжань Chan. Гендерные особенности эвфемизации как факторы реализации вежливости в языке китайской женской прессы. Известия, VGPU, 2012.

3. 邵军航，汉语委婉语研究，上海，2010年。
4. Omonturdiyev A. O'zbek tilining qisqacha evfemik lug'ati. Toshkent, "Fan", 2006.

Nazarov Murodjon Maqsudbekovich (Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti)
O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA INSON AQLIY HOLATINI ANGLATUVCHI
FRAZEOSEMANTIK GURUHLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillarida insonning aqliy holati natijasida vujudga kelgan, og'zaki ifoda shakliga ega bo'lgan iboralarining psixolingvistik, sotsiolingvistik va tarjima tahlil-lari muhokama qilinadi. Insonning aqliy holatini bildiruvi iboralarni tarjima qilish muammosini faqat psixolingvistika, sotsiolingvistika, yangi tilshunoslik sohalaridan foydalanish orqali hal etish mumkin. Bu o'zbek va ingliz tillaridagi iboralar o'rtasida psixolingvistik va sotsiolingvistik qiyosiy tahlillar olib bo-rish orqali tarjima jarayonida ekvivalentlikka erishish mumkinligini isbotlaydi. Maqolada, shuningdek, o'zbek va ingliz tillaridagi asosiy mavjud o'xshashliklar va farqli jihatlarini o'rganishda sotsiolingvistik tahlil va qiyosiy psixolingvistik tahlil, sintez, qiyoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish, tizimlashtirish, tasniflash kabi turli xil tahlil usullaridan foydalanildi.

Аннотация. В данной статье рассматривается психолингвистический, социолингвистический и переводческий анализ словосочетаний на узбекском и английском языках, возникающих в результате интеллектуального состояния человека и имеющих форму устного высказывания. Проблема перевода фразеологических единиц, выражающих ментальное состояние человека, может быть решена только с привлечением направлений психолингвистики, социолингвистики и новых лингвистических методов. Это доказывает возможность достижения эквивалентности в процессе перевода путем проведения психолингвистического и социолингвистического сопоставительного анализа между узбекскими и английскими выражениями. В статье также использовались различные методы анализа, такие, как социолингвистический анализ и сравнительный психолингвистический анализ, синтез, сравнение, абстрагирование, обобщение, систематизация, классификация, для изучения основных существующих сходств и различий между узбекским и английскими языками.

Annotation. This article discusses different psycholinguistic, sociolinguistic, and translation analyses of the verbalized phrases that came into existence as a result of a human mental condition in the Uzbek and English languages. The solution to the translation problem of the phrases denoting human mental condition can be achieved only by using new linguistic fields such as psycholinguistics and sociolinguistics. That fact proves that equivalence in the translation process can be achieved by conducting psycholinguistic and sociolinguistic comparative analyses between the phrases in the Uzbek and English languages. The article also discusses such questions as What are the basic similarities between the Uzbek and English phrases and what kind of somatic phrases can be used in the formation of the phrases denoting human mental state. During the study of phraseological units denoting human mental condition, we used different methods of analysis like sociolinguistic analysis and comparative psycholinguistic analysis, synthesis, comparison, abstraction, generalization, systematization, and classification.

Kalit so'zlar: fraza, frazeologik birlik (FB), inson aqliy holati, somatik iboralar, inson intellekti, analiz, sintez, qiyoslash, mavhumlashtirish, umumiylashtirish, tizimlashtirish va tasniflash.

Ключевые слова: фраза, фразеологическое единство, интеллектуальное состояние, соматические фразеологизмы, человеческий интеллект, анализ, синтез, сравнение, абстрагирование, обобщение, систематизирование и классификация.

Key words: phrases, phraseological units (FU), human mental condition, somatic phrases, human intellect, analysis, synthesis, comparison, abstraction, generalization, systematization, classification.

Inson aqli uni boshqa jonzodlardan ajratib turuvchi unga berilgan ne'matdir. Mahmud Koshg'ariy "Baxt belgisi ilm va aqlidir",¹ degan bo'lsalar, Jaloliddin Rumiy "Aql-aqlidan quvvat oladi" deb ta'kidlab o'tganlar.

Ilm-fandagi an'analar shundayki, aql va idrok masalasi, odamning intellektiga bog'liq sifatlar juda ko'plab tadqiqotlar obyekti bo'lgan. Olimlar qobiliyatlarning rivojlanish mexanizmlari, ularning psixologik tarkibi va tizimini aniqlashga, ishonchli metodikalar yaratib, har bir kishining aqli sifatiga aloqador bo'lgan, ko'rsatgichni o'lchashga uringanlar. Ko'pchilik olimlar odam intellektida uning verbal (ya'ni

¹Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk (Turkiy so'zlar devoni). Bog'dod, 1072–74.

so'zlarda ifodalanadigan), mikdoriy (sonlarda ifodalanadigan), fazoviy ko'rsatkichlarni aniqlab, ularga yana mantiq, xotira va xayol jarayonlari bilan bog'liq jihatlarini ham qo'shganlar.

Ch.Spearman "faktorial analiz metodi"¹ yordamida yuqorida sanab o'tilgan ko'rsatkichlar o'rtasida bog'liqlik borligini isbot qilib, aqlning, haqiqatan ham, murakkab tuzilmaga ega bo'lgan psixik xususiyat ekanligini ko'rsatdi.

Boshqa bir olim J.P.Guilford esa aqlni bir qator aqliy operatsiyalar (analiz, sintez, taqqoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish, sistemaga solish, klassifikatsiya qilish) natijasida namoyon bo'ladigan xususiyat sifatida o'rganishni taklif etgan. Bu olimlar "aql" so'zidan ko'ra "intellekt"² so'zini ko'proq ishlatib, bu so'zning o'ziga xos talqini borligiga e'tiborni qaratganlar. Chunki ularning fikricha, intellektual potentsialga ega bo'lgan shaxsnigina qobiliyatli, deb atash mumkin. Intellektual potentsial esa, bir tomondan, hayotdagi barcha jarayonlarga, boshqa tomondan, shaxsga bevosita aloqador tushuncha sifatida qaralgan va uning ahamiyati shundaki, u borliqni va bo'ladigan hodisalarni oldindan bashorat qilishga imkon beradi. Shu o'rinda «intellekt» so'zining lug'aviy ma'nosini tushunib olaylik. Intellekt – lotincha so'z – intellectus – tushunish, bilish va intellectum – aql so'zlari negizidan paydo bo'lgan tushuncha bo'lib, u aql-idrokning shunday bo'lagiki, uni o'lchab, o'zgartirib, rivojlantirib bo'ladi. Bu – intellekt va u bilan bog'liq qobiliyatlar ijtimoiy xarakterga ega ekanligidan darak beradi. Darhaqiqat, qobiliyatlar va intellektga bevosita tashqi muhit, undagi insoniy munosabatlar, yashash davri ta'sir ko'rsatadi.

O.Y.Boguslavskayaning yozishicha, "borliqni anglash ikkita omilga bog'liqdir"³–subektning intellektual faoliyatga layoqati va uning mulohaza qilish predmeti bo'lgan subyekt xususiyatlari.

Ta'riflanayotgan FBlar asosiy katta qismi "xotira", "idrok", "aql", "zakovat" (intellektual xususiyatlar) tushunchalar nomlari bilan bog'liqdir. Modomki, biz intellektual faoliyatning umuminsoniy toifalari bilan muomalada bo'lar ekanmiz, ularning o'zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklar shaklidagi lingvistik nomlanishi, ma'lum bir o'xshash xususiyatlar bilan bog'liqdir. Ushbu fikr tasdig'i sifatida fransuz tilshunosi J.Vandriesning "turli xalqlarning aqliy ko'nikmalarida qanday farq bo'lmasin, ayrim asosiy o'xshash xususiyatlarni mavjudligini inkor etib bo'lmaydi",⁴ degan fikrini misol qilib keltirish mumkin. Umum insoniy mantiq mavjud, asosiysi, biz mantiqiy kategoriyalarni barcha fikrlovchi insonlarda uchratishimiz mumkin».

Ushbu guruhga shaxsning aqliy faoliyatini tasvirlovchi, fikrning turli harakatini ochib beruvchi, xayol surish, o'zgarlar fikrlari va rejalariga kirib borish, yaxshi fikrlarni baholash, unutish jarayonini, aqliy tafakkur ila yodlash (esda saqlash), idrok etishni ko'rsatadigan (idrok emas) frazeologik birliklar kiradi. Keling, bir necha misollar keltirib o'tsak: o'zb. Esidan chiqarib qo'ymoq – ing. *slip one's mind* (xotirasidan ko'tarilmoq, esidan ko'tarilmoq, unutib qo'ymoq, yodidan chiqmoq, boshidan chiqmoq, unutay demok); o'zb. esiga kelmoq – ing. *come into one's head* (esiga tushmoq, xayoliga kelmoq, miyasiga kelmoq) – ongda paydo bo'lishi, o'ylab ko'rish; o'zb. yodda tutmoq – ing. *have in mind* (in one's memory) (esda tutmoq, esdan chiqarmaslik, boshga joylamoq) – biron-bir narsani eslash; o'zb. Bosh qotirmoq – ing. *addle one's brain* (o'ylanib qolmoq, o'yga cho'mmoq, xayol olib qochmoq, xayol surmoq, o'y surmoq, xayolga botmoq, xayolga cho'mmoq, o'yga botmoq) – qattiq o'ylash, tushunishga harakat qilish, qiyin narsani hal qilish; o'zb. o'ylab ko'rish – ing. *put on one's thinking cap* (aql yugirtirmoq, miyani ishlatmoq, mulohaza qilmoq, ahamiyat bermoq, e'tibor bermoq, baho bermoq, zehn solmoq) – puxta o'ylab ko'rish, chamalab ko'rish.

Shuningdek, ushbu guruhga shaxsning aqliy-ruhiy holatini tasvirlovchi FBlar ham kiradi: o'zb. shariki tushib qolgan – ing. *have got apartments to let* (kirdi-chiqdi bo'lib qolish, boshida ishi bor bo'lmoq), ing. *be a button short, have a cylinder missing* –ahmoqlik qilmoq, tentaklik qilish; o'zb. aql-hushini yo'qotmoq – yosh bola bo'lib qolmoq; o'zb. miyasi aynimoq, miyasi achimoq – ing. *have bats in one's belfry* – esi joyida bo'lmaslik; ing. *be a bit off* – o'zb. aqli past, bir oz yetishmaydi.

Yuqorida berilgan misollardan ko'rinib turibdiki, asosiy komponentlari inson tafakkuri semantik maydoniga kiruvchi va inson aqliy faoliyati frazeosemantik guruh FBlarining ma'nosini tashkil qiluvchi: o'zb. aql, bosh, miya, es, xotira; ing. *mind* (aql, es, xotira, zehn), *head* (bosh), *memory* (xotira), *brain* (miya); somatizmlar va semalardan iborat bo'ladi. Bosh fikrlash va aqlni boshqaradi, somatizm ma'nosi ham shundan kelib chiqadi va ular o'zbek va ingliz tillarida aql, idrok bilan yoki ularsiz ish ko'rishni angla-

¹ Spearman Charles B. The Abilities of Man: Their Nature and Measurement. The Blackburn Press (2005).

² Guilford J.P.&Hoepfner R. The Analysis of Intelligence, 1971.

³ Boguslavskaya. 1999.

⁴ Vandries 1937, p. 112.

tadi. Iptidoiy davrda paydo bo'lgan va madaniyatlar qatori hozirgi kungacha saqlanib kelayotgan insonni boshidan judo qilish an'anasi ozod bo'lish haqidagi tasavvurning ruhiy in'ikosi sifatida, ya'ni, o'z tanasida mujassamlashgan mavjudlik va mavjud emaslik qarama-qarishiligini o'zida aks etadi.

O'zb.: Sulaymoniy yanglig' ravshanlig' yetkursa, mulozimlari yuziga bandalik abvobin ochib, qal'ani topshururmi?».¹ Ing.: Like the collyrium of Solomon, *clears the vision* of these perturbed ones.²

Keling, tadqiq qilinayotgan tillarimizdagi bir xil tasvirga ega, shuningdek, nominativ ma'no jihatdan bir-biriga mos tarkibiy qismlarga ega bo'lgan umumiy frazeologik birliklarni tahlil qilib chiqamiz. Bizning fikrimizcha, ushbu umumiylikni asosiy tafakkur hodisasi va badiiy tafakkur asosining umumiy-ligi bilan izohlanishi mumkin.

Qiyoslanayotgan tillarimizdagi frazeologik birliklarning bir qismi "qiyin tushunish, aql bilan fikr yuritishni yo'qotmoq, sog'lom fikrlash qobiliyatini yo'qotish" ma'nolarini ifodalash bilan bog'liqdir: o'zb. boshi chalkashmoq; ing. *that beats me* – tushunib yeta olmaslik.

Shuning bilan birga, "inson aqliy holati" frazeosemantik guruhi FB'lari o'zbek va ingliz tillaridagi tafakkurni ma'lum bir obyektga yo'naltirilgan jarayon sifatida ta'riflaydi: o'zb. *bosh qotirmoq*; ing. *addle one's brain/head with smth. —nimanidir ustida bosh achimoq*.

Aqldan ozish holati tadqiq qilinayotgan tillarimiz frazeologik birliklari bilan ifodalaniladi: o'zb. aqli joyida emas – kimdir aqldan ozdi, aqlini yo'qotdi; o'zb. aqldan ozmoq – ing. *go off one's head* – psixik jihatdan esi pastlik; o'zb. aql-hushini yo'qotmoq – ing. *crack one's brain*; o'zb. aqldan ozmoq – ing. *be out of one's mind* (o'zb. esini yemoq); o'zb. shariki tushib qolgan – ing. *have got apartments to let* (hammasi joyida emas), *have a cylinder missing* (bitta shariki yetishmaydi (sheva)).

Yuqorida berilgan frazeologik birliklarda metoforik obrazning umumiy semantik asosi – "aqliy qobiliyatning yetishmasligi" semasi mavjud. Ammo frazeologik obrazlar har bir til uchun o'ziga xoslikka ega bo'lib, ushbu o'ziga xoslik frazalarda til tashuvchilarning madaniyati, mentaliteti, psixologiyasi va urf-odatlar bilan izohlanadi: inglizlarda *have bats in one's belfry*³ (so'zma-so'z, ko'r kapalaklarni ko'ng'iroqxonada tutish) 1899-yilda paydo bo'lgan birlik hisoblanib belfry–bosh ma'nosini beradi, *crazy as a bedbug* (so'zma-so'z, taxtakana kabi aqldan ozgan "aqlini butunlay yeb qo'ygan").

Inson aqliy qobiliyatining salbiy holatlarini, salbiy xususiyatga ega obrazlarni frazeologik birliklarda epitet (sifatlash) yordamida yaratiladi: o'zb. *qovoq bosh*; ing. *a wooden head* (to'nka bosh); o'zb. *tovuq miya*; ing. (as) *stupid as an owl*.

Ko'pchilik holatlarda, qiyoslanayotgan tillarda inson ruhiy-aqliy holatini tasvirlovchi frazeologik birliklar quyidagi tarkibiy qismlarni qamrab oladi: o'zb. aql, fahm, idrok, zehn, farosat – aqldan ozmoq, aqlini yeb qo'ymoq, fahmi yo'q bo'lmoq, idrok eta olmaslik, aql-hushini yeb qo'ymoq, aqlini yo'qotmoq; ing. *head (bosh, miya), mind (aql, idrok) – go out of one's mind, go off one's head*.

Keyingi frazeologizmlar insonning ijobiy aqliy-psixologik holati tasvirlarini o'z ichiga oladi: o'zb. Aqli joyida bo'lmoq – ing. *be in one's right mind, in one's senses, be all there*.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash mumkinki, aql (idrok, fahm-farosat) tushunchasi, turli tizimlariga ega tillar uchun umumiy bo'lgan, har bir qiyoslanayotgan tillar FB'lari bilan ifodalangan u yoki bu aqliy tushunchaning o'ziga xos ifodasini namoyish qiluvchi frazeologik birliklari bilan ifodalanadi. Bizning vazifamiz esa bu tushuncha doirasiga ega bo'lgan somatizmlar ishtiroki yoki milliy madaniy xususiyatga ega bo'lgan so'zlar bilan kelishi, shuningdek, ushbu frazeologik birliklarni ma'no jihatdan ijobiy yoki salbiy mazmun kasb qilish va ularning psixolingvistik ahamiyatini o'rganishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk (Turkiy tillar so'zlari lug'ati). Bog'dod, 1072–74.
2. Spearman, Charles B. The Abilities of Man: Their Nature and Measurement. The Blackburn Press (2005).
3. Guilford J.P. & Hoepfner, R. The Analysis of Intelligence (1971).
4. Богуславской. Фразеологизмы, обозначающие эмоциональное и интеллектуальное состояние человека в английском и арчинском языках. Диссертация, 1999.
5. Vandries J. Le langage. Introduction linguistique a l'histoire|. 1937, 112 p.
6. Akramova F.A., Ochilova G.O. Pedagogika. Psixologiya: O'quv qo'llanma, TDIU, 2007, 304-bet.

¹ Munis, Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. 367-v.

² Munis, Ogahiy. Firdavs al-iqbal. Y. Bregel translation, 367 p.

³ https://en.wiktionary.org/wiki/have_bats_in_one

7. Djaloliddin Rumi. Hikmatli soʻzlar, aforizmlar va maqollar (hikmatli soʻzlar, aforizmlar va maqollar). T. 1967.
8. Charlton T. Lewis An Elementary Latin Dictionary, New York, Harper & Brothers in 1891.
9. <https://wordhistories.net/2017/06/14/origin-bats-in-belfry/>
10. https://en.wiktionary.org/wiki/have_bats_in_one%27s_belfry

**Neʼmatova Sapura (OʻzRFA Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi tadqiqotchisi,
Jizzax DPU oʻqituvchisi), Soberova Mohira (Jizzax DPU oʻqituvchisi)
OʻZBEK TILIMIZ – BEBAHO BOYLIGIMIZ**

Annotatsiya. Maqolada oʻzbek tilimizning yaxlit bir maʼnaviy-ruhiy olamligi va ona tilimiz rivojida ulugʻ shoir va yozuvchilarimiz ijodining katta ahamiyatga ega ekanligi yoritiladi. Badiiy soʻzning rang-barang xususiyatlari va tasvirlash, ifodalash imkoniyatlari buyuk soʻz sanʼatkorlari ijodi va teran fikrlari misolida koʻrsatib beriladi.

Аннотация. В статье освещается духовный мир узбекского языка и значение творчества наших великих поэтов и писателей в развитии родного языка. На примере произведений и глубоких мыслей великих художников слова показаны красочные особенности художественного слова, возможности описания и выражения.

Annotation. The article highlights the whole spiritual world of the Uzbek language and the great importance of the work of our great poets and writers in the development of our native language. The colorful features of the artistic word and the possibilities of description and expression are shown on the example of the works and deep thoughts of the great word artists.

Kalit soʻzlar: badiiy ijod qonuniyati, anʼana va tadrijiy rivojlanish, soʻz sanʼati, tasvir imkoniyati, muqobil istiloh, islomiy maʼrifat, millat, tafakkur, til boyligi va ravnaqi, mumtoz adabiyot.

Ключевые слова: законность художественного творчества, традиция и постепенное развитие, искусство слова, возможность изображения, альтернативная революция, исламское просвещение, нация, мысль, богатство и развитие языка, классическая литература.

Key words: legality of artistic creation, tradition and gradual development, word art, possibility of image, alternative revolution, Islamic enlightenment, nation, thought, richness and development of language, classical literature.

Milliy til – bu millat va xalq tarixi koʻzgusi, unda millatning ruhi, qalbi, hayoti, bor boyligi aks etadi. Milliy tilning rivoji jamiyat taraqqiyotining asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Dunyo ahli sinovli kunlarni kechirayotgan murakkab davrida Oʻzbekiston Respublikasining Oʻzbek tili bayrami kunini nishonlash toʻgʻrisida farmon eʼlon qilinganligi xalqimizning, ona tilini, vatanini sevadigan har biri kishining qalbini gʻururga, iftixorga toʻldiradi. Shunday ekan, globallashuv davrida ona tilimizni boyitish, uni asrash, uning nufuzini koʻtarishga barcha masʼul boʻlishi lozim. Dunyodagi barcha xalqlar oʻzining milliy rasmiy tiliga ega deb ayta olmaymiz. Chunki bu xalqning milliy mustaqilligi bilan bogʻliq. Mutaxassislarning soʻzlariga qaraganda, bugungi kunda har ikki haftada bitta til yoʻqolib bormoqda. Bu, oʻz navbatida, oʻsha tilda soʻzlashuvchi xalqlarning yoʻqolishini anglatadi. UNESCO vakillarining soʻzlariga qaraganda, bir vaqtlar odamlar soʻzlashadigan tillarning soni 7 mingdan 8 mingtagacha yetgan boʻlsa, bugungi kunda sayyoramizda 6 mingta til mavjud boʻlib, ularning 90 foizi yoʻqolib ketish arafasida turibdi. Bu, asosan, sivilizatsiya tufayli madaniyatidan ayrilayotgan kam sonli millatlarning tillaridir. Bu tillarda soʻzlovchi aholining ayrimlari oʻz yozuviga ega boʻlsa, ayrimlari bundan bebahradir. Masalan, Afrika til-larida soʻzlashuvchi aholining 80 foizi hamon oʻz yozuvlariga ega emas.¹

Darhaqiqat, oʻzbek tiliga davlat tili maqomi berilganligi tufayli oʻzbek xalqining maʼnaviy merosi va hikmat durdonalarini badiiy va tarixiy memuar asarlarini oʻz ona tilimizda emin-erkin mutolaa qila-yapmiz. Davlatlararo muloqotlarda, dunyoning nufuzli minbarlarida, xalqaro anjumanlarda ham oʻzbek ti-limiz keng qoʻllanmoqda. Zero, ona tilini sevish ham vatanparvarlik belgisi, ajdodlar ruhiga va milliy qadriyatlarimizga hurmat va sadoqat ramzi hamdir.

Turkiy adabiyot va tilimiz yalovbardori Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lugʻatayn”da shunday yo-zadi: “...uch nav” tildurkim, asl va moʻtabardur va ul tillar iborat gavhari bilan qoyilining adosigʻa zevar va har qaysining furuʻi bagʻoyat koʻpdur. Ammo turkiy va forsiy va hindiy asl tillarning manshaʼidur”.² “Manshaʼi” kelib chiqish joyi, boshlanishi degan maʼnoni anglatadi. Demak, bizning ona tilimiz juda

¹ https://uzeltech-uz.translate.google/uz/uzbek-tili-bayrami/?_x_tr_sl=uz&_x_tr_tl=ru&_x_tr_hl=ru&_x_tr_pto=sc

² Алишер Навоий Мухокамат ул-луғатайн, 16-жилд, Тошкент, “Фан”, 2000, 84-бет.

ko'p tillarning kelib chiqishiga asos bo'lgan va qadim, boy tillardanki, biz bundan faxrlanishimiz, uning boyligini asrab-avaylab, kelajak avlodlarga yetkazish yo'lida harakat qilmog'imiz zarur.

Yoki buyuk ma'rifatparvar, qomusiy olim Abdurauf Fitrat mash'um mustamlakachilik yillarida "Dunyoning eng boy, eng baxtsiz tili qaysi tildir?" Bilasizmi? Turkcha! – deb yozganida qanchalar achchiq haqiqat va armon bor edi. O'zbek tilining baxtsiz til ekanligidan afsuslangan olim haqli ravishda uning boyligidan faxrlandi: "Turkcha baxtsizdir. Ming yildan beri ezila kelmishdir. Lekin bitmamishdir. Bitmas yashamishdir. Yashar. Negaki, boydir. Bu tilning boyligi va tildagi so'zning ko'pligidir; ya'ni, tilning grammatik qonuniyatlar jihatidan mukammalligi", ¹deb XX asr boshlaridayoq barchani ogoh etib, uni asrab, qadrlashga chaqirgani bejiz emas. Haqiqatan ham, tilda millat ruhi yashaydi, millat hayotida yuz berayotgan o'zgarishlar tilda xuddi ko'zgudek aks etib turadi.

Shuning uchun ham milliy til har qanday davlatning ramzlaridan biri hisoblanib, tilning takomili, rivoji davlat himoyasida bo'ladi. Bugun o'zbek tili dunyo tillari qatori jahonda o'z o'rnini, obro' va maqomiga ega. Shu bilan birga, bugun ona tilimiz imkoniyatlarini qay darajada namoyon eta olyapmiz, degan haqli savol ham borki, u har birimizni o'ylantirishi, fikr-mushohadaga undshi va qalbimizda jo'sh urib turishi lozim. Biz kelajak avlodni tilimiz boyliklari bilan ta'minlashimiz, til xazinamizning nodir mero-sini saqlab turgan asarlarimizni ularga kengroq o'rgatishni nafaqat pedagoglik, balki insoniylik burchimiz deb bilishimiz zarur. Biz ham ona tilimiz mavqeyining oshishi, milliy yuksalishi, ravnaq topishi va yanada takomillashuvi uchun o'z hissamizni qo'shishimiz lozim.

Xalqimiz tarixida yangi davr boshlandi–milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari dadil qadam bilan olg'a intilmoqdamiz. Buyuk ajdodlarimizning ezgu amallari va hayotbaxsh an'alarini davom ettirishga harakat tobora keng ommalashmoqda. O'zbek tilini asl manba-ildizlariga qaytarish yo'lidagi loyiha, eng avvalo, dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zlik va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, mamlakatimizning siyosiy-ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotida g'oyat muhim o'rin egallab kelayotgan buyuk qadriyat ekanligi ta'kidlanmoqda. Ammo shunday boy, go'zal tilimizning qadriga yetayapmizmi? Shuning uchun bugungi kunda til borasida muammolar oz emas. Masalan, umumta'lim maktablaridan boshlab oliy ta'lim tizimida ona tili va adabiyot soatlari kamayib ketdi. Yana bir muammo, bolalarni rus yo ingliz tillarini o'rganishiga katta e'tibor berayapmiz, natijada ruscha-inglizcha fikrlashi uning ona tilimizdan va o'zbekona qadriyatlarimizdan uzoqlatishi mumkinligini ham jiddiy o'ylamayapmiz. Ayni vaqtda, ona tilimizga bo'layotgan e'tibor jamiyatimizda til madaniyatini oshirish borasida hali ko'p ishlar qilishimiz lozimligini ham unutmashlikka chorlaydi.

Til – inson kamolotining ko'zgusi, til millat ruhi, shu tariqa, tilga bir qancha tashbehlarni keltirishimiz mumkin. Til benihoya muqaddas va mo'tabar ne'mat, u inson degan mavjudotni shakllantirgan, taraqqiyot bosqichlarga olib chiqqan, ruhiy komillikka boshlagan, ijtimoiy munosabatlarga asos bo'lgan tengsiz bir mo'jizadir. Shu bois har bir inson qalbida vatan muhabbati pinhona yashaydi. Mana shu mehr muhabbatni nutqida ifodalash uchun esa unga o'z milliyiligini aks ettira olgan ona tiliga ehtiyoj seziladi.

O'zbek tili boyligini yaxlit holda tasavvur etish uchun eski o'zbek adabiy tilimiz asoschisi Alisher Navoiy asarlari dunyosiga bir nazar tashlashning o'zi kifoya. Eng avvalo, ulug' shoir va mutafakkir ona tili ravnaqi uchun ulkan ishlarni amalga oshirganligining guvohi bo'lamiz. Alisher Navoiy o'zbek tilini xazina deb baholaydi. Xalq madaniyati, ma'rifati va ma'naviyatining yuksalishida tilning muhim vosita ekanligini, til bashariyat naslini o'tmish va zamon bilan bog'lovchi timsol ekanligi Navoiyning butun umri davomida hamisha diqqat markazida bo'lgan. Bu tilda birinchi chor devon – "Xazoyin ul-maoniy"ni va betakror "Xamsa"ni yaratdi. Betakror badiiy va ilmiy asarlari bilan ona tilimiz mavqeini ko'targan va uni nechog'lik latif va rangin, lug'at boyligi jihatidan ham, ifoda jihatidan ham beqiyosligini faxr bilan ta'kidlagan Alisher Navoiyning an'analari keyingi davr shoir va adiblari tomonidan ijodiy davom ettirilmoqda. XX asr adabiyoti ham bu jihatdan e'tiborga loyiq. Bu davrda yaratilgan asarlardan ham o'zbek tilimizning o'lmas, durdona namunalarini ko'plab topa olamiz.

Darhaqiqat, Alisher Navoiy merosi keyingi adabiy avlodlar uchun yuksak mahorat maktabi bolib xizmat qilmoqda. Masalan, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Abdulla Qahhor yoki Erkin Vohidov va Abdulla Oripov kabi mashhur shoir va yozuvchilarimiz ijodiga va ularning so'z san'atkorliklariga e'tibor qilsak, ulug' ustoz Alisher Navoiyning ilhom-baxsh adabiy va lisoniy an'alarini ijodiy davom ettirilganligiga guvoh bo'lamiz. Ayniqsa, ona tilimiz davlat tili sifatida yashar ekan, uning ravnaqi yo'lida barchamiz mas'ul ekanmiz, buyuk adiblarimizning ijodi va badiiy til saboqlari yanada chuqur ahamiyat kasb etadi. U

¹ Фитрат Адуррауф. Танланган асарлар. 4-жилд, Тошкент, "Маънавият", 2006, 336-бет.

yoki bu ijodkorning ijodiy-estetik konsepsiyasining badiiy ifodalanishini o'rganish, muallif dunyoqarashi va uslubiy o'ziga xosligini anglashning asosiy yo'llaridan biri sanaladi. Ilmiy-adabiy manbalar va tadqiqotlarda shoir va yozuvchilarning uslubi haqida bir qator ta'riflar berilganiga guvoh bo'lamiz. Masalan, buyuk allomalardan biri Abdurauf Fitrat ijodkor uslubining shakllanishi va uning badiiy ijodda muhim ahamiyat kasb etishini alohida ta'kidlab, jumladan, shunday mulohaza yuritadi: "shoir-yozuvchi san'atkorlikda ko'tarila borgan sari o'ziga maxsus bir uslub yarata boshlaydi. Shoirning xayol, o'y, tushunish shakllari tugal, komil bo'lgach, o'ziga yarasha bir uslub ham borliqqa chiqqan bo'ladi".¹ Bu ta'rifda ijodkor uslubining asosiy shart-omillari ham qayd etilgani bejiz emas.

Badiiy til va uslub ijodkor ruhi, iste'dodi va o'ziga xosligini ifodalovchi bir ko'zgu ekan, uni ijodkorning dunyoqarashi, tili, adabiy-estetik ideali va badiiy mahorati masalalari bilan uzviy aloqadorlikda o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi. Yozuvchining hayot voqea-hodisalariga falsafiy-estetik munosabati va milliy xarakter yaratish va badiiy tasvir vositalarini qo'llash mahorati hamda uning tafakkur va mushohada yo'sinidagi hayotiylik va izchillik, shuningdek, ijodkor biografiyasi va shaxsiyatidagi o'ziga xosliklar—hammasi birgalikda uning individual va takrorlanmas uslubini shakllantiradi va mukammallashtiradi. Serqirra va murakkab hodisa bo'lgan uslub adib tilida nisbatan to'liq va yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Bizga ma'lumki, tilni xalq yaratadi, ammo unga sayqal berib badiiylashtiruvchi va ularni yangi ma'no va ohanglar bilan boyituvchi va jilolan- tiruvchilar, eng avvalo, shoir va yozuvchilar, ya'ni mohir so'z san'atkorlari bo'lib hisoblanadi. Shoir va yozuvchilarning til mahorati va so'z san'atkorligi ularning xalq hayoti va ruhiyatini chuqur anglashi va adabiy til bilan jonli so'zlashuv tili unsurlarini qanchalik puxta bilishi va ulardan mohirona foydalana bilishlarida namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Oybek, A.Qahhor, Hamid Olimjon va Mirtemir kabi katta avlod namoyandalari yoxud E.Vohidov va A.Oripov singari keyingi avlod vakillari asarlariga yondashadigan bo'lsak, ularning hammasi ham jonli xalq tili boyliklari va rangdorligini adabiy tilga san'atkorona payvand qilib, har bir so'z va iborani mahorat bilan qo'llay olganliklarini ko'rish mumkin. Ustoz shoir va yozuvchilarning adabiyotimiz xazinasidan o'rin olgan asarlari nafaqat hayotiy mazmuni va yorqin xarakterlari bilan, balki ular o'zbek tilimiz nafosati va boyligini o'zida mujassamlashtirganligi bilan ham alohida ajralib turadi. Til millat qalbi va tafakkurining ko'zgusi bo'lganidek, so'z ham hayotiy va ma'naviy-ruhiy ehtiyoj matlabi sifatida adabiyotda ham, eng avvalo, san'atkor fikr-tuyg'ularini ifodalash maqsadida qo'llanadi. "So'zimni o'qub bilgaysen o'zimni" (Bobur) deganlaridek, ijodkor shaxsi va tafakkur tarzi, so'z tanlash va qo'llash mahorati barchasi bamisoli bir ko'zgudagidek, so'zda yaqqol aks etib turadi. Soz – tasvir vositasi bo'lganligi sababli, har bir so'zlovchi so'zi orqali o'zining kim ekanligini anglatadi. Shuni hisobga olib, Bobur "Sozimni o'qiganda o'zimni ko'rganday bo'lasan", deydi.

Darhaqiqat, unutilgan so'zlarimizni tiklash, borini boyitib borish, xorijiy atamalarga muqobil istihloqlar topish faqat tilshunoslarning emas, balki butun millat vakillarining umumxalq ishidir. Tilga mehr-e'tibor ham muqaddas burchimiz. Tilimiz boyligi xalq hayoti va ko'p asrli tarixiy ildizlariga bog'liq. Xalq tili va dilining tarjimoni bo'la olgan mutafakkir shoirimiz Erkin Vohidov katta ishonch va millatimizga xos g'urur bilan bashorat qilib aytganidek: "Ona tilim o'lmaydi". Mumtoz shoir va yozuvchilarning adabiyotimiz xazinasidan o'rin olgan asarlari nafaqat hayotiy mazmuni va yorqin xarakterlari bilan, balki ular o'zbek tilimiz nafosati va boyligini o'zida mujassamlashtirganligi bilan ham alohida ajralib turadi. Eng muhimi, adabiyotimiz va tilimizning ulkan jonkuyarlari bo'lgan Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhor kabi ustoz adiblarning bunday adabiy-estetik qarashlari bugun ham o'zining dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Ona tilimiz davlat tili sifatida yashar ekan va uning ravnaqi yo'lida barchamiz mas'ul ekanmiz, buyuk adiblarimizning ijodi va badiiy til saboqlari yanada chuqur ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan, adabiyot, tanqid va adabiyotshunosligimiz va ma'naviyatimiz uchun ham muhim bo'lgan yana bir holatga e'tibor qaratish lozim. Ba'zi taniqli tanqidchi va adabiyotshunoslarimizning maqola va tadqiqotlarida badiiy asar tili masalasiga deyarli e'tibor berilmasligini oqlab bo'lmaydi. Ya'ni, muayyan bir she'r, doston yo hikoya, qissa yo roman haqida yozilgan taqriz yo salmoqli maqolani ko'z oldimizga keltiraylik. O'sha adabiy-tanqidiy maqola badiiy asar tili, uslubi va muallifning so'z san'atkorligi haqida deyarli fikr yuritmasak, shunday asarlarni adabiy tahlil va tadqiq namunasi deb atab bo'larmikin? Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhor adabiyot orqali xalqimizga va millatimiz ravnaqiga fidoyilik bilan xizmat qilish bobida Alisher Navoiyni o'zlari uchun ma'naviy ustoz deb bilganlaridek, so'zga munosabatda va so'zni muqaddas va qudratli kuch deb bilishlarida ham buyuk shoirning ijodiy-

¹ A.Fitrat. Adabiyot qoidalari. T., "O'qituvchi", 1995.

estetik an'analarini ijodiy davom ettirganlar. Bu haqiqatni tasavvur etish uchun ikki ulug' adibning badiiy til mahorati va so'z san'atkorligini yorqin namoyon etuvchi hayratangiz dalillarni esga olish kifoya. Chunonchi, Abdulla Qahhorning o'zbek tilimizning sofliги va rivoji uchun izchil kurashi va uning betakror so'z san'atkorligi hech kimda shubha uyg'otmaydi. Taniqli olimlar ta'kidlaganidek, adibning so'z qo'llash san'ati o'ziga xos bir mahorat maktabidir. Shu o'rinda yozuvchining tilimizdagi takrorlardan unumli foydalaniganligini eslab o'tsak. Masalan, uning "Sinchalak" qissasida sintaktik takrorlardan unumli foydalanigan va ta'kidlamochi bo'lgan ma'noni shu tariqa ajratib ko'rsatgan. "Uncha-muncha odamni yerga chalpak qilaman. Chalpak". Yoki "Hozir buning katta gunoh ekanligi bilindi, juda ham bilindi".

Demak bu yerda buyuk yozuvchi nutqning emotsionalligini oshirish, voqea davomiyligini ta'kidlash, o'quvchining diqqatini tortish maqsadida sintaktik takrorlardan unumli foydalanishga harakat qilgan. Bundan tashqari, E.Vohidov, H.Olimjon, G'.G'ulomdek so'z san'atkorlari ham o'zbek tilining bu imkoniyatlaridan unumli foydalanib, o'z asarlarini ta'sirchanligini oshirishga erishganlar. Bunday mavzularni keng o'rganish, ayniqsa, bugungi kunda yanada dolzarb ahamiyatga ega. Zero, ulug' adib va muhofakkirlar hamisha milliy tillari sofliги va ravnaqi uchun faol kurashganlar va bu bilan ham vatanparvarlik burchlarini ado etganlar. Dalil tariqasida bir misol. Mana Abdulla Qahhorning bundan 60 yillar muqaddam Chet tillar pedagogika instituti (hozirgi Jahon TU) talabalari bilan bo'lgan uchrashuvdagi nutqidan bir parcha: "Men studentlar bilan ko'p uchrashganman. Studentlarning dilkusho suhbatlarini bilaman. Sizlar institutni bitirgandan keyin joylarga borib o'quvchilarga ingliz, nemis, fransuz, ispan tillarini o'rgatasizlar Mening sizlarga aytadigan eng zarur gapim shuki, sizlar boradigan joylaringga chet tillar bilan birga, birinchi navbatda, o'z ona tilimiz – o'zbek tiliga cheksiz muhabbat tuyg'usini olib boringlar! O'zbek tili–g'oyat boy, nihoyat chiroyli, har qanday fikr va tuyg'uni ifoda qilishga qodir ekanini amalda ko'rsatinglar; sizlar qaerda va qanday sharoitda ishlamanglar, til madaniyatimizning mash'ali bo'linglar!"

Til har bir millat madaniyatining o'zagidir. Til xalqni birlashtiradi, tarbiyalaydi, o'qitadi, urf-odat, an'analarini saqlaydi. Shunday ekan, ona tilimizning xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini yuksaltirishda, uni milliy va umumbashariy tushunchalar asosida taraqqiy etgan tillar safiga qo'shishda har bir imiz tilimizga chuqur hurmat va nazokat bilan yondashimiz kerak. Inson uchun uning vatani, ota-onasi, oilasi qanchalik qadrlil bo'lsa, uning ona tilini ham shu qadar aziz va muqaddas bo'ladi. Zotan, vaqt sinovlaridan o'tib, asrlar davomida yashab kelayotgan adabiyotimizda millatimiz va xalqimiz hayoti, orzu-umidi, tili va tarixiy xotirasi, umuminsoniy qadriyatlari ham mujassamdir.

Jo'rayeva Xayriniso Shavkat qizi (Samarqand davlat Chet tillar instituti Sharq tillari fakulteti Xalqaro jurnalistika yo'nalishi talabasi; email: xayrinisojurayeva702@gmail.com)

JURNALISTIKADA "FAKE INFORMATION" TUSHUNCHASI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada jurnalistikada tarqatilayotgan soxta axborot va unga yechim, ekajurnalistikadagi soxta axborotni aniqlab olish, turli jurnalistik yo'nalishlarda tarqatilayotgan yolg'on axborotning oldini olish, ommaviy axborot vositalarida e'lon qilingan soxta axborotlarni ajratib olish va siz "Fake information" haqida axborot olishingiz mumkin.

Аннотация. В данной статье представлена информация о распространении фейковой информации в журналистике и пути ее решения, выявление фейковой информации в экожурналистике, предотвращение распространения фейковой информации в различных журналистских направлениях, извлечение информации из распространения фейковой информации в СМИ, а также «Фейковая информация».

Annotation. In this article, there is information about fake information spread in journalism and its solutions, identifying fake information in ecojournalism, preventing false information spread in various journalistic directions, extracting information from spreading fake information in the mass media, and you can get information about "Fake information".

Kalit so'zlar: parlament jurnalistikasi, sayohat jurnalistikasi, ekajurnalistika, soxta axborot, ekomakon va ekoxabar.

Ключевые слова: парламентская журналистика, тревел-журналистика, экожурналистика, фейковые новости, экопространство и эконОВОСТИ.

Key words: parliamentary journalism, travel journalism, ecojournalism, fake news, ecotourism, ecospace and econews.

Kirish. Ma'lumki, bugungi kunda jahon aholisi axborot olishning eng tezkor usuli deb Internet jahon axborot tarmog'idan foydalanishni maqul ko'radilar. Buning asosiy sababi shuki, ommaga taqdim etilayotgan ma'lumotning sof va tezkor yetkazilishi ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshiriladi. Ommaga taqdim etiladigan ishonchli axborotlarning tahririda jurnalistlar asosiy vazifani bajaradi. Faraz qilaylik, bugungi davr bilan axborot tarqatishda biror nojo'ya ma'lumot tarqatilsa-yu, bu axborotning yolg'on emasligi tekshirilmasdan xalq orasida tarqalganiga jurnalistning o'zi javobgar shaxs hisoblanadi. Albatta, bunday soxta axborotlarining tarqatilishi internet orqali amalga oshirilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Internet va undagi ijtimoiy tarmoqlarning ommalashuvi, vaqt va makon tushunchalariga yondashuvning o'zgarishi va globallashuv jarayonining kuchayishidan ba'zi birovlar boshqa maqsadda foydalanmoqda. Ularning ba'zilar bu orqali piar yaratmoqchi bo'lsa, ba'zilar kimlarnidir obro'sizlantirishni, aholi o'rtasida vahima uyg'otishni, turli bo'htonlar tarqatib, davlat hokimiyati organlari obro'sini to'kishni maqsad qilgan. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, internetda, xususan, ijtimoiy tarmoqlarda har kuni millionlab yolg'on xabarlar tarqatiladi. Ularning oqibatlar ham turlicha. Ba'zilar hech qanday ahamiyatga ega bo'lmasa, ba'zilar esa ishonarliligi bilan kishini shoshiltiradi [1].

Feyk xabarlarining sariq matbuot va siyosiy propaganda bilan umumiy jihatlari ko'p. Lekin feykni badiiy to'qimalar va mish-mishlardan farqlay olish lozim. Sariq matbuotdagi mish-mishlar, asosan, ommaning vaqtini chog' qilish, u yoki bu shaxsga e'tibor tortish uchun tarqatiladi va uning ijtimoiy zarari uncha katta bo'lmaydi. Feyklar esa jiddiy ijtimoiy-siyosiy maqsadlarni yoki moliyaviy manfaatni ko'zlab tarqatiladigan yolg'on xabarlardir.

"Axborotlashtirish to'g'risida"gi qonunning 121-moddasi 2-qismiga muvofiq, veb-saytning va (yoki) veb-sayt sahifasining egasi, shu jumladan, bloger hamma erkin foydalanishi mumkin bo'lgan axborot joylashtiriladigan internet jahon axborot tarmog'idagi o'z veb-saytiga va (yoki) veb-sayt sahifasiga hamma erkin foydalanishi mumkin bo'lgan axborotni joylashtirishdan avval, uning to'g'riligini tekshirishi, shuningdek, joylashtirilgan axborotning noto'g'riligi aniqlangan taqdirda, uni darhol o'chirib tashlashi shart [2].

Guvohi bo'lamizki, bugungi internet rivojlangan asrda xohlagan qurilmani buzish va bu qurilmani boshqarish imkoniga ega bo'lish mumkin, tarqatilayotgan soxta axborotlar ham ishonchli tizimlarni buzish orqali tarqatilsa va bunga ko'r-ko'rona har bir kishi ishonsa qanday ahvolga olib kelishi mumkin. Lekin bunday yolg'on axborotlarning o'rniga aniq ma'lumotlar tarqalishi orqali jamiyatga qanchalik foyda olib kelishini faraz qilaylik.

Muhokama va natijalar. Buni ekojurnalistika talqinida ko'rib chiqish, albatta, o'rinlidir. Biror-bir ekojurnalistik manzilning sharhi, uning joylashgan manzilini barchaga aniq va oshkora ko'rsatib berish orqali u yerning go'zalligini ko'rish uchun kelgan sayyohlarning qadami uzulmaydi. Chunki har bir kishi dunyoni anglay boshlashi bilanoq, sayohat haqida orzu qiladi va bu orzu bora bora maqsadga aylanadi. Bu maqsad kelajakda, albatta, ro'yobga chiqishi dargumon. Bunday maqsadlarning ko'pi biror xushmanzara manzilga sayohat qilish haqida bo'lsa, ne ajab. Sayohat qilish davomida bo'ladigan ajoyib hodisalar va ulardan qoladigan taassurotlar kishini yana shunday manzillarga sayohat qilishga undaydi.

Mana shunday ajoyib sayohat davomida ekoadabiyotlar ham vujudga kelishi, tabiiy. Bu adabiyotlarda tasvirlangan ajoyib manzaralarning esda qolarli lahzalar bilan boyligi kitobning expressivligini oshirishga yordam beradi. Misol uchun, ajoyib manzillardan biri hisoblangan ekoturistik changalzorlarga bo'lgan sayohat barchani qiziqtirishi aniq. Shuningdek, tarqatilayotgan yolg'on axborot jurnalistikaning turli sohalarida ham kuzatilmoqda. Bunday yolg'on axborot tarqatilishini jurnalistikaning alohida yo'nalishlari bilan o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Parlament jurnalistikasi. Parlament jurnalistikasida tarqatilayotgan soxta axborotlar ko'proq parlament ishiga yoki davlat ishiga aloqador hisoblanib, soxta axborot tarqatilishida xakker yoki davlat ishi-da ishlovchi shaxslar aloqador bo'ladi.

Sayohat jurnalistikasi. Sayohat jurnalistikasida soxta axborot tarqatish juda ko'p kuzatiladi. Faraz qilaylik, biror-bir mashhur turistik manzillarning o'rnini insonlar qadami yetmagan yoki noma'lum joylarning manziliga alishtirib qo'yish orqali sayyohlarni yolg'on manzilga yo'naltirish orqali katta mablag' topishni hayol qilgan uddaburonlar orqali insonlar talofat topishi mumkin. Yana boshqa misol bilan keltiradigan bo'lsak, ekstremal manzillarda kishilar yuqori energiya olishadi. Mabodo, shu kabi joylarda ko'p kishilarning vafot etgan soxta fake xabarlarini tarqatish orqali keladigan kishilar sonini anchagina pasaytirish mumkin.

Ekojurnalistika. Ekojurnalistika tarkibida sodir bo'ladigan fake axborot tarqatilishiga hali sodir bo'lmagan ekofalokatlarining soxta ravishda berilishi, tog'larda kuzatilmagan soxta qor ko'chishlar haqida soxta axborotlar tarqalishi shular jumlasidandir. Guvohi bo'lamizki, ko'pincha, telefonimizga davlat xavfsizlik qo'mitasi tomonidan ogohlikka chorlab turadigan xabarlarni ko'p uchratamiz va shu xabarlariga o'xshash holda, ba'zi kishilar soxta axborot tarqatish orqali aholini qo'rquvga solib qo'ymoqdalar.

Jurnalistikaning turli yo'nalishlari orqali tarqatilayotgan soxta axborotlar kundan kunga oshib bormoqda. Faraz qilaylik, jurnalistikaning alohida yo'nalishi hisoblangan ekojurnalistikada davlat rivojiga foyda keltiruvchi ekoturistik manzillarning soxta joylashuvini tarqatish va shu kabi manzillardan soxta mablag' talab qilish orqali soxta axborot tarqatishi mumkin. Yoinki, biror bir mashhur ekomakonga sayohat qilish uchun tashrif buyurgan sayyoh sayohat davomida yo'ldan adashsa-yu, yo'lni bilib olish uchun internet tarmog'idan foydalangan sayyoh unga kiritilgan yolg'on manzilga borib qolishi mumkin.

Mana shunday yolg'on xabarlar tarqatish takroran sodir etilgan taqdirda, aybdorga nisbatan 2 yilgacha qamoq jazosi belgilanishi mumkin.

Matbuotdagi yolg'on axborot orqali yetkazilgan zarar miqyosi yirik hisoblangan taqdirda qamoq muddati 3 yilgacha, yolg'on axborot tarqatish ommaviy tadbirlar, favqulodda vaziyatlarda kuzatilgan taqdirda, 5 yilgacha qamoq jazosi tayinlanishi mumkin [3].

Qonunchilikda matbuot orqali zo'rvonlik, shafqatsizlik targ'ib etilishiga nisbatan jazo chorasi kuchaytirilgan, amaldagi jarima miqdori bir necha barobar oshirilgan. Shuningdek, yolg'on axborot tarqatish, shaxsning roziligisiz shaxsiy ma'lumotlarini oshkor qilish qonunchilikka muvofiq javobgarlikka tortishga asos bo'ladi [4].

Albatta, nafaqat ijtimoiy tarmoqlar, balki boshqa vositalar orqali yolg'on xabar tarqatganlik uchun jazo bor. Jumladan, jamoat tartibiga yoki xavfsizligiga tahdid soluvchi yolg'on axborotni tarqatish, shu jumadan, OAV, telekommunikatsiya tarmoqlari yoki internet jahon axborot tarmog'ida tarqatish BHMning 50 baravari (13 mln 500 ming so'm)dan 100 baravari (27 mln. so'm)gacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi [5].

Xulosa. Joizki, bugungi kunda tarqatilayotgan soxta axborotlarning ommaga ishonchli holda tarqatilmayotganligida jurnalistlarning hissasi katta. Chunki har bir ommaga taqdim etilgan axborotlarni jurnalistlar tekshirishi va tekshirilgan ishonchli axborotni aholiga yetkazishi muhimdir. Bugungi internet rivojlangan davrda har bir kishi tezkor va ishonchli axborot olishni xohlaydi va bunday axborotlarni uzatishda jurnalistlarning hissasi katta. Aholining yolg'on axborot olishi orqali noto'g'ri fikrga kelishi va xato tushunchani boshqa kishilarga ham ulashmasligiga daxldor shaxslar ham jurnalistlardir. Har bir tarqatilayotgan axborotlarning xolis yoki noxolisligini jurnalistlar tekshirishi va tahlil qilishi maqsadga muvofiqdir. Shundagina, tarqatiladigan yolg'on axborotlarning oldi olinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.Toshkanov. Sud-huquq sohasidagi qonunchilikni o'rganish bo'limi katta maslahatchisi "Yolg'on xabarlar (Fake News)ga qarshi kurashish bo'yicha qonunchilikka yangiliklar kiritish".
2. 121-modda. O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 30-martdagi O'RQ-679-sonli qonuni tahririda. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 30.03.2021.03/21/679/0256-son.
3. Malik Mansur. "Amerika ovozi" sayti hodimi, "CPJ O'zbekistonga Yolg'on xabar tarqatish jinoyat deb ko'rilmaligi kerak".
4. "Yolg'on xabarlariga ishonmang". <https://iibb.uz/oz/news/Yolg'on-xabarlariga-ishonmang>HYPERLINK "https://iibb.uz/oz/news/Yolg'on-xabarlariga-ishonmang4"4.
5. N.Abduraimova. O'zA (O'zbekiston Milliy axborot agentligi) muxbiri. "Ijtimoiy tarmoqlarda yolg'on xabar tarqatganlarga jazo bormi?"

Xodjayeve Nilufar Amatdjanovna (TTA Urganch filiali O'zbek tili va adabiyoti, tillar kafedrasini o'qituvchisi; nilufarxodjaeva2203@gmail.com)

IKKINCHI CHET TILINI EGALLASHDA LEKSIKANING O'RNI VA KO'P TILLILIK

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassalarida ikki tilni o'rgatishning dolzarb masalalari, imkoniyat va muammolari, chet tilini o'rgatishda qo'llaniladigan umumiy tamoyillar bayon qilingan va yorqin misollar asosida izohlab berilgan, ikkita tilni o'rgatishning afzalliklari va qiyinchiliklari ilmiy asoslab berilgan.

Аннотация. В данной статье на основе ярких примеров описаны и объяснены современные вопросы, возможности и проблемы обучения двум языкам в высших учебных заведениях, общие

принципы, используемые при обучении иностранному языку, преимущества и трудности обучения двум языкам, дано их научное обоснование.

Annotation. In this article, the current issues, opportunities and problems of teaching two languages in higher education institutions, the general principles used in teaching a foreign language are described and explained on the basis of vivid examples, the advantages and difficulties of teaching two languages are scientifically substantiated.

Kalit so'zlar: ko'p tillilik, bilinguallik, triglossiya, psixolingvistika, kommunikativ kompetentsiya, madaniyatlararo muloqot.

Ключевые слова: полиязычие, билингвизм, триглоссия, психоллингвистика, коммуникативная компетентность, межкультурная коммуникация.

Key words: multilingualism, bilingualism, triglossia, psycholinguistics, communicative competence, intercultural communication.

Ko'p tillilik har bir inson va jamiyat uchun bir vaqtning o'zida imkoniyat va qiyinchilikni anglatadi. Ikkinchi chet tillarini o'qitish va o'rganish sohasi uzoq vaqtdan beri munozaralarga sabab bo'lgan. Shuning uchun tillarni o'rganishning turli xil nazariyalari va usullari joriy etildi. Talabalarning qaysi chet tillarini o'rganishi ko'p omillarga bog'liqdir. Nemis faylasufi J.W.Goete aytganidek "Wie viele Sprachen du sprichst, sooft mal bist du Mensch", ya'ni, inson qanchalik ko'p tilni bilsa, bilgan tilicha inson o'rniga o'tadi. Ya'ni, faylasuf demoqchiki, bitta shaxs bir tilni bilsa bir inson, ikki tilni bilsa ikkita inson va uch tilni bilsa uch inson hisobiga o'tadi.

Umuman olganda, ingliz tili nolingvistik oliy o'quv yurtlarida o'rganiladigan eng keng tarqalgan tildir. Binobarin, ko'p hollarda ikki tilli ta'limni tashkil qilishda ingliz tili birinchi chet tili bo'lib, talabalar ikkinchi til sifatida roman (fransuz, ispan) yoki nemis tillaridan birini tanlashlari mumkin. Oliy o'quv yurtlarida ikkinchi chet tilining joriy etilishi ta'limning ko'p tilli bo'lishini anglatadi: ona tili, birinchi chet tili, ikkinchi chet tili o'ziga xos lingvistik hodisa – triglossiyani tashkil qiladi.

Kasbga yo'naltirilgan mutaxassisliklar talabalarining o'quv jarayoniga ikkinchi chet tilining kiritilishi ta'limning ikki tilli, ya'ni bilingual bo'lishini anglatadi va bu noyob bilingual hodisadir. Ikki tillilik dunyoni bilish chegaralarini kengaytiradi va shaxslar, xalqlar va davlatlar o'rtasidagi o'zaro muloqotga yordam beradi.¹

Ilmiy adabiyotlarda ikki tillilik yoki bilinguallik deb keltirilgan va buni ikki yoki undan ortiq tilga ega bo'lish va vaziyat va muloqot maqsadiga qarab o'zboshimchalik bilan bir tildan ikkinchi tilga o'tish qobiliyati deb hisoblash odatiy holdir. Ikki tillilik muammolarini N.V.Bagramova, S.A.Ambalov, I.L.Bim, E.M.Vereshchagin, Y.D.Desheriev, M.M.Mixaylov, V.Y.Rozenzveyg, L.V.Shcherba, B.S.Lebedinskaya va boshqalar tadqiq qilganlar.

Bu haqiqat, aslida, ilmiy bilimlarning turli sohalarida ikki tillilikni talqin qilish bo'yicha turli xil kontseptual nuqtai nazarlarni tushuntiradi. Psixolingvistika nuqtai nazaridan, ikki tillilik – bu aloqa uchun ikkita til tizimidan foydalanish qobiliyatidir. Ikki tilli (bilingual)lik bir vaqtning o'zida ikki tilda ravon gapirishdir. Biroq, ushbu ta'riflarning hech biri tillarni qaysi darajada bilish lozimligini ko'rsatmaydi: faqatgina taxmin qilinadiki, tillardan foydalanish amaliyoti, o'z navbatida, ulardan muloqot qilish uchun foydalanish imkoniyatini anglatadi. Bizning fikrimizcha, ikki tillilik hodisasini o'rganishda yangi tilni o'zlashtirish darajasini hisobga olish kerak, chunki ikki tillilik tushunchasi juda xilma-xildir. Ikkinchi chet tilini o'qitishdan maqsad talabalarining lingvistik qobiliyatlarini shakllantirish va tili o'rganilayotgan mamlakat madaniyatlarining umumiyligi va farqini tushuntirish, kasbga oid terminlarni har ikkala tilda o'rganisdan iborat.

Biolog va miya fiziologi Erik Lennebergning fikricha, bolaning miyasining biologik yetukligi uning birinchi til ko'nikmalarini rivojlantirishda markaziy rol o'ynashi kerak. Miya fiziologiyasi bo'yicha olib borilgan keng qamrovli tadqiqotlar natijasida miyaning yetukligi tilni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun ajralmas shart, degan xulosaga keldi. Lenneberg nazariyasiga ko'ra, til faqat insonning o'ziga xos biologik moyilligi tufayli rivojlanishi mumkin: miyaning kamolotga chiqishi, artikulasiya organlarining tabiati va boshqalar.

Demak, tilni o'zlashtirish bolaning biologik rivojlanishi, ayniqsa, miyasi yetukligi ma'lum darajada yetuklikka erishgan va bola ijtimoiy muhitda, ya'ni tilni jamiyatda faol qo'llasagina sodir bo'ladi.² Len-

¹Н.В.Сидокова. Обучение второму иностранному языку как билингвальный процесс. В образовании студентов неязыковых специальностей, 2016.

² Lenneberg E.H. 1972. Biologische Grundlagen der Sprache. Frankfurt/Main. Suhrkamp, 456 – 459-betlar.

nebergning fikricha, bola universal grammatika bilan tug'ilmaydi. Tilga tayyorlik darajasiga yetguncha uning bilishi, avvalo, shunga mos ravishda rivojlanishi kerak. Lenneberg tilni o'zlashtirish inson biologik omillari va ijtimoiy muhitning o'zaro ta'siri orqali amalga oshirilishi kerakligini ta'kidlaydi. Agar nazariyalarga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, u holda aytish mumkinki, bolalarning birinchi tilni egallashining o'ziga xos xususiyatlarini nafaqat kognitiv tamoyillar sifatida talqin qilish mumkin, balki tilni o'zlashtirishning ijtimoiy, madaniy va tarixiy jihatlarini ham hisobga olish kerak.¹ Psixologik-pedagogik eksperiment asosida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar ko'p tilli ta'lim muammolari nihoyatda murakkab ekanligini ko'rsatdi. Quyida faqat eng muhimlarini ta'kidlab o'tishni lozim topdik:²

1. Ikkinchi chet tilini, bizning holimizda ingliz tili bazasida nemis tili, uchta til – ona tili, birinchi chet tili, ikkinchi chet tili bilan aloqa qilish sharoitida o'zlashtirish kamida quyidagi ikkita punktni keltirib chiqaradi: a) interferensiya (salbiy ta'sir) muammolari nafaqat ona tilidan, ya'ni, birinchi chet tilini o'zlashtirishda, balki ikkinchi chet tilidan ham kelib chiqadi; b) shu bilan birga, ijobiy transfer uchun ham katta imkoniyatlar mavjud.

2. Ona tili (A tili) va birinchi chet tili (B tili)ning o'rganilayotgan uchinchi tilga (C tili) tilning barcha lingvistik bo'limlariga (fonetik, leksik, grammatik, orfografik) o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi va ikkinchi chet tilida nutq faoliyatining rivojlanishiga ta'sir qila olmaydi.

3. Tilni ijobiy yetkazish to'rt darajada amalga oshirilishi mumkin: a) og'zaki-kognitiv faollik darajasida: odam qanchalik ko'p tillarda gapirsa, uning nutq-kognitiv mexanizmlari shunchalik rivojlangan bo'ladi (masalan, qisqa muddatli xotira, idrok mexanizmlari – tanlashning vizual va eshitish mexanizmlari, kombinatsiyasi, harflarni gapirishda ishlab chiqarish mexanizmlari va boshqalar);

b) til darajasida: ona tili va birinchi chet tilidagi o'xshash til hodisalari o'quvchilar tomonidan ikkinchi chet tiliga o'tkaziladi va shu bilan ularning o'zlashtirilishiga yordam beradi;

d) o'quvchining ona tilini, ayniqsa, birinchi chet tilini o'rganish jarayonida o'zlashtirgan va ikkinchi chet tilini o'zlashtirishga o'tadigan va shu orqali ham o'quv jarayonini sezilarli darajada osonlashtiradigan o'rganish ko'nikmalari darajasida;

e) ijtimoiy-madaniy darajada: birinchi chet tilini o'rganish jarayonida olingan ijtimoiy-madaniy bilimlar va shu asosda yangi ijtimoiy-madaniy xulq-atvor ko'nikmalari ham, ayniqsa, G'arbga, ya'ni, Yevropa madaniyatiga yaqin bo'lgan taqdirda, o'tkazish obyekti bo'lishi mumkin.

4. Interferensiya va ko'chirish hodisalarining yuzaga kelish chastotasi uchta omilga bog'liq: a) ona tilida nutqning rivojlanish darajasi va uni ongli ravishda boshqarish; b) birinchi chet tilini bilish darajasi; talaba birinchi chet tilini qanchalik yaxshi bilsa, interferensiya hodisasi shunchalik kamroq bo'ladi va ijobiy o'tkazish uchun ko'proq imkoniyatlar paydo bo'ladi. Lekin bu birinchi chet tilini bilish darajasining pastligi ikkinchi chet tilini o'zlashtirishga to'sqinlik qiluvchi ta'sir ko'rsatishini ham anglatadi;

f) ikkinchi chet tilini o'rganishni birinchi chet tilini o'rganishdan ajratib turuvchi vaqt oralig'ining kattaligi: interval qancha kichik bo'lsa, ikkinchi chet tilini o'zlashtirishga birinchi chet tilining ta'siri shunchalik ko'p bo'ladi.

Nemis tilining birinchi, ikkinchi, uchinchi chet til sifatida o'rganilishini hisobga olish ham muhim ahamiyatga ega. Ingliz tilini birinchi chet til sifatida o'rganayotgan o'quvchi ingliz tilining til tizimi, mavzular va ularning mazmunini, turli nutq vaziyatlarini ushbu "Yevropa-German" tilini o'rganish jarayonida oltirgan tajribasini nemis tilini o'rganishga beixtiyor tatbiq etadi.³ Eng avvalo, hech bo'lmaganda, ta'limning boshlang'ich bosqichida birinchi tilni egallash tajribasini nemis tilini o'rganish jarayonida takrorlashga harakat qiladi. Bu ham, o'z navbatida, turli qiyinchiliklarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi, chunki nemis tili ingliz tiliga qaraganda bir qator boshqacha usul va metodlar asosida o'qitilishi va o'rganilishi lozimligi hech kimga sir emas.

Ikkinchi chet tilini o'rgatishning maqsadlaridan biri talabalarining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish bilan bog'liq bo'lib, ularga o'zlarining haqiqiy va ehtiyojlari va manfaatlariga muvofiq nemis tilidan eng tipik vaziyatlarda og'zaki muloqotda foydalanishga imkon beradi.

¹ Merten S. 1997. Wie man Sprache(n) lernt. Eine Einführung in die Grundlagen der Erstund Zweitspracherwerbsforschung mit Beispielen für das Unterrichtsfach Deutsch. Frankfurt. Main, Lang, 63–66-betlar.

² И.Л. Бим. Концепция обучения второму иностранному языку (немецкому на базе английского). Учебное пособие, Обнинск, 2001, с. 7 – 9.

³ Krumm H.J. Sprachenpolitik und Mehrsprachigkeit. In: Hufeisen B., Neuner G. Mehrsprachigkeitskonzept – Ter-tiärsprachen – Deutsch nach Englisch. Europäisches Fremdsprachenzentrum. Strasbourg, Council of Europe Publishing, 2003, p. 35.

Kommunikativ kompetensiya talabaniing quyidagi bilim, ko'nikma va malakalarga ega ekanligini anglatadi:

- nemis tili tizimi haqida bilim va ushbu tilning lingvistik aloqa vositalari bilan ishlash ko'nikmalari;

- muloqot qobiliyatlari, ya'ni, muayyan soha, mavzu va aloqa holatiga muvofiq nemis tilida bayonotlarni tushunish va yaratish qobiliyati.

Ushbu bilim, ko'nikma va malakalar talabalarga quyidagi ko'nikmalarni berish uchun mo'ljallangan:

- og'zaki va yozma ravishda, aloqa hamkori bilan aloqa o'rnatish va qo'llab-quvvatlash, muloqot qilish va turli hajmdagi va xarakterdagi ma'lumotlarni so'rash, mantiqiy va izchil gapirish va aloqa hamkorining bayonotlariga adekvat javob berish;

- og'zaki yoki yozma matndan ma'lumot olish va olingan ma'lumotni sharhlash uchun turli strategiyalardan foydalanish.

Ikkinchi chet tilini o'qitishning navbatdagi maqsadi talabalarning til qobiliyatlarini yanada takomillashtirish, ona tili madaniyati va birinchi va ikkinchi tillar mamlakatlari madaniyatlari o'rtasidagi umumiylik va farqni tushunish qobiliyatini rivojlantirishdir.¹ Nemis tilini ikkinchi chet tili sifatida o'rganayotgan to'rt nafar o'rganuvchidan uchasi ingliz tilini birinchi chet tili sifatida o'rgangan va ikkinchi chet tiliga o'tkazilishi mumkin bo'lgan tajriba, bilim, ko'nikma va ko'nikmalardan foydalanishi ikkinchi chet tilini o'rganishni sezilarli darajada osonlashtiradi. Nemis tilini ikkinchi chet tili sifatida o'qitish jarayonida talaba shu tilda so'zlashuvchilarni til dunyoqarashi, ularning ma'naviy merosi, madaniyatlararo tushunishga erishishning milliy-o'ziga xos usullari bilan tanishtirish orqali o'zining shaxsiy dunyoqarashini kengaytiradi. Shuningdek, talaba tili o'rganilayotgan mamlakatlarning turmush tarzini, xatti-harakatlarini tushuntirishni o'rganadi. Shu bilan birga, talaba ongida ona tili madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari, birinchi va ikkinchi tillar madaniyati, shuningdek, madaniyatlar va muloqot haqidagi bilimlarning umumiyliigi to'g'risida bilim sintezi amalga oshiriladi. Tili o'rganilayotgan mamlakatning hayot tarzini tanqidiy idrok etish tufayli o'quvchining dunyo haqidagi tasavvurini boyitish jarayoni amalga oshiriladi.

Nemis tilini ingliz tilidan keyingi ikkinchi chet tili sifatida o'rgatishda har qanday chet tilini o'rgatishda qo'llaniladigan umumiy tamoyillarga tayanish zarur. Eng muhim tamoyillar quyidagilardir:²

1. Har qanday chet tilini o'rgatishda bo'lgani kabi, kommunikativ maqsadlar ham o'rganishga umumiy uslubiy yondashuvni oldindan belgilab beradi. Ammo talabalar birinchi chet tilini o'rganish tajribasiga ega bo'lganligi sababli, ikkinchisini o'zlashtirish ular tomonidan ko'proq ongli ravishda amalga oshiriladi, ular birinchi va ikkinchi chet tillarining ma'lum lingvistik hodisalarini ham, o'quv jarayonini tashkil etishni ham taqqoslashlari mumkin. Ikkita chet tilini o'rganayotgan talabalarda fikrlash yanada rivojlangan va u o'rganishni osonlashtiradigan har qanday o'xshashlikni topish yoki aralashuvning oldini olish uchun farqlarni aniqlash kerak bo'lganda o'zini namoyon qiladi.

2. Butun ta'lim jarayoni o'quvchi shaxsiga, uning rivojlanishiga, mustaqilligiga, imkoniyatlarini, ehtiyojlarini, qiziqishlarini hisobga olishga qaratilgan bo'lishi kerak.

3. Butun ta'lim jarayoni ijtimoiy-madaniy yo'nalishga qaratilgan bo'lishi kerak, lekin bu yerda ham o'ziga xoslik bor: haqiqiy materiallardan foydalanish (haqiqiy matnlar birinchi darsdan boshlab beriladi va uchta milliy madaniyatning o'zaro ta'siriga tayanadi).

4. Muayyan til vositalarini o'zlashtirish bo'yicha ishlar muayyan kommunikativ vazifalarni hal qilishga qaratilgan nutqiy harakatlarga aylanishi kerak.

5. Nutq faoliyatining to'rtta asosiy turi: tinglash, gapirish, o'qish, yozish – bir-biri bilan birgalikda rivojlanishi kerak. Ikkinchi chet tilini o'rgatishning o'ziga xos jihati shundaki, o'qish boshidanoq haqiqiy matnlar asosida o'rgatiladi va katta ulushga ega, chunki talabalar lotin yozuvini yaxshi bilishadi, o'qish qoidalarini tezroq o'zlashtiradilar. Talabalar chet tilidagi matn bilan ishlashni biladilar va ko'proq lingvistik taxminlarga tayanadilar.

6. Ikkinchi chet tilini o'rgatishda qiyosiy yondashuv ham juda muhim. Talabalar tillar o'rtasidagi farqlarni aniqlash va ulardagi o'xshashliklarni izlash imkoniyatiga ega. Ikkinchi chet tilini o'rganishda ona tiliga va birinchi tilga, ayniqsa, ingliz tiliga tayanish katta yordam beradi, chunki nemis va ingliz tillari bir xil tillar guruhiga – nemis tiliga tegishli va ko'p umumiyliklarga ega.

¹ Лапидус Б.А. Вопросы методики преподавания второго иностранного языка. М., 1973.

² И.Л.Бим. Концепция обучения второму иностранному языку (немецкому на базе английского). Учебное пособие, Обнинск, 2001, с. 18 – 22.

7. Chet tilini o'qitishning tejamkorlik va intensivlik tamoyillari juda muhim. Talabalarning ingliz tilini bilish darajasi yuqori bo'lsa, ikkinchi chet tilini o'zlashtirish jarayoni sezilarli darajada faollashishi mumkin.

Ta'limning dastlabki bosqichini va umuman butun o'quv jarayonini faollashtirish uning muvaffaqiyati va samaradorligining muhim shartidir.

Ikkinchi chet tilini o'rganishning boshidayoq, talabalar nemis va ingliz tillarida juda ko'p umumiylik borligiga amin bo'lishadi:

- 1) lotin yozuvi;
- 2) leksik o'xshashlik;
- nemis minimal lug'atining 2150 so'zidan ingliz tilida 1191 so'z mos keladi;
- potentsial lug'atdagi so'zlarning 30 %.¹

English	Deutsch	English	Deutsch
bus	der Bus	drink	trinken
hand	die Hand	come	kommen
land	das Land	sing	singen
man	der Mann	begin	beginnen
bed	das Bett	bring	bringen

Grammatik tuzilmalarning o'xshashligi:

- to'g'ri va noto'g'ri fe'llar – kuchsiz va kuchli fe'llar;
- artikldan foydalanish;
- perfect va Plusquamperfekt;
- “to” va “zu” + Infinitiv...;
- sodda va qo'shma gaplarning tuzilishida (bog'lovchi fe'lining mavjudligi);
- zamon yasallishida (fe'lining uchta asosiy shaklidan va haben yordamchi fe'lining qo'llanilishi dan);
- modal fe'llar.

Bularning barchasi nemis tilini ikkinchi chet tili sifatida, ayniqsa, ta'limning boshlang'ich bosqichida o'zlashtirishga yordam berishi mumkin.

Nemis tilini o'rganish tezroq va oson kechadi, agar:²

1) birinchi chet tili – ingliz tili bilan o'xshashliklarga tayanish, shuningdek, ona tiliga solishtirib o'rganish;

2) kontekstga, so'zning tanish bo'laklariga tayanib, so'zning ma'nosi, grammatik shakldan foydalanish;

3) lingvistik hodisalar va fikrni ifodalash usullaridagi farqlarni sezish;

4) lug'at bilan ishlash qobiliyatini o'rganilayotgan yangi tilda qo'llash (lug'atdan so'zning ma'nosini topish, parafraza ishlatish, turli mashqlarni bajarish va h.k.);

5) yangi tilni o'zlashtirishni boshqa madaniyat, nemis tilida so'zlashuvchi xalqlar madaniyati bilan tanishish vositasi sifatida ko'rib chiqish (ona tilida so'zlashuvchi bilan bevosita muloqot qilish, yozishmalar orqali). Ammo shuni ham bilish kerakki, har bir yangi chet tilini o'rganish juda ko'p qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, masalan, ingliz tili asosida nemis tilini o'rgatishda talabalar quyidagi qiyinchiliklarga duch kelishadi:

- fonetika (Hand, blind, Wind...);
- imlo (father – Vater, to come – kommen beginnen, bekommen...);
- grammatika (Ich gehe in **die** Schule. Ich bin in **der** Schule);
- leksika (become – bekommen; to go – gehen, fahren; to learn – lernen, erfahren...) va boshqalar.³

Ma'lumki, nemis tili grammatikasi boshqa german tillari grammatikasiga qaraganda ancha murakkab, shuning uchun murakkab grammatik mavzularni batafsil tushuntirish kerak.

¹ Лебединская Б.С. Методика обучения лексике немецкого языка как второго иностранного при первом английском.

² Hufeisen B., Neuner G. Mehrsprachigkeitskonzept – Tertiärsprachenlernen – Deutsch nach Englisch. – Strasbourg. Council of Europe Publishing, 2003, p. 180.

³ Баграмова Н.В. Лингво-методические основы обучения лексической стороне устной речи на английском языке как втором иностранном в педагогическом вузе. Дис. д. п. н., СПб, 1993.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, til o'rganishdagi muvaffaqiyatning atigi 15% o'qituvchiga, 50% talabalarning qobiliyati va harakatlariga bog'liq. Qolgan 35% qiziqishga asoslangan motivatsiyaga bog'liq. Yangi tilga bo'lgan qiziqishning murakkab grammatik paradigmalar tizimida yo'qolib ketishiga yo'l qo'ymaslik o'qituvchining vazifasidir. Buning uchun nemis tili grammatikasini tushunishga, xotiraning barcha turlarini rivojlantirishga yordam beradigan mashqlar tizimini diqqat bilan tanlash kerak.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqadiki, barcha holatlarda talabalarni ikkinchi chet tilining lingvistik vositalari bilan tanishtirishda A, B va C tillari o'rtasidagi o'xshashliklarni, shuningdek, ularning farqlarini aniqlashga yordam beradigan kontrastli yondashuv zarur. Ikkinchi chet tilini o'qitish metodikasi uchun bu talabalarni tillar bilan bog'lanishning til vositalarini solishtirishga undash kerakligini anglatadi. Ko'p tilni egallash va unda muloqot qilish insonda o'z-o'zini hurmat qilish hissini kuchaytiradi va sayohat qilish, o'qish yoki boshqa mamlakatlarda yashash kabi ko'pgina imkoniyatlar eshigini ochadi.

Ashurbayeva Ruqiya Qahhorovna (Buxoro davlat Tibbiyot instituti O'zbek tili va adabiyoti, rus tili, pedagogika va psixologiya kafedrasi assistenti)

INTEGRATIVLIK TAMOYILLARINING SAMARALI USULLARI: LOTIN TILIDAGI SON SO'Z TURKUMI O'TILISHI MISOLIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada integrativ tamoyillarning samarali usul va vositalari va bu tamoyillarning lotin tili fanining son so'z turkumining o'tilishi misolida fikr-mulohazalar bildirilgan. Shuningdek, mavzuga doir taqdimotlar, amaliy tavsiyalar berilgan.

Аннотация. В данной статье представлены эффективные методы и средства интегративных принципов и использования этих принципов в науке о латинском языке. Также были даны презентации по теме и практические рекомендации.

Annotation. This article presents effective methods and means of integrative principles and the use of these principles in the science of the Latin language. Presentations on the topic and practical recommendations were also given.

Kalit so'zlari: integratsiya, aloqadorlik, lotin tili, son so'z turkumi, tibbiyot, anatomiya, atama.

Ключевые слова: интеграция, корреляция, латинский язык, числовая лексика, медицина, анатомия, термин.

Key words: integration, correlation, Latin language, numerical vocabulary, medicine, anatomy, term.

Bugungi kunda har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalash, jamiyatning har qanday sohasida bunyodkorlik, yaratuvchanlik kabi xususiyatlari asosida yurt ravnaqiga hissa qo'sh oladigan, jahon andozalariga mos kadrlarni yetishtirish ta'lim tizimimizning asosiy maqsadlaridan biridir. Bunda esa integrativ ta'limot o'rni beqiyos [11]. Zero, fanlaaro aloqadorlik asosida yaxlitlik, fikrlar tahlili, qarashlar sintezi har bir ta'lim oluvchini kognitiv-pragmatik salohiyatini rivojlantiradi. Integrativ ta'limot (fanlararo, mavzulararo)ning ta'lim jarayonida o'rni beqiyos ekanligini nazarda tutgan holda bu tushuncha vobastaligida lotin tili fanini o'qitilishida qo'llash muhim va zaruriyat ekanligini ham tushunishimiz lozim. Shu nuqtai nazardan, bizningcha, lotin fanida son so'z turkumini o'tilishida "integrativlik"[8] tamoyilining samarali usullari borki, bu lotin tili fanini o'qitilishida ijobiy natijalarini berishi shubhasiz. Son son-sanoqni bildirib, bevosita kundalik hayotimiz uchun muhim sanaladi. Lotin tilida son so'z turkumi alohida o'z o'rniga ega. Narsalarning son-sanog'ini va tartibini bildirib, qancha? necha? nechanchi? so'roqlariga javob bo'ladigan so'zlar son deyiladi.

Lotin tilida sonlar quyidagicha ifodalanadi:

1 - unus, una, unum primus, a, um.	16 - sedecim sextus decimus, a, um.
2 - duo, duoe, duo secundus, a, um.	17 - septendecim septimus decimus, a, um.
3 - tres, tria tertius, a, um.	18 - duodeviginti duodevicesimus, a, um.
4 - quattor quartus, a, um.	19 - undeviginti undevicesimus, a, um.
5 - quinque quintus, a, um.	20 - viginti vicesimus, a, um.
6 - sex sextus, a, um.	30 - triginta tricesimus, a, um.
7 - septen septimus, a, um.	40 - quadraginta quadragesimus, a, um.
8 - octo octavus, a, um.	50 - quinquaginta quinquagesimus, a, um.
9 - novem nonus, a, um.	60 - sexaginta sexagesimus, a, um.
10 - decen decimus, a, um.	70 - septuaginta septuagesimus, a, um.
11 - undecim undecimus, a, um.	80 - octoginta octogesimus, a, um.

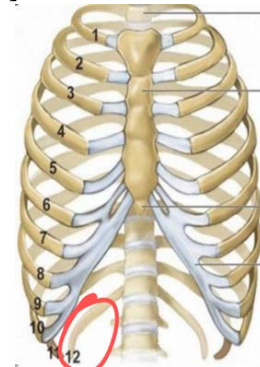
12 - duodecim duodecimus, a, um.
 13 - tredecim tertius decimus, a, um.
 14 - quattuordecim quartus decimus, a, um.
 15 - quindecim quintus decimus, a, um.

90 - nonaginta nonagesimus, a, um.
 100 - centum centesimus, a, um.
 1000 - mille millesimus, a, um [6].

Lotin tilida son soʻz turkumi haqidagi maʼlumotlar berilganidan soʻng, bu turkumdagi maʼlumotlarni mustahkamlashda integrativ munosabatlar rasmlar, organayzerlar va turli xildagi koʻrgazmalar, qiziqarli topshiriqlar vositasida berilsa maqsadga muvofiq boʻlar edi. Jumladan, son soʻz turkumining anatomiya fani bilan integrativlik asosida koʻrsata olish mumkin. Inson tana aʼzosi hisoblangan qovurgʻalar nomi ketma-ket beriladi, soʻngra rasmda joylashtiriladi.

Qovurgʻalarning nomlanishi sonlar asosida amalga oshiriladi [4]:

1 - costa prima.	7 - costa septima.
2 - costa secunda.	8 - costa octava.
3 - costa tertia.	9 - costa nona.
4 - costa quarta.	10 - costa decimal.
5 - costa quinta.	11 - costa undecimal.
6 - costa sexta.	12 - costa duodec.

Inson tana aʼzolaridan biri qoʻl barmoqlarining atalishida lotin tilidagi sonlar ham bevosita ishtirok etadi:

1. Pollex seu digitus primus.
2. Index seu digitus secundus.
3. Medius seu digitus tertius.
4. Anularis seu digitus quartus.
5. Minimus seu digitus quin [6].

Ushbu sonlar aytilishi, yozilishi koʻrsatilgandan soʻng, inson taʼna aʼzolarining bir qismi hisoblangan barmoqlar mulyaj yoki rasmlar asosida koʻrsatiladi. Qoʻl barmoqlarini sanashda ishlatilgan sonlar son mavzusini mustahkamlash maqsadida anatomiya fani bilan bogʻliqlikda takrorlanadi.

Shuningdek, lotin tilida son soʻz turkumi umurtqa pagʻonalarini sanashda ham qoʻllaniladi. Bunda taʼlim jarayonida anatomiya fani aloqadorlik taʼlim oluvchilarga koʻrsatib beriladi.

Lotin tilidagi ayrim sonlar geometriya fani bilan integrativlikni ham tashkil qiladi. Masalan,

triangle

♦tri (lotincha old qoʻshimcha) – uch burchakdan iborat;

pentagon

♦penta (yunon old qoʻshimcha) – besh burchakdan iborat;

♦hexa (yunon old qo‘shimcha – hexa (yunon old qo‘shimcha;

• oct (yunon old qo‘shimcha) – sakkiz burchakdan iborat.

Yil oylarini aytilishida ham lotin sonlaridan Rimda foydalanilgan va bugungi kunda ham foydalanib kelmoqda.

1. September - sentabr, Rimda yettinchi oyning atalishi.
2. October - oktabr, Rimda sakkizinchi oyning atalishi.
3. November - noyabr, Rimda to‘qqizinchi oyning atalishi.
4. December - dekabr, Rimda o‘ninchi oyning atalishi [3].

Lotin tili garchi o‘lik til hisoblansa-da, yer yuzidagi barcha davlatlarning turli sohalarida, ayniqsa, tibbiyot sohasida atamlar sifatida keng qo‘llanilib kelinmoqda. Tibbiyot ilmiy terminologiyasi o‘z ta’limida doimo tibbiyotning rivojlanishi bilan hamohangdir. Bu hamohanglik samarali usul va vositalari esa “integrativlik” tamoyili asosida tashkil qilinsa:

- ta’lim oluvchi dunyoqarashi rivojlanadi;
- dars jarayoni qiziqarli o‘tilishi ta’minlanadi;
- fan mavzulari oson va puxta o‘zlashtirilish imkoniyati yo‘lga qo‘yiladi;
- mavzulararo va fanlararo bog‘liqlik ta’lim oluvchida bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi [12].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ш.М.Мирзиёев. Педагог ва шифокорлар билан видеоселектордаги нуткидан. 2022.
2. Р.М.Абдуллаева, М.А.Сайдуллаева, С.Х.Рустамова, О.С.Паймина. Латин тили ва терминология. Тошкент, 2020.
3. М.Н.Болиев. Латин тили ва тиббиёт терминологияси. Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, Тошкент, 2002.
4. Г.С.Агзамова, З.Ф.Умарова. Терапия фанларини ўқитишга замонавий ёндошувлар модули. Ўқув-услубий мажмуа, Тошкент, 2019.
5. М.Н.Чернявский. Латинский язык и основы медицинской терминологии. 1989.
6. Изучение латинского языка как фактора интеллектуального и культурного развития студентов – медиков. Ташкент, «Fan va texnologiya», 2011.
7. Qisqacha siyosiy lug‘at. Toshkent, “O‘zbekiston”, 1983, 132-bet.
8. Jalolov A., Xonazarov Q. Mustaqillik (Izohli ilmiy-ommabop lug‘at). Toshkent, “Sharq”, 1998, 71-bet.
9. Iqtisodiyotga oid atamalar va tushunchalar izohli lug‘ati. Toshkent.
10. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2004, 15-bet.
11. Hojiyev A. Tilshnoslik terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, davlat ilmiy nashriyoti, 2002, 44-bet.

12. Ashurbayeva R.K. Effective methods of teaching the mother tongue in the education system. "International Engineering Journal For Research & Development". Vol.51 (Impact Factor: SJIF = 6.554).

13. Ashurbayeva R.K. Integrative approaches and methods towards the Implementation in the system of administrative education. International Journal of Economy and Innovation GOSPODARKA I INNOWACJE. Volume: 27/2022 Economy and Innovation, 61 – 65 p.

14. Ashurbayeva R.K. Reforming the independent system of Uzbekistan for the improvement of integrated education. Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture Innovative Academy Research Support Center. Published Date, 2022, 64 –70 p.

15. Ashurbayeva R.K. Sharqda integrativ ta'limotning ildizi. European international journal of multidisciplinary research and management studies. Volume: 02 Issue: 08 August 2022 Published Date 30-08-2022, 89–92 p.

Internet saytlar:

1. https://n.ziyouz.com/books/uzbek_tilining_izohli_lugati/O'zbek%20tilining%20izohli%20lug'ati%20-%20I.pdf

2. <https://www.ziyouz.com/>

3. <https://en.wikipedia.org/wiki/Integration>

Сагатова Зарима Бахтияровна (докторант Каракалпакского государственного университета имени Бердаха; zarima.1881@gmail.com)

СЕМЕНТИЧЕСКИЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ И ПОСЛОВИЦ АНГЛИЙСКОГО И КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКОВ: КОНЦЕПТ «СОБАКА»

Annotatsiya. Dunyoning lingvistik rasmini o'rganishda turli xil til vositalari o'rganiladi: leksik, so'z yasovchi, grammatik va frazeologik birliklar va maqollar. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ko'plab tadqiqotlar odamlarning hayvonlarni kuzatishiga va hayvonot dunyosi vakillari tasvirlarining ko'p funktsionalligiga bag'ishlangan. Maqollar nafaqat tarixiy hikoyalar, qadimiy miflarni o'zida mujassam etgan, balki xalqning urf-odatlarini, dini va tafakkur tarzini ham o'zida aks ettiruvchi til shakllaridan biridir. Ushbu maqolada ingliz va qoraqalpoq tilshunoslik dunyoqarashlarida "it" tushunchasini, jumladan, ingliz va qoraqalpoq til madaniyatlarida "it" zoomorfizmining leksik, madaniy, metaforik va diniy ahamiyati nuqtayi nazaridan o'rganiladi va qiyoslanadi. Tahlil qilish uchun tanlangan o'quv predmeti ingliz va qoraqalpoq tillaridagi "it" komponentli maqol va frazeologik birliklarni o'rganishning tavsifiy, konseptual, qiyosiy usullaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Tahlil natijasida shuni tushunish mumkinki, it salbiy ma'nolar bilan bir qatorda, ikkala tilda ham ijobiy baholarga ega.

Аннотация. В исследовании языковой картины мира объектом изучения выступают разные языковые средства: как лексические, словообразовательные, грамматические, так и фразеологизмы и пословицы. В современной научной литературе большое количество исследований посвящено наблюдению человека за животными и мультифункциональностью образов представителей животного мира. Пословицы являются одной из форм языка, которые несут не только истории и древние мифы, также отражают обычаи, религии и образ мышления нации. В данной работе изучаются и сопоставляются способы актуализации концепта «собака» в английской и каракалпакской языковых картинах мира, в том числе в аспектах лексической, культурной, метафорической и религиозной актуальности зооморфизма «собака» в английской и каракалпакской лингвокультурах. Избранный для анализа предмет исследования предполагает использование дескриптивного, концептуального, сопоставительного методов исследования пословиц и фразеологизмов английского и каракалпакского языков с компонентом «собака». В результате анализа можно понять, что собака, наряду с отрицательными коннотациями, имеет и положительные оценки в обоих языках.

Annotation. In the study of the linguistic picture of the world, the object of study are different language means: both lexical, derivational, grammatical, and phraseological units and proverbs. In modern scientific literature, a large number of studies are devoted to human observation of animals and the multifunctionality of images of representatives of the animal world. Proverbs are one of the forms of language that carry not only historical stories and ancient myths, but also reflect the customs, religions and way of thinking of the nation. This paper studies and compares ways of actualizing the concept of "dog" in the English and Karakalpak linguistic worldviews, including in terms of lexical, cultural, metaphorical and religious relevance of the zoomorphism "dog" in the English and Karakalpak linguistic cultures. The subject of study chosen for analysis involves the use of descriptive, conceptual, comparative methods for

studying proverbs and phraseological units of the English and Karakalpak languages with the “dog” component. As a result of the analysis, it can be understood that the dog, along with negative connotations, also has positive assessments in both languages.

Kalit so‘zlar: *tushuncha, maqol, frazeologik birlik, lingvomadaniyat, inkor ma’nosi, dunyoning lingvistik tasviri, leksema, xarakteristika.*

Ключевые слова: *концепт, пословица, фразеологизм, лингвокультура, негативное значение, языковая картина мира, лексема, характеристика.*

Key words: *concept, proverb, phraseological unit, linguistic culture, negative meaning, linguistic picture of the world, lexeme, characteristics.*

Введение. Концепт является предметом изучения разных наук: философии, логики, психологии, социологии, лингвистики и др. В русской лингвистической школе термин «концепт» является ключевым с начала XX века. С.А.Аскольдов-Алексеев в своей статье описывает концепт так: «Концепт есть мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределённое множество предметов одного и того же рода. Он может быть заместителем некоторых сторон предмета или реальных действий» [1.30–31]. Исследование концептов привело к появлению отдельного лингвистического направления в лингвистике – лингвокультурологии. Лингвокультурология, по определению В.Н.Телия, это «часть этнолингвистики, которая посвящена изучению и описанию корреспонденции языка и культуры в синхронном их взаимодействии» [10. 217]. Концепты сосредоточены в сознании человека, они аккумулируют универсалии и общие идеи, сохраняют элементы языковой картины мира, в них отображается мораль и этика разных этносов. В структуре любого концепта существует граница, внутри которой находится множество накопленных в памяти ассоциаций как обобщение личного, научного, социального, исторического опыта человека. В.И.Карасик рассматривает концепты как «ментальные образования, которые представляют собой хранящиеся в памяти человека значимые осознаваемые типизируемые фрагменты опыта» [5.59].

Концепт – это «квант переживаемого знания». Пословицы и фразеологизмы – квинтэссенция знаний народа о мире, в котором он живет. Знакомство с пословицами любого народа помогает не только хорошо овладеть иностранным языком, но и лучше понимать особенности мышления и черты характера народа. Пословицы и фразеологизмы всегда играли важную роль в речи. Они делают речь выразительной и яркой. По словам В.О.Ключевского, «паремия – это бытовая логика народа. Паремия касается крестьянского мировоззрения и труда, который сопровождается обильным цитированием» [6.56]. Паремиологический фонд языка – кладёз мудрости народа. «Содержание пословиц и поговорок специфично, так как они реагируют на все явления действительности, отражая жизнь и мировоззрение народа во всем многообразии, передавая социальные, философские, бытовые, религиозные, морально-этические и эстетические народные взгляды» [2.22]. Паремии позволяют точнее и детальнее описать языковую картину мира. Каждая паремия была создана на основе конкретного события и их выбор является целенаправленным и в соответствии с вербальным и невербальным контекстом, поэтому они также различаются по предмету. М.Моиноддини пишет: «В общей классификации пословицы могут быть классифицированы в зависимости от предмета следующим образом: религия, образование и обучение, религия, политика, властолюбие, эмоция, мораль, семья, общество и т. д.» [7.38] Под языковой картиной мира понимается зафиксированная специфическая в языке и для данного языкового коллектива схема восприятия действительности [13]. В исследовании языковой картины мира объектом изучения выступают разные языковые средства: как лексические, словообразовательные, грамматические, так и фразеологизмы и пословицы. «Языковая картина мира характеризуется тем, что способ концептуализации действительности включает как универсальные, так и национально-специфичные для каждого языка компоненты» [3.350–351]. Фразеологические единицы являются одним из манифестантов национального сознания в языковой картине мира, они привлекают внимание лингвистов с точки зрения лингвокультурологии. Обращение к фразеологизмам и пословицам позволяет заметить стереотипы относительно определённых фрагментов мира.

Пословицы и фразеологизмы с зоонимическим компонентом ярко представляют номинативные и метафорические значения. По словам Э.Л.Тауковой, «являясь экстралингвистической базой лексикологического анализа, фауна находит, таким образом, свое специфическое отражение в языке, формируя его фаунистическую (зоосемическую) лексическую подсистему» [9.1]. В своей работе «Фразеологические единицы с компонентом-зоонимом в татарском и английском языках и

их лексикографирование» А.А.Гимадеева пишет, что между неродственными языками тоже существует общие моменты в функционировании фразеологизмов и пословиц, в связи с чем «во фразеологии татарского и английского языков наблюдаются общие тенденции лексикографического описания фразеологических единиц с компонентом-зоонимом. В частности, наблюдается схожая дефиниционная презентация их значения» [4.33]. В современной научной литературе большое количество исследований посвящено наблюдению человека за животными и мультифункциональностью образов представителей животного мира [3.203]. Например, в Коране есть в 194 стихах и 57 сурах упоминание 40 животных, в Евангелии от Матфея 16 раз и в Евангелии от Иоанна 7 раз называются чаще овцы, рыбы, волки, ослы [12.26]. Пословицы являются одной из форм языка, которые несут не только исторические истории и древние мифы, также отражают обычаи, религии и образ мышления нации. Люди двух стран, не имеющие базовых знаний и не знакомые с культурой друг друга, с трудом понимают литературные произведения друг друга и тяжело общаются с людьми другой страны.

Методология и методы исследования. В английском, как и во многих других языках, наиболее «богатыми» в отношении фразеологическими единицами являются животные, приближенные к человеку, – это прежде всего собаки и кошки. С ними человек общается как с себе подобными и поэтому наделяет их достаточно широким спектром эмоций, многие из которых находят свое выражение во фразеологических единицах. Избранный для анализа предмет исследования предполагает использование дескриптивного, концептуального, сопоставительного методов исследования пословиц и фразеологизмов английского и каракалпакского языков с компонентом «собака». Предваряя анализ языкового материала, обратимся к толковым словарям. В английском языке у лексемы «собака» отмечены неофициальные переносные значения: «мальчик или мужчина», «непривлекательный или непопулярный человек» и «неудовлетворительная вещь или неудачное предприятие». 1. В «Толковом словаре каракалпакского языка» относительно этого животного указывается следующее: «домашнее животное, годное для охраны, охоты и развлечений, как символ нечистого изгоя из рода хищников». Собака олицетворяет такие добродетели человека, как верность, бдительность, привязанность, искренность и послушание; в то же время может обернуться псом и проявить злость (собачиться), жёсткость, мстительность, похоть – то есть дикие, звериные качества своего предка, волка. Собака в каракалпакской культуре, обозначает нечистоту, подлость, бесстыдного человека, бездельника, дармоедство и верность». Интересно, что наряду со многими негативными чертами, существует только один положительный характер. Материал данного исследования был отобран путём сплошной выборки из словарей пословиц и поговорок английского и каракалпакского языков. Количество пословиц с лексемами «собака» и «пёс» в английском языке – более 100 единиц (например: *let the dog see the rabbit, threw to the dogs; tail wagging the dog; underdog; a shaggy dog story*), в каракалпакском языке не менее 70 единиц (например: *Ийтмен бир сүйек қарыздар болыў; иттей үриў*). Как видно из приведенных показателей, в английских пословицах и фразеологизмах образ собаки более распространён и чаще он негативен: *in the dog house*, в значении – «сказать, что вы в беде или не в чести», что напоминает непослушную собаку, которой приказали пойти в конуру в наказание за проступок; *as mean as a Junkyard dog*, что означает: идиома, которая предполагает, что человек очень жадный. Он также может описывать кого-то как жестокого или готового к драке» и др. Причина наличия большого количества пословиц и фразеологизмов с компонентом «собака» в исследуемых языках объясняется тем, что собака считается первым животным, которое приручили люди. Долгие века собака живет по соседству с человеком, охраняя его дом, защищая его семью, помогая ему в охоте, то есть является истинным его попутчиком в жизни, играющим важную роль в быту и промыслах. О.Н.Трубачев в работе «Происхождение названий домашних животных в славянских языках» отмечает, что «собака» является почти везде первым древнейшим домашним животным», она «сблизилась с человеком как паразит, поедавший отбросы около человеческих стоянок. Таково было начало взаимоотношений человека с собакой. Но у индоевропейцев сохранились также вплоть до появления письменных памятников, а в ряде случаев до наших дней ясные следы религиозной роли собаки как животного, окружаемого высокими почестями, неприкосновенного, наделенного божественной силой» [11.5].

Результаты исследования и их обсуждение.

I. Анализ лексико-семантических и лингвокультурных особенностей пословиц и фразеологизмов с компонентом «собака» в английском и каракалпакском языках привел к следующим результатам:

1. Лексема собака используется для актуализации признаков человеческих качеств и морали. Первые ассоциации при слове «собака», которые возникают у каракалпакцев, связаны с низкими поступками, конфликтами, ссорами, раздорами и т. д. Например, в каракалпакском языке о людях, с дурным характером и всегда раздражённых, говорят: «*қутырған ийттей*», что дословно означает «как бешеная собака», так говорят о злом человеке. В каракалпакском языке, давая характеристику качества общения с человеком, который ссорится, раздражённо общается, используют фразеологические единицы «*ийттей ырылдасыу*», «*ийтли пышыклы болыу*»; а в английском языке «*dogs of war*». Человек зачастую необъективно характеризует тех, кто всегда ему помогает: «Самые обидные характеристики люди выбирают из числа названий домашних животных, покорно и преданно служащих человеку тысячелетия. Наверное, самые существенные недостатки лучше всего познаются тогда, когда с живым существом – безразлично, животным или человеком, – живёшь и трудишься бок о бок» [8.108]. Примером из английского языка может служить фразеологизм *dog eared* (собачьи уши), который означает **что «что-то немного изношено или хорошо использовалось. Часто говорят, когда говорят об обложке старой книги или журнала, которые хорошо просма-тривались и знавали лучшие дни»**. Большинство английских и каракалпакских пословиц и фразеологизмов с ключевым компонентом «собака» выражают негативные особенности человека, такие, как жадность, зависть, скупость. Рассмотрим некоторые каракалпакские пословицы, в которых отражаются эти смыслы: «*ишин ийт жыртқандай болыу*»; «*ийт те ийтаяғын қызғанар*». Эквивалентом этого фразеологизма в английском языке является *as mean as a Junkyard dog*, который семантически совпадает с каракалпакским вариантом: «*ийт те ийтаяғын қызғанар*».

2. Лексема собака встречается в собранном материале для обозначения человека, который приобрёл большой опыт, основательные знания в чем-либо, стал мастером в каком-либо деле. У английского народа есть фразеологизм «*if you lie down with dogs, you get up with fleas*», которое обозначает **«способ предупредить кого-то – сказать, что им придется понести последствия, если они совершат опасные поступки»**. Каракалпаки в этом случае говорят «*түйе аўнаған жерде түк қалар*», что дословно означает: «на месте побывавшего верблюда, остаётся его шерсть» и несёт в себе отрицательную коннотацию. Здесь же отсутствует лексема «собака», а смысл выражается с помощью другого зоонима.

3. Во фразеологизмах, компонентом которых является сравнительная конструкция как собака, выражается усиление качества или свойства, которое сопровождает такое сравнение. Сравнение с собакой актуализируется разными частями речи как существительными, прилагательными, глаголами или наречиями, что показывает образ завершения дела или означает «сильно, абсолютно». Например: «*ийттей жалаңаш*» означает «абсолютно остаться без денег, не иметь ни гроша»; «*ийт несийбели*» – «очень везучий», «*ийти шығыу*» – «мучиться много»; «*ийти болыу*» – «быть преданным». В английском языке существует большое количество фразеологизмов со сравнительным сочетанием «как собака». Например: фразеологизм «*be like a dog with a bone*», который буквально значит **«человек заикленный на что-то»**. Близкий, но не идентичный смысл в английской картине мира передаётся фразеологизмом *that dog won't hunt*, который говорит «о трудности в выполнении действия».

В английском есть выражение *done up like a dog's dinner* которое дословно означает «как собачий ужин», так описывается: 1) **«человек, который выглядит слишком одетым. Одежда обычно слишком вычурная или глупая для какого-то случая»**. Каракалпаки в этом случае говорят «*жулынған тауықтай*», которое дословно означает «как курица без перьев». Следует обратить внимания на то, что в каракалпакском варианте слово «собака» не используется, а смысл передаётся через сочетание других лексем. Третий пример, фразеологизм *throw to the dogs*, буквальное значение его «бросить собакам». Так говорится: **о человеке подвергнувшемся критике или нападкам, обычно в попытке защитить себя**.

4. На общем фоне пословиц и фразеологизмов каждого народа сказывается влияние религии. В сравнении с Великобританией, в Каракалпакстане существует отрицательное отношение к собакам. Её считают нежелательным и опасным существом. Истоком таких представлений явля-

ется ислам. В Коране утверждается, что собака – нечистое животное. Мы привыкли слышать: «Нет ничего хорошего в содержании собаки, кроме охотничьей собаки, которая служит для охоты и охраны». Пророк ислама Мухаммад (дбмн) сказал: «В дом, где есть собака, не войдут ангелы». Высказанное авторитетное мнение отражается на культуре и образе жизни и представлениях определённого народа (здесь мы говорим о каракалпаках). Например, у каракалпаков бытует пословица: «*ийт даряга аўзын басып, суў харам болмас*», которая буквально означает: «Море плевком собаки не станет грязным». Она используется в ситуациях, когда кто-то о других высказывается плохо.

5. Анализ пословиц и фразеологизмов двух языков показывает, что между ними есть и общие характеристики собаки: она кусает, считается символом свирепости, воплощённым образом гнева и агрессии. Например: *тойынган ийт ийесин қабар*; *ийт ийтлигин етер*; *ийт қаппайды, ат теппейди деме*.

II. В ходе исследования были отмечены некоторые семантические особенности английских и каракалпакских пословиц и фразеологизмов с компонентом «собака», которые зафиксированы в одной из языковых картин мира, а в другой – отсутствуют:

1. Каракалпакские фразеологические единицы, не имеющие английских соответствий: в каракалпакской лингвокультуре при проявлении недостойным человеком щедрости или великодушия «*адамбысаң, ийтписең демеў*», «*ийт қурлым қәдири болмаў*» говорят, что дословно означает: «не иметь достоинство даже как у собаки». Ещё одна пословица гласит: «*тойынган ийт ийесин қабар*» её буквальное значение: «сытая собака кусает хозяина». Эта пословица используется в ситуации, когда кто-то жалуется на непослушание служащих или детей. Похожих пословиц в английском языке не отмечено.

2. Каракалпакские паремии, имеющие полные эквиваленты в английском языке: английское выражение «*be like cats and dogs*» имеет семантический коррелят в каракалпакском языке «*ийтми пышықлы болыў*» и отражает неуживчивость и нетерпимость двух человек.

3. Паремии, сходные по значению, но передаются другими способами в английском и каракалпакском языках: каракалпакская пословица «*сары ийт шагалга дайы*» дословно означает «жёлтая собака – шакалу дядя», её применяют в ситуации описании кого-либо похожего на другого по каким-либо качествам, свойствам, положению. английский фразеологизм «*as like as two peas in a pod*» передаёт такое значение, однако в составе фразеологизма лексема собака отсутствует. Английская пословица «*better the head of the dog than the tail of a lion*» обозначает, лучше быть лидером небольшой или низкой группы, чем подчиненным в более высокой или более престижной группе. На каракалпакском для выражения этого значения говорят «*адамның кишиси болганиша, ийттиң күшиги бол*», что дословно означает: «чем быть человеком среди людей, лучше быть щенком собаки». В картине мира обоих языков собака занимает значимое место и это обусловлено повседневной жизнью людей.

III. В английской лингвокультуре с собаками связано большое количество ассоциаций, которых в языковой картине мире каракалпакского нет. Напомним некоторые случаи: 1) собака является символом свободы, беззаботности: *the moon does not need the barking of the dogs* – вольно собаке на небо лаять; 2) собакой называется жадный и скаредный человек: *a dog in the manger* – описывает человека, который препятствует или мешает другим иметь что-то, что может принести им пользу. Даже если они этого не хотят и не нуждаются; 3) собака – символ благополучной и гарантированной жизни: *eat your own dog food* – выражение, описывающее компанию, использующую собственные продукты или услуги для своих внутренних операций. Суть в том, что если корм для собак имеет высокое качество, рекламируемое потребителям, то он должен быть достаточно хорошим, чтобы его мог есть и человек; *a good dog deserves a good bone* – хорошая собака заслуживает хорошую кость; 4) с собаками связаны некоторые суеверия: Чёрная собака, чёрная кошка и чёрный петух в доме спасают от грозы и от вора; 5) собака считается признаком горя, беды и огорчения: *it's a dog's life* – когда жизнь трудна, неприятна или скучна; *sad as a hound dog's eye* – что-то несчастливое и грустное; 6) собака – символ счастья и удачи: *like a dog with two tails* – очень, очень счастливый; *every dog has its day* – каждый успешен или счастлив в какой-то момент своей жизни; 7) собака ассоциируется с признаками молодости и старости: *you can't teach an old dog new tricks* – человек, который стар или привык делать что-то определенным образом, не может или не хочет учиться новому; *an old dog barks not in vain* – старая собака на пустое дерево лаять не станет; 8) собака воспринимается как друг или недруг: *dogs are the man's best friend* – это

партнерство началось с того, что волкам бросали объедки в обмен на защиту лагерей. Позже люди приручили их, и постепенно превращаясь в дружбу; *dog eat dog* – собака ест собаку.

Заключение. Таким образом, анализ английских и каракалпакских пословиц и фразеологизмов с компонентом «собака» привел к следующим выводам: Во-первых, пословицы в обоих языках отражают разные характеристики этого животного. Например: собака лает и кусает, она жадная, при этом она – верный друг своего хозяина. Во-вторых, пословицы и фразеологизмы английского и каракалпакского языков показывают общие и специфические реакции народов в отношении собаки. В-третьих, существует множество выражений со словом собака, содержащих отрицательную коннотацию: собака ассоциируется с бесстыдством, неуживчивостью, нетерпимостью. В-четвертых, слово «собака» выражает значение тяжёлых, бессмысленных и безрезультатных поступков. В-пятых, собака наряду с отрицательными коннотациями, отмеченными в английской лингвокультуре, имеет и положительные оценки, которые передаются в пословицах и фразеологизмах, описывающих человека. В таких паремиях человек предстает как умный, ловкий и знающий.

Использованная литература:

1. Аскольдов-Алексеев С.А. (1928). Концепт и слово. Русская речь. Новая серия. Вып. 2, с. 28 – 34.
2. Алефиренко Н.Ф. (2006). Теория языка. Вводный курс. М., “Академия”, с. 367.
3. Апресян Ю.Д. (1995). Интегральное описание языка и системная лексикография. Избранные труды, в 2 т, М., «Языки русской культуры», т. 2, с. 767.
4. Гимадеева А.А. (2011). Фразеологические единицы с компонентом-зоонимом в татарском и английском языках и их лексикографирование. Дис. ...канд. филол. наук, 10.02.02, Казань, с. 243.
5. Карасик В.И. (2004). Языковой круг: личность, концепты, дискурс. М., “Гнозис”, с. 390.
6. Ключевский В.О. (2003). Записные книжки. СПб, “Пропаганда”, с. 157.
7. Моиноддини М. (2002). Анализ социальных тем пословиц в Кермане. Керман: Центр кермановедения, с. 164.
8. Мокиенко В.М. (2005). В глубь поговорки. Рассказы о происхождении крылатых слов и образных выражений. М., “Азбука-классика: Авалон”, с. 256.
9. Таукова Э.Л. (2004). Сопоставительный анализ фразеологических единиц русского и английского языков в функционально-параметрическом отображении (на материале анималистической фразеологии). Автореф. дис. ... канд. филол. наук, 10.02.20, М., с. 15.
10. Телия В.Н. (1996). Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., «Языки русской культуры», с. 288.
11. Трубачев О.Н. (1960). Происхождение названий домашних животных в славянских языках. М., АН СССР, с. 116.
12. Шарифмогаддам А., Назари Робати Ф. (2018). Сравнение семантической роли животных в священных книгах Корана и Евангелия от Матфея и Иоанна с акцентом на «значимость» и «субъективность». “Знание религий”, вып. 4, с. 25 – 41.
13. Яковлева Е.С. (1996). К описанию русской языковой картины мира. “Русский язык за рубежом”, № 1/3, с. 34 – 48.

Муртазаева Феруза Рашитовна (PhD), доцент кафедры русского литературовведения Бухарского государственного университета; feruza79.79@list.ru)

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОРИЕНТИРЫ ПСИХОЛОГИЗМА В РУССКОЙ И УЗБЕКСКОЙ «ЖЕНСКОЙ ПРОЗЕ»

Аннотация. *Ushbu maqolada Viktoriya Tokareva va Zulfiya Qurolba qizi ijodi misolida bu ikki muallif nasrida dominant unsur sifatida psixologizmning badiiy yo‘nalishlari o‘rganiladi. Psixologizm azaldan adabiyotda stilistik element bo‘lib kelgan va bu “ayollar nasrida” ko‘proq yaqqol ko‘rinadi, bu ularning ayollar hayoti va tajribasiga o‘ziga xos nuqtayi nazarini qayta tiklashga yordam beradi.*

Аннотация. В данной статье на примере творчества Виктории Токаревой и Зулфики Куролбой кизи исследуются художественные ориентиры психологизма, как доминирующий элемент в прозе этих двух авторов. Психологизм уже давно является стилевым элементом в литературе, и нигде это не проявляется так ярко, как в “женской прозе”, которая способствует воспроизведению их уникального взгляда на жизнь и опыт женщин.

Annotation. In this article, on the example of the work of Victoria Tokareva and Zulfiya Kurolba kizi, the artistic guidelines of psychologism, as a dominant element, in the prose of these two authors are explored. Psychologism has long been a stylistic element in literature and now this is more evident than

in “women’s prose”, which contributes to the reproduction of their unique perspective on women’s lives and experiences.

Kalit so‘zlar: uslub, dominant, psixologizm, o‘ziga xoslik, g‘oya, hissiyotlar, estetika, ichki dunyo.

Ключевые слова: стиль, доминанта, психологизм, уникальность, идея, эмоции, эстетика, внутренний мир.

Key words: style, dominant, psychologism, uniqueness, idea, emotions, aesthetics, inner world.

Реализация художественных форм и приемов психологизма в женской прозе является мощным инструментом исследования сложностей женской психологии. Углубляясь во внутренние мысли и эмоции своих персонажей, эти авторы способны создавать богатые и нюансированные повествования, которые резонируют с читателями на глубоком уровне. Будь то с помощью потока сознания, символизма или других методов, эти писатели проложили путь к новой эре феминистской литературы, которая прославляет внутреннюю жизнь женщин.

Стиль психологизма требует использования особых художественных приемов и особой организации. Можно сказать, что психологизм – это принцип организации элементов вида искусства, выразительные средства которого направлены прежде всего на выражение жизни человеческой души в ее различных проявлениях.

В своё время Б.Эйхенбаум утверждал, что: «Художественное произведение – всегда результат сложной борьбы различных формирующих элементов, всегда своего рода компромисс. Элементы эти не просто сосуществуют и не просто «соответствуют» друг другу. В зависимости от общего характера стиля тот или иной элемент имеет значение организующей доминанты, господствующий над остальными и подчиняя их себе» [7].

Задача данной статьи – выявить художественные ориентиры психологизма в «женской прозе» Виктории Токаревой и Зульфии Куролбой кизи.

Для современного понимания литературно-художественного стиля существенно следующее: стиль является выражением глубокой оригинальности; стиль обладает эстетическим совершенством; он представляет собой содержательную форму; он является свойством всей художественной формы произведения, а не только его речевой стороны, которая имеет для литературного стиля важнейшее значение [3].

Рассмотрим, какими же приемами и способами пользуются для этой цели вышеназванные авторы. Внешние детали могут не прямо входить в процесс внутренней жизни героев, а лишь косвенно соотноситься с ним. Очень часто такое соотношение наблюдается при использовании пейзажа в системе психологического письма, когда настроение персонажа соответствует тому или иному состоянию природы или, наоборот, контрастирует с ним.

Сказанное относится и к тем художественным деталям, с помощью которых показываются внешние проявления внутренней жизни героя (мимика, пластика, жестикуляция, речь на слухателя, физиологические изменения и т.п.). Воспроизведение внешних проявлений переживания – одна из древнейших форм освоения внутреннего мира, но в системе непсихологического письма она способна дать лишь самый схематичный и поверхностный рисунок душевного состояния, в психологическом же стиле подробности внешнего поведения, мимика, жестикуляция становятся равноправной и весьма продуктивной формой глубокого психологического анализа.

Одной из главных определяющих особенностей стиля В.Токаревой литературоведы называют простейшую разработку сюжета: явный контраст между положительным и отрицательным, настоящим и ненастоящим, важным и неважным, своим или показавшимся таковым. По какой-то ведомой только им интуиции, герои В.Токаревой четко отделяют все лишнее, оставляя за собой право идти дальше со своим багажом жизненных установок, привязанностей, антипатий. [1].

Приёмы композиции и сюжета в рассказах сочетаются с описательностью и психологизмом. Особенно ярко эти черты выражены в портрете и пейзаже.

Портретные характеристики персонажей в рассказах представлены широко и разнообразно. Самым важным в человеке для В.Токаревой является внутренний мир.

Пейзаж на страницах книги В.Токаревой занимает достаточно скромное место, но, несмотря на это, он не только органически включается в мир ее произведений, но и отражает особенности стиля писательницы: выполняет функцию психологического параллелизма, используется в роли символа, создает атмосферу конфликтности, в которой человек резко противопоставляется природе [5].

Если говорить о художественной речи в ее рассказах, то в них выделяется ритмическая упорядоченность фраз и их темповая организация.

Существенной особенностью стилистики речи является номинативность. Характерным для ее творчества, является точное название деталей изображенного мира, хотя встречаются сравнения и метафоры (создание пейзажа, портрета, образов-символов). Язык произведений отличается простотой синтаксических конструкций.

Неотъемлемым свойством повестей Виктории Токаревой является диалогичность. Это может быть передача чужой речи либо авторской в форме прямой или несобственно-прямой речи. С помощью диалога автор передаёт разнообразие жизни, нормальных, обыденных взаимоотношений между людьми: в любовных отношениях, в семейном быту и т.д.

Как отметил М.М.Бахтин «текст живёт, только соприкасаясь с другим текстом (контекстом), только в точке этого контакта текстов вспыхивает свет, освещающий и назад, и вперёд, приобщающий данный текст к диалогу» [2].

Произведения В.Токаревой привлекают читателя интересом к внутреннему миру героев, осмыслением морально-этических проблем. Чаще всего главные персонажи её произведений – женщины. Главная черта творчества В.Токаревой – подход к женщине как творцу, архитектору собственной жизни (повесть «Своя правда», рассказы «Жена поэта», «Дерево на крыше», «Старая собака» и т.д.) [6].

В психологических стилях мы находим богатую систему повествовательно-композиционных форм, с помощью которых осуществляется изображение различных сторон внутреннего мира, разных душевных состояний [3].

В прозе автора выпукло отражены пейзажные компоненты, которые позволяют отметить особенности стиля автора. В ее рассказах есть гармония с природой, часто встречаются образы дождя и снега.

Рассказы Зульфии Куролбой кизи вызывают интерес читателя к внутреннему миру персонажей. Главной героиней в её рассказах обычно становится женщина. Основная черта творчества автора – подход к женщине как матери, жене, и в то же время как очень сильно страдающему человеку рассказы «Ёмфирли ўлка» («Дождливый край»), «Изтироб» («Боль»), «Рашк» («Ревность»), «Мухаббат ва нафрат» («Любовь и ненависть») и т.д. [4].

Интересным является процесс развития сюжета в рассказах Зульфии Куролбой кизи. Поступательное движение развития сюжета никогда не ослабляется, наоборот, он постоянно стремителен и напряжен, изобилует разнообразными перипетиями. Её произведения всегда привлекают читателя необычной фабулой, чередой неординарных событий, сопряженных с простотой и будничностью.

В рассказах Зульфии Куролбой кизи повествование вводится от первого и третьего лица. Такое сочетание ориентировано, прежде всего, на авторское изложение мыслей и чувств персонажей, что позволяет ей вводить внутренние монологи, которые глубоко и детально раскрывают внутренний мир героинь.

Прежде всего отметим значительную роль, которую играет психологическое повествование от третьего лица, которое наблюдается в рассказах Зульфии Куролбой кизи. Повествование, которое ведется «нейтральным», «посторонним» рассказчиком, обладает рядом преимуществ в изображении внутреннего мира, хотя в научной литературе часто можно встретить противоположное утверждение, согласно которому более органичной формой психологизма является повествование от первого лица. Рассмотрим, что же дает нейтральное повествование со стороны в плане изображения внутреннего мира в творчестве Зульфии Куролбой кизи.

Во-первых, оно ориентировано прежде всего на такую форму психологического анализа, как авторское повествование о мыслях и чувствах героя. Это именно та художественная форма, которая позволяет автору без всяких ограничений вводить читателя во внутренний мир персонажа и показывать его наиболее подробно и глубоко. Для автора нет тайн в душе героя – он знает о нем все, может проследить детально внутренние процессы, объяснить причинно-следственную связь между впечатлениями, мыслями, переживаниями. Нейтральный повествователь может прокомментировать самоанализ героя, рассказать о тех душевных движениях, которые сам герой не может заметить или в которых не хочет себе признаться.

Во-вторых, повествование от третьего лица дает небывалые возможности для включения в произведение самых разных форм психологического изображения: в такую повествовательную

стихию легко и свободно вливаются внутренние монологи, публичные исповеди, отрывки из дневников, письма, сны, видения и т.п. Такая же композиционно-повествовательная форма, как рассказ от первого лица, или роман в письмах, или роман, построенный как имитация интимного документа, дает гораздо меньше возможностей разнообразить психологическое изображение, делать его более глубоким и всеохватывающим

В-третьих, повествование от третьего лица наиболее свободно обращается с художественным временем, оно может подолгу останавливаться на анализе скоротечных психологических состояний и очень кратко информировать о длительных событиях, имеющих в произведении, например, характер сюжетных связей. Это дает возможность повышать удельный вес психологического изображения в общей системе повествования, переключать интерес с подробностей события на подробности чувства. Кроме того, психологическое изображение в этих условиях может достигать небывалой детализации и исчерпывающей полноты: психологическое состояние, которое длится минуты, а то и секунды, может растягиваться в повествовании о нем на несколько страниц

Использование психологизма в качестве художественного ориентира в «женской прозе» позволило таким авторам, как Виктория Токарева и Зульфия Куролбой Кизи исследовать внутреннюю жизнь своих женских персонажей с глубиной и нюансами. Углубляясь в сложности мыслей и эмоций своих персонажей, эти писатели создали произведения, которые резонируют с читателями и предлагают понимание человеческого опыта. психологизм оказался мощным инструментом для этих авторов в создании убедительных повествовательных стратегий, которые отражают суть женского опыта.

Использованная литература:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., «Искусство», 2006, с. 424.
2. Букина Ю.А. Доминантные черты художественного мира В.Токаревой. Русская литература. Исследования. Выпуск XIV, 2010, с. 234.
3. Есин А.Б. Стиль. Введение в литературоведение. Под ред. Л.В.Есина, М., 2000, с. 353.
4. Зульфия Куролбой кизи. Кадимий кўшик. Т., «Ўзбекистон», 2012, 274-бет.
5. Муртазаева Ф.Р. (2020). Женское видение мира в прозе В.Токаревой. «Своя правда», Молодой ученый, (4), с. 462 – 465.
6. Муртазаева Ф.Р. (2019). Художественная философия. «Женской прозы», Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, (12), с. 95 – 98.
7. Эйхенбаун Б. О поэзии. Л., 1969, с. 332.

Faleeva Anastasiya Vadimovna (Teacher of SamSIFL; e-mail faleyevanastya97@mail.ru) ENGLISH COLLOQUIALISTICS IN THE PERSPECTIVE OF LEVEL INTERPRETATION AND TEMPORAL CHARACTERISTICS

Annotatsiya. Maqolada hozirgi ingliz so‘zlashuv tilidagi ingliz kollokvialistika muammolari bayon qilingan. Asosiy e’tibor leksikografik manbalardagi slengizmlarning turli temporal xususiyatlari tahliliga qaratilgan.

Аннотация. В статье описывается проблема английской коллоквиалистики в современном разговорном английском языке. Особое внимание уделяется анализу различных темпоральных характеристик сленгизмов в лексикографических источниках.

Annotation. The article describes the problem of English colloquialistics in modern informal English language. Particular attention is paid to the analysis of various temporal characteristics of slang terms in lexicographic sources.

Kalit so‘zlar: kollokvializm, slengizm, ingliz so‘zlashuv, leksik-semantik xususiyatlar, temporal xususiyatlar, neologizmlar.

Ключевые слова: коллоквиализм, сленгизм, разговорный английский, лексико-семантические особенности, темпоральные характеристики, неологизмы.

Key words: colloquialism, slangism, colloquial English, lexico-semantic features, temporal characteristics, neologisms.

Spoken English is a complex system that develops under the influence of a multidimensional number of factors. In the process of studying individual aspects, various new language subsystems are revealed, dividing into microgroups. Thus, it is important to understand spoken language as a vast “linguistic web” with branches into smaller subgroups in the course of studying colloquialisms, slangisms, sociolects, etc.

Thus, studying colloquial texts, we touch upon the syntactic constructions inherent in the spoken language (colloquial sentences and phrases). Moreover we analyze the features of the lexico-semantic component of colloquial words and expressions, etc.

We include the features of the construction of phrases and sentences used mainly in everyday communication, informal correspondence (messenger correspondence through social networks, such as facebook, gmail.com, etc.), the ambiguity of the use of grammatical categories in dialogues, etc to the leading problems of colloquial syntax and morphology.

When studying the colloquial phonetic-phonological level, it is important to take into account the peculiarities of the pronunciation of words, their distortion, changes in stress in everyday conversations, slowing down or speeding up the pronunciation of sounds, changes in tonality. At the same time, it becomes important to analyze the pronunciation in various variants of the English language (American, Australian, Canadian, New Zealand, etc.).

The fact of the diversity of the implicit indicator at the lexico-semantic level of spoken English remains beyond any doubt. Due to the strengthening of the position of the English language in the global linguistic space, the appearance of a huge influx of neologisms with the tags *coll.* (colloquial), *sl.* (slang), *infml.* (informal), *nonstand.* (nonstandard), *sp.* (spoken) becomes natural in lexicographic sources.

It seems actual for us to study such derivational processes as morphological (prefixation, suffixation, prefixation-suffixation, zero suffixation (or non-affix/non-suffix method), postfixation, prefixation-postfixation, suffixation-postfixation, compounding and the complex suffixation method), lexico-syntactic (the process of merging or fusion of several words of different parts of speech into one lexical unit), morphological-syntactic (transition of a word from one part of speech to another (substantivation, verbalization, adjectivization, also lexicalization – the transformation of a one grammatical form into a word that becomes a new part of speech)) and lexico-semantic (the process of disintegration of the meanings of a polysemantic word, i.e. homonyms) ways when creating a real word-formation picture of English colloquialism.

Telescoping, clipping, the use of several methods of word formation at once have become frequent methods of forming a colloquial layer in recent years.

It is impossible not to note and single out the colloquial spelling-punctuation superlevel of colloquialistics as a separate vast plane for analyzing the issues of designing oral speech into writing, taking into account gender, cultural prerequisites.

Close language contacts give rise to borrowings into spoken English of some norms from other languages. Thus, English colloquialistics acquires new trends at all levels of the language system.

It is important to take into account not only the knowledge of the semantic load of the colloquial expression, but also the manner of reproduction in speech in the study and use of colloquial sentences.

So, the features of voice change during the voicing of the initial component composition of the expression and the transition to a different voice register at the final part are specified in the dictionary entries of the dictionary of A.Yu.Kudryavtsev and G.D.Kurapatkin “The English-Russian Dictionary of Tabooed Vocabulary and Euphemisms” (Англо-русском словаре табуированной лексики и эвфемизмов).

For example, *Help! Sharks! too late! too late!* [1.334] in the meaning of “a statement used when referring to a man of an effeminate type” (some changes in the voice of male representatives after the operation to switch to another sex/castration are specified). The dictionary entry clarifies that the words *Help* and *Sharks* are pronounced in a normal voice without introducing any changes. However, the speaker pronounces words in falsetto when speaking with the transition to the last reduplicated phrases *Too late*. Thus, the specific manner of pronunciation in oral speech of a colloquial construction is already specified.

A similar example was noted when using the expression *Take yer ‘at orf in the ‘ouse of God* in the meaning of “an order to remove a headress in a religious institution (church)”, used by the military in an ironically rude manner” [1.344].

The authors of the lexicographic source specify that the initial components of the colloquial expression are pronounced in a low voice. However, the following movement stands out after a short pause due to a loud voice with the specification “giving a rough tone”. Thus, colloquial units are introduced with additional explanations in terms of perceptual characteristics already at the level of sentences, rather than individual lexical units in modern substandard English-language dictionaries.

Changes in the pronunciation of initial and subsequent components in colloquial sentences (loud / quiet), the use of elements from the classification of singing voices (falsetto) are particular and universal problems of studying the phonetic-phonological level of English colloquialism.

Thus, a certain speech behavior of the speaker is fixed in the process of a direct speech act. The transition of a predominantly quiet voice to a loud one in colloquial expressions eliminates monotony and enhances the expressiveness of the utterance.

In recent years, the vocabulary of living English has been greatly replenished in terms of synonymous, antonymic, gender pairs.

Cp. nouns: *adulterer* with the meaning “unfaithful lover or husband” and its gender counterpart in terms of female *adulteress* with the meaning “unfaithful lover or wife”.

As can be seen, the formed colloquial gender correspondences have a common derivational basis of adultery with the addition of the corresponding gender-oriented suffixes (-*er* – for the formation of units characterizing men and -*ess* – for the formation of lexical units denoting the female gender). Compare: “Her husband was a compulsive adulterer” [2].

Expressive-colored vocabulary is very diverse due to its wide range of use in oral speech. It is quite logical that the vocabulary associated with the socio-professional sphere is reflected in specific styles. Thus, argotisms and jargonisms, due to their reference to a socio-conditioned variety of colloquial language, have a much more limited usage in comparison with slangisms and low colloquialisms.

A thorough study of colloquial vocabulary is carried out in terms of historical fixation in the use of specific slangism, colloquialism, vulgarism, dialectism, regarding a certain period of time in the dictionaries of modern English.

Compare: *af* or *aff* – “African American” [11.4]. This colloquial noun is often used in the plural form. The Dictionary of Modern Slang also notes that the abbreviation is used with a disparaging and sometimes derogatory connotation.

However, when considering this slangism along with its synonyms (*kaffir* and *munt*), the degree of pejorative connotation is weakened in comparison with the above examples. The time of the greatest indicator in the frequency of use of this name dates back to the 1960s. Its synonym *kaffir*, borrowed from the Arabic language (*kafir*), has a negative connotation. If we investigate etymology and facts of the usage of this slangism, we can find some information that it dates from an earlier use, but still functions in the speech of people of the middle and old age category.

Based on etymological data, the word was used in the XIX century to refer to South African Bantu-speaking tribes. The interest in this example is the change in the territorial use of the word. The slang *kaffir* was originally used in South Africa, but over time the word has become widespread in America, Great Britain and other English-speaking countries. Another synonym *munt* was borrowed from the Bantu (*umuntu*). Here it is seen that the word *umuntu* was changed to *munt* by the bilateral clipping (i.e. the initial clipping and the final clipping of one words at the same time). Model: ~~umuntu~~.

The emergence and spread of the use of the meanings of many slangisms in the territory of various English-speaking countries is not uniform. This is due to linguistic and extralinguistic reasons. Among them: differences in changes in the social, economic, technological spheres, differences in material and spiritual values, features of cultural heritage, interactions in trade and education, etc.

Let's trace the gradual spread of the use of the slang *ace* in the meaning of “first class” in the UK, Australia and America, based on the data provided in the dictionary by Tony Thorne.

Temporal segments of the spread of slangism in the territory of English-speaking countries

<i>ace</i>		
1950s	1960s	1970s
USA	Australia	Great Britain

Thus, based on the data in the table, temporal segments are clearly traced, calculated as a difference of a decade between the appearance of slangism in the USA and Australia (1950–1960), as well as Australia and Great Britain (1960–1970) and two decades – in the USA and Great Britain (1950 – 1970).

It should also be noted a gradual change in terms of the use of slangism with a specific semantic load in the territory of a particular country. So, in the dictionary “Dictionary of Modern Slang” the expansion of the original meaning “the best available” is noted in accordance with the need to increase a specific feature, property in the context. For example, if it is necessary to mark and highlight among the available options a high indicator of beauty (intelligent, elegant, etc.), then *ace* will be used in the corres-

ponding meaning of “the most beautiful” (“the smartest”, “the most elegant”), etc. Cp.: “An ace car/ that film was really ace/ she’s aces!” [11.2].

It sometimes becomes possible to understand the semantics of slangisms, colloquialisms only by studying the etymology of each specific example, taking into account the overlap of historical events, the time factor, the age characteristics of persons using colloquial words and expressions, situational use, etc.

So, *ace* most likely came from the name of the best playing card. In connection with the popularization of slangisms in everyday communication, *ace* began to be used in an expanded sense with a high rate of frequency of use in the active vocabulary of the spoken language during the middle and late XX century in the territories of English-speaking countries.

However, the scope of use can be limited not only to a certain area, but also to age indicators. For example, *ace* was used mainly in the speech of the teenage generation in the UK at that time.

In the case of *acey-deucy* with the meaning “simultaneously bad and good (the accuracy of the characteristics is not fully established)”, the age indicators of the group of people who use slang change. This slangism was in active use among middle-aged and elderly people. Slangism is formed from the words *aces* and *deuces* in a suffixal way of word formation and is written with a hyphen between the author's antonymous components.

A temporal indicator in dictionaries can not only be presented as exact dates, i.e. years, centuries, but also be defined in relation to a certain kind of historical events. Cp:

1) Historical event: *acey-deucy* appeared before World War II.

2) Precise year periods: an exclamation to express surprise (spontaneous or sometimes feigned) from American variant of the English language *aya* with the meaning “Oh my God!” [11.18] dates from the use in 1987–88 in the speech of adolescents. The exclamation is often used as an imitation of the speech of the population of the Latin-American (Hispanic) region.

3) Approximate year periods with the designation of the beginning, middle and end of the decade: *acid freak* (late 1960 s – mid 1970 s).

Some neologisms from colloquial vocabulary can quickly leave the active vocabulary for various reasons. As a result, such slangisms and colloquialisms are often noted with an indication of the time interval of the initial and final period of use in dictionaries. Compare: *acid freak* – “a person who actively uses the drug LSD” from the late 1960s to the mid – 1970s [11.2].

4) Century, centuries: the colloquial noun *briny* meaning “sea” [10.64], which was in active use in the XIXth century. This slangism was formed by reducing combinations consisting of two main components (*the briny deep/wave*) with the formation of a form with one word (*briny*). At the beginning, these combinations belonged to euphemistic vocabulary with a parodic and poetic characteristic of use.

Colloquial vocabulary can be classified depending on the socio-corporate focus. Cp. slangisms in the speech of British students (student jargon) of the late XXth century (approximately the 80s): *aardvark* – “hard work” [11.1]. In this case, a pun is used. Cp.: “They’re giving us too much bloody aardvark, that’s the problem”.

Temporal characteristics are increasingly reflected in dictionary entries as electronic ones [2.4; 5; 7; 8; 9] and printed versions of dictionaries [1.384; 6.592; 10.1400; 11.592] of various types. The submission of time segments is carried out ambiguously. Some dictionaries include information about the appearance of colloquialisms and slangisms, other lexicographic sources can supplement interpretations with data on the years of active use of colloquial vocabulary, taking into account territorial use, the concomitance of historical events, and changes in various areas of human activity.

Thus, the analysis of statistical data, taking into account temporal factors, allows us to deeply study etymological data, compare information about the features of the use of certain meanings of colloquialisms in certain variants of the English language.

Temporal characteristics make it possible to clarify the influence of extralinguistic factors accompanying the semantic shift on the example of specific colloquial words, to characterize English colloquialism from the perspective of synchrony and diachrony, to identify the features of colloquialisms over short or long-term temporal segments.

List of used literature:

1. Кудрявцев А.Ю., Куропаткин Г.Д. Англо-русский словарь табуированной лексики и эвфемизмов. Мн., ООО «Кузьма», 2001, 384 с.
2. Cambridge Dictionary Online. Режим доступа: <http://dictionary.cambridge.org/>

3. Cockney Rhyming Slang Dictionary Online Режим доступа: <https://www.cockneyrhymingslang.co.uk/>
4. Collins English Dictionary Online. Режим доступа: <http://www.collinsdictionary.com/>
5. Dictionary.com. Online Режим доступа: <https://www.dictionary.com/>
6. Kipfer B.A., Chapman R.L. Dictionary of American Slang. N.Y., Harper Collins Publishers, 2007, 592 p.
7. Merriam-Webster Dictionary Online. Режим доступа: <https://www.merriam-webster.com/>
8. Online Etymology Dictionary Режим доступа: <https://www.etymonline.com/>
9. Oxford Learners Dictionaries Online. Режим доступа: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
10. Partridge E.A. Dictionary of Slang and Unconventional English: Colloquialisms and Catch Phrases, Fossilised Jokes and Puns, General Nicknames, Vulgarisms and Such Americanisms as Have Been Naturalised. L., Psychology Press, 2002, 1400 p.
11. Thorne T. Dictionary of Modern Slang. Словарь современного слэнга. М., «Вече», 1996, 592 с.

**Sadriddinzoda Safiya Shaxobiddinova (doctor of philosophy (PhD) in philological science;
mail:safiyasadriddinzoda@mail.ru)**

SEMANTIC FIELD OF DEMONOLOGY IN MODERN LINGUISTIC STUDY

Annotatsiya. *Xalqlarning shakllanishining kelib chiqishi qadimgi davrlarga borib taqaladi. Dastlab, inson ongi faqat moddiy, ya'ni aniq ajralib turadigan, moddiy narsalarni qabul qilgan. Keyinchalik, rivojlanishning uzoq yo'lini bosib o'tib, inson tafakkurida mavhum g'oyalar shakllana boshlaydi. Inson ongi nafaqat real obyektlarni, balki mavhum jarayonlarni ham idrok qila boshlaydi.*

Аннотация. *Истоки формирования народов восходят к глубокой древности. Изначально человеческое сознание улавливало только материальные, т.е. четко различимые, осязаемые объекты. Впоследствии, пройдя долгий путь развития, человеческое мышление начинает формировать абстрактные представления. Сознание человека стало воспринимать не только реальные объекты, но и абстрактные процессы.*

Annotation. *The origins of the formation of peoples date back to ancient times. Initially, human consciousness captured only material, i.e. clearly distinguishable, tangible objects. Subsequently, having gone a long way of development, human thinking begins to form abstract ideas. Human consciousness began to perceive not only real objects, but also abstract processes.*

Kalit so'zlar: *etimologiya, jin, farishta, demonologik lug'at, g'ayritabiiy mavjudot.*

Ключевые слова: *этимология, демон, ангел, демонологическая лексика, сверхестественное существо.*

Key words: *etymology, demon, angel, demonological vocabulary, supernatural being.*

Our work is based on the functional and pragmatic features of the concept of "demon", which we tried to broadly disclose using the lexical units "magic", "demonic magic" and "angel". As an example, we can cite a situation from the life of monks who considered their communities to be heavenly, since they supposedly can see the singing of choirs of angels. Angels protected people, and in connection with this function, the lexeme "guardian angel" arose. Demons or fallen angels had more terrible precedents.

In the Middle Ages, there was a belief that demons were engaged only in torment and even murder, hovered everywhere, looking for moral shortcomings in every person. In the course of scientific analysis, we concluded that in the Middle Ages the lexemes "demon/angel" ceased to be fantastic and turned into real perceived objects that, through the performance of certain functions, interfered with people's lives.

The concept of "angel" is interpreted as God's messenger, the guardian of the divine will, fulfilling it on earth. From the point of view of etymology, the origin of the lexeme "angel" goes back to the ancient Greek language (the word ἄγγελος means "messenger", "messenger"). The specifics and functions of the image of an angel are first presented in sacred books such as the Bible and the Koran. In the Bible, angels are described as anthropomorphic winged creatures, and it is in this form that they are depicted on Orthodox and Catholic icons. The Uzbek language has the terms "farishta", "malak". The lexeme "malyaika" comes from the Arabic ملائكة, and is translated as "messenger", "messenger". In the Muslim religion, it is believed that angels are created from the elements of light, they can change their appearance, and always remain sinless. The scientist Shandon Lou Guthrie in his work "A new metaphysics for Christian demonology: psychodynamic immaterialism" pays special attention to the image of an angel and its functions. In Christianity, demons, angels, and souls share a common nature, namely spirit [Guthrie. 2015]. Spirit implies non-materiality interacting with the material world. The researcher introduces the concept of angelology and believes that the study of demonology is impossible without the study of angels, since demons and angels often have the same attributes. To quote theologian Wayne

A.Grudem: "It would seem, then, that in order to understand the demon one must first come to understand the angel. While it is traditionally held that angels and demons do in fact share a common nature – that demons just are angels but with a predisposition for vice over virtue" [Grudem. 2018:145]. The scientist believes that in order to understand the demon, one must understand the angel, although, according to traditional belief, angels and demons actually share a common nature. Demons are a kind of angels, but predisposed to vice, not to virtue [Grudem. 2018,140]. That is, according to linguists, this word is ambivalent, but it has become entrenched in linguistic culture in a purely positive sense, and began to be used in the language with a modern interpretation [Novikova. 2017, 90].

Demonological vocabulary attracts the attention of scientists in all humanitarian disciplines, in particular, in philosophy, aesthetics, cultural studies and many other areas. Based on the opinion of the above scientists, we state the following: the basic nominations of demonological vocabulary in the studied languages are "demon/demon/jin" and "angel/angel/farishta". These lexemes differ in terms of etymology in different languages. If in Russian and English the demonological vocabulary goes back to the ancient Greek language, then in the Uzbek language, which was formed under the influence of the Turkic, Iranian and Arabic languages through Persian, the demonological vocabulary comes from the Arabic language. The vocabulary we study is closely related to religion and is widely used in Russian, English and Uzbek religious sources. Our definitional analysis showed that, unlike the Uzbek linguoculture, the basic components of the semantic field "evil spirits" in Russian and English are common from a semantic point of view. Demonology does not have a specific denotation, and is based on the perception of mythological images. In other words, demonology characterizes the evil spirit described on the basis of the perception of the unreal world from the perspective of works of art. We have compiled the following definition of the term "demonological vocabulary:" these are certain lexical units that name the characters of a work of art with the help of associations, affecting the semantic field "evil spirits". A person often has a negative attitude towards characters from this category, fearing that he will be harmed morally and physically.

The concepts "Demon" and "Demonism", being complex and multifaceted, undoubtedly have a negative character in terms of imagery of the visual representation of the phenomenon under study. In Russian fine arts and philosophical thought, there is a different attitude towards the demon. L.V.Popova divided the development trend of demonic themes into three groups. The first group includes the views of such philosophers as P.Florensky, I.Ilyin, V.Solovyov, who believe that demonology is contrary to Christianity. The second group covers the studies of modern scientists A. Hansen Leve, S. L. Slobodnyuk, who study the Gnostic traditions in the works of poets and writers of the Silver Age. The third group of scientists, in particular, V.N.Toporov, K.G.Isupov, V.N.Ilyin relying on the scientific research of V.Ivanov emphasizes the relationship between "demonic" and "Dionysian" [Popova. 2002, 101]. The image of the demon is a key one in the visual arts, especially in the works of M.A.Vrubel, representing the demon in dark colors and in various positions: "flying demon", "seated demon", "defeated demon", "demon and Tamara", "demon and angel with Tamara's soul", "six-winged seraphim", "angel with censor and candle", "flight of Faust and Mephistopheles", "Pan". All Vrubel's paintings depicting a demon are united by the image of a demonic look and demonic facial features. K.A.Korovin testified that the artist in this case planned to combine the appearance of a man and a woman in the aesthetic concept of a "seated demon". According to Vrubel, the demon itself does not bring good or evil. The artist wrote that people usually confuse the demon with the devil and the devil, although the word "devil" is translated from Greek as "horned", "devil" as a slanderer, and "demon" as "soul". The term "demon" personifies the eternal struggle of the human spirit, which is in turmoil. This spirit seeks reconciliation in the midst of the passions that overwhelm him, and longs for the knowledge of life, but cannot find an answer to his doubts in any of the elements [Vrubel. 1963,304]. The music of N.Rubinshtein had an impact on the concept of painting. The demon cares about the past as he worries about the evil he has caused, the present as he contemplates his place on earth and in heaven, and the future as he contemplates what will matter in the future. The artist depicted the demon bent over, but this does not imply the weight of a physical burden pressing on the shoulders of the character, but the weight of a moral burden that, like a stone, fell on his soul [Sarabyanov. 1993,55]. All of the above researchers touch upon the problems of cultural studies, philology, philosophy and aesthetics in their research, however, a holistic understanding of the "demonic" in artistic culture has not yet been formed. A scientific study by De Mayo scholar Thomas Benjamin titled "The Demonology of William of Auvergne" explores the demonology of William of Auvergne and attempts to determine the motives and methods of formation of his theories, based on modern knowledge in the field of demonology. According to William of Auvergne, who clearly defined the abilities and

functions of demons, the demonic conspiracy is aimed at deceiving people. De Mayo Thomas Benjamin argues that in demonology there is an alternative of several conflicting ideas about spirits that exist among the peoples of Western Europe, and classifies these ideas, headed by the term "spirit", as follows: "Of the three, demons would be the most frequently encountered and hence the most important. In the theories of William and his contemporaries, spirits were not supernatural in Stark's sense of being "entities beyond or outside nature that can suspend, alter, or ignore physical forces" [Benjamin, 2006:95].

Used literature:

1. Bloomfield L. An introduction to the study of language. New York, Henry Holt, 1948, p. 458.
2. Grudem W. Christian Ethics. An Introduction to Biblical Moral Reasoning. Wheaton, Crossway, 2018, p. 47.
3. De Mayo T.B. The demonology of William of Auvergne. University Pensilvaniya press, 2006, p. 150.
4. Novikova D.K. Features of the functioning of the demonic vocabulary in the novel by A.Perez-Reverte "Club Dumas, or Shadow Richelieu. Philological sciences. Questions of theory and practice. 2015, № 12, Part 3, p. 137 – 140.
5. Pelletier F The principle of semantic compositionality. Oxford, Oxford University Press, 2004, p. 133 – 156.

**O'ljayeva Shaxzoda Turdaliyevna (Teacher, UzSWLU; email: turdaliyevna2474@gmail.com),
 Gulruh Boyquvatova (student of master's department, UzSWLU); email: miledi9922@gmail.com)**

THE ROLE OF INTERVIEW METHOD IN LANGUAGE LEARNING

Annotatsiya. Ushbu maqolada intervyu metodi hamda texnikasining umumiy tavsifi, uni til o'rganish jarayonidagi muhim ahamiyati, til ko'nikmalarini rivojlantirishdagi asosiy o'rni hamda uning til o'rganish jarayonidagi afzalliklari haqida nazariy ma'lumotlar taqdim etiladi.

Аннотация. В данной статье представлено общее описание метода и техники интервью, его теоретического значения в процессе изучения языка, его ключевой роли в развитии языковых навыков и его преимуществ в процессе изучения языка.

Annotation. This article presents a general description of the interview method and technique, its theoretical significance in the process of language learning, its key role in the development of language skills and its advantages in the process of language learning.

Kalit so'zlar: metod, texnika, malaka-ko'nikmalar, suhbatdosh, muloqot, intervyu, suhbat.

Ключевые слова: метод, техника, навыки, интервьюируемый, интервьюер, общение, интервью, беседа.

Key words: method, technique, skills, interviewee, interviewer, communication, interview, conversation.

Introduction. English language has a prominent place in all ranges of present-day world, it is a common language for everybody to become an international person, therefore, the interest of learning English as a second or foreign language is always high. It increases the demand of high-quality teaching process. English consists of 4 skills: speaking, listening, reading and writing. Throughout history linguists have been consistently creating several different teaching methods, techniques, approaches (grammar-translation, audio-lingual, CLT and etc.) that have been employed in so as to aid for the learning process and acquire better all skills. Interview is considered both method and technique, it is the dialogue or question-answer exchange. According to Dandoli and Haning (2001.23), interview is a teaching technique that encourages the students to express their ideas, emotions or feeling, and problem. The target of the interview is to know information about a specific topic so that the class may have the opportunity of responding to this information. The interview provides the students with the opportunity to demonstrate that they can communicate freely in English as a native speaker.

Interview as a source of speech event. Interviews are the most common type of planned communication. Interview is a special communication technique used to examine the behaviour of one or more people, to compare their statements and find clear conclusions about social interaction. According to Ju- cius Michael, "An interview is a face to face, oral, observational and personal appraisal method". Usually as a way to obtain information from the candidate, the interview is used.

In the words of Stewart and Cash, "Interview is a process of didactic communication with pre-determined and serious purpose designed to interchange behaviour and involving the asking and answering the questions."

Interview is a conversational interaction with each interviewee and interviewer participating in a constructive phase. According to Valenzuela and Sharivasta (2002), interview is useful to get a story behind the interviewee's experiences, where the interviewer will get in-depth information about the subject from the interviewee (p. 2). Indeed, interviewing can be an effective learning method can gather information, motivate students to speak up, enhance the learners' self-esteem to express their ideas in English, provide more chance to converse freely with others. In addition, to apply this technique, students are entitled to time not only to present their ideas but also to practice their oral communication skills during the interview. Through this technique, students are able to enhance their communicational abilities by expressing themselves as asking and giving opinions, agreeing and disagreeing.

Moreover, an interview technique is a useful, simple technique for gathering information. Interviewee-interviewer interaction is responsive and engaging, providing accommodation to some degree, such as explanation and discovery. It can be natural or at least naturalistic such an informal questioning in the context of real life.

Steiner (2004a) declares that interview may become a conversation which can stimulate interviewee and interviewer to express their ideas about the topic, to learn and to enhance their knowledge from the inquiry (p. 89–90). He adds that there is no right or perfect type of interview. The suitable method of interviewing depends on the subject and purpose of the interview, the subjects interviewed and the epistemological perceptions of the understanding sought.

In the learning process, interview helps to stimulate the learner's brain to think. With a help of this method, learners can be trained to think quickly and practically because they have to try to respond given question as soon as possible. Through this method, not only acquiring question-answer ability, but also learn additional skills like, how to ask question, how to choose good question, reply others' question politely, how to think accurately and quickly. Interview method is the best way to broaden the learners' horizon, interact and socialize with others in interview process. During the initial stage of learning a language, students try to imitate the native speakers so as to improve their pronunciation sub-skills. At that time short-interview exercises will be the best chance for them. They read and listen the interview process in advance, they try to act out like natives during their conversation, so that the conversation would flow back and forth. During the speech their self-esteem is enhanced, because of smoothly conversation.

Merits of Interview method.

- They can be used to find out about a learner background knowledge.
- The best chance to evaluate students' skills, perceptions and personality.
- Primary source of important and reliable information.
- Interact with the members of the team in working.
- It can decrease students' nervousness.

First of all, whenever a teacher wants to implement interview method into one's lesson for the first time, he identifies the basic background knowledge of learners: how well do the learners know the language, what is the level of language proficiency and etc. Moreover, in the interview process, good interviewers can establish rapport and trust with the interviewee, which can also elicit more honest and more sensitive information than surveys. Interviews enable instructors to examine the degree of understanding a learner has for a concept or closely related group of concepts, and to focus on how their instruction is interpreted and internalized by the learner. Interviews are a great way to get to know the person you're interviewing, and the interviewee can learn more about themselves during the process (such as their weakness or area of improvement).

The use of interviews sends the students out to deliberately confront other persons with the intent of securing information from them that will be helpful to the class.

An added dimension in using the interview: the student has the responsibility for making an approach to his informant and bringing back the information in a form that can be used for class discussion. This removes the passive element from student involvement and sends him actively into confrontation with the subject matter, as well as with personalities having to do with the subject matter.

Teamwork is vital to work well with colleagues and teammates. The better you work with others, the more successful your team will be in achieving their goals. Students often need to collaborate or work with others to complete tasks and projects quickly.

Building teamwork skills in learning process through interview method will help you:

- To boost your confidence in contributing ideas to a project.
- To listen to others and take their ideas on board.

- To play an active part in creating a positive energy and atmosphere during the project.
- To support any fellow students who need extra support, and take instruction well from team leaders.

- To take responsibility for your tasks in a project.

By using this method, the students can not only decrease their nervousness but also develop their confidence because they have to speak in front of their friends and teacher. In addition, it also gives good impact to their fluency. This method also becomes a good practice for specific lesson. At last, it is one of the interesting method for students because the teaching learning process should be attractive and interesting in order to develop students' speaking ability in the learning environment.

Conclusion. Speaking is a form of oral communication in which the message is communicated by the speaker and the listener through information exchange. As a result, when we communicate, we do more than just make a statement; we also succeed in achieving the communication's objectives. Interviews are a popular approach for learning how to talk. A communication procedure known as an interview uses questions and responses. In this paper claimed that interview technique is an efficient way of changing condition of the learning and teaching to communicate in the classrooms. In addition, this article determined the technique could provide the students further opportunities to practice their English. Interview offers them a basic way to interact with others which has the same experience and interest. This paper revealed that by doing the interview, students have an opportunity to practice their speaking skills in class as well as outside. Moreover, it lets students getting socialized. With the help of using interview method in a team, learners may enhance their confidence in contributing ideas to a project, take some responsibilities for the tasks, acquire to support their companions who need some extra help. Interview is a good technique in learning and teaching speaking. Some students argued that through interview, speaking skill of the students would increase. In addition, through interview technique, someone could socialize with others because of the interaction. Through using this method, students would be trained in the use of English in everyday life, for example when applying for a job.

Used literatures:

1. Valenzuela D., Shrivastava P. (2002). Interview as a Method for Qualitative Research. Southern Cross University and the Southern Cross Institute of Action Research (SCIAR). Retrieved from: <https://www.public.asu.edu/~kroel/www500/Interview%20Fri.pdf>.
2. Steiner K. (2007). Doing Interview. London: Sage Publication.
3. Naufal Azmi. (2020). Enhancing Students' Speaking Ability through Interview Technique (action research).

Internet sources:

4. <https://www.aplustopper.com/interviews-advantages-and-disadvantages/>
5. <https://busyteacher.org/6367-can-we-talk-conducting-and-using-interviews-in.html>
6. <https://core.ac.uk/download/pdf/289711775.pdf>
7. <https://www.accountingnotes.net/human-resource-management/interview/interview/17630>

Saidakbarova Saodat Parkhajanovna (PhD, Tashkent State University of Oriental Studies

The department of Western languages; saidakbarovasaodat1983@gmail.com)

UNDERSTANDING OF CODING SYSTEMS IN TEACHING AND TRANSLATING

Annotatsiya. Maqola talabalarga soʻzlarni kodlash va dekodlash tizimini oʻrgatishning baʼzi usullari va usullarini ochib berishga qaratilgan. Kodlash jamiyatda bir millat vakillari oʻrtasida ongsiz ravishda sodir boʻladi, dekodlash esa manba va maqsadli tillarda soʻzlashuvchilar oʻrtasida sodir boʻladi. Tizimlarni kodlash va dekodlash jarayoni millatning madaniyati, tarixi, anʼanalari va dinini tahlil qilishni talab qiladi. Bu omillarning barchasi til oʻrganishda madaniyatlararo muloqotni oʻrganish muhimligini isbotlaydi. Tadqiqot kirish, metodologiya, natijalar va munozara bosqichlarini oʻz ichiga oladi, unda onlayn va oflayn platformalardagi eng soʻnggi manbalardan foydalanildi. Bundan tashqari, muallif tajribasidan kelib chiqqan ayrim xulosalar tahlil va muhokama qilindi.

Аннотация. Статья направлена на раскрытие некоторых методов и приемов обучения учащихся системе кодирования и декодирования слов. Кодирование происходит бессознательно в обществе среди представителей одной нации, тогда как декодирование происходит между носителями и не носителями языка. Процесс как кодирования, так и декодирования систем требует анализа культуры, истории, традиций и религии нации. Все эти факторы доказывают важность

изучения межкультурной коммуникации в изучении языка. Исследование включает этапы введения, методологии, результатов и обсуждения, на которых были реализованы последние источники с онлайн и оффлайн-платформ. Кроме того, были проанализированы и обсуждены некоторые выводы из опыта автора.

Annotation. The paper aims to discover some methods and techniques for teaching the system of encoding and decoding words to learners. Encoding happens unconsciously in society among members of the same nation, while decoding occurs between speakers of the source and target languages. The process of both encoding and decoding systems requires analyzing the culture, history, tradition, and religion of the nation. All these factors prove the importance of studying intercultural communication in language learning. The research includes an introduction, methodology, result, and discussion stages where recent sources from online and offline platforms were implemented. In addition, some conclusions from the author's experiences were analyzed and discussed.

Kalit so'zlar: kodlash, dekodlash, ibora, tarjima, lingvomadaniyat, tilshunoslik.

Ключевые слова: кодирование, декодирование, идиома, перевод, языковая культура, языкознание.

Key words: coding, decoding, idiom, translation, linguistic culture, linguistics.

Introduction. Higher education institutions around the world are now recognizing the importance of providing courses and experiences that foster the knowledge, skills, and attitudes required for intercultural communicative competence and responsible global citizenship. Introductory courses in intercultural communication are now available in baccalaureate degrees in a variety of disciplines; however, few books are truly international in scope, and the language dimension of intercultural communication is frequently overlooked. The article is intended to provide a fundamental skill-building framework to improve understanding of the complexities of language and intercultural communication in a variety of domestic and international settings. It emphasizes the importance of English as a lingua franca in today's interconnected, globalized world, as well as the benefits of learning other languages.

Definition. The distinction between pragmatic and semantic features of statements is a critical factor in language teaching. Semantics means the literal meaning of a sentence, translating it without taking context into account. Pragmatics is "the study of the relationships between linguistic forms and the users of those forms. More simply, it is "the study of language use in context" (Yule 1996:4). For example,

–Siz shu yerdasiz = You are here.

Semantically, it means that someone has come.

Pragmatically, it may have several meanings depending on the context that the speaker intends, happiness, grief, complaint, request, refusal, discrimination....

In the case of learning vocabulary, a significant number of studies have been done, and their results prove that it is impossible to obtain the full range of items in classes. Second language (L2) learners need to know a large number of words to understand different discourse types, but it is challenging for teachers to explicitly teach all of these words due to limited classroom time (Webb and Nation). Therefore, learners should realize that in the phase of communication, (verbal or nonverbal), which is considered the learner's aim in studying the language, the pragmatics of the statements play a more significant role than the semantics. According to Yang and Sun (2013), "only" (Yang and Sun (2013)) examined nonverbal elaboration (e.g., explanations through gestures, symbols, or images).

Learning idioms occurs more in understanding the message in its context than in translating or learning the words separately. Scholars believe that learners may remember words if they meet them in different contexts (Thi Ngoc Yen Dang, Cailing Lu, Stuart Webb, 2022). However, it only works in understanding the semantics of the phrases; when it comes to pragmatic patterns, learners may get confused and totally feel lost as items in discourse vary significantly.

There are several methods to help learners decode some encoded items.

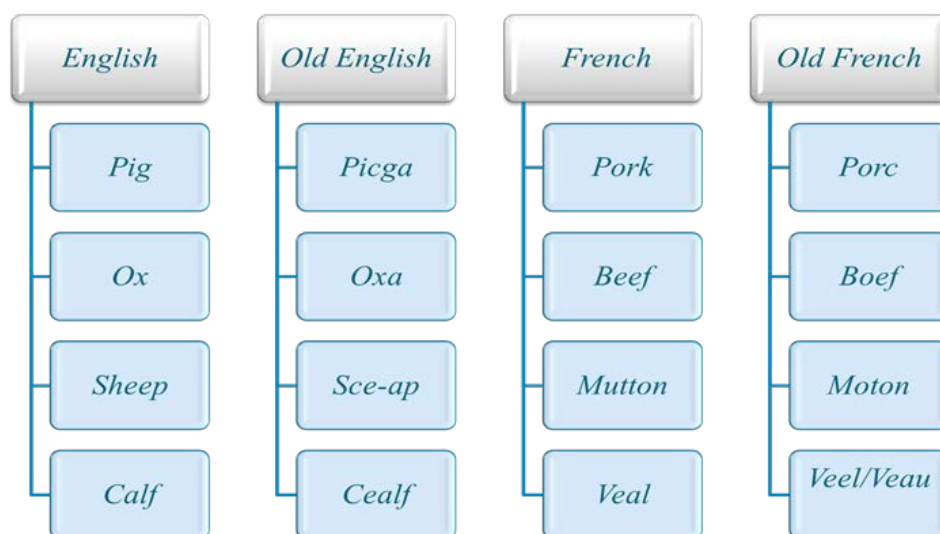
1. To provide a translation
2. To provide an equivalent.
3. To explain the meaning
4. To explain its transformation.
5. To explain the etymology.
6. To use digital apps and visualize with pictures.

All these methods are essential to the teaching process if we use them adequately. The first three techniques are traditional ways of teaching in ordinary (L2) classes, but they are less effective. Using

colorful pictures or digital apps is much more effective in out-of-class learning activities. In this paper, we pay attention to the effect of teaching idioms by analyzing their transformation and etymology.

Encoding and Decoding. Etymology. Providing background information about the development of the English language will increase learners' enjoyment and understanding of encoded phrases. In this part we seek to trace the origins of particular words and provide a historical context for them. English food items such as pork, beef, mutton, and veal have a story to tell. While explaining how to decode phrases in the teaching we also aim to reveal the richness and diversity of the English language.

When the victorious Normans communicated with the conquered Saxons it was presumably with much arm waving and broken attempts at each other's language. Although French and English did gradually merge it was a process which took three or four centuries. For a long time, French was the language of the social elite, while English was confined to the uneducated masses. A farmyard-to-table study bears witness to this. The animals that peasants reared and tended have retained their Old English names: the meat that was served to the Norman masters is known by French equivalents:

Encoding and Decoding the Meanings of English Idioms.

Phraseological units reflect the ethnic and cultural peculiarities of a specific nation. They are the best source of information about the people and their traditions. For example, the etymology of the idiom “bring home the bacon” dates back to 1111, and is associated with the tradition of “Dunmow flitch” in the town of Great Dunmow in Essex (Great Dunmow in Essex). When a newlywed couple swore in church that they had not quarreled or even considered divorce in the previous year, the couple was given smoked pork. And at the fairs, pig-catching competitions were organized, and the winner took the pig home. However, this phraseology has been used since 1910. When the famous American boxer won in the ring, his mother exclaimed: “He promised to bring home the bacon, and he did it”. According to the “Oxford Component to American History”, this event was the cause of the emergence of a new idiom. For example, in the following fragment, the idiom “bring home the bacon” is used to mean “earn money to feed the family”: Now, of course, Mr. Eathorne, you're conservative, and maybe you feel these stunts would be undignified, but honestly, I believe they would bring home the bacon (S. Lewis. “Babbitt”).

The phraseology “mutton dressed (up) as lamb” directly expresses the everyday life of the English people. It is known that the English cuisine has a special sauce for each type of meat. Therefore, lamb is not served with mutton sauce. At the same time, the rules of the cultural norm are strictly followed, and deviation from the norm is considered uncultured. Therefore, in English linguacultural, the idiom “mutton dressed (up) as lamb” is used in relation to adult women dressed like girls: “They are popular in the neighborhood, I gather”. “Some of the old cats don't like ‘em”, said General Grant. “A good deal of mutton dressed as a lamb round here” (A.V. Kunin. 523).

The Uzbek equivalent of the idiom “mutton dressed (up) as lamb” does not include a gastronomic component. Compare: *kampir qiz bo'lamani deydi; qarib quyilmagan*.

To highlight the national-cultural nature of phraseological units, the basis is cultural codes because they reflect the culture of the people. In this sense, gastronomies serve as a cultural code for the formation of gastronomic phraseological units. The names of Uzbek national dishes are considered realities in English culture. One of these dishes is osh/palov. It is difficult to imagine the life of the Uzbeks, their traditions, and their customs without *osh*. Therefore, most of the gastronomic phraseological units formed with the help of the Osh cultural code reflect the ethnic rituals of the Uzbek people. For example, "*osh bermok*" means "prepare osh in special large cauldrons at weddings and other events, distribute it to the people"; *oshini yemoq* means to eat someone's osh? "Qachon oshini yeymiz? "When do we go to your wedding?"

Transformation. Product names are involved in the formation of phraseological units. By defining the linguistic and cultural codes of such idioms, it is possible to define several complexes of ethnolinguistic and cultural codes. If the code is a system of signs that perform certain functions, the cultural code is a figurative system considered by the sign side of culture. A linguocultural code is considered a cultural code with a natural language symbol.

Gastronomic signs have a semiotic and ethnocultural character; units with this component express a specific cultural semiotic symbol. This is an ethno-cultural connotation that generates a certain association in the minds of native speakers; its semiotic integration depends on a certain socio-cultural duration.

The formation of the ethno-linguistic and cultural code is carried out in the depths of the ethnic culture as a system of signs, and it has a multi-stage character.

In general, in idiomatic units, there are cultural codes that express symbolic meanings specific to each nation. Consequently, in English linguoculture, "bread" as a symbol of money expresses hope for the future, "milk" is considered a symbol of purity and justice, and "butter" is a symbol of wealth and softness (character).

If the code is a system of signs that perform certain functions, the cultural code is a figurative system that denotes the symbolic side of culture. A linguocultural code is considered a cultural code with a natural language symbol. Every native speaker learns these codes from a young age, along with their native language.

The linguocultural analysis of English phraseological units with the gastronomic code of milk can be implemented on the basis of the following linguosemiotic model:

G – the gastronomic component (here milk).

T–image f cmm – Food image transformation process (FI). Transformation of the verbal code into the linguistic and cultural code.

FI–a reflection of a certain type of relationship.

1) To cry over spilt milk

Spilt milk [food] wasted nutrient – rich liquid food ... something which is valuable and important but wasted to cry over spilt milk (communication) = Don Manuel...was not one to cry over spilt milk.

In this example, we see the transformation of a component from a gastronomic code to a socially conditioned state. The phraseological unit spilt milk expresses the meaning of "lost opportunity" or "lost time";

2) A land of milk and honey.

Milk and honey [food] nutrient – rich liquid food; sweet viscous food.

adorable and admirable place a land of milk and honey (communication) = "Look" he said, "this ain't no land of milk and honey like the preachers say.

In this case, the gastronomic code turns into a spatial code. The country of dreams in the representation of humanity is expressed using the gastronomic codes "milk" and "honey";

3) The milk of human kindness.

The milk [food] nutrient – rich liquid food soft and kind behaviour the milk of human kindness (communication) = A man just made out of the condensed milk of human kindness.

In this context, we can see the transformation of the gastronomic code into a moral code.

The gastronomic code "milk" appears in the mind of a person as a pure and flawless product. The transformation of the milk component from a gastronomic code to a social state, place, and moral code indicates that "milk" is inherent in the English people and has long been transformed into a linguistic and cultural code. The transformation of Uzbek phraseological units with the component |"she is the essence" into a social state (*sutim ogzimga keldi*) and a moral code (*sutini oqlash*) indicates that this component is characteristic of Uzbek culture.

The equivalence in the Uzbek language of English phraseological units with the gastronomic code of milk is 71%. If 36% of them in the Uzbek language have a gastronomic code, 17% in both languages are expressed using the code “milk”. Non-equivalent phraseological gaps with the gastronomic code amount to 25%.

Phraseological units with the gastronomic code “milk”, depending on the national and cultural characteristics, can be divided into the following groups: phraseological units related to mentality, cultural peculiarities, religious beliefs, signs, geographical location, and civilization.

Experiment. Two methods of encoding and decoding of idioms were experienced with the students of Tashkent state university of oriental studies. Participants are ESP learners and have an English lesson twice a week. 30 students were involved in the experience.

Ten idioms were used in the activity.

1. The land of milk and honey.
2. There is no point crying over spilt milk.
3. Bread and butter.
4. Know which side one's bread is buttered.
5. Throw/cast one's bread upon the waters.
6. To have one's bread buttered on both sides.
7. Eat humble pie.
8. Bring home the bacon.
9. After meat mustard.
10. Talk turkey to.

Before the experience students were divided into two groups.

Group A. The etymology of the idioms combining with the culture, history and religion of the English nation was explained. Students were asked to discuss and try to find the equivalent of the idioms in their native language (here Uzbek language). Students compared traditions of two nations and found similarities and different features of two cultures. The feedback of the learners was very positive and students were excited of knowing new idioms with their historical features.

Group B. Transformation method with the explanation of linguo-semiotic model was lectured and the students tried to understand how linguistic code transfers to the linguocultural code. This method was a little bit difficult for ESP learners and they found it boring.

The Encoding and Decoding Model of Communication is a communication model that defines the communication process. It starts with the sender encoding the intended message with words, symbols, or other forms of communication. The communication is subsequently decoded by the receiver, who attempts to comprehend the intended meaning. Many elements can influence this process, including the environment in which the communication occurs, the connection between the sender and receiver, and the marketing around the message. It is always necessary to consider the context around where the encoder is transmitting the message and where the decoder is located. For example, they may be standing in a park with friends, casually conversing about the day; the one speaking is giving the information, while the person receiving is listening and processing it. It's actually that easy.

The fundamental distinctions between encoding and decoding are critical components of every communication system. An encoder converts data into a transmittable format, whereas a decoder reverses the process to reconstruct the original data.

Reference:

- ♦Chao Zhao, Marilyn Walker and Snigdha Chaturvedi. Bridging the Structural Gap Between Encoding and Decoding for Data-To-Text Generation. Proceedings of the 58th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics, Association for Computational Linguistics, 2020, p. 2481 – 2491.
- ♦Cronin M. (2009). Cultural translation: An introduction to the problem, and Responses. Translation studies.
- ♦Thi NgocYen Dang, Cailing Lu, Stuart Webb. (2022). Open Access Academic Lectures as Sources. Applied linguistics, p. 1–25.
- ♦Tammy S. Gregersen, Language learning beyond words. Incorporating body language into classroom activities. Reflections on English Language Teaching, Vol. 6, № 1, p. 51 – 64.
- ♦Т.И.Шатрова. (2006). Языковая игра в текстах комической направленности процессы кодирования и декодирования. Белгород.
- ♦P.S.Saidakbarova. (2021). Linguacultural features of gastronomic phraseological units in English and Uzbek languages. Tashkent.

STUDENT ATTENDANCE AT THE PUBLIC UNIVERSITY: SHOULD THEY ATTEND?

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarning darsdagi davomati tasvirlangan. Darslarni qoldirish sabablari aniqlanib, ayrim tavsiyalar berilgan. Muallif, shuningdek, davomat yuritish bo'yicha shaxsiy tajribasi bilan o'rtoqlashadi. Bundan tashqari, talabalarning darslarga qatnashish kerakmi yoki yo'qligi haqidagi tasavvurlari bo'yicha adabiyotlarga havola mavjud, o'tkazib yuborilgan ma'ruzalarning ehtimoli omillari keltirilgan. Bundan tashqari, yozuvchi davlat universitetidagi davomat qilish tizimini, talabalarning davomati bilan bog'liq shaxsiy tajribasini, darslarni o'tkazib yuborish oqibatlarini va kundalik davomat tajribasini bayon qiladi.

Аннотация. В данной статье описывается роль посещаемости учащимися занятий в классе. Выявлены причины пропуска занятий и даны некоторые рекомендации. Также автор делится личным опытом ведения учета посещаемости. Кроме того, есть ссылка на литературу о восприятии студентов, должны ли они посещать занятия или нет, анализируются возможные причины пропуска лекций. Кроме того, автор описывает систему посещаемости в государственном университете, личный опыт посещаемости студентами, последствия пропуска уроков и опыт ежедневной посещаемости.

Annotation. This article describes the role of student attendance in the classroom. The reasons for skipping lessons have been identified and some recommendations were given. The author also shares with personal experience about keeping attendance records. Furthermore, there is a reference to the literature on students' perceptions whether they should attend or not; possible reasons for missing lectures. Moreover, the writer describes the attendance system in public university, personal experience with student attendance, the effects of skipping lessons and experiences with daily attendance.

Kalit so'zlar: talabalarning davomati, talabalarning idroki, kundalik davomat, kredit.

Ключевые слова: посещаемость студентов, восприятие студентов, ежедневная посещаемость, кредит.

Key words: student attendance, student perception, daily attendance, credit.

At the university where I teach students, attendance is an important part of academic performance. You are not allowed to miss lessons more than five times. Otherwise, you will not be able to take final examinations which leads to retaking the same course again during summer. Apart from that you are obliged to pay tuition fee solely for this course. The amount of fee depends on the priority level of the course. The worst scenario is when you fail a primary subject with more credits. In this case you are retaking the whole course with students one year behind you. For example, English language course equals 6 credits for first year students, 4 credits for second year and third year students.

There are a few factors why students should attend lessons. One of them is students may miss key instructions regarding course topics. Some students think they can catch up with the passed away lesson objectives; however, a majority of them do not really keep their promise. Other reasons can be when you miss discussions, interesting activities, debates, mini conferences, etc. These are believed to enhance learning and student motivation.

Personal writing classroom. In my writing classes, if students do not come to lessons, they miss constructive feedback for their writing assignments. This can lead to failure or very low grading in their midterm and final examinations. Thus, students understand this very well so they make an effort not to skip lessons. In my classes, I engage them into different activities, for example, peer evaluation, group work evaluation, whole class mini conferences. These activities enable students to collaborate, learn some specific topics if they did not understand in the classroom, share their writing assignments, and improve their knowledge on a topic, and enhance vocabulary related to the essay questions.

Possible reasons students miss lessons can be: boring lessons in which students feel sleepy and always look at their watch to check the time, not interested in the subject and they feel necessity in going for other more specialized subjects which will meet their needs, the value of the subject can be lower which means in credit system, students are awarded with credits, for example, in my university, the main subjects specialize in marketing, economics, and finance, so English language subject equal 4 credits compared to other primary subjects which equal more than 4 credits. Soiferman (2021) thinks that the reasons for not coming to her lessons can be students may not like her teaching methodology. She lists possible factors for students' absenteeism: a) sickness; b) if lessons are delivered online the reason might

be slow internet connection; c) the problems with time; d) family conflicts or e) problems at work for working students. Clay and Breslow (2006) give other factors for skipping lectures including conflicts related to personal business, and extracurricular activities. In the survey conducted by Tom Clay and Associates, 47 undergraduates participated to explore their attitudes to attending classes. The survey looked into students' opinions on attending lectures, the reasons for making decisions on whether to attend or not, and suggestions for increasing attendance rate.

Attitudes of students to opt for attending. The results varied from yes to no. On average, student attendance was in between yes and no. Reportedly, students miss lessons sometimes, but generally they try not to miss.

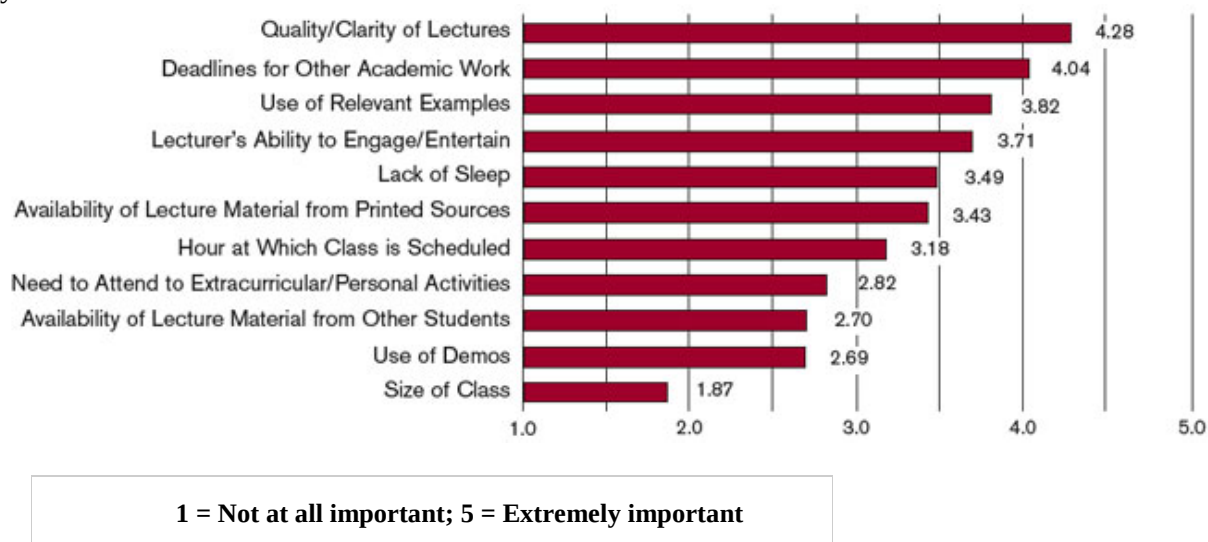

Figure 1. Reasons on which students make decision whether to attend or not a lecture (adopted from Clay&Breslow, 2006).

Differing factors on deciding to attend or not. The most significant reason was about if lectures were clear and quality (see Figure 1). Other factors for decisions making included the deadlines for assignments, professor's ability to lecture the content, interest, and engage students. The least important reasons for deciding on attending lecture were the opportunity of getting materials from other students, using visual aids, and the class size.

Recommendations for increasing attendance rate. Clay and Breslow (2006) provide some tips including checking attendance, giving quizzes, which they call as *forcing method*; and *wanting methods*: preparing for lectures well, making sure visual aids are equipped, organizing lessons in the time appropriate for students, and using engaging techniques. Further, they explain other methods: a) finishing the class in a pleasant atmosphere in which students and a professor interact with each other asking questions, explaining in more detail, a teacher trying to be a friend rather than a professor, who is there to tell them what they learned, ask for their reflections, thinking about teaching methodology, etc. b) integrating new knowledge with the prior learned materials. In this way, students see the connections of previous materials with the present and they stay in tune with content, get more knowledge and this can motivate them.

Daily Attendance. In my experience, taking daily attendance is key since it can help control students' attendance and at the same they feel necessity to participate and in this way, they learn content and engage with students. This is why it is essential to make it habitual to keep attendance ready at the beginning of the lesson. What I do in my classroom is that students who come periodically are also noted down in my electronic journal. This help to monitor the performance of each student. Sometimes for some groups, I use the figures for lateness when grading them. With some groups I am obliged to use this method though it may sound unacademic or wrong teaching or grading method. In this way, I teach my students to be on time, disciplined and be ready for their future jobs. Kelly (2017) states the recording students' absence and presence daily is important because if students do not come or anything happens, school administration may want to know whether was absent or present at the time, then this attendance recording can help to decide. She says that recording students can be essential at the beginning of the term to know their names. We can also check their absence and presence through warm up activities or if students are located in the same seat, this can also be easy to do it. According to Kelly (2016), attendance

checking can be made easier by assigning students to do it themselves by making one student responsible and if the information about students' presence in the classroom is needed for school office, teachers can put it beside the door.

In these stressful times, safe atmosphere with advanced technology tools, and well-prepared materials will ensure maximum student participation in the classroom. In my professional experience, students mostly complained about teaching methodology, low quality teaching materials, and inadequate attitude of teachers made student skip lessons. This is why we, as teachers, have the duty to think carefully about our teaching, students' needs and the future.

What to do to encourage attendance. Bennett (2020) suggested these preventing ideas to increase student attendance rate. They can be adapted into any teaching context or classroom setting ranging from school to university level.

Seven tips to increase attendance (adopted from Bennett, 2020)

1. Incentives/rewards/recognition provided for good attendance
2. Personal calls (to home, to students, to parents) as reminders
3. Adult mentors and after school leaders trained to reinforce the importance of attendance
4. Curriculum that features engaging, team-based activities that students do not want to miss
5. Academic support provided to students who are struggling
6. Efforts to make school a place of success rather than a negative experience
7. Engaging community partners, such as health providers and criminal justice agencies

References:

Soiferman L.K. (2021). To Attend or Not Attend Class. That is the Question. Online Submission. University of Winnipeg.

Clay T. & Breslow L. (2006, March/April). *Why Students Don't Attend Class*. MIT Faculty Newsletter, 18(4). <https://web.mit.edu/fnl/volume/184/breslow.html#:~:text=The%20difficulty%20of%20the%20class,especial%20at%20the%20busiest%20and>.

Kelly M. (2020, August 27). Taking Daily Attendance. Retrieved from <https://www.thoughtco.com/taking-daily-attendance-8380>.

Bennett C. (2020, August 27). Why Daily School Attendance Matters. Retrieved from <https://www.Thoughtco.com/daily-school-attendance-matters-4084888>

Razakova Munira Turaevna (a teacher of English, University of World Economy and Diplomacy) IMPLEMENTATION OF UNIFORMS AND DRESS CODES: RIGHT OR WRONG

Annotatsiya. Maqolada uniform (forma), dress code (kiyinish tartibi) tushunchalari taqqoslash yo'li orqali tushuntiriladi. Forma kiyish tarafdorlari va muxoliflarining qarashlari keltirilgan. Forma va kiyinish qoidalariga oid adabiyotlar o'rganilib, natijalar ko'rsatilgan. Shuningdek, formaning davomat, talaba o'zlashtirishi va intizomdagi ahamiyati haqida so'z yuritiladi. Muallif manfaatdor tomonlarning talabalar formasi va kiyinish qoidalari haqidagi qarama-qarshi fikrlarini ta'kidlaydi.

Аннотация. В статье униформа и дресс-код объясняются путем сравнения понятий. Представлены взгляды сторонников и противников на ношение форменной одежды. Была изучена литература, связанная с униформой и дресс-кодом, и сделаны выводы. Кроме того, обсуждалось значение форменной одежды в посещаемости, успеваемости, дисциплине. Автор выделяет противоречивые мнения заинтересованных сторон в отношении студенческой формы и дресс-кода.

Annotation. The article explains uniforms versus dress codes by comparing the concepts. The views of proponents and opponents towards wearing attire are provided. The literature related to uniforms and dress codes were studied and the findings were revealed. Moreover, the significance of uniforms in the attendance, academic performance, discipline was discussed. The author highlights contradicting opinions of stakeholders towards student uniform and dress code.

Kalit so'zlar: forma, kiyinish tartibi, kiyinish, davomat, o'zlashtirish.

Ключевые слова: униформа, дресс-код, одеваться, посещаемость, успеваемость.

Key words: uniform, dress code, attire, attendance, performance.

Introduction. Does a uniform have a positive impact on students' performance? or should students follow strict dress code? The study by Bunyawanich, Jarvela, Ghaffar (2018) reveal that uniform policy does not improve academic performance, it only showcases a kind of perfection of a university. Students

do not develop personally, becoming more punctual or more responsible by wearing a uniform. In my opinion, uniforms do not really change bad students into good students or the other way around.

Personal experience. I have worked in both public and private universities where students do not wear uniforms either in the former, or in the latter. For example, in Thailand undergraduate university students have to wear uniform in daily lessons because as Bunyawanch, Jarvela, Ghaffar (2018) point out wearing a uniform represents cultural features including politeness, honor, unity, and uniqueness in Thailand. It is a way of showing their loyalty, belonging to a Thai culture by wearing a uniform. However, at the university of World Economy and Diplomacy where I work, students are not required to have a uniform on. Students have to follow dress code policy. The dress code is strict – black trousers, suit, white shirt and a tie because the university is one in the country which prepares career seekers for representing Uzbekistan in an international arena. They are future diplomats and they have to be accurate, neat, polite, and a role model in their every act of their behavior. As a rule, students without dress code are not allowed to enter a university, or a classroom. If you do not follow appropriate uniform policy you are warned or even in some cases, students are asked to return home to get dressed appropriately. I would say that in my university students do not conform to the strict dress code – black suit, white shirt and a tie. Often times it is noticeable that some students wear colorful suit, trousers, and shirt.

Uniforms versus dress codes. Let us look up a dictionary definition for the words uniform and dress code. The word uniform is defined as “a particular set of clothes which has to be worn by the members of the same organization or group of people” in Cambridge Advanced Learners Dictionary Third Edition. It means a particular organization necessitates the members to wear similarly. The expression dress code is defined as “an accepted way of dressing for a particular occasion or in a particular social group”. Here, we see that dress code compared to uniform, does not necessarily require to wear similarly. The dictionary definitions provide a fundamental difference between the two concepts. Some examples for uniform can be attire of police officers, military men, boys and girls wearing similarly in specialized schools, navy men, and some governmental entities. For example, students of Eton College once wore a uniform, which was popular globally, but now this is not practiced anymore.

Kennedy (2019) distinguishes uniform from dress code. She puts the word uniform as “one specific and standard style of dress that every student wears, so that everyone looks, well, uniform”. In other words, all students look alike in appearance and attire for all is specifically designed and standard for all. Furthermore, she states that uniform obligation is difference through schools. Some allow students to have some additional attire on them. Some do not allow any additional attire at all. Dress code, on the other hand, is seemingly more flexible than rigid. Dress codes can be tailored to a person’s personality. For example, some people like black color, others like other colors.

Wearing a uniform can serve two purposes: one which is practical and another is social. Practical purpose of uniform means parents do not have to worry about clothes for daily classes. Every day, students have the same attire. Social purpose means that by wearing a uniform all students are equal in status and there is not discrimination among students. Students, especially, girls love wearing valuable accessories and jewelry. However, not all parents can afford to buy expensive jewelry or valuable accessories for their daughters (Kennedy, 2020). There is controversy regarding enforcing laws which make students wear a dress code and a uniform. Teachers, on the one hand, are supportive of enforcing uniform, while parents do not agree with it as they say the policy will prohibit students from expressing their views, acting independently which may have a negative effect in their future life. However, the research claims that uniform and dress code policies have had a positive impact on students’ performance and test results (Kennedy, 2020). The experts in uniform and dress code student attire say that stakeholders including teachers, parents, administrators clash over enforcing the policy of uniform and dress code. The studies carried in some schools of America indicated varying results including some schools’ uniform policy improved attendance and discipline, while others did not. For example, in a 2005 study, in Ohio, student attire improved attendance, but students’ performance did not (Wilde, 2023).

Table 1

Views of proponents and opponents towards uniforms, adapted from (Wilde, 2023)

Proponents	Opponents
Discipline is established	University uniform can harm poor parents financially
No pressure on parents to purchase expensive clothes	Families have to pay extra money
Attendance rate will rise	Students from other universities make fun of them
Students feel part of the whole	

Table 1 shows the opinions of proponents and opponents about uniforms. Proponents think that student uniform can maintain discipline; parents are not pressurized to buy expensive items; student attendance will increase; students feel being a part of a whole; isolation of students from each other will be prevented. On the other hand, opponents consider that uniform can be a financial burden on poor parents; also families will have to spend extra money on other unnecessary items; students with uniform can be the target for fun from other schools' students.

What does research reveal about uniforms? Virginia Draa, a researcher at Youngstown State University, visited high schools in the state of Ohio and monitored student attendance, graduation and proficiency pass rates. Prior to conducting this study, she thought uniform does not really make a difference to student performance at high school. But, after analyzing the process, she came to conclusion that it really has a great impact on students' attendance, graduation, and student suspension (Wilde, 2023). Another study conducted by David Brunsma drew conclusion that uniform does not have a positive connection to students' academic performance. He explains that students in middle school show a lot of resistance to wearing school attire. In high school, the situation is even worse (Wilde, 2023). In other words, students are not happy to have something same and monotonous on them. They want more variety, more independence, and autonomy. Mahlangu (2017) states that enforcing policies regarding student uniform and dress code are designed to reduce the number of violence, disciplines issues, and increase safety in school. But this perception is not always right because the research shows different results.

Conclusion. Uniform and dress code are two different concepts which need detailed explanation. When students wear a uniform, they have to have similar attire with their peers, while students with dress code are asked to wear particular item of clothing, for example, suit, trousers, tie, shirt. Stakeholders including teachers, educational settings, parents, and students have varying, contrasting ideas towards uniform and dress code. Some consider it to be a challenge, other consider it a benefit. In my opinion, universities should allow students to wear any item of clothing to wish to put on.

References:

- Bunyanawich S., Jarvela M.L., Ghaffar A. (2018). The influence of Uniform in Establishing Unity, Hierarchy, and Conformity at Thai Universities. *Journal of Education and Training Studies*, 6 (7), p. 28 – 37. [https:// doi. org/10.11114/jets.v6i7.3151](https://doi.org/10.11114/jets.v6i7.3151)
- Kennedy R. (2020, August 27). Private School Uniforms and Dress Codes. Retrieved from [https://www. thoughtco. com/private-school-uniforms-and-dress-codes-2774037](https://www.thoughtco.com/private-school-uniforms-and-dress-codes-2774037)
- Wilde M. (2023, January 17). Do uniforms make schools better? Retrieved from [https://www.greatschools. org/gk/articles/school-uniforms/](https://www.greatschools.org/gk/articles/school-uniforms/)
- Mahlangu V.P. (2017). Implementation of School Uniform Policy and the Violation of Students' Human Rights in Schools, BCES Conference Books, 15, p. 122 – 128.

Eshchanov Temur Saparmat o'g'li (Urgench State University; temur@urdu.uz),

Yuldashev Jo'shqinbek Erkaboy o'g'li (Urgench State University; dr.joshqinbek@gmail.com),

Quriyozov Elmurod Rajabboy o'g'li (Teacher at Information Technologies department, Urgench State University; elmurod1202@urdu.uz)

CREATING TRANSFORMER ARCHITECTURE BASED MODELS FOR UZBEK LANGUAGE

Annotatsiya. *Transformerga asoslangan modellar tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) masalalarida yuqori samaradorlikni ko'rsatdi. Biroq, o'zbek kabi NLP resurslari kamroq bo'lgan tillar uchun bunday modellar juda ozchilikni tashkil etadi. Ushbu maqolada biz BERT texnologiyasidan foydalanib, o'zbek tili uchun Transformerr arxitekturasi asosidagi modellarni yaratish metodologiyasini taqdim etamiz.*

Аннотация. *Модели на основе преобразователя показали замечательную производительность в задачах обработки естественного языка (NLP). Однако таких моделей для языков с ограниченными ресурсами, таких, как узбекский, не хватает. В этой статье мы представляем методологию создания моделей на основе архитектуры Transformer для узбекского языка с использованием технологии BERT.*

Annotation. *Transformer-based models have shown remarkable performance in natural language processing (NLP) tasks. However, there is a lack of such models for under-resourced languages like Uz-*

bek. In this paper, we present a methodology for creating Transformer architecture-based models for the Uzbek language using BERT technology.

Kalit soʻzlar: NLP, sunʼiy intellekt, oʻzbek tili, BERT modeli.

Ключевые слова: НЛП, искусственный интеллект, узбекский язык, BERT.

Key words: NLP, Artificial intelligence, Uzbek language, BERT model.

1. Introduction. Language modeling has always been an essential aspect of natural language processing, especially in recent years, with the advent of deep learning methods. With the help of these models, number of different NLP tasks have been solved, including named entity recognition, sentiment analysis, POS tagging, question answering, as well as information extraction [1], [2]. Both machine learning and deep learning models perform effectively in these tasks [3]. Transformer-based models, in particular, have shown remarkable performance in various NLP tasks. However, the development of such models for under-resourced languages like Uzbek remains limited. In this paper, we explore the process of creating Transformer architecture-based models for the Uzbek language using BERT technology.

Uzbek language. Uzbek is a Turkic language spoken primarily in Uzbekistan, but also in other parts of Central Asia, as well as by Uzbek diaspora communities around the world. It is the official language of Uzbekistan and is also recognized as a minority language in Afghanistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. Uzbek has over 30 million speakers worldwide and is a critical means of communication for the people of Uzbekistan and neighboring regions. Despite its importance, Uzbek language resources, especially for NLP, are scarce and limited [4]. The lack of standardization of the language and the use of two different scripts (Cyrillic and Latin) add to the complexity of creating computational models for Uzbek [5]. Therefore, developing NLP techniques and models for Uzbek language is an important research area that can contribute to bridging the digital divide and empowering the Uzbek-speaking communities [6].

In this paper, we present the steps of obtaining Uzbek corpus that is big enough to train a successful BERT model, the training steps as well as the evaluation methods for the created models. Considering the necessary technical requirements of the training step, we use already available two BERT models: UzBERT [7], which was trained on news texts written in Cyrillic script, which is not official, but still equally popular among both official and unofficial use; BERTbek¹, which was trained on news texts written in Latin script, the official alphabet of Uzbekistan. Regarding the evaluation, we show the performance results of the BERTbek model on number of different NLP tasks, including sentiment analysis and text classification.

2. Related Work. The BERT model was based on the Transformer architecture [8], and was first proposed by Devlin et.al [9], [10]. After the huge success of BERT model on various tasks, there has been a number of its varieties with slightly different number of parameters or methods [11], [12].

Previous research on language models for under-resourced languages has shown promising results. In the context of Uzbek language, two BERT models have been trained previously, UzBERT and BERTbek. UzBERT was trained with an Uzbek corpus in Cyrillic script, while BERTbek was trained with an Uzbek corpus in Latin script. According to the research papers about the above-mentioned papers, the UzBERT paper was evaluated on a Cyrillic text classification dataset, which presents a great performance, while at the time of writing the manuscript, there has not been a research paper found regarding the BERTbek model that specifies any evaluation on it.

Furthermore, there has been a recent rapid increase in the development of NLP resources and tools specifically for Uzbek language. These include a tool for removal of stopwords [13], Latin-Cyrillic transliteration [14], datasets for performing sentiment analysis [15], [16], stopwords [17], [18], and text classification [19], as well as tools for stemming [20], [21], lemmatization [22], as well as stopword removal.

3. Methodology. In this section, we discuss the methodological steps of creating BERT models for Uzbek language, starting from the corpus data collection, continuing with training the language models, all the way up to the evaluation strategies.

3.1. Data Collection. The data collection process for under-resourced languages like Uzbek is a significant challenge. We collected data from various online sources, including news articles, namely, Daryo news¹. One can also use books and other texts to increase the volume of data. The collected data

¹ BERTbek model: <https://huggingface.co/elmurod1202/bertbek-news-big-cased>

¹ Daryo news portal: <https://daryo.uz/>

was preprocessed to remove duplicates, irrelevant information, and noise. We tokenized the texts using the sentencepiece algorithm. For some tasks, the collected corpus can also be lowercased.

3.2. Training Language Models. In this step, we describe the steps involved in training the Uzbek BERT models, however, we did not train our models from scratch due to the limitations with adequate computer with big enough graphics card. Instead, we used the two previously trained BERT models for Uzbek, UzBERT, and BERTbek for the explanation and evaluation purposes. We used the huggingface Transformers library to fine-tune the models.

The overall implementation of BERT models is provided in Annex 1. The proposed code includes basic implementation that prepares input data, tokenizes it, and trains the BERT model using the TensorFlow¹ optimizer and loss function. The trained model is then saved for future use. We also use padding and one-hot encoding for the labels.

3.3. Evaluation and Results. To evaluate the performance of the two previously trained models, we used available sentiment analysis [15] and text classification datasets [19]. However, since these datasets were available only in Latin script, we used BERTbek for evaluation. We used the F1-score metric to evaluate the performance of the model.

The evaluation results are as follows:

- Sentiment analysis F1-score on the BERTbek model: 92.25;
- Text classification F1-score on the BERTbek model: 85.2.

The evaluation results showed that the BERTbek model performed well in both sentiment analysis and text classification tasks for the Uzbek language, outperforming other relatively older models, such as rule-based and machine learning.

Conclusion and Future Work. In this paper, we presented a methodology for creating Transformer architecture based models for Uzbek language. We described the general steps of data collection and preprocessing, and the fine-tuning process of pre-trained BERT models for Uzbek language. We also evaluated the performance of two previously trained BERT models for Uzbek language, UzBERT and BERTbek, on the task of sentiment analysis and text classification, using the available datasets. Our experimental results showed that BERTbek performed well on these tasks, achieving state-of-the-art results.

Our work highlights the potential of pre-trained language models for under-resourced languages like Uzbek, and the importance of having large and diverse training datasets for these models. Moreover, our work provides insights into the challenges and opportunities of developing NLP models for Uzbek language, which can help to guide future research in this area.

In conclusion, our study contributes to the development of NLP research for under-resourced languages, and specifically for Uzbek language. We hope that our work will encourage further research in this area and contribute to the advancement of NLP techniques for under-resourced languages.

In future work, we plan to explore the potential of training models from scratch on larger Uzbek datasets. We also plan to investigate the performance of the models on other NLP tasks, such as named entity recognition, machine translation, and question-answering. Moreover, we aim to collect more diverse and representative data to enhance the generalization and robustness of the models.

References:

- [1] M.Sharipov, E.Kuriyozov, O.Yuldashev and O.Sobirov. “UzbekTagger: The rule-based POS tagger for Uzbek language,” arxiv preprint arxiv: 2301.12711, 2023.
- [2] J.Mattiev and B.Kavšek. “CMAC: clustering class association rules to form a compact and meaningful associative classifier,” in Machine Learning, Optimization, and Data Science: 6th International Conference, LOD 2020, Siena, Italy, July 19–23, 2020, Revised Selected Papers, Part I 6, 2020, p. 372 – 384.
- [3] J.Mattiev and B.Kavšek. “ACHC, Associative Classifier Based on Hierarchical Clustering”, in Intelligent Data Engineering and Automated Learning–IDEAL, 2021: 22nd International Conference, IDEAL 2021, Manchester, UK, November 25–27, 2021, Proceedings 22, 2021, p. 560 – 571.
- [4] X.Madatov, M.Sharipov, and S.Bekchanov, “O‘zbek tili matnlaridagi nomuhim so‘zlar”, computer linguistics: problems, solutions, prospects, vol. 1, № 1, 2021.
- [5] U.Salaev E.Kuriyozov, and C.Gómez-Rodríguez “SimRelUz: Similarity and Relatedness scores as a Semantic Evaluation Dataset for Uzbek Language,” arXiv preprint arXiv, 2205, 06072.
- [6] J.Mattiev, U.Salaev and B.Kavsek. “Word Game Modeling Using Character-Level N-Gram and Statistics,” Mathematics, vol. 11, № 6, p. 1380, 2023.

¹ TensorFlow framework: <https://www.tensorflow.org/>

- [7] B.Mansurov and A.Mansurov. "UzBERT: pretraining a BERT model for Uzbek", arXiv preprint arXiv, 2108, 09814, 2021.
- [8] T.Wolf et al., "Huggingface's transformers: State-of-the-art natural language processing", arXiv preprint arXiv:1910.03771, 2019.
- [9] T.Pires, E.Schlinger and D.Garrette. "How multilingual is multilingual BERT?", arXiv preprint arXiv, 1906, 01502, 2019.
- [10] J.Devlin, M.W.Chang, K.Lee, and K.Toutanova. "BERT, Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding", Association for Computational Linguistics, Jun. 2019, pp. 4171–4186.
- [11] Y.Liu et al., "Roberta. A robustly optimized bert pretraining approach", arXiv preprint arXiv, 1907, 11692, 2019.
- [12] Z.Lan, M.Chen, S.Goodman, K.Gimpel, P.Sharma, and R.Soricut. "Albert: A lite bert for self-supervised learning of language representations", ICLR, 2020.
- [13] K.Madatov, S.Bekchanov and J.Vičič. "Accuracy of the Uzbek stop words detection: a case study on" School corpus", arXiv preprint arXiv, 2209, 07053, 2022.
- [14] U.Salaev, E.Kuriyozov and C.Gómez-Rodríguez. "A machine transliteration tool between Uzbek alphabets," in CEUR Workshop Proceedings, 2022, p. 42 – 50. [Online]. Available: www.scopus.com
- [15] E.Kuriyozov, S.Matlatipov, M A.Alonso, and C.Gómez-Rodríguez. "Construction and evaluation of sentiment datasets for low-resource languages, The case of Uzbek," in LTC 2019, Poznan, Poland, May 17–19, 2019, Revised Selected Papers, 2022, p. 232 – 243.
- [16] S.Matlatipov, H.Rahimboeva, J.Rajabov, and E.Kuriyozov. "Uzbek Sentiment Analysis Based on Local Restaurant Reviews", in CEUR Workshop Proceedings, 2022, p. 126 – 136. [Online]. Available: www.scopus.com
- [17] K.Madatov, S.Bekchanov, and J.Vičič. "Lists of uzbek stopwords," Univerza na Primorskem, Inštitut Andrej Marušič, 2021.
- [18] K.Madatov, S.Bekchanov and J.Vičič. "Dataset of stopwords extracted from Uzbek texts," Data Brief, vol. 43, p. 108351, 2022.
- [19] E.Kuriyozov, U.Salaev, S.Matlatipov and G.Matlatipov. "Text classification dataset and analysis for Uzbek language", arXiv preprint arXiv, 2302, 14494, 2023.
- [20] M.Sharipov, J.Mattiev, J.Sobirov and R.Baltayev. "Creating a morphological and syntactic tagged corpus for the Uzbek language," arXiv preprint arXiv, 2210,15234, 2022.
- [21] M. Sharipov and O. Yuldashov, "UzbekStemmer: Development of a Rule-Based Stemming Algorithm for Uzbek Language," arXiv preprint arXiv:2210.16011, 2022.
- [22] M.Sharipov and O.Sobirov. "Development of a rule-based lemmatization algorithm through Finite State Machine for Uzbek language", arXiv preprint arXiv, 2210.16006, 2022.

Annex 1. Basic implementation of training a BERT model for Uzbek language.

```
import tensorflow as tf
from transformers import BertTokenizer, TFBertForSequenceClassification

# Load pre-trained BERT model and tokenizer
model=TFBertForSequenceClassification.from_pretrained('bertbek')
tokenizer = BertTokenizer.from_pretrained('bertbek-news-big-cased')

# Prepare input data
sentences = ["Bu juda qiziqarli kino ekan.", "Bu dastur reklamaga to'la."]
labels = [1, 0] # 1 for positive sentiment and 0 for negative sentiment

# Tokenize input data
t_texts = [tokenizer.tokenize(sent) for sent in sentences]
input_ids=[tokenizer.convert_tokens_to_ids(tokens) for tokens in t_texts]
input_ids=tf.keras.preprocessing.sequence.pad_sequences(input_ids,
maxlen=128, padding='post')
labels = tf.keras.utils.to_categorical(labels, num_classes=2)

# Train model
optimizer = tf.keras.optimizers.Adam(learning_rate=2e-5)
loss_fn = tf.keras.losses.CategoricalCrossentropy(from_logits=True)
model.compile(optimizer=optimizer, loss=loss_fn, metrics=['accuracy'])
model.fit(input_ids, labels, epochs=3)

# Save model
model.save_pretrained('./bert-model/')
```

MUNDARIJA

FIZIKA-MATEMATIKA

Ruzmetov Kudrat Shermetovich, Matyoqubov Zokirbek Qadamovich, Abdullayev Jonibek Shokirovich. Matritsaviy yuqori yarim tekisliklar dekart ko'paytmasida karleman integral formulasi.....	3
Эшмаматова Дилфуза Бахромовна. О некоторых свойствах асимптотического поведения траекторий внутренних точек отображений Лотки-Вольтерры.....	8
Матякубов Зокирбек Кадамович. О формуле Карлемана.....	11
Имомкулов Севдиёр Акрамович, Ибрагимов Зафар Шавкатович, Кобулова Махлиё Нуржоновна. Квазианалитические функции в смысле Гончара на алгебраических множествах.....	15

FALSAFA

Erniyozov O'razboy Ko'klanovich. Falsafiy bilim turlari orasida intuitiv bilishning o'rni.....	21
Abdulazizov Abdulvohid Habibullayevich. Mutolaa nazariyasining ijtimoiy-falsafiy omillari borasida ayrim fikrlar.....	24
Mamarasulov Ulug'bek Umirzoqovich. Insoniyat madaniy rivojida sportning falsafiy-estetik tahlili.....	27
Shonazarov O'tkir A'zamovich. Globallashuv jarayonida sport va jismoniy madaniyatni yuksaltirishning strategik yo'nalishlari.....	29
Shonazarov Jamshid Shuhratovich. Boshqaruv ma'naviyati va rahbar axloqining dialektik aloqadorligi.....	34

TILSHUNOSLIK

Bahodirova Feruza Bahodir qizi. Pragmatika va til.....	38
Maxmudova Manzura Adashovna. "Konsept" tushunchasining ilmiy talqini.....	40
Jumayeva Feruza Uralovna. So'zning ma'no tarkibi va uning gap qurilishidagi o'rni.....	45
Jumayev Orifjon Qilichboyevich. Ajratilgan bo'laklarning pragmatik modeli.....	49
Ismoilova Onagul Ibrohimovna. Moslashuv, bitishuv va boshqaruv aloqalarining gapdagi roli olimlar nigo-hida.....	51

ADABIYOTSHUNOSLIK

Xaitov Xamza Axmadovich. Dunyo adabiyotida xalq kulgi madaniyatining genezisiga oid ayrim mulohazalar...	54
Samandarova Lola Sultanovna. O'zbek she'riyatida folklor an'analari.....	57
Suyunova Maftuna Do'sqobil qizi. Obraz va uning o'ziga xos xususiyatlari.....	61
Azimova Anora Saydulla qizi. Bolalar adabiyotda bosh qahramon obrazining ramziy ahamiyati.....	63
Mashrapova Gulsanam. Dunyo xalqlari ertaklarida qidiruv safari bilan bog'liq ayrim sujet tiplarining qiyosiy-tipologik tahlili.....	66

PEDAGOGIKA

Davronov Nodirbek Kudratovich. Bo'lajak o'qituvchilarni sog'lomlashtiruvchi fitness-yoga vositasida sog'lom turmush tarzini rivojlantirish.....	69
Allamuratov Gofur Ashurjonovich, Ruzmetova Dildora Adilbekovna. Xorijiy tildagi ilmiy terminlarni tushunish va eslab qolishning pedagogik-psixologik jihatlar.....	72
Tohirova Shahribonu. Bo'lajak pedagoglarga xorijiy tilni o'rgatish xususiyatlari.....	75
Pulatova Zamira Abdullayevna. Bo'lajak pedagog kadrlarni ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda etnopedagogikaning o'rni.....	77
Yadgarova Ozoda Ibragimovna. Bo'lajak o'qituvchilarni professional-kommunikativ faoliyatga tayyorlashda kommunikativ treninglardan foydalanish.....	80
Rahimova Shoira Adilbekovna. Matematik ertaklarni o'rganish orqali o'quvchilarni kreativ fikrlashga o'rgatish.....	83
Atayeva Malohat Isaqovna. PIRLS xalqaro dasturi asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining fikrlashini rivojlantirish.....	87
Shodiyev Narziquk Shodiyevich, Haydarov Baxtiyor Tojiyevich. Bolalar jismoniy faolligini noan'anaviy vositalar asosida tarbiyalashning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish.....	90
Raxmanov Alijon Ismoilboyevich. "Fizika o'qitish metodikasi" fanidan seminar mashg'ulotini tashkil qilish va o'tkazish metodikasi.....	94
Umarov Komil Majitovich, Abduraximov Ziyodullo Xojakbar o'g'li, Nasimov Ulug'bek Orif o'g'li. Yosh voleybolchilarning hujum texnikasini rivojlantirish samaradorligi.....	98
Toshpulatova Niyoxon Shavkatjon qizi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish turlari.....	103

Xudayberdiyev Oybek Gafurovich. Ta'lim jarayonida yuzaga keladigan nizolarning ayrim sabablari va omillari.....	106
Мирбобоева Дилфуза Бахтиёровна. Методика преподавания французского языка в условиях современного образования.....	109
Абдуллаева Наргиза. Педагогические возможности молодёжного туризма.....	111
Марупова Дилфуза Давроновна. Предметные компетенции учителя-словесника в условиях современного образования.....	114
Shomuratova Intizor Bekchan qizi. Language Learning Mistakes.....	117
Shojonov Muzaffar, Ulugbek Salaev, Polvanov Sultonmaxmud. Intellectual Teaching Systems-as a Means of Adaptive Electronic Teaching System.....	120
Yunusova Nilufar Ulugbekovna. Pedagogical and Professional Competence of Teachers: What Matters.....	123
Sagdullaeva Laura Khakimjanovna. Features of Teaching a Foreign Language to Preschool Children.....	125
Khujaeva Sayyora Sotimboyevna. Developing Communicative Competence and Its Content.....	128
Sekerova Aygul Shadiyarovna. Language Assessment: Principles and Purposes of Assessment.....	131

ILMIY AXBOROT

Xaytimmetova Yulduzxon Husayinboy qizi, Gulshirin Utemuratova Najmiddinovna, Shirin Babadjanova Kamadamovna. Xorazm vohasida rayonlashtirilgan pomidor navlari va ahamiyati.....	134
Xudayberganova O'giljon Batirovna, G'oyibnazarova Asal Baxtiyorovna. O'simliklar dunyosini ekish, quvvatlash, parvarishlash va uni muhofaza qilish har birimizning oliy insoniylik burchimizdir.....	137
Yusupova Janar Kamolovna, Cho'ponov Otajon Shuxrat o'g'li. Dasturlashni o'rganuvchilar uchun yaratilgan "Online hakim" tizimlari tahlili.....	139
Davletov Jamshid Bekmatovich. Jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimini barqarorlashtirishda oilaviy tadbirkorlikning o'rni.....	142
Saidova Lolaxon Maxammadjonovna. Fransuz tilida ba'zi leksik birliklarning grammatikalizatsiyasi.....	143
Axrorova Ruzixon Usmonovna. "Yosh davr"larining leksik-semantik tasnifi va nutqiy ifodalanishi.....	146
Shamsiyeva Shohistaxon Quadratullayevna. Xitoy va o'zbek tillarida homiladorlik bilan bog'liq evfemizmlarning lingvomadaniy tahlili.....	149
Nazarov Murodjon Maqsudbekovich. O'zbek va ingliz tillarida inson aqliy holatini anglatuvchi frazeosemantik guruhlari.....	153
Ne'matova Sapura, Soberova Mohira. O'zbek tilimiz – bebaho boyligimiz.....	156
Jo'rayeva Xayriniso Shavkat qizi. Jurnalistikada "Fake information" tushunchasi haqida ayrim mulohazalar....	159
Xodjayeva Nilufar Amatdjanovna. Ikkinchi chet tilini egallashda leksikaning o'rni va ko'p tillilik.....	161
Ashurbayeva Ruqiya Qahhorovna. Integrativlik tamoyillarining samarali usullari: lotin tilidagi son so'z turkumi o'tilishi misolida.....	166
Сагатова Зарима Бахтияровна. Семантические и лингвокультурологические особенности фразеологических единиц и пословиц английского и каракалпакского языков: концепт «собака».....	169
Муртазаева Феруза Рашитовна. Художественные ориентиры психологизма в русской и узбекской «женской прозе».....	174
Faleeva Anastasiya Vadimovna. English Colloquialisms in the Perspective of Level Interpretation and Temporal Characteristics.....	177
Sadriddinzoda Safiya Shaxobiddinovna. Semantic Field of Demonology in Modern Linguistic Study.....	181
O'ljayeva Shaxzoda Turdaliyevna, Gulruh Boyquvatova. The Role of Interview Method in Language Learning.....	183
Saidakbarova Saodat Parkhajanovna. Understanding of Coding Systems in Teaching and Translating.....	185
Madumarova Dilnora Baxodir qizi. Student Attendance at the Public University: Should They Attend?.....	190
Razakova Munira Turaevna. Implementation of Uniforms and Dress Codes: Right or Wrong.....	192
Eshchanov Temur Saparmat o'g'li, Yuldashev Jo'shqinbek Erkaboy o'g'li, Quriyozov Elmurod Rajabboy o'g'li. Creating Transformer Architecture Based Models for Uzbek Language.....	194

“ILM SARCHASHMALARI”

Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Тыпмова Тамара,**
Aybek Kalandarov
Ushbu songa mas’ul **Ilxam Atadjanov**

Terishga berildi: 22.05.2023
Bosishga ruxsat etildi: 31.05.2023.
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturasi.
Adadi 125. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №. 26
Hisob-nashriyot tabag‘i 25
Shartli bosma tabag‘i 23
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

UrDU matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (0362)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: <https://t.me/ilmsarchashmalari>